

Г. ЧЛЕВО-ЧЕРКЕССКОЕ РЕСПУБЛИКА
УНИВЕРСАЛНА НАУЧНА БИБЛИОТЕКА
ДЕПОЗИТАРИИ

Бу китاپны
къарачай-малкъар фольклорну
жыяргъа, басмаларгъа кёп
къыйын салгъан адамларыбызгъа:
ОРУСБИЙЛАНЫ САФАР-АЛИЙГЕ,
ОРУСБИЙЛАНЫ НАУРУЗГЪА,
ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИДГЕ,
ЛАЙПАНЛАНЫ ХАМИТГЕ,
ОТАРЛАНЫ САИДГЕ,
СОТТАЛАНЫ АДИБЕРИЙГЕ
атайма

ФОЛЬКЛОР

УНИВЕРСАЛНА

УНИВЕРСАЛНА НАУЧНА БИБЛИОТЕКА
ДЕПОЗИТАРИИ

Литературно-художественное издание
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ ФОЛЬКЛОР
ХРЕСТОМАТИЯ

На карачаево-балкарском языке

Составитель, автор вступительной статьи
Хаджиева Танзиля Муссаевна

Заведующий редакцией *В. Н. Котляров*
Художник *Н. Н. Решетникова*
Технический редактор *Л. И. Прокопенко*
Корректор *А. Т. Додуева*

ЛР № 010238 от 27.04.92.

Сдано в набор 06.09.96. Подписано в печать 17.11.96. Формат 60×90¹/₁₆. Бумага
офсетная № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая Усл. печ. л. 37,0.
Уч.-изд. л. 34,82. Заказ 2954. Тираж 3000 экз.

Издательский центр «Эль-Фа»
Республиканского полиграфкомбината им. Революции 1905 г.

Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.
Министерства печати и информации КБР
360000, Кабардино-Балкарская Республика, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

КЪРАЧАЙ- МАЛКЪАР ФОЛЬКЛОР

ХРЕСТОМАТИЯ

НАЛЧИК
«ЭЛЬ-ФА» БАСМА АРА
1996

Китапны басмагъа жарашдыргъан эм ал сёзюн жазгъан —

ХАДЖИЯНЫ Танзиля

Редактору — **ДОДУЛАНЫ Аминат**

Кара : 5826 - 1

Данная книга является первой хрестоматией балкарцев и карачаевцев, в которой представлены все жанры их устно-поэтического творчества. В ее основу легли лучшие образцы народных произведений, опубликованные в различных изданиях КБР и КЧР. Некоторые тексты публикуются впервые.

К $\frac{4702100500-059}{T43(03)-96}$ без объявл.

ISBN 5-88195-129-8

© Т. Хаджиева, составление, 1996
© Издательский центр «Эль-Фа», 1996

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы жазмалары бла басмалары болгъунчу, фольклор аланы жашауларында бек уллу жерни алып келгенди. Ол къачан да ауудан ауузгъа, тѣлюден тѣлюге ѳте, халкъны къууанчлы, жарсыулу кюнлеринде кѣллендирип, кюч берген жол нѳгери болгъанды.

Халкъны жашауу къыйын, тынч болса да, ол кесини кѣлден этилген чыгъармаларын тас этмегенди, бююннге дери сакълагъанды.

Таууланы ниет байлыгъын ачыкълауда фольклорну магъанасы бек уллуду. Ёмюрлени ичинде фольклор чыгъармалада халкъны къадары, тарыхы, психологиясы, адети-тѳресси, битеу дуняаны сезими дегенча, аллай затла кѳргюзтѳлюп келгендиле. Авдан сора да, алада халкъ кесини жюрек излемни, ахшы муратын, умутун, жарсыуун, насып ючюн, тюзлюк ючюн къалай кюрешгенин суратлагъанды. Алада биз халкъны, заманнга кѳре, жашаугъа къарамы, сезими къалай тюрлене келгенин кѳребиз. Қъысха айтханда, фольклор чыгъармала халкъны жашауун, тарыхын билирге болушадыла эм аланы келир тѣлюлеге сакълайдыла.

Халкъ чыгъармаланы бизни литератураны къуралыуунда бла ёсююнде магъаналары бек уллу болгъанына Қязимни, Семенланы Сымайылны, Шахмырзаланы Саидни, Отарланы Керимни, Қъулийланы Қъайсынны эм башха поэтерибизни бла жазычуларыбызны кеслерини чыгъармаларында фольклорну кенг хайырланганлары шагъатлыкъ этеди.

Фольклорну ёсюп келген тѣлюлени юйретиуде къыйматы бек уллуду. Таулу халкъ къачан да сѳзюне багъасын уста билгенди. Аны ариу жырлары, айтхылыкъ нарт таурухлары, алапат жомакълары, терен магъаналы нарт сѳзлери, огъурлу бешикъ жырлары, алгъышлары халкъны жаш тѣлюсюне ёмюрлюк юлгю болуп келгендиле. Ала сабийлени адамлыкъ сезимлерин кѳтюрюрге себеп болгъандыла, кеслерини халкъларын, Ата журтларын сюерге юйретгендиле, аланы жигитликге, адепликге, шуѳхлукъгъа, тюзлюкге, азатлыкъгъа, кишини къыйынын ашамай, таматагъа хурмет этип, къарыусузгъа болушуп, намысларына сакъ болуп жашаргъа чакъыргъандыла.

Кесини халкъ чыгъармачылыгъын иги билмеген адам ана тилини байлыгъын, ариулугъун да толу биллик туююлду.

Бу китап малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкъларыны биринчи хрестоматиясыды. Хрестоматияны мурдорун таууланы битеу фольклор жанрларыны сайлама чыгъармалары къурагъандыла. Аланы кѳбюсю Малкъарда бла Қъарачайда чыкъгъан китапладан алыннгандыла¹. Хрестоматиягъа кирген бир къауум халкъ чыгъармала биринчи кере басмаланадыла.

¹ Эсгертулеге къарагъыз.

МАЛКЪАРЛЫЛАНЫ БЛА КЪАРАЧАЙЛЫЛАНЫ ХАЛКЪ ПОЭЗИЯ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪЛАРЫ

Къарачай-малкъар фольклор илмуда таулуланы кѣлден этилген чыгъармаларын къуралыу халларына, магъаналарына кѣре энчи бѣломлеге, жанрлагъа айырыу алыкъа кереклисича тохташдырылмагъанды. Аны себепли биз, орус эм битеудуния фольклор илмуну да сынамын хайырланып, малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ чыгъармаларын, аланы къуралыу эм магъана энчиликлерине кѣре, бѣломлеге, жанрлагъа айырыргъа кюрешгенбиз. Аны бла бирге, бизни фольклор илмугъа бир къауум жангы термин кийиргенбиз.

Миф эм адет-тѣре поэзия (мифологическая и обрядовая поэзия): Мажюсю поэзия (языческая поэзия); фитна жырла (магические песни); фитна дууала, алгъышла, тилекле (заговоры, заклинания, мольбы); уучулукъ бла байламлы поэзия (охотничья поэзия).

Адет-тѣре бла байламлы поэзия (обрядовая поэзия): Жылны кезиулери бла байламлы поэзия (календарно-обрядовая поэзия); юйюр жашау бла байламлы поэзия (семейно-обрядовая поэзия).

Нарт эпос: Нарт жырла; нарт таурухла.

Жомакъла: Миф жомакъла (мифологические сказки); тамаша жомакъла (волшебные сказки); жашау-турмуш жомакъла (бытовые сказки); хайыуанланы, жаныуарланы юсюнден жомакъла (сказки о животных); ётюрюкле (небылицы); чамла (анекдоты).

Жомакъ болмагъан, къара сѣз бла айтылгъан халкъ чыгъармала (несказочная проза): Мифле; бурунгулу таурухла (легенды); таурухла (сказания); айтыула (предания); табийгъатда болмагъан кючле бла байламлы хапарла (былички); керти хапарла (бывальщины); насийхат хапарла (притчи); новеллала; чам, масхара хапарла (юмористические и сатирические рассказы).

Жырла: Урунуу жырла (трудовые песни); тарых-жигитлик жырла (тарых жырла; жортууул, чабыуулукъ бла байламлы жырла; байлагъа, бийлеге, патчакхны мыртазакъларына къажау жырла); баллада жырла; сюймеклик жырла; ийнарла, айтышла; кюйле; чам, масхара жырла, совет жырла.

Фольклорну гитче жанрлары (малые жанры фольклора): Алгъышла бла къаргъышла; антла (клятвы); ырысла (табу, запреты); белгиле, илишанла, жоралаула (приметы, поверья, предзнаменования, толкования снов); нарт сѣзле бла нарт айтыула (пословицы и поговорки); къанатлы сѣзле (крылатые слова); элберле.

Сабий фольклор (детский фольклор): Бешик жырла; булжутуула (потешки); къозутуула (дразнилки); санаула (считалки); тилбургъучла (скороговорки).

Зикирле (духовные песнопения).

Бурунгулу малкъарлыла бла къарачайлыла хар затны да: кёкню, жерни, ташны, агъачны, тюрлю-тюрлю аурууланы окъуна,— кесини энчи тейриси барды деп, ийнанып жашагъандыла. Тейрилеге табыныучу сыйлы тёреледе ала, жылны кезиюу бла, ююр жашау бла байламлы кёп тюрлю къууумла этгенден тышында да, уллу, гитче болса да,— бир жарсыулу иште (сёз ючюн, ёлет кирген неда къаратон къалыу дегенча д. а. б.) къурманлыкъ малла союз, тилекле этип болгъандыла. Ол себепден малкъар, къарачай халкъда бу ёмюрлеге дери окъуна аллай кёп тёреле, адетле жюригенлери сейир туюлдо.

Жаз башы келгени, къудурет жангыргъаны бла байламлы тёрелени арасында Малкъарда, Қъарачайда да биринчи кере кёк кюкюрегенни белгилеуню адети сакъланнганды: сабийле арбаз сайын айланып, былай айтып жырлаучу эдиле:

*Бу айынг — Тотур айынг,
Юйюнде болсун балынг,
майынг,
Жазгъы кюнюнг болсун
санга огъурлу!*

Тукъум-тукъум, эл-эл жыйылып, къарт, жаш да тилек этгендиле, жамауат табынуула къурагъандыла. Қъурманлыкъ этле къайпагъан къазанны тегерегине айланып, тирликни, монглукъну, кёк жашнагъанны, кёк кюкюрегенни тейрилери — Чопланы, Элияны, Шибиляны намысларына жырла айтхандыла. Аланы оюмларына кёре, тирлиқ къалай боллугъу ол тейрилени къолларында эди.

Қъурманлыкъ отланы юслери бла ары-бери секиришгендиле: дуньяны кёп халкъларыча, малкъарлыла, къарачайлыла да от саулыкъ, кюч-къарыу береди, аурууладан, палахладан сакълайды деп ийнаннгандыла. Жангы кырдыкны суугъа атып, бир бирлерине чачхандыла. Ол да кёк кюкюрегеннге ийнаннганларыча, бир ийнаныу тёрелери болгъанды.

Къыш сууугъу кетгинчи окъуна, жерден ёрге бек алгъа къарагъаны ючюн, жанкъозну да аллай кючю бар хансха санагъандыла.

«Биз бу жаз башы гюл хансны бек сюйюучю эдик,— дегенди бизге Малкъарда жашагъан Улбашланы бир тиширыулары. — Ол жерден бек алгъа къарагъан кырдыклагъа былай айтады:

*Чыгъыгъыз, чыгъыгъыз,
Буу кибики малла къуу болуп туралла.
Чыгъыгъыз, чыгъыгъыз — малланы тойдуругъуз!»*

Малкъарда жанкъозну кесини бир байрамы да болгъанды.

Къарт къатынла бла сабийле жанкъозланы жыйып, суугъа атып, эл ичинде жырлап айлангандыла:

*Жанкъоз чыкъды Тотур айда,
Сууукъ айда,
Къарны хорлап, жерни жырып,
Сууукъ айда.
Ай къууанды, кюн жарыды
Сууукъ айда.
Жер жашнады, къарыу алды
Тотур айда, сууукъ айда.*

Арбаз сайын кирип, ол жанкъоз сууну адамланы, малланы юслерине чача эдиле. Келинли юйде уа келинчикни юсюне аллай сууну чача туруп, быллай алгъыш этгендиле:

*Кырдык кибик юйленгин,
Малынг, жылынг къайнасын,
Сабийлеринг жанкъоз кибик жылтырасын!*

Чегем ауузунда уа, Тотурну ташы болгъан жерде, Тотурну ал айында, къурманлыкъ малла союп, ташны тегерегине айланып, Тотур тейрини намысына тепсеп, жырлап болгъандыла. Ызы бла тукъум тамата ташха айланып тилек этгенди:

*Башыбызда — Кёк Тейриси,
Тюбюбюзде — Жер Тейриси.
Ала бизге болуша,
Аманлыкъ этсек, — ала бизге уруша.
Тилек тилей келгенбиз,
Къабыл этсенг сюебиз.
Баш урабыз Тотургъа,
Тотур, болуш халкъынг!*

XX ёмюрге дерп бизни халкъыбыз Жангы жылны къууанчын жаз башында, Тотурну ад айында кече бла кюн эки тенг болгъан кезинде (22-чи мартда) белгилегенди. Жангы жыл да, жаз башы да бирча келгени себепли, сыйлы ашарыкъла этип, эки байрамгъа да бирден тюберге хазырланып болгъандыла. Байрамны башлардан алгъа тукъум тамата алгъыш этгенди:

*Жазыбыз жауунлу болсун,
Кюзюбюз кюнлю болсун,
Къышыбыз къарлы болсун,
Елюбюбюз сабыр болсун.
Ыстауатла маллы болсунла,
Батманла баллы болсунла,
Кюфле мирзеуден толсунла.*

*Азыгъыбыз монг болсун.
Жазыбыз насылы болсун!*

Аны ызындан тюрлю-тюрлю оюнла, ат чаришле къурап, телсеп, тутушуп эришгендиле. Теке (гялчи) башчылары болуп, жаш адамла «Озай» («Гюппе», «Шертмен») айтып, жыр айтханлары ючюн хакъларын сурай, чам эте, ойнай-кюле, юйден юйге кире, саугъала ала, арбаз сайын айлангандыла.

*Гюппе бермей, бизни артха къайтарсанг,
Битмей къалсын сабан сюрген ёзенинг,—*

дей, алгъышлары бла бирге къаргъышла да айта, бир юйюр да саугъа бермей къутулмазча эте эдиле.

«Озай», «Гюппе», «Шертмен» деген жырланы артдан артха байрам халлары унутула, ала сабий оюнлагъа айланып къалгъандыла.

Бурунгулула сабаннга чыгъардан алгъа малла союп, уллу байрамла къурап, алгъышла айтып, тилекле тилеп болгъандыла. Сёз ючюн, къарачайлылада аллай адет жюрюгенди: жаз башында жерни бла тирликни желни тейрилери Дауле бла Эрирейге атап, Чоппаны ташыны къатында сабан той къурагъандыла. Ташны тегерегине айланып тепсегендиле, жырлагъандыла.

Огъары Малкъарда уа жамауатны аллай байрамына «Голлу» дегендиле. Ол жерни бла битимлени, жерчиликни, тирликни да тейриси Голлугъа жоралана эди.

Мажюсю заманда малкъарлыла бла къарачайлыла да, кёп халкълача, тереклеге да табынгандыла. Малкъар ауузунда — Раубазыгъа, Қъарачайда уа — Жангыз терекге. Халкъ ол тереклени тейриле бла тенг кёргенди. Алагъа ийнаныу бек кючлю болгъанды. XIX ёмюрню ахырында окъуна Малкъар ауузуну къартлары: «Аллах сени жанынга окъуна болсун, Раубазы мени жаныма болгъа эди ансы»,— деп болгъандыла. Ол дин тереклеге арталлы да тиерге жарамгъанды. Қъарачайлыла: «Анга (Жангыз терекге) тийген шау болур»,— деп ийнангандыла.

Раубазыны, Жангыз терекни къатларында кёп тюрлю байрамла этилгендиле. Жамауат бирден кётюрюлюп, неда тукъум, бир атауул, юйюр болсун, бир-бирде уа жангыз адам кеси окъуна, Раубазыгъа (Жангыз терекге) келип, ичиндегин айтып, жалынып болгъандыла. Бирле кюн тюзелирин ачыкъ тилей эдиле, бирле уа жашыртын тилек эте эдиле — кими ауруудан къутулурун, кими суйгенине жолугъурун, кими да сабийи болурун излеп.

Сабаннга чыгъардан алгъа Қъарачайда Жангыз терекге союм юлюшле келтиргендиле, жырла айтхандыла, тепсегендиле. Андан сора тамата, Жангыз терекге атап, энтта къурманлыкъ малла сояргъа айтып, тилек этгенди:

*Биз сабан ызгъа чыгъабыз!
Къалажюкню сындырмайын,*

*Сабаныбызны сен сюрдюр,
Урлугъубузну сен битдир!*

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бурунгу жашауларын-да ташха табынуу да энчи жерни алады. Ол адет кѣп тюрлю болгъанды. Ташны тейриге тергеп окъуна тургъандыла. Баям, артдан-артха бир белгили таш, къайсы болса да бир тейрини атын жюрютюп, халкъны оюмуна кѣре, аны къуллугъун этип тургъанды. Чоппаны, Байрымны, Апсатыны, Аштотурну, Элияны ташларыны къатларында, айтханыбызча, тюрлю-тюрлю байрамла къурагъандыла. Ауруудан къутулургъа, жерден тирлик, кѣкден жауун тилегенде да аллай тейри ташлагъа жалынгандыла, алагъа баш ургъандыла.

Байрымгъа аталгъан ташла Малкъарда бла Къарачайда бек кѣп болгъандыла. Байрым а, малкъарлылада бла къарачайлылада угъай да, бир къауум кавказ халкълада окъуна юдегили болууну, аналыкъны тишируу Тейриси эди. От жагъа жылыуну сакълагъан, юйге насып, берекет, ырыскы берген да Байрым бийче эди. Бу тукъум затланы излеген анга жалына бара эди. Огъары Чегемде Байрым ташха къаратон къатынла табыннгандыла. Анга сыйлы ашарыкъла бла бирге бир къуш тюк да келтирип, былай жалынып тилегендиле:

*Байрым, санга келгенме,
Баш урама, тилейме,
Бу тюк кибик къуу этме,
Хар тюгю сайын манга
Бир сабий бер, жазыкъсын!
Тейри да тилегими къабыл этсин!*

Быллай тилеклерин ала Чоппа ташха да айта эдиле.

Ташха сюек саулукъ берген кючгеча да ийнангандыла. Сѣз ючюн, кѣмеден эм башха аурууладан ауругъанланы Кырна неда Элия ташны (О. Чегемде) къатларында багъып болгъандыла.

Белгилисича, жамауат бла, юйюк бла, мюлк жюрютюу бла байламлы тюрлю-тюрлю ташха, агъачха табынуу тѣреледен сора да, бизни халкъда табийгъат халла бла, къудурет бла байламлы мажюсю тѣреле да жюрюгендиле. «Кюрек бийче» деген тѣре аллайладан бириди. Къургъакълыкъ къысханда, къарт къатынла, сабийле да, кюрекни тишируунуча кийиндирип, эл ичинде айлангандыла, арбазлагъа кирип, кюрекни жерге уруп:

*Биз кюебиз, ёлебиз,
Жауун жауса сюебиз.
Кюрек бийчеден жауун тилейбиз,—*

деп жырлагъандыла. Хар юй былагъа эт, гыржын, жумуртха дегенча затла бере эди. Сора бары да, ойнай-кюле, суу жагъагъа

тигелеп, Кюрек бийчени суугъа атып, бир бири юслерине суу чачып болгъандыла. Анга «суу алышмакъ» деп атагъандыла. Ызы бла уа эшекге тиширюу кийимле кийдирип, сууда жуундуруп, кюзюге къаратхандыла. Бу жарыкъ оюннга ушагъан төре ашау-ичиу бла, уллу байрам бла бошала эди.

Малкъарда бла Қъарачайда жауун тилеген адет жауунну, элияны, кёк кюкюреюню тейрилери — Чоппа, Элия, Шибиля бла байламлы эди. Малкъарда «Чоппагъа барыу» деген адет жюрюгенди. Ол Чоппаны ташыны къатында бола эди. Адамла ташны тегерегине айланып, тепсеп, жауун тилей эдиле:

*Ойра, Чоппа! Тейриден сора, сен Тейри!
Къызыулукъну кзуу кери!
Жауунла ий бери!
Бир къандырчы сен жерни!*

Қъарачайда уа жауунну Жангыз терекден тилегендиле:

*Сабанланы ордургъан терек,
Жауунланы жаудургъан терек!
Битеу дуня болгъанды ач,
Жангур эшикни кенг ач!
Кёк жашнасын, жашнасын,
Эрлай жаууп башласын!*

Тюрк халкъланы кёбюсюндеча, бурун бизде да Тейриге энчи табынгандыла. Аны махтап, анга жалбарып, тилек тилеп жашагъандыла. Жауунну тейриси да анга бойсунады деп, жауунну андан тилегендиле:

*Уллу Тейри! Хан Тейри!
Булутланы ий, Тейри,
Жауунланы жаудур, Тейри!*

Бу биз башында айтхан затла нени кёргозтедиле? Мажюсю дин бла байламлы тюрлю-тюрлю адетле, кюрманлыкъла, табынуула, тилекле, жалбарыула — была бары да бир муратха бойсуна эдиле — халкъда монглукъ, саулукъ, берекет болсун деген муратха. Бек эрттеден жюрюген адетни — алгъыш этиюню мураты да олду. Хар халкъдача, ол тукъум адег-төреле сёзню кючюне чексиз ийнаныуу кёргозтедиле. Байлыкъ да, ырахатлыкъ, насып да ол бераллыкъды, суйсе уа, барын да жокъ этип кюояргъа кюлундан келликди деп, болгъандыла.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бурун заманлада уучулукъ бла баш кечиндирип жашагъан кезиулерни белгиледи. Баям, ол себепден болур, аланы табынуу, ийнаныу адетлеринде, халкъ

чыгъармачылыкъларында тауну, агъачны, кийик жаныуарланы неси, уучулукъну тейриси Апсатыгъа аслам жер бериледи. Апсатыны сыфаты халкъны эсинде тюрлене, жангыра келгенди. Эшта да, алгъы бурун ол адамла табынган акъ жугъутур болур эди. Бек ахырында уа ол узун акъ сакъаллы субай къартча, адам сыфатлы тейрича суратланады, кийиклени несича айтылады. Уучула Апсатыны кызы Байдыматха (Фатиматха) андан кем табынмагъандыла. Аны къаргъышындан жъоркъгъандыла.

Апсатыгъа атап, къурманлыкъ малла союп, алгъышла айтып, уучула аны кеси жанларына бурургъа амал излегендиле. Сёз ючюн, Огъары Чегемде Апсатыны ташы болгъан жерде, кюз артында, кийик уугъа чыгъардан алгъа малла союп, Апсатыны намысына тилек, алгъыш жырла айтып, ташны тегерегине айланып, тепсеп болгъандыла.

Малкъар-къарачай фольклорда Апсатыны, аны сабийлерини юсюнден бир къауум сейирлик таурух барды. «Апсатыны къонагъы» деген таурух аладан бириди.

Уучулукъ бла байламлы жырла—«Жантуугъан», «Бийнегерни жыры» бизни халкъыбызда эрттеден белгилдиле. Бу жырлада Апсаты, малларын сансыз-эсепсиз къыргъанлары ючюн, Бийнегерге бла Жантуугъаннга дерт жетдиргенини юсюнден айтылады.

Апсатыдан сора да малкъарлыланы Аштотур деп дагъыда бир тейрилери болгъанды. Ол бёрюлени, уучуланы, къойчуланы да тейриси эди. Чегем ауузунда Аштотурну ташы деп таш барды. Айтыугъа кёре, уучула уугъа атлана туруп, окъларындан бирин эм жол азыкъларындан да юлюш къоюп, ташха быллай тилек этгендиле:

*Сен Апсатыны сакъчысыса,
Кийиклени тиллерин билесе,
Токълугъубузну, ачлыгъыбызны да билесе.
Габулдуланы кёбюн бер,
Апсатыгъа хапар бер,
Тилегибизни къабыл эт!*

Уудан къайтып келе уа, ташха ыразылыкъларын билдиргендиле, кийик этлеринден анга юлюш къойгъандыла. Аштотурну сыйы халкъда аллай бир жюрюгенди—ол ташны къаты бла озгъан атлы атдан тюшюп, намыс этмей ётмегенди. Халкъда бюгюн да быллай айтыу жюрюйдю:

*Огъары атдан тюш,
Тёбен атдан тюш.
Аштотурда тилек бла атдан тюш!*

«Аштотур» деген жырда Батокъ бий, ташны аллай кючю болгъанына ийнанмай, ташны къамичи бла-къамичи бла урады. Ол

заманда таш тюбюнден бир бал чибин учуп чыгъады да, Батокъну къабады. Бий андан ёледи.

Бурун заманлада къарачай-малкъар халкъ къыз чыгъара, келин келтире туруп, кёп тюрлю сейир адетле жюрютгенди. Хар адетлери да жыр бла, алгъыш бла байламлы эдиле. Жарсыугъа, аллай жырланы кёбюсю сакъланмагъандыла. Келинни келтирирге бара туруп да, аны юйюнден чыгъара туруп да, жолда алып келе, аны юйге кийиргенде да, баш ау алгъанда да «Орайданы» жырлагъандыла.

«Тепена» айтылмай, ол тепселмей а тау элдеде той болмагъанды. Ол орайданы бла алгъышны, жырны бла тепсеуно бирикдирген уллу къууум эди. «Тепенада» тилек, алгъыш кёп айтылып тургъан эсе, «Сандыракъ» деген жырда уа адамланы къюлдюрген, чам этген баш жерни тутуп болгъанды. Аны юсю бла уа адамгъа ушамагъан бедешли затланы — къызгъанчлыкъны, къоркъакълыкъны, махтанчакълыкъны, малкъёзлюкню, жутлукъну сёгюю эди. «Сандыракъны» сёзлери бир-бирледе оюндан, чамдап къаргъышха ётюп кете эдиле. Бирси тюрлюлеринде уа алгъышла да тюбейдиле. «Сандыракъны» айтхан, гяпчича, таматагъа окъуна чам этерге, кимни тийишли кёрсе — аны хыликкяларгъа, къаргъаргъа окъуна эркин эди. Алай ким да анга къюлюп къойгъан болмаса, биреуно жанына тийген төре жокъ эди.

Алгъын «Тепена», «Сандыракъ», «Голлу» деген жырланы кеслерини бир жюрютюлюу төрелери, айтылыу жорукълары, айтылыр заманлары болгъанды. Бара баргъан жашауда уа ала да, бешик жырлача, ийнарла, орайдалача, малкъар-къарачай фольклорну башха жанрларыча, халкъ арасында эркин жюрюй башлайдыла. Аланы не заманда да айтыргъа, тепсерге бола эди. Халкъ да жыргъа, тепсеуге къоша-къората, тюрлендире баргъанды. Алай бла энчи төре бла байламлы тепсеуле-жырла тюрленип, башха бет, башха магъана алып, оюн-къууум жырлагъа бурулуп къалгъандыла.

* * *

Малкъар-къарачай нарт жырла бла таурухла Кавказ халкълада жюрюген нарт эпосну бир энчи миллет бутагъыдыла. Сюжетлерине кёре, аланы быллай къауумлагъа юлеширге боллукъду:

I. Нартланы жашау жоллары: Ёрюзмек бла Сатавайны юслеринден таурухла бла жырла; Сосрукъну юсюнден таурухла бла жырла.

II. Тукъум тамырлары: Дебет — Алауган — Къарашауай; Ачей улу Ачезез.

III. Эпосда атлары аз тюбеген нартлагъа аталгъан таурухла бла жырла (Созукку, Рачыкъау, Шырдан, Нёгер, Ачы тилли Гиляхсыртан, Чюерди эм башхала).

IV. Нарт тукъум къалай юзюлгенине аталгъан таурухла бла жырла.

Бу биз юлешген хар къауумда нартланы жашауларында бир ишни юсюнден (къалай туугъанлары, сабийликлери, биринчи жигитликлери, юйдегили болуулары, огъурсузлукъ бла неда къанлы жаулары бла кюрешлери дегенча) таурухла, жырла бардыла.

Малкъар-къарачай нарт таурухла халкъ ауузунда назму бла, къара сёз бла неда экиси да къатыш айтылып жюригендиле. Тюрк-монгол халкъланы кёбюндеча, малкъар-къарачай халкъны эпосу да асламында жыр формада жюриютюлгенди.

Нарт батырланы суратланыулары бурунгулу эпосну жигитлик-эпика эстетикасы бла байламлыды. Нарт батырланы кёбюсю тауушлукъ жанла болгъанлары, адамлагъа ушамагъанлары туугъан заманларындан, сабийликлеринден окъуна суратланып башланады. Бек белгили нартла, бурунгу халкъны ийнаныу, табыныу оюмуна кёре, сейирлик болумлада жаратылгъандыла: Дебет — Жер Тейри бла Кёк Тейрини жашыды; Сатанайны атасы — Кюндю, анасы — Айды; Ёрюзмек кёкден тюшген къуйрукълу жулдуздан чыкыгъанды; Сосурукъ — ташдан туугъанды, атасы къойчуду; Қъарашауай — Дебетни туудугъуду, анасы — эмеген къатынды. Бу тукъум затла бурунгулу мифле бла байламлыдыла.

Аланы аллай сейирлик болумлада туугъанларында ала башхалагъа ушамагъан бир тауушлукъ адамла боллукълары, улуу жигитликле этериклери алгъадан окъуна сезилип турады. Сёз ючюн, Дебетни жюреги да, къаны да отданды, ол отну, ташны, жаныуарланы да тиллерин биледи; Сатанай билмей, нартлада бир иш этилмейди: ол болгъанны угъай, боллукъну да биледи, башха адамны сыфатына киралады. Қысхасы, аны къолундан келмеген бир зат жокъду; Сосрукъну окъ алмайды, аны тилеклерин Тейри къуру да къабыл этеди; Қъарашауай сууукъдан, отдан къоркъмайды, ол кеси да, алашасы Гемуда да сыфатларын тюрлендираладыла.

Аллай тамаша болумлада жаратылгъан нартла, адам сейир этерча кёп затха уста болгъанларындан тышында да, сейирлик болумлада ёседиле эм жашайдыла, тауушлукъ жигитликле этедиле. Быллай затла нарт батырланы къыйматларын бийикге кётюрген шартладан биридиле.

Ёрюзмек бла Сатанай малкъар-къарачай нарт эпосну ёзегидиле дерге боллукъду. Нартланы тамырлары бу экисинден башланадыла.

*Ол Сатанай болгъанд нартла анасы,
Ёрюзмек да болуп нарт аскерни атасы.*

Малкъар-къарачай эпосда Ёрюзмек, «нарт аскерни атасы» болгъан бла къалмай, нартланы башчысыды. Улуу къарыуу, билек кючю болгъан деудю. Сабийлигинден окъуна нартланы жаулары бла демлеше келгенди. Қъартлыгында да жаш нартлагъа юлгю-

дю. «Қыарт болсам да — нартма»,— дейди ол, эмегенлени артларың юзерге жортууулгъа атлана туруп.

Ёрюзмекни къатыны Сатанайны нартла бек ариу кёредиле. Таурухлада аны аты хурмет бла айтылады.

Сатанай кёп амал биледи, нартлагъа оноу этеди, болушады. Нартланы да, Ёрюзмекни кесин да кёп палахладан сакълагъанды. Нарт тиширыуланы урчукъгъа, кийим тигерге, боза къайнатыргъа, гыржын биширирге юйретген да ол болгъанды. Чепкен сокъгъан тауатны да ол къурашдыргъанды. «Нарт урлугъун ол бир хунерге юйретмей, арада кюн озмагъанды»,— деп айтылады «Нартланы жерден кёкге кечгенлери» деген таурухда.

Нартланы башчылары Ёрюзбек болгъанлыкъгъа, Сатанай бла кенгешмей, андан изми алмай, ол кеси аллына уллу ишге хазна базаиналмагъанды. Нартланы жашауларында темирчи Дебет этген ишни къыйматы къалай болгъан эсе да, Сатанай этген ишни къыйматы да алай болгъанды: нарт халкъ кесини жауларың Сатанайны оноу сёзю бла, темирчи Дебетни усталыгъы бла хорлагъанды деп, таурухланы кёбюсюнде айтылады.

Башха нарт батырла — Сосрукъ, Алауган, Қыарашауай да, отну, сууну бийлеп, халкъгъа азаплыкъ сынатып тургъан кёп башлы эмегенле бла демлешедиле. Адам къаныңдан тоя билмеген, жаныуар сыфатлы эмегенлени къырып тауусхунчу, нартла ала бла кюрешлерин тохтатмайдыла. Ала тюзлюкню, оғурлулукъню ёкюллеридиле.

Сууукъдан къырыла тургъан нарт элlege эмегенледен от урлап келген жигитлик, башха кавказ миллетлени нарт таурухларындача, малкъар-къарачай эпосда да Сосрукъну аты бла байламлыды. Ол этген жигитлик Кызыл Фукну ёлтюрюп, нарт элине жашау къайтаргъан Ёрюзмекни жигитлигинден кем туююлду.

Башха нарт батырла да — Ачей улу Ачезе, Рачыкау, Нёгер, Чюерди — алача адепли, намыслы, къарыулу, айтхылыкъ нартла болгъандыла.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы нартлары тутушханда — кишиге жыкъдыртмагъан, урушханда, жаугъа хорлатмагъан, тёзюмлюкге къаты, хыйлагъа алдатмагъан, акъыл бла кишиге оздурмагъан батырла болгъандыла. Халкъны эсинде ала дунияда жашау этип кетген керти адамлача сакъланадыла. Адамны эсинде сакъланган, терен оюмлу, къысха, шатык, ариу айтылгъан сёзлерине халкъ «нарт сёзле» деп бошдан айтмагъанды.

* * *

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы жомакълары, магъаналарына, къуралыуларына кёре, бир ненча къауумгъа юлешиндиле:

1. Миф жомакъла; 2. Тамаша жомакъла; 3. Жашау-турмуш жомакъла; 4. Хайыуанланы бла жаныуарланы юслеринден жомакъла; 5. Ётюрюкле.

Тамаша жомакълада фантастика бек уллу жерни алады. Бу жомакъланы баш жигитлери башхалагъа ушамагъан тауушлукъ, айтхылыкъ адамладыла. Бир-бир жомакълада уа баш жигит ханны (жарлы кишини) кичи жашыды неда ол ёксюздю. Жомакъланы кёбюсюнде ол эм алгъа болумсузуракъ, чырайсыз адам болуучуду. Бир-бирде уа бек эринчекча неда телирекча суратланады. Арда уа ол тауушлукъ жигитликге этип, кесини даражасын бек бийикге кётюрюп, битеу халкъны сейирсиндиреди. Жомакъланы ахырында уа не игилик да, байлыкъ да аныкы боладыла («Ханны кичи жашы», «Кюлтыпыс», «Быжмапапах», «Зар къарындашла», «Юч къарындаш» д. б.).

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы **жашау-турмуш жомакъларын**, магъаналарына кёре, эки къауумгъа юлеширге боллукъду: 1. Новелла жомакъла (терен акъыллы адамланы, аман бла иги къатынланы, бир бирлерин сойгенлени юсюнден д. б.). 2. Сатира эм чам жомакъла.

Бу къауум жомакълада терсликни бла тюзлюкню кюрешиуюнде къуру да тюзлюк хорлайды.

Сатира эм чам жомакъланы кёбюсюнде ханланы, байланы, аман адамланы къызгъанчылыкълары, харамлыкълары суратланады. Бу жомакъланы баш илишанлары — сатира, самаркъау, хыликъя, чамды.

Жомакълада Кёсени юсюнден жомакъла энчи жерни аладыла дерге боллукъбуз. Алада аны аты бла хыйлалыкъ, кюйсюзлюк, малкёзлюк эм башха адамсылыкъ халла байламлыдыла («Жашчыкъ бла Кёсе», «Тирменчи Кёсе», «Юч къарындаш бла Кёсе» д. б.).

Жаныуарланы бла **хайуанланы** юслеринден жомакъланы бирлеринде жаныуарланы бла хайуанланы эмда адамланы орталарында болгъан ишлени юсюнден айтылады. Башхаларында уа жаланда жаныуарланы бла хайуанланы араларында болгъан ишлени юслеринден хапарланады. Бу жомакъланы кёбюсюнде хайуанланы, жаныуарланы сыфатларыны юсю бла адамланы осал илишанлары кёргюзтюледиле.

Жомакълада хар жаныуарны, хайуанны кылыгъы энчи бериледи. Сёз ючюн, жомакъланы кёбюсюнде тюлкю — хыйлачы, аманлыкчы, ётюрюкчюдю, бёрю — огурсуз, жут, хатачы эм акъылсызды. Айыу а — бек къарыулуду, алай бираз ангылаусузду. Ма аны ючюн жомакълада тюлкю аланы къуру да алдап турады.

Аладан сора да жомакълада аслан, къоян, жъуш, бёдене, къой, эчки, ёгюз, ит, эшек, чычхан эм дагъыда башха жаныуарла, хайуанла эм къанатлыла тюбейдиле.

Малкъарлылада бла къарачайлылада жаныуарланы, хайуанланы, къанатлыланы хар бирини энчи сыфаты, кычыргъан тауушу, жюрюген халы, дагъыда башха илишанлары къайдан чыкыгъанларыны юсюнден хапарлагъан жомакъла да бардыла. Сёз ючюн, «Къоянны эрини нек жырыкъ болгъанды?», «Къаргъа не

ючюн къарады?», «Кукук кесини атын айтып нек кычырады?» д. а. б.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы жомакъ эпосларында иги кесек ётюрюк жомакъла да (небылицы) бардыла. Бу тюрлю жомакъланы баш жигитлери кеслерини жаулары бла сермешмейдиле, ала аланы сёз бла, ётюрюк бла, тюрлю-тюрлю хыйлалыкъла бла хорлайдыла.

Бу жомакълада баш жигит кесини жашауунда кёрген, тюбеген затланы, этген жигитликлени неда бир башха ишлени юсюнден хапарлайды. Аны хапары жашауда болмагъан эм болмазлыкъ, жукъгъа келишмеген ётюрюкледен къуралады («Жюз ётюрюк», «Хан бла жалчысы», «Хасанны ётюрюкleri» д. б.).

* * *

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы къара сёз бла къуралгъан халкъ чыгъармаларыны юслеринден айтсакъ, эндиге дери филология илму ишледе жаланда жомакълагъа бла нарт таурухлагъа къаралгъанды.

Къара сёз бла айтылгъан, алай жомакъ болмагъан битеу чыгъармала уа (несказочная проза) халкъда «таурухла» эм «хапарла» деп жюрютюледиле. Не термин, не жанр жаны бла да алагъа илму ишледе къаралмагъанды.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бурунгулу таурухлары (легенды) бла айтыулары (предания) кеслерини магъаналары бла бек кёп зат билдиредиле, кёп затдан хапар бередиле. Аланы баш энчиликлеринден бири — хар заманда тынгылагъанны айтылгъан затха ийнандырыугъа бурулгъанлай турууларындады.

Алай таурухлада бла айтыулада иги кесек башхалыкъ барды. Таурухланы асламы, айтыулача болмай, кёп зат бла — мажюсюлюк бла, бир-бирде христиан дин бла, кёбюсюнде уа буслийман дин бла байламлыдыла.

Къарачай-малкъар фольклорда бек кёп тюбеген бурунгулу таурухла халкъны жашауунда бола келген ишле бла, тукъумла къалай къуралгъанлары бла, адеп-кылыкъ бла байламлы таурухладыла. Бёлюп, былай энчи айта эсек да, биз аланы араларына чек салмайбыз. Нек дегенде, бир-бирде халкъны тарых жолунда болгъан ишлеге аталгъан таурухлада жер атла къалай аталгъанлары, тукъумла къалай къуралгъанлары да айтыладыла. Жер атланы, тукъумланы юслеринден таурухла да, халкъ тарыхыны таурухларыча, жашау кертликни мурдорунда къуралгъандыла.

Бурунгулу таурухлада сейирликле, тамашалыкъла, дин бла байламлы затла да кёп айтыладыла.

Миф таурухлада жер къалай жаратылгъаны, табийгъатда тюрлю-тюрлю затла къалай бла болгъанлары, адам къалай жаратылгъаны суратланады. Кюнню, айны, жулдузланы къалай жаратылгъанларыны, алада болгъан тюрленуленни юслеринден таурухлагъа да миф таурухла дейбиз (сёз ючюн, ай тутулгъаны, айны бетинде къара тамгъалары, жулдузланы ушаклары д. б.).

Жаныуарланы, хайыуанланы юслеринден таурухлада кёбюсюнде аланы кёрюмдюлерни, кылыклары бериледи. Бу таурухлагы табийгыат болумланы, кванатлыланы, жаныуарланы, хайыуанланы юслеринден таурухла да кышуладыла.

Тарых таурухла асламында жашауда болган ишлени, белгили адамланы юслериндендиле. Алада тюз жол тутхан жигитни кёрюмдюсю, кючю, кишилиги, жигитлиги, этген ишлери кётюрюлюп, семиртиу (гипербола) халда айтыладыла. Бир-бирде асыры семиртип айтылгандан ала мифлеге, дунняда болмаганча сейир затлагы (фантастикагы) ушап да кыладыла.

Жер атлагы аталган бурунгулу таурухланы кыуралыуларына тауланы, кыаяланы, ташланы тюрю-тюрю затлагы ушаган кёрюмдюлери себеп болгандыла. Ол таурухлада адамла, жаныуарла, хайыуанла, не кыаргыш жетип, не этген терсликлери ючюн, гюняхлары ючюн, таш суратла болуп кыалгандыла. Таурухну жигити (кёбюсюнде ызындан кыууганлагы кёрюмез ючюн) кеси ыразылыгы бла таш болуп да кылады.

Жер атла бла байламлы бурунгулу таурухлада энчи бир жерни (чучурну, тау тарыны, кыаяны д. б.) юслеринден айтылгандан сора да, алагы атла кыалай бла аталганлары айтылады. Аллай таурухла кёбюсюнде эки сюйгени ачы кыадарлары бла байламлыдыла.

Малкыарлылада бла кыарачайлылада Инжилде бла Кыуранда айтыган затлагы кёре кыуралган кеп таурух барды. Ол таурухланы жигитлери — шыйыхла, фыйгамбарла, бир чурумлары болмаган тюз адамладыла. Дин таурухлагы адамны адепкылыккы юйретип бла бирге аны динни жолуна салыу тереде.

Тарых айтыула, нени юсюнден айтылганларына кёре, эки кыауумгы бёлюнедиле. Бирлери — халкыны жашау жолунда бола келген затланы хатарлаган малкыарлыланы бла кыарачайлыланы кыайдан чыккыганларына, жашаган жерлерине кыачан, кыалай келгенлерине, миллетлени, туккыумланы араларында барган урушлагы, тышындан келген душман бла сермешлеге, халкыны бир жерден башха жерге кечгенине, ауруу киргенине, жортуулдуккы аталган айтыуладыла.

Экинчилери уа — жигитлени, батырланы, халкыны тарыхында белгили адамларыны, туккыум башчылары, аккыылманланы, пелиуанланы, жарлыланы кыоруулаганланы, абреклени д. б. юслериндендиле.

Малкыарлылада бла кыарачайлылада туккыум айтыула кеп тюбейдиле. Не Кыарачайда, не Малкыарда туккыум башчыларына, туккыумлары кыалай кыуралганларына аталган айтыулары болмаган туккыум жоккыду. Туккыумланы кешенелерини, кыалаларыны юслеринден айтыула да ол айтыулагы кышуладыла.

Адепкылыккы бла байламлы малкыар-кыарачай айтыулада аланы жамауат жашаулары, юй жашаулары да кеп тюрю жанындан ачыкыланадыла. Тёре кыурау, жер ючюн даулашлагы, кыан тёлеуге тереде багы бичип, адетлени ангылатыу, жангы

адетлени чыгыулары, эл-жамауат адетле: кьонакъбай болуу, аталыкъ этиу, кьан дерт алыу, таматаны намысын кёрюу, берилген сёзге, антха, адамлыкъ борчха кертчи болуу.

Айтыуну жигити адеп-кылыкъ билген, тюз адам эсе, айтыу аны махтайды, сыйын бийикге кётюреди, алай ол адепли, намыслы туююл эсе уа, анга айтыуда айып, беиш этиледи, налат бериледи.

Адеп-кылыкъ бла байламлы айтыулагъа суюгенлени юслеринден айтыуланы да санайбыз. Аланы кёбюсюнде суюгенлени (бир-бирде уа аладан бирлерини) замансыз ёлюп кетгенлери айтылады. Аланы ёлюмлеринде не ата-аналары, не бий, не кюндешлик этген жашла, кызла, зарланганла терс боладыла.

Адеп-кылыкъгъа аталгъан айтыуланы барында да насийхатчылыкъ, юйретиу хал барды.

Жер атла бла байламлы айтыулада уа жерлени энчи атлары къалай, не себепден аталгъанлары бериледи.

Жер атланы юслеринден айтыула ол жерледе къачан эсе да болгъан ишле бла, шартла бла не халкъда бир белгили адамны, халкъ жигитни аты бла байламлы болмай къалмайдыла. Аллай айтыулада кёбюсюнде бир белгили жерде миллетлени неда тукъумланы уруш этгенлери, аланы урушларыны ахыры не бла бошалгъанына кёре аталады жер аты.

Бирси халкъладача, малкъар-къарачай фольклорда да **табийгъатда болмагъан кючле бла байламлы хапарла** (былички) мифологиядан башланадыла. Алада халкъны тюрлю-тюрлю мифлеге ийнанганларындан сора да, белгилисича, тюрлю-тюрлю динлеге ийнаныулары бардыла. Табийгъатда болмагъан кючле бла байламлы хапарлада, мифледе айтылыучу алмостуну, агъач кишни, обурну, юй иесини, дагъыда ала киби къатланы юслеринден айтылады. Буслийман дин келгенден сора, алада, жин да, шайтан да айтылып башлагъандыла.

Аллай кючле бла байламлы хапарны айтхан къалай бла да хапарына тынгылагъанны ийнандыргъа, аны ётюрюк болмагъанын белгилерге кюрешеди. Ол аны не кесини эсгериулеринча, неда жууукълары, тенглери, танышлары кёргенлерин айтып, аладан эшитгенча, алай хапарлайды.

Табийгъатда болмагъан кючлеге адам кеси жангыз айланган жерде, эсде болмай тургъанлай, кюндюз, кече да тюбеп къалады. Аллай хапарланы кёбюсюнде уучула бла сюрюучюле айтычудула.

Малкъарлылада бла къарачайлылада адамны алмостугъа тюбегенни юсюнден кёп хапар жюрюйдю. Алада алмосту — бийик бойлу, узун чачлы тиширдуу. Бир-бирде аны юсюн саулай тюк басып тургъанча да айтылады. Бир къауум хапарчыла айтханга кёре, алмостуну хорланмагъан кючю аны чачы бла байламлыды. Адам алмостуну чачындан бир тюкчюгон окъуна юзсе, алмосту аны хар айтханын этип, къулу-къарауашы болуп къалады, дейдиле. Бир-бир хапарлада уа алмосту агъачда жашагъан ариу тиширдуу болуп, жангызлай айланган эр кишилени терилтеди.

Адамланы агъач кишиге, шайтаннга, жиннге тюбеген хапарлары, обурланы юслеринден хапарла да халкъда бек кѣп айтыладыла.

Адеплиликге, ариу кылыкъгъа юйретген **насийхат хапарла** (притчи), бирси халкъладача, малкъарлылада бла къарачайлылада халкъгъа кенг жайылыпдыла. Бу хапарланы баш борчлары — алагъа тынгылагъанланы жамауатда эрттеден жюриой келген тѣрелеге, адепликге, ариу кылыкъгъа юйретиудю. Айтхан хапарындан хайыр чыгъар ючюн, аны айта тургъан тынгылагъанланы къалай бла да ийнандырыргъа юрешеди. Хапар кеппе-кертиди, анда адамла да жашауда болгъан адамладыла, дейди ола.

Насийхат хапарла кѣп тюрлюдоле. Ала адамны жамауатда, юйде да — хар заманда кесин къалай жюриотюрге тийишли болгъаныны юсюндендиле.

Насийхат хапарла бары да тынгылагъанны юйретген этедиле, анга акъыл бередиле. Алайды да, ала тюз адамны тюзлюгюню, огъурлулугъуну, иш кѣллюлюгюню хайырындан насыплы болгъанын, хар затдан да игилик тапханын айтадыла.

Малкъарлылада бла къарачайлылада ишге кѣл салууну, къонакъ алыуну, шуѣхлукъну, бир бирини ангылауну, тенглик эте билууну юслеринден хапарла кенг белгилидиле. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы насийхат хапарларыны кѣбюсю кѣргюзтгеннге кѣре, къонакъ алыу, таматалагъа намыс этиу дегенча, дагъыда ала киби къерелени бузгъан адам сокъуранмай къалмайды, ол не адамладан, не табийгъатдан, не да Аллахдан жаза табады.

* * *

Малкъарлыла бла къарачайлыла кеслерини (бай фольклорларында артыгъыракъ да жырларын бек багъалайдыла десек, жангыллыкъ болмазбыз. «Къачан эсе да бирде бизни эллилерибиз: «Жырсыз къалгъан — юйсюз къалгъан кибикиди», — дегендиле, — деп жазгъанды Къулийланы Къайсын. — Ала къачан да жыр этгендиле... не заманда да жырларгъа сюйгендиле... Дуняда жыр айтмагъан халкъ жокъду. Нек десенг, жырсыз халкъ сангыраугъа, тилсизге тенг болуп къалыр эди.

Халкъ ѳмюрлени ичинде жырларында кесини тарыхын, ниетин, дуниягъа къарамын, жүрек излемин суратлагъанды.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бек эрттегили жырларына **урунуу жырла** саналадыла: «Эрирей», «Долай», «Инай» («Онай»), «Сабанчыны жыры». Жыр искусствобузну тамыры аладан башланады дерге боллукъду.

«Сабанчыны жырын» жалаанда сабан сюргенде жырлап къоймай, сабаннга чыгъардан алгъа, сабан тойлада да жырлагъандыла. Кюз артында уа ындыр басхан кезинде, бурунгулула ындыр агъачха байланган ѳгюзлеге къатыла-къатыла, тѣгерек айлана, «Эрирейни» жырлагъандыла. Ол къууатны, бай тирликни, монглукъну да жырыды. Ишге, урунуугъа махтау салгъан жырды.

Эрирей сагъынылса, анга жыр айтылса, кѣллери кѣтюрюлгенден, иш женгил баргъандан сора да, тирлигибиз бай боллукъду,

ырысхылы боллукъбуз деп ийнангандыла. Нек дегенде, Эрирей бурун заманлада тирликни тейрисине саналгъанды. Бай тирликли эт деп андан тилей эдиле.

Малкъар-къарачай халкъны жашауунда бек магъаналы жерни малчылыкъ алгъанды. Ол себепден мал тутуу бла байламлы кѣп тюрлю ийнануула, табынуула, тилекле, адетле, жырла, алгъышла жюрютюлгендиле. Аллай жырладан бири «Долайды». Ол къошда жау чайкбай тургъанда айтылып болгъанды. Ол айтылса, жау терк тюшерикди, кѣп боллукъду деп, сѣзню кючюне, жыргъа уллу Тейриден, Долайдан, эчкилени тейриси Маккурушдан, къой-кюрешгендиле. Долайгъа юй хайыуанланы тейрисинеча табынгандыла.

Малла жайлыкъгъа чыгъардан алгъа, къурманлыкъла этип, уллу Тейриден, Долайдан, эчкилени тейриси Маккурушдан, къойла бла къойчуланы тейриси Аймушдан жолубуз болсун, жаллы чапмасын, адам, мал апчымасын деп тилегендиле. Аймушну намысына жырла айтхандыла, тепсегендиле.

Чепкен сокъгъанда, кийиз, жамычы ургъанда айтылуучу жырла да бурунгулу урунуу жырладандыла. «Инай» («Онай», «Анай») деген сѣз, биз оюм этгенден, жюн ишни, чепкен согъууну тейрисини атыды. Баям, аны магъанасы ардан артха унутулуп, сѣз кеси уа эжиу орунуна къалып къалгъанды. Жырны тиширыула айтып болгъандыла. Ишни башлардан алгъа тиширыуланы бек таматалары алгъыш этгенди.

Жюн ишни къыйынлыгъын, эригиулю да болгъанын жыр бла хорлай эдиле. «Инай» иште кѣллендирген, ишлегенлени кѣллерин жарытып, болушуп тургъан, тилек да, алгъыш да, дау да бирге этилген жыр эди. Бир иш эте, чепкен согъа неда жамычы ура туруп айтхан алгъышлары, тилеклери къабыл боллукъларына аланы аз да ишекликлери болмагъанды. Андан сора да, «Инай» бла бирге этилген чепкенлери (кийизлери, жамычылары) агъачлы, тутумлу боллукъду, аны жюрютген саулукълу, насыплы боллукъду деп ийнангандыла.

Малкъарда бла Къарачайда бек кѣп тарых-жигитлик жырла айтыладыла. Алада халкъ жашауунда бола келген ишлени суратлап, алагъа кесини тарыхын аманат эте келгенди дерге боллукъбуз.

Фольклор илмуда тарых-жигитлик жырла эки къауумгъа юлешинедиле: тарых жырла эм жигитлик жырла.

Жигитлик жырланы да тематикаларына кѣре алимле бир ненча къауумгъа бѣледиле: жортууул, чабыуулдукъ бла байламлы жырла; байлагъа, бийлеге, патчакхны мыртазакъларына къажау жырла; Уллу Ата журт урушну жигитлерине аталгъан жырла.

«Таулу халкъланы тарыхлары къалам бла жазылмагъанды. Аланы тарыхлары къамала бла, оракъла бла, атланы туякълары бла, сын ташла бла жазылгъанды. Таулуланы жырлары шакъа бла угъай, жилиямукъла бла, къан бла жазылгъандыла»,— дегенди Дагъыстанны халкъ поэти Расул Гамзатов. Бу сѣзлени малкъарлыланы бла къарачайлыланы тарых-жигитлик жырларыны

юслеринден да айтыргъа болукъду. Сёз ючюн, «Ачей улу Ачез» деген жыр бизни таулу халкъгъа кырым ханла чапханда болгъан ишле бла шагъырей этеди. Жырыны баш жигити мараучу Ачез кесини юйюрюню намысын кьоруулай, битеу элни намысы, эркилиги ючюн кюрешеди.

Халкъ да кесини уланыны жигитлигине аталгъан жырында анга ыразылыгъын, ыспасын билдире:

*Жаннетни жети эшиги бош болсун
Ачезни бизге тапхан анагъа,—*

деп айтады.

1790—1800 жылланы ичинде эмина ауруудан Къарачайда бла Малкъарда бек кёп адам кырылгъанды. 1808—1814 жыллада да Шимал Кавказгъа биягъы эмина киреди. Ма ол ачы жылланы юсюнден хапарлайдыла таулуланы «Эмина» эм «Экинчи эмина» деген жырлары.

Кавказ урушну юсюнден да (1817—1864 жж.) халкъда бир къауум жыр жюрюйдю. Сёз ючюн, «Хасаука» бла «Умар» деген жырлада орус патчахны аскерлери бла къарачайлыланы къазауаты суратланады. «Уллу Хожда» уа патчахны къазакъ аскерлери адыгейлилени Хож деген эллерини адамларына жетдирген азаплыкъны юсюнден айтылады.

Таулуланы жыр хазналарында орус-тюрк урушну (1877—1878 жж.), орус-япон урушну (1904—1905 жж.) заманында этилген жырла да бардыла.

XIX ёмюрде малкъарлыманы бла къарачайлыланы Турциягъа кёчюулерин халкъ кесини «Стамбулгъа кетгенлени жырлары» бла «Мухажирле» деген жырларында кёргюзтгенди.

Бу жырла халкъ мухажирликде сынагъан ачылыкъны, жалангачлыкъны, атажуртсузлукъну кюйлери болуп квалгъандыла.

Халкъыбызны жортуул эм чабыууллукъ бла байламлы жырлары да магъаналарына кёре эки бёлюм боладыла: 1. Малкъаргъа, Къарачайгъа этилген чабыуулланы бла тонауланы юсюнден жырла («Татаркъан», «Сарабий бла Къарабий», «Жандар», «Заурбек», «Къобанланы къой бёлек» д. б.); 2. Малкъарлыла бла къарачайлыла кеслерини къоншуларына этген жортууулагъа, тонаулагъа аталгъан жырла («Чюелди», «Бекмырзала, Къайсынла», «Загъоштокъ улу Чепеллеу», «Жансохланы жырлары» д. б.).

Бу жырла феодализм заманда болгъан ишлени юсюнден хапарлайдыла. Биринчи къауумгъа кирген жырлада халкъны жесирге тюшген адамларын, сюрюлген малларын сыйырыргъа кюрешген, къазауатлада жоулгъан жигитлеге бек уллу сый, ыспас бериледи. Экинчи къауум жырлада уа халкъ алагъа махтау салмайды. Бу ишге ыразы болмагъанын ачыкъдан айтады.

Таулуланы бийлеге, байлагъа, патчахны мыртазакъларына къажан сюрюлген жигитлени юсюнден этилген жырларында байла, бийле жарлыланы мал бла тенг этип, аланы даражаларын чекдюрюп, сыйсыз этген кезиуле суратланадыла. Бу жырлада халкъ

кесини чынтты жигитлерини адамлыкларына, батырлыкларына ёхтемлеме, алагъа махтау салады («Атабийни жыры», «Къанамат», «Баракъ», «Азнор», «Абрек уланла», «Гапалау», «Бекболат» д. б.).

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы баллада жырларын баш магъаналарына кёре юч къауумгъа бёлюрге боллукъду: сыймекликни, юйюр жашауну, жамауат жашауну юсюнден баллада.

Баллада жырлада иги адамла осалла бла кюрешедиле, огъурлулукъ — огъурсузлукъгъа, кертилик — ётюрюкге, сыймеклик — кёрюп болмаулукъгъа къажау сюеледиле. Жигитлини огъурсуз кючле бла демлешулерни кёбюсюнде бушуулу бошалычууду: сыйгенлени юсюнден айтылгъан бир-бир жырлада жаш неда кызы ёледи («Акъбийче бла Рамазан»), неда сыйгенлени бир бирден аланы жаулары айырадыла («Къаншаубий бла Гошаях»). Андан сора да бир бирлерин сыйген эр бла къатынны (жаш бла кызыны) аладан бирине тийген ёлюр ауруу айырады («Жаным улу Исмайыл»).

Юйюр жашауну юсюнден хапарлагъан баллада жырладан бири «Батыр Бахсанукъду». Бу жырда Бахсанукъ бийни къатыны Сарайда эрин къоюп, тосу бла къачып кетеди. Алай Бахсанукъ бий аланы жетип, экисин да ёлтюреди.

«Къубадиылары» деген жамауат жашауну юсюнден (социальный) баллада жырда уа Къубадиыланы тукъумдан тогъуз туугъан къарындашха адамлагъа жан аурутмакълыклары болмагъанлары ючюн, жмауатда тохташхан жорукъланы бузгъанлары ючюн ёлюр ауруу тиеди. Башха баллада жырла бла тенгледиргенде, бу жыр бушуулу бошаламайды: къарындашла этген ишлерине сокъуранып, тобагъа къайтханларындан сора, къыйын аурууларындан сау болуп къаладыла.

Баллада жырланы бир-бирлери кёп темалы да боладыла: алада сыймеклик, юйюр жашау, жамауат жашау эм тарых шартла бир бири бла байламлыкда кёргозтюледиле («Къаншаубий бла Гошаях»).

Таулуланы Совет властыны заманында этилген жырлары фольклор илмуда совет жырла деп жюрюйдюле. Бу жырла тематикаларына кёре бир ненча къауум боладыла: революция эм граждан урушну юсюнден жырла; колхоз жашау бла урунууну юсюнден жырла; Уллу Ата журт урушха аталгъан жырла; кёчгюнчюлюк жырла; сыймеклик жырла бла ийнарла; чам, лакъырда, масхара жырла.

Бу китапда Совет властыны заманында тагъылгъан сыймеклик жырланы бла ийнарланы биз «Сыймеклик жырла бла ийнарла» деген бёлюмге; чам, масхара жырланы — «Чам, лакъырда, масхара жырла» деген къауумгъа, кёчгюнчюлюкге аталгъан жырланы уа — «Кюйлеге» къошханбыз.

«Партизанла келелле», «Тау партизан жыр», «Татлыука» деген жырла Совет властыны Малкъаргъа, Къарачайгъа къалай келгенини юсюнден хапарлайдыла. Граждан урушда Совет власть ючюн жанларын берген таулу жашлагъа аталгъан жырлада ала-

ны жигитликлери, жарлы халкыгъа суймекликлери, тутхан ишлерине, Ленинге, партиягъа кертчиликлери суратланады («Солтан-Хамитни жыры», «Асанланы Хажы-Муратны жыры», «Алийланы Таукъанны жыры», «Ностуланы Юсюню жыры» д. б.).

Колхозла къуралгъан заманда кулаклары кьолларындан жоюлгъанлагъа этилген жырлары ниет магъаналары эм суратлау амаллары биз башында айтхан жырлагъа ушайдыла.

Колхоз жашау эм урунуу бла байламлы жырлада уа халкы урунуу жашауну тутуругъу болгъанын ачыкълай, ол адамгъа не игиликни да, насыпны, къууанчны да, бет жарыкълыкъны да келтирилгин чертеди. Бу жырлада колхоз жашауну эм социалист эришиуну юслеринден кеп айтылады. Алада алчы болгъан адамлагъа уллу махтау салынады.

Уллу Ата журт урушха атап, бизни халкы бек кеп жыр такыгъанды («Ялта урушда», «Аскерчини жыры», «Ата журт уруш», «Байсолтанланы Алимни юсюнден жыр», «Къасайланы Османни жыры» д. б.). Бу жырла адамланы жауну керюп болмазгъа, таукелликге, батырлыкыгъа чакыргъандыла. Алада халкы кесини жигит уланларыны, къызларыны батырлыклары, туугъан жерлерине суймекликлерин, кертчиликлерин белгилей, аланы атлары аны жюрегинде, жырларында емюрледе жашарыгъын айтады.

Халкы поэзиябызда **суймеклик жырла** бла **ийнарла** бек уллу жерни аладыла. Суймеклик жырлары кербюсюнде къыз (жаш) кесини уллу суймеклигини юсюнден айта, суйгенини ариулугъун, игилигин, адамлыгъын суратлайды («Кемнхан», «Таукъан», «Акътамакъ», «Кулина» д. б.).

Къызла неда жашла суйгенлеринден къурлай къалсала неда жууапсыз суйселе, тарыгъуу жырла такыгъандыла. Аллай жырлагъа халкыда «суймеклик кюйле» дейдиле. Суймеклик кюйлени кербюсюнде эки суйгенини бир бирлеринден зор бла айыргъанны юсюнден айтылады.

Ийнарланы уа юч къауумгъа юлеширге болукъду: къызла айтхан ийнарла; жашла айтхан ийнарла; жаш бла къыз бирге айтхан ийнарла. Ийнарланы бу къауумуна айтышла да дейдиле. Къууанчха жыйылгъан жерде неда бир башха, той-оюн жюрюген жерде таулула бир бирлери бла эришип, айтышланы кеп айтхандыла.

Ийнарла, алгъышлача, экспромт жанргъа саналадыла. Суймеклик жырла хапарча айтыла эселе, ийнарла уа жаланда терт тизгинден къураладыла. Аланы магъаналары ол къысха тизгинден окъуна ангылашынып къалады.

Бир-бир суймеклик жырла бла ийнарлада къаргъышла да тубейдиле. Жаланда къаргъышладан къуралгъан жырла уа халкыда «къаргъыш жырла», «къаргъыш ийнарла» деп жюрююдюле. Алада жаш адам (къыз не жаш) суйгенини ол аны сёз бла бир бек ачытса неда аны намысы бла ойнаса къаргъайды. Суймеклик жырлада эки суйгенинге зараны тийген адамланы да бек ачы къаргъайдыла.

Къаргъыш жырлары бла ийнарланы кербюсюнде къаргъышла

чам, лакъырда халда айтыладыла. Алада къыз (жаш) айтханыча сокъуранып, къаргъышларын ызына алады:

*Ой, санга этген къаргъышларымы
Барын ызына алайым.
Сенден сыйгеним жокъду да, наным,
Жанынга къурман болайым.*

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы **кюйлерин** биз эки къбаумгъа юлешгенбиз: 1) замансыз кетгенлени, ажимлы ёлгенлени кюйлери; 2) кёчгюнчюлюк жырла.

Кюйлени ёлгенлени жууукълары, тенглери, сыйгенлери этип болгъандыла. Бир бирле уа, ачы ёлюмлери болса, кюйню элде жырчыгъа этдиргендиле.

Малкъарда неда Къарачайда белгилл. битеу жамауат сыйлагъан адам ёлсе, анга халкъ бек уста жырчыларына кюй этдирген тёре болгъанды. Сёз ючюн, Урусбийланы Исмайыл ауушханда, жамауат аны камичи сыйыт этип асырагъанды. Артда уа анга уллу кюй этгенди:

*Орусбийланы Исмайыл ёлдю эсе,
Уллу Бахсандан сууукъ хапар келди эсе,
Бетден-бетге чубур перданны ким атар?
Иноковха сюрюп, къаражух ёгюзлени ким сатар?
Эрикгенден эрикгенге жая къобузунгу ким согъар?
Тойлада, сенича алгъышлап, боза аякъны ким тартыр?*

Ма мунуча кюйлеринде халкъ, кесини ачы бушууун айта, ёлгенни адамлыгъын, огъурлулугъун чертип, аны миллетге этген ахшылыкъларын санайды:

*Жылтырайдыла, жаналла Минги тауну чыран бузлары,
Исмайыл ёлгенди деп къара киедиле
Уллу Бахсанны дарий кийип ёсген къызлары.
Таш орталада къызыл будай битдирген.
Жарлылагъа немича ийнекле кютдюрген,
Жарлылагъа немича ёгюзле сойдургъан,
Халал мюлкю бла элде жарлыланы тойдургъан.*

Халкъыбызда сыйгенлерине бермегенлери ючюн кеси кеслерин ёлтюрген къызланы кюйлери да жырланадыла. Бу кюйле кёбюсюнде ёлгенни атындан айтыладыла. Алада жашаудан кетген къыз кесини насыпсыз къадарыны юсюнден терен хапарлай, битеу жарсылуларын санай, анга заран этген адамланы атларын белгилл этип, осуятын этеди («Зарият», «Люба» д. б.).

Таулулада жашауунда кёп кыйынлыкъ кёрген адам кеси кесине кюй этген тёре да болгъанды. Аланы асламысы сыймеклик кюйледиле («Мадинаны кюйю», «Къызны кюйю», «Жашны кюйю» д. б.).

Ата журт урушну битеу Совет Союзу адамлары бла тенг кётюрюп тургъан малкъарлылагъа бла къарачайлылагъа кечгюнчюлюк зорлугъу, Къарачайны халкъ жырчысы Семенланы Сымайыл айтханлай, «палах юсуне палах» къошхан эди. Кечгюнчюлюкню жырларып такъгъан адамла кечгюнчюлюкню биринчи кюнюнден ахыр кюнюне дери кеслери да, халкъ да айтып бошайлазмача кёрген къыйынлыкъларын, жүрек жарсыуларын, ачы сагъышларын, къысхасы — сюргюнню битеу кюйсюзлюгюн болгъаныча, кишиден да къоркъмай, тартынмай айтхандыла. Кечгюнчюлюк жырла, халкъны азат ауазыча, келир тёлюлеге мухажирликни ёмюрлюк шартлары болуп къалгъандыла. Таулуланы ол кезиуде чекген азапларын, амалсызлыкъларын суратлагъан бушуулу, мудах кюйлени бюгюн да титиремей окъуялмайса.

Халкъ кечгюнчюлюк кюйлеринде кёрген къыйынлыкъларын суратлагъандан сора да, кесини инсанларын ачы сагъатда бек болургъа, адамлыкъны тас этмегенлей, къадаргъа чамланмагъанлай, бир бирге кёл этдирип, жашаудан, тюзлюкден тюнгюлмей жашаргъа юйретгенди.

Кечгюнчюлюк жырла малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ эпослары, тарыхлары болуп, ёмюрледе айтылып турурча, аланы жыр хазналарына къошулуп къалгъандыла.

Таулула къачан да чамны, лакъырда бек суйгендиле. Малкъарда бла Къарачайда кесини **чам, масхара жырлары** болмагъан хазна эл болмаз. Аллай жырланы бир бирлери жаланда ол этилген элде не ауузда жүрюгендиле, бир бирлери уа элден элге, тардан таргъа айтыла, малкъарлыланы бла къарачайлыланы бек суйген халкъ жырлары болуп къалгъандыла («Жёрме», «Сандыракъ», «Голлу», «Гылжа», «Боз алаша», д. б.). Бу жырланы бир къаууму тепсеу жырлагъа саналадыла («Голлу», «Сандыракъ»).

Халкъ кесини чам, лакъырда, масхара жырларында эринчекликни, къызгъанчлыкъны, махтанчакълыкъны, жутлукъну, дагъыда алача ушагъыусуз кёрюнген затланы сёгюп, аллай къылыкълары, халлери болгъанланы хиликкя этеди. Масхара жырланы къурагъанла алада сатира бла самаркъауну бек кёл хайырланадыла.

Чам, лакъырда жырланы кёбюсюнде уа жырчы чамын кюлюге, оюннга буруп къояды.

* * *

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы фольклорларыны гитче жанрларында **алгъышла** энчи жерни аладыла.

Халкъда сёзню кючюне ийнаныу бек уллу болгъанды. Бир затны къоркъууун этселе, неда адам бир аман хапар айтырыкъ болса: «Кет, аман аууз ачма!» — деп ырыслап болгъандыла. Ол шарт бюгюнлюкде да сакъланнганды. Алгъыш этселе да:

*Бу юйден алгыш кетмесин,
Къаргыш бу юйге жетмесин,
Аман адам айтханча Аллах этмесин! —*

дегендиле. Бу дукъум сёзлени къошмай болмагъандыла. Айтылгъан сёз, кеси аллына бир тейрини жумушун этгенча, алай жүрютюлгенди. Алгыш эте туруп, малкъарлыла бла къарачайлыла кёкню, жерни да жаратхан, адамны къадары да къолунда болгъан Тейриге айланып алгыш-тилек этгендиле:

*Жокъдан бар этген Тейри,
Бардан жокъ этген Тейри,
Хар затха кючю жетген Тейри!..*

Алгышны да сёз устала, эслп, акъыллы адамла — алгышчыла айтып болгъандыла. Кесин да, жырныча бир формада угъай, хар сёз уста кесинден бир зат къошуп, къурашдырып айтханды. Халкъда тюбеген алгышланы тийишдирип къарасакъ, аланы бир бёлек къауумгъа юлеширге боллукъду: табыныу алгышла — мажюсю дин бла байламлы адетледе тюбеген дууала, алгышла, жалбарыула, тилекле; урунуу бла байламлы алгышла — уучулукъ, малчылыкъ, жерчилик, дагъыда ала кибик; юйюр жашау бла байламлы алгышла — тойда, къурманлыкъда, сабий туугъанда, дагъыда аллай башха къууанчалада этилиучю алгышла.

Алгышла, ата-бабаларыбызны оюмларына кёре, тукъумну, жамауатны жашауун къолайлы этерге себеп болгъандыла. Тойда, къууумда айтылычу алгышлада юйдегилн болгъанланы неда тукъум-жууукъну сюймегенлеге къаргыш да айтылгъанды.

Таулула къаргыш, алгыш этгенде да сёзню кючюне тыянгандыла. Бурунгулула, башха амал тапмагъанда, сёзню кючю бла, табыныула бла табийгъат къыйынлыкълардан, аурууладан къутулургъа боллукъ сунгандыла. Адамланы жүреклеринде сёзге ийнаныу туугъанды. Аны кючю бла адам нени да эталлыкъды деп ийнангандыла. Ол себепден, жауун, кюн тилегенден сора да, халкъда кёз тийиуден, ауруудан сакъланырча, адамны жанына бир себеплик болурча, неда жаллы аузуу байлагъан амалла, жилян алгыш деген затла жүрюгендиле.

Фольклор илмуда нарт сёзле (пословицы) бла нарт айтыула (поговорки) фольклорну бек эртегилн жанрларыны бирине саналадыла. Ёмюрлени ичинде ала жашаугъа кёре тюрлене, къорай, къошула келедиле. Халкъ барда аланы къурау бир заманда да тохтарыкъ туююлдо. Халкъны битеу сёз байлыгъын, тилни ариулугъун, кескинлигин бирча сыйындыргъан нарт сёзле бла нарт айтыула таулуланы сёзге уллу усталыкъларын, сезимлиликлерин, акъылманлыкъларын, аланы оюмларын, жашау сынамларын, тюрлю-тюрлю адетлерин, тёрелерин дагъыда аллай башха затларын терен кёрюзтедиле.

Мутхузланмазлыкъ оюм, поэзия болуп, туугъан тауларыбызны сейирлик жашау суратлары, халкъны акъылы, жүреги, аны сезимлери нарт сёздедиле, — деп жазгъанды Къулийланы Къай-

сын. — ...Аланы жарыкълары хар заманда да бизни жолубузну жарытады да, акъылны бла телиликни, тюзлюкню бла фитнесчылыккыны, жюрек халаллыккыны бла хыйлачылыккыны игирек антыларгъа, битеу адамлыккы илишанланы толуракъ билирге, жашаугъа бегирек тюшонюрге болушады».

Нарт сёзле бла нарт айтыула, тематика тюрлюлюклерине кёре, иги кесек къауумгъа юлешинедиле: Ата журт бла, халкъ бла, иш бла, юйюр бла, суймеклик бла, илму бла, дин бла эм дагъыда адамны жашаууну башха жанлары бла байламлы нарт сёзле бла нарт айтыула.

Къарачайлыланы бла малжъарлыланы ата-бабаларындан келген акъылман сёзлери, башха халкъланы нарт сёзлерича, таууланы жашаргъа юйретедиле. Сёз ючюн, аланы ёмюрледе жыйыла келип, Тау адет болуп къалгъан юлгю жорукъларыны кёбюсю нарт сёзлеринде бла нарт айтыуларында бегитилип, бу фольклор жанрны бек уллу къауумларындан бирин къурагъандыла: адет-къылыккыны юсюнден этилген нарт сёзле бла нарт айтыула.

Нарт сёзлени кёбюсю, ёмюрле бла магъаналарын тас этмегенлей, жашауда кёп кере сыналып: «Нарт сёз — сёзню анасы, нарт сёз — тилни къаласы», «Нарт сёз къарт болмаз», — деп айтдыргъандыла халкъгъа.

Ырысла, белгиле, жоралаула, илишанла къарачай-малжъар фольклорну бек эски жанларындан бирлеридиле.

Ырысла адамны жашаууну тюрлю-тюрлю жанлары бла байламлы болгъандыла. Аны себепли ала магъаналарына кёре иги кесек къауумгъа юлешинедиле. Ырысланы бир къаууму буйрукъча къуралып, адамгъа ырысланган ишни этерге арталлы да эркинлик бермейдиле. Бир-бир ырысла уа аланы бузгъан жаза табады, аны юсю бла ёлоуп кетерге окъуна боллукъду деп билдиредиле. Сёз ючюн, мараучу мингден сора кийик ёлтюрсе, ырыс болгъанды. Ол тёрени бузса, анга Апсатыны къаргъышы жетип, ол ажымлы ёледи деп ийнангандыла.

Башха халкълача, бурунгулу таулула да бир-бир жаныуарланы (бёрю, сюзесин д. б.), заранлы кючлени, жанланы (шайтан, жин, обур д. б.), аман аурууланы, дагъыда бир къауум затны атларын, ырыслап, айтмагъандыла. «Атлары айтылмаучу жаныуарладан бирини атын юйдегиде жаш-къушладан биреу, эсгермей, сёз арасында айтып жиберсе, къартла: «Сен, хайырсёлемез, эслеп сёлеше билмейсе, ауузунг къурусун дегеем, дагъыда жазыкъса ансы,— деп, чарлап къыжырагъандыла. — Сагъынылгъан жерден Аллах кери этсин, ушхуур артында айтылсын аты, башы отда былай кюйсюн», — деп, отха чёп атхандыла». (Алийланы Солтан. Къарачай халкъны эл берген жомакълары.— Черкесск, 1984, 13 б.).

Неда келинге, баргъан адамы бла къайыныларыны угъай, баргъан тукъумну атын да айтыргъа жарамгъанды. Ол тёрени келинле бузмаз ючюн, аланы тюрлю-тюрлю ырысла бла къоркъутуп болгъандыла: «Келин къайын атасыны не къайын анасыны атын айтса, тишлери ауруйду», — дегендиле къартла.

Халкъда юйюр жашау бла байламлы ырысланы асламысы ана **бла эм сабий бла байламлыдыла**: къарыны болгъан тиширыу кимге кюлсе, сабийн анга ушар; къарыны болгъан не къагъанакъ сабийн болгъан тиширыугъа, сабийине заран жетмезча, къабырланы ичине кирген угъай, жаны бла ётерге окъуна жарамайды; ана гюняхлы иш этсе, бек ырысды — сабийлери онгарыкъ туююдюле. Былача ырысла, саулукълу, акъыллы, насыплы сабийлерим болсун дей эсенг, гюняхлы, жарамагъан ишлени этме деп билдиргендиле жаш аналагъа.

Таулулада жылны, кюнню кезиулери бла, ыйыкъны кюнлери бла да байламлы иги кесек ырыс тубейди: бурунгулула жаз башында, кырдык чыгъа туруп, урчукъ ийиргенни бек ырыслагъандыла; геуюрге кюн бла бараз кюн жолгъа атланмагъандыла; ашхамны бек сыйлагъандыла, ингирде ишлегенни ырыслап болгъандыла д. б.

Ата-бабаларыбызны учулукъ, малчылыкъ, сабанчылыкъ бла байламлы бек кёп ырыслары болгъанды. Сёз ючюн, ала бу ишлени башласала, хар адамны не тукъумну бир ырыс кюню болгъанды: бараз кюн къош кёчюрюу ырысха саналгъанды. «Къызгъанч кюндю», — деп, геуюрге кюн сабаннга чыкъмагъандыла, бир бирле ол кюн уугъа да бармагъандыла.

Бурунгулула бир-бир жаныуарланы, къанатлыланы ёлтюрюрге бек ырыслап болгъандыла. Адам агъазны, макъаны, укуну, къарылгъачны ёлтюрсе, аны дурус кёрмегендиле.

Ырысла «бу затны этсенг, быллай палахха туберсе» деген халда къураладыла. Сёз ючюн: «Ётмекге бичакъны чанчып къойсанг, ырысды — мирзеуню къачы урады». Жарсыугъа, ырысла халкъдан заманында жазылып алынмагъандыла. Аны себепли, аланы кёбюсю магъаналарыны жартысын тас этгендиле — алада жаланда «бу затны этсенг, ырысды» деген кесек сакъланганды: «Атны башын ургъан — ырысды»; «Босагъада олтургъан — ырысды» дегенча.

Бурунгулу таулу ырыслада айтылгъан ишлени (сёзлени) этмей (айтмай) жашасам, палахла менден кери болурла, манга заран жетмез деп, алагъа бек ийнанып, алада айтылгъан жорукълагъа кёре жашаргъа кюрешгенди.

Адамла жашауда неда табийгъатда бир болумну ызындан къуру да бир тюрлю, бирге ушагъан ишле болуп турсала, аны белгилеп къойгъандыла. Алай эте, халкъ ёмюрлени ичинде жашауда кёрген, сынагъан затларын, хар жорукъну, болумну жыйышдырып, бир низамгъа келтиргенди. Ол жашау сынамла, жыйыла-жыйыла, халкъ белгиле (народные приметы), тюрлю-тюрлю жоралаула, илишанла болуп къалгъандыла. Хар белгини, илишанны эм кёрген тюшлерин адамла бир затха жоралагъандыла. Халкъда белгилеге, илишанлагъа «жора», «жоралаула», тюшню магъанасын ачыкълагъаннга уа «тюш жоралаула» деп да аны ючюн айтылады.

Бурунгулула жашауларында кёп затха къолларындан жукъ келмегенлерин ангылап, бир да болмаса да былай этсек, андан да бир эсеп келир деген магъанада, битеу белгилерин, илишанла-

рын, тюшлерин да игиге жораларгъа кюрешгендиле. Алай ала бу затланы жаланда игиге жораларгъа кюрешселе да, жашауда аланы бир бирлери боллукъ жарсыуну, палахны билдирген шартла болгъанларын кѣп кере кѣргендиле. Сѣз ючюн, къуйрукълу жулдуз учса, элни башындан гылан къуш ачы-ачы къычырса неда кече нарт къопса, элде бир уллу жарсыу боллукъду деп, къартла бек ырыслагъандыла. Кѣчгюнчюлюкню азабын сынагъанланы бир къаууму Азиягъа кѣчер кюнлени аллында бу илишанланы кеслери эслегенлерине шагъат этедиле.

Таулула бир-бир белгилени кертиликлерин ъмюрлени ичинде сынап, алагъа кѣре жашай келгендиле. Сѣз ючюн, ала жылны кезиулерин бла байламлы ишлерин (сабанига, чалгъыгъа чыкъгъан, кѣой къошгъан д. б.) халкъ белгилеге кѣре башлап болгъандыла. Жашауда, табийгъатда боллукъ затла — жазны жауунлу не къургъакъ, къышны сууукъ не къарлы боллугъун; кюнню бузулгъу, аязырыгъы; бахчаланы, сабанланы иги бла осал битериклери д. б. — кѣбюсю табийгъатда бола тургъан болумла бла, кюн, ай, жулдузла бла байланындыла: къышы сууукъ жылны жазы исси болады; къар кѣп жауса, битим иги болады; айны тѣгерегин гюрен тартса, кюн бузулур; Илкерле, Боюнсала эртте чыкъсала, жыл жылы болады д. б.

Бир къауум белгилени жаныуарланы, малланы, къанатлыланы халлерине кѣре жоралагъандыла: малла къадалып отласала, къарылгъачла жерге бек жууукъ учсала, тауукъла жъумда «жууунсала» — кюн бузулур; эчки кѣкге къарап макъырса, элия урады; эшек юй эшикден юйню ичине къарап окъуса, ырысхы келеди д. б.

Халкъда адам бла байламлы да иги кесек белги болгъанды: онг къолунг кичисе — ырысхы тюшеди, сол къолунг кичисе — ырысхынг къорайды; онг къулагъынг чюйюлдесе — иги хапар эшитириксе; аягъынгы туюбю кичисе — жолгъа атланаса д. б.

Таулула аманнга жораланган белги, илишан болса не аман тюш кѣрселе, палахдан сакъланыр ючюн садакъа бергендиле.

Бизни ата-бабаларыбыз **тюшлеге** бек ийнанып болгъандыла. Ала тюшле аны ючюн, муну ючюн кѣрюнедиле деп, бир затха жораларгъа кюрешгендиле. Жоралагъан а, башында айтханыбызча, жаланда игиге этгендиле. Ма аны ючюн жюриюйдю халкъда «Аман тюшню игиге жоралагъанлай» деген сѣз.

Жораларгъа жарагъан тюшге — керти тюш, жораларгъа жарамагъан, иги ангылашыныммагъан, адамын эсинде жарты-къурту къалгъан тюшге — къатыш тюш, танг аласында кѣрюннген тюшге — ътюрюк тюш деп айтхандыла халкъда.

Адам тюшюн айтып башласа, анга тынгылагъанла: «Тюшюнг хайыр болсун», — дерге керекдиле. Тюш бла байламлы халкъда иги кесек ийнаныу да болгъанды. Сѣз ючюн, аман тюш кѣрген, аны, барып, баргъан сууну къатында айтып: «Кѣрген тюшюм бу суу бла кетсин», — десе, ол тюш кѣргенни тюнюнде болмай къалады дегендиле.

Алгын таулула тыш анасы Чампарас барды деп ийнангандыла. Аны аты бир-бир эски жырлада да тубейди. Сёз ючюн, «Мыжырыулары жаш Боташ» деген жырда Боташ бир жол бир аман тыш кёрюп уянады.

— Уянып, тыш анасы Чампарасха
Тюшюмю сорурга барганем.
— Мыжырыулары алай жаш Боташ,
Менме тыш анасы Чампарас.
Мен билеме, мени кёпден излейсе сен.
Айт тюшюнго, унутмай биле эсенг.
Ол да тюшюн саулай анга айтды,
Чампарас да жоралап былай башлады...

Ислам дин киргенден сора таулулары тышге кыраамларыны зикирлени бирлеринде айтылган сёзге толуга ачыклайдыла:

Аллах санга тюшюнюрге тыш берди.
Жукълагъанлай, ол келчилик тыш келди,
Ол тюшлени кёбюсюне тубейсе.

Тамата адамларыбыз бир затха жарсысала, бир бек магъаналы ишлери не бла бошалыр деп оюм этселе, неда жашауларында не болукъну билерге суйселе, кече, жата туруп, эки рэкат намаз этип, истихара дууаны (керти тюшню кёргюзтген дууа) окъуп, алай жатхандыла. Халкъда истихара этип жатханны тышю кыруу да керти болады деп айтадыла.

Тюшлени жоралап билген адамлары айтханларына кёре, аламы асламысы белги (символ) халда кёрюнедиле. Анга шагъатлыгы а — халкъ жырлада тубеген тыш жоралауладыла («Чёпеллеу», «Бекмырзала, Кыайсынла», «Баракъ», «Кыанамат», «Мыжырыулары жаш Боташ» д. б.). Юлгюге «Аликка улу Хажибий» деген жырдан бир кыауум тизгинни келтирейик:

— Кёрген тышлеринги, балам,
Бурмаганлай айтайым:
Сен бююн кызауатны кёрюр кюндю,
Бююн сен кызауатда ёлор кюндю —
Кыара кыузгун илкчибизге
Аны ючюн кыонуп кёрюннгенди.
Тюшюнде эки кёк кёгюрчюн
Чорбат кыыйырына кыонуп,
Тюклерин жыртып, мени юсюме
Андан кыуйгандыла —
Тёбен элден эки эгечинг
Манга келип, чачлары жыртып,
Юсюме атып, сарнарыкдыла...

Тюшлени кёбюсю бурулуп кёрюнедиле деп ийнангандыла тау-

луда. Сёз ючюн, тюшюнде жилисанг — тюнюнде кьууанган этериксе; бир адамы ёлюп кёрсенг — ол жашауда узакъ ёмюрлю боллукъду д. б.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы ант сёзлери аланы фольклорларыны гитче жанрларындан биридиле. Бурунгулула антны бек сыйлы кёргендиле. Анга нарт сёзле да шагъатдыла: «Антлы — антын бузмаз», «Антына тюз — эрни иши, антын бузгъан — бетсиз киши», «Уу ашагъан — бир ёлюр, ант ашагъан — минг ёлюр» д. б.

«Ант адам сыфатлыды, кеси да бир уллу жубу жамычыны да кийип, ахсакъ атха минип айланады. Ант этген адам антын ётюрюкге не керексизге этсе, неда аны бузса, Ант, ол адамы, ант этген кюнюнден башлап, ызындан болады, аны юйюп кьурутады»,— деп айтылады бурунгулу таурухланы биринде. Халкъда «Ант аягъы — ахсакъ», «Ант жетсин», «Ант кьурутсун», «Ант ызынгдан болгъанды» деген сёзле ма аны ючюн жюрюйдюле.

Ант этген адам, антымы бузсам, алай болайым, былай болайым деп, битеу кеси багъалагъан затла бла неда жууукъ адамлары бла къаргъанганды. Антымы бузсам, айтханым къабыл боллукъду деп, къоркъуп, антын бузмазгъа кюрешгенди.

Малкъарда бла Къарачайда жыйылган фольклор эм этнография материаллагъа кёре, таулула ант этселе, жалаанда сёзле айтып кьоймагъандыла. Сёз ючюн, таякъ ант этселе, эки адам таякъны эки жанындан тутхандыла. Ант этгенле уа, ант сёзлени да айтып, ол таякъны тюбю бла ётгендиле. Бурунгулула от жагъаны шынжыры бла да ант этип болгъандыла. Ант этген адам шынжырыны онг къолу бла тутуп: «Мен этген антымы бузсам, бу шынжырыны къачы мени урсун!» — деп айтханды.

Жамауатда бир-бир ишлени юсюнде антны жангыз бир адам угъай, битеу тукъум (тукъум ант) неда битеу эл (эл ант) этип окъуна болгъандыла. Ант этген адамла бир бирге жууукъ болмасала да, алагъа «антлы къарындашла» дегендиле. Антлы къарындашла айырылабыз деселе уа, бир сау гыржынны алып, аны эки тенг этип: «Ма бу гыржын сынып, эки болгъанлай, биз да ма былай айырылдыкъ»,— дегендиле. Андан сора да айырылсала, жерден бир чёпню юзюп, аны эки этип: «Муну бла айырылдыкъ»,— дегендиле. Былай антха халкъда «чёп юзген» деп айтылгъанды.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы элберлери тематика магъаналарына кёре кёп тюрлю къауумгъа юлешинедиле: адам бла адамын жашаууну тюрлю-тюрлю болумлары бла, дуняа бла, табийгъат бла, ала кибиж башха затла бла байламлы элберле. Кеслерини кьуралыуларына кёре да элберле бир ненча къауумгъа бёлюнедиле: соруу элберле, чам элберле, эсеп элберле д. б.

Элберледе, артыкъ да жашау, адет-тёре бла байламлы элберледе, таулуланы бурунгулу жашауларын ачыкълагъан шартла бек кёп тюбейдиле. Нарт сёзлеча, элберле да халкъны сёз байлыгъын кеслерине сыйындырып, эндиги заманлагъа дери сакълагъандыла.

Элберле сабийлеге аланы булжухтан эришнуча болгъандан

сора да, аланы эслиликлерин, сезимлерин ёсдюрюрге болушхандыла, терк оюмларгъа юйретгендиле.

* * *

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы **сабий фольклор** хазна-ларын эки уллу къауумгъа юлеширге боллукъду: 1) бешик жыр-ла; 2) сабий жырчыкъла, назмула, булжутуула, къозутуула, тил-бургучла, санаула.

Бешик жырла — халкъ чыгъармачылыкъны бурундан келген бир бутагъыдыла. Бешик жырланы къуллукълары — сабийни тынчайтхан, жукълатханды. Алагъа тёрели шарт — сабийни ыра-хат жукъларын, татлы тюшле кёрюрюн суюген тилекледиле.

Малкъар-къарачай бешик жырланы сюзюп, тинтип къарасакъ, ала тилек алгъышла, табынуу тилекле болгъанларын белгилерге керекди. Бешик жыр айта тургъан ана неда ынна, айтханы къа-был болурун асыры ююсегенден, сёзню кючюне, алгъышха асы-ры ийнаннгандан «сау ёс», «уллу киши бол», «аурума» дегенча табынуу тилеклени къатлап-къатлап айтады. Бу тукъум затла — тилекле, алгъышла — айтылмагъан бешик жыр жокъду:

*Олтурур жеринг тёр болсун, балам,
Кийик жолларынг ёр болсун, балам.
Игиле ичинде айтылгъын, балам,
Ананг суюгенча айныгъын, балам!*

Эр киши сабийге бешик алгъыш айта туруп, жигит болурун, тенглерин озарын, адам болурун, ишни сюерин тилейдиле:

*Жыйында айтылгъын,
Кертичеге саналгъын,
Халкъ да сени махтасын,
Къошда, ишде айлангын.*

Тиширыу сабийге уа иш кёллю, намыслы, адепли, насыплы, ариу болурун тилейдиле. Бешик жырлада иш кёллюлюк махтала-ды, эринчеклик сёгюледди.

Къарт ана неда къарт ата, туудукъчугъун тобугъуна олтуртуп, анга атап жырчыкъла жырлагъандыла: «Къызым, къызым, къыз тана», «Сууничмез», «Алтынлы ушкокга бау салгъан жашым», д. а. б. Былагъа «сабий къубултхан жырчыкъла» деп айтыргъа боллукъду. Алада сабийге тюрлю-тюрлю ариу атчыкъла айтады-ла, бир-бирде уа чам да этедиле. Кёбюсюнде уа адам айтханны этючю бол, ариу къылыкълы ёс деп жырлайдыла.

Бурунгу заманлада тюрлю-тюрлю къууумлада жырланыучу жырла, кеслерини алгъыннгы магъаналарын тас этип, сабий оюн-лагъа, сабий жырчыкълагъа бурулуп кетгендиле. Сёз ючюн, «Гюп-пе», «Озай», «Шертмен» «Жауун, жауун, жау, жау», «Жанкъоз чыкъды Тотур айда», «Сабан чыпчыкъ, сау жел» дегенча жырла.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бир бӕлек сабий жырлары тартхан-созгъан бла, дагъыл этиу бла, бармакъ, къол бла байламлыдыла: «Чуу-чуу-чуу ала», «Тарта-соза», «Дуркъу-дуркъу», дагъыда башхалары. Аланы магъаналары — сабийни къуандырыу, булжутуу эм есе тургъан санына-чархына себеп болууду. Ала шатык айтыладыла, эсде къалырча къысхадыла, жашаудан хапар бередила, сабийни кӕлюн оюннга-кюлкюге ачадыла. Алада аланы ауузларында жюрюген сӕзле (жишиу, уммо, баппу, гутча, д. б.) эркин хайырланадыла. Дагъыда фольклорну бу кесегини магъанасы — гитче сабийчиклени табийгъатха, жаныуарлагъа, хайыуанлагъа эс бӕлюп къараргъа, аланы къылыкъларын, тюрсюнлерин айырыргъа юйретиуду.

* * *

Алгъын малкъарлыла бла къарачайлыла зикирлени маулютде, башха жыйылгъан жерледе эм кеслери алларына да кӕп айтып болгъандыла. Бизни тамата адамларыбызны айтханларына кӕре, ала зикирлени кӕбюсюн Дагъыстандан келген дин китапладан окъуп билгендиле. Андан сора хаж къылыргъа баргъанла, Меккада тургъан заманларында бир къауум зикирни андан билип, артда эллерине къайтсала, аланы башхалагъа да юйретип болгъандыла. Хажиликге баргъанла Меккадан зикир китапла да келгире-келтире тургъандыла. Бир-бир зикирлени уа Малкъарда бла Қъарачайда сӕзге уста болгъан адамла да этип болгъандыла. Сӕз ючюн, Қазимни зикирлерин халкъда бюгюн да бек суйюп айтадыла.

Зикирлени асламысы Инжилде бла Қъуранда айтылгъан затладан хайырланып этилгендиле. Зикир деген сӕз (аз кар) арабчадан «эсгермеклик», «эсде тутуу», «эсге салыу», «сагъыныу» деп кӕчюрюледи. Зикирлени барысында да Уллу Аллахны, Мухаммат файгъамбарны атлары, исламны жорукълары, шартлары кӕп кере къатлана, зикир айтхан (алагъа тынгылагъан) адамланы жюреклерине, эслерине синге, алагъа Аллахны тюз къуллаары болургъа, дин жолунда барыргъа болушадыла:

*Ийман бла, дин бла
Ол дунягъа къайтайыкъ,
Кече-кюндюз тохтамай:
«Аллах, Аллах», айтайыкъ.*

Халкъда жюрюген зикирлени магъаналарына кӕре тӕрт тюрлюге юлеширге боллукъду: Уллу Аллахны сыйлы атларын айтып, анга шукур этип, ислам диннге махтау салгъан зикирле («Уллу Аллахха ийнанмагъан ассыды», «Бир Аллахха баш ийип, динибизни жакълайыкъ»); файгъамбарланы юслерииден зикирле: («Мухаммат файгъамбарны туугъаны», «Мухаммат файгъамбарны кӕкге учханы», «Мухаммат файгъамбарны дуниядан кетгени», «Исса файгъамбарны юсюнден», «Расул бла къуш», д. б.); ислам-

ны фарызларыны, башха жорукъларыны юсюнден зикирле («Ибрахим файгъамбар жашын кѳурман этгени», «Рамазан ай», д. б.); буслийман адамлары ойлашдыргъан зикирле («Къыямат кюн», «Алдатмагъыз ахырзамаи дуниягъа», д. б.).

Ислам динни баш жорукълары: Аллахдан сора кѳуллукъ этерча башха тейри болмагъанын эм Мухамматха файгъамбарлыкъ Аллахны жанындан берилгенине ийнануу — зикирледе кѳп кере къатланадыла:

*Ла иллаха иллаллах
Мухамаадун Расуллулах*

*Динибизни тутайыкъ,
Бир Аллахха табынып.*

Буслийман халкъгъа Аллахны тюз жолун кѳргюзтюп, Аллах уталаны тюз кѳуллары болуп жашаргъа Аллах файгъамбарланы юсю бла билдиргенни юсюнден да айтадыла зикирле.

Зикирле, адамла динлерин къаты тутуп, Аллахны тюз жолунда барсала, ала бу дунияда да, ахыратда да насыпха, ырахатлыкъгъа жетериклерин кѳргюзтедиле:

*Хар тилеги табылып
Уллу Аллахха къайтханны...
Кюрешигиз ийман бла ёлюрге,
Тынч болурса къабырында, кёрюнде,
Къууанырса жаннетдеги жеринде.*

Тёзюмлю, сабыр, уятлы болургъа, дуния мюлкге кесин алдатмазгъа, аманатха хыянат этмезге, къызгъанч болмазгъа, кишиге зарлыкъ этмезге, алдамазгъа, дагъыда былача — адамлыкъны кѳргюзтген, инсанни тюз ниетли болургъа юйретген башха ислам адеп-къылыкъ шартла зикирледе къатланып айтылгъан фикирледен бирлеридиле:

*Дуния малгъа жан атма —
Юч метрди юлюшюнг,
Жаннетге болмаз кѳпюр
Алтын бла кюмюшюнг.*

*Жюрегинги ачыкъ эт,
Зарлыкъ тутма кишиге, —
Аллах аны борч этгенд
Эркек бла тишиге.*

Зикирле исламны адет-къылыкъ жорукъларын бузмай жашагъан инсанла Аллахны суйген кѳулларына саналлыкъларын белгилейдиле.

Хар инсанны игилигин, аманлыгын кыямат кюн базманнга салынып чегиллигин эм Уллу Аллах кесини кзулларына бу дуняда этген ишлерин сорлугун зикирле адамны эсине кеп кере саладыла:

*Харам затны, халал затны эслесенг,
Ол заманда кзабыр азап кермессе.
Харам затны сен кеп этме дуняда,
Базманыгда салынырыкзды кзыямада.*

Исламны фарызларыны юсюнден айтылган зикирле адам улуга намазны, оразаны сыйлы борч болганын белгилеп, аланы сууаплыкларыны ачыкзлайдыла:

*Жюрегинги ийнандырып эт намаз,
Ийнанган кзул жаханымде да кзалмаз.
Ораза тут, намазынги кзоймай эт,
Ол заманда санга мекямды жаннет.*

Зикирлени кёбюсю адамланы ойларга, жашауга тюшюнорге, гюняхлы жашай эселе, тобага кзайтырга чакзырадыла. Ала буслийманланы ёлюр кюнлерин унутмай, бу дуняны жалганлыгын эде тутуп, жашауга кеслерин алдатмай турургга юйретдиле:

*Бу дуня жалганды,
Кеп миллетден кзалганды.
Бу затлагга тюшюнмей,
Азмы гюнях алганды?
Алдатмагзыз
Ахырзаман дунягга.*

Зикирле адамланы ала кзайдан, не ючюн келгенлерини, кзайры барганларыны юслеринден сагышландырадыла. Динлерине кертичи болуп, Уллу Аллахха кзулдук этюу аланы бу дуняда баш борчлары болганын ачыкзлайдыла.

Уллу Аллахны кече-кюн да унутмай, зикирни кеп айтып турганны сууаплыгын а зикирле чертип айтадыла:

*Уллуд зикир жарыгзы —
Сиз кермейсиз кез бла.
Зикирге сан бермейин,
Сиз кеп зикир этигиз.
Бу дуняда тохтамай:
«Аллах, Аллах», — этигиз.*

Кѣргенибизча, малкѣарлыланы бла кѣрачайлыланы кѣлден чыгѣармалары теренден, узакѣдан келедиле эм халкѣны ниет байлыгѣыны энчи магѣаналы кесегидиле.

Ана тилибиз, халкѣ чыгѣармачылыгѣыбыз миллетибизни от жагѣасыды, тыпыр ташыды. Таулуланы уа бек сыйлы алгѣышлары: «Отунг ѣчюлмесин, тыпырынг суумасын!» — деген алгѣышды. Алайды да, бизни алакат жырларыбыз, таурухларыбыз, жомакѣларыбыз, нарт сѣзлерибиз ѣмюрден ѣмюрге сакѣлана, тѣлюден тѣлюге айтыла барсынла.

Хаджиланы Танзиля

МІЛЛЕТЧІЛІК ҮҮРҮМҮ

АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ

ХАДЖИЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

Бул китептин автору...
Алматы, 1998-жыл
ISBN 9967-0-0000-0

МИФ ЭМ АДЕТ-ТЁРЕ ПОЭЗИЯ

МАЖЮСЮ ТЕЙРИЛЕГЕ ТАБЫНЫУЛА. МАЖЮСЮ ТЁРЕЛЕДЕН

ТЕЙРИГЕ ТАБЫНЫУ

Бурунгу заманлада малкъарлыла бла къарачайлыла Тейриге табынып, анга къуллукъ этип тургъандыла. Ол аланы аллахлары болгъанды. Ала анга къурманлыкъла этип, не тилеклерин да андан тилегендиле. Тилек тилегенде, Тейриге жалынып, анга бу махтау сёзлени айтып болгъандыла:

Тейри жалбарсын,
Тейри онгарсын!
Тейри! Огъурлу Тейри!
Сен — кюн тыягъындан туугъан,
Сен — жерни, сууну бийлеп тургъан,
Акъ къозуларынг майна, майна.
Тейри! Халал Тейри!
Сен — къаяда, сен — черекде,
Акъ къозуларынг чегетде.
Аланы санга къурман этейим,
Аланы санга къурман этейим.
Тейри! Жарыкъ Тейри!
Акъ ташдагъы малыбыз,
Кёк ташдагъы малыбыз,
Барын къоюп, Тейрибизни алырбыз!
Тейри! Чомарт Тейри!
Ырайым эт жарыгъынгдан, отунгдан,

Сен — отда, сен — сууда,
Онгда, солда, онгда, солда,
Ырайым эт жарыгъындан, отунгдан.
Тейри! Чомарт Тейри!
Кёкню иеси — жангыз сен!
Онгдан кир, сени беш атынг — кёк,
Солдан кир, сени ахшылыгъынг кёп.

* * *

Бир Тейри аты бла башлайма
Акъ кьой башы, къара кьой башы,
Жулдуз кютген — кёк башы.
Барындан да Тейри ахшы,
Барындан да Тейри ахшы!
Акъ кьой башы, къара кьой башы,
Жан жаратхан,— жер башы.
Барындан да Тейри ахшы,
Барындан да Тейри ахшы!
Акъ кьой башы, къара кьой башы,
Къалтырауукъ — чёп башы,
Барындан да Тейри ахшы,
Барындан да Тейри ахшы!

ЧОППАГЪА БАРЫУ

Чоппагъа барыу — тукъумлада бола келген адетди. Адамла Чоппаны ташына барып, къурманлыкъла этгендиле. Сабий керек — сабий тилегенди. Жауун керекде — жауун, кюн керекде — кюн тилеп болгъандыла. Этилген къурманлыкъны, элтилген азыкъны ашагъандыла. Чоппаны юлюшю деп баш жарты, ашыкъ илик, жан суюк, юч да зугул къалач кьоюп болгъандыла. Мамукъчукъла да кьойгъандыла. Ашалгъан этни суюклерин а жерге басдыргъандыла.

Чоппагъа баргъанда этилиучю тилекледен:

Сабий тилегенде:

Ойра, Чоппа, онг аякъ,
Ойра, Чоппа, сол аякъ,
Ойра, Чоппа, биз да ююр болайыкъ.
Ойра, Чоппа, чомарт сен,
Ойра, Чоппа, онгар сен,
Ойра, Чоппа, къарангыбыз — жарыкъ эт.
Ойра, Чоппа, сени байлыгъынг — тенгиз.
Ойра, Чоппа, биз тилеген а — эгиз,
Ойра, Чоппа, болуш сен!

Жауун тилегенде:

Ойра, Чоппа, Тейриден сора — сен Тейри,
Ойра, Чоппа, кызыулукъну кыуу кери.
Ойра, Чоппа, ойра, Чоппа!
Ойра, ойра, бир кыандыр жерни!
Ойра, Чоппа, ырайымлы онг Тейри.
Ойра, Чоппа, ашлыкъ кюед, не этейик?
Ойра, Чоппа, ойра, Чоппа,
Ойра, ойра, ашлыкъ кюед, не этейик?
Ойра, Чоппа, жауун келе себелей,
Ойра, Чоппа, ашлыкъ келе тѳбелей,
Ойра, Чоппа, ойра, Чоппа,
Ойра, ойра, жауун келе, себелей.

ЧОППА

Къарачайгъа дин кириден алгъада Махар къобанны онг жагъасында нарат агъач болгъанды. Ол агъачха ыйыкъда бараз кюн барып, алайда бир ненча нарат терекни тѳгерегине 60 кере айланып, былай жырлагъандыла:

Чоппа, Чоппа!
Тейрибиз берсин семиз жичча.
Майлы болсун эринле,
Жашлы болсун келинле,
Тейри берсин игилик,
Болсун бизде тирилик.
Чоппа, Чоппа!

ГОЛЛУГЪА БАРЫУ

Голлугъа жыйылыу жылгъа бир кере — жаз башында болгъанды. Ол айгъа Тотур ай деучю эдик. Тотур айны ортасында халкъ жыйылып, сабанлыкъ ѳзенни бир кыйырында тохташхандыла. Анда эр кишиле, тишируула, къартла, жашла, сабийле да болгъандыла. Тѳгерекде элени адамлары келгендиле. Сабанла быйыл ахшы тирлиқ берсинле деп Голлудан тилегендиле. Уллу къазанла асып, къурманлыкъ учаланы биширгендиле. Сыра, боза элтгендиле. Сора тѳгерекден адамла жыйылып бошагъанда, башчы айыргъандыла. Аны аты «тѳречи» болгъанды. Ол кеси да сыбызгыгъа уста болгъанды. Ол сыбызгысын сокъгъанда, халкъ гюрен тохтагъанды. Къолтукълашып, сыбызгы бла бирге тепсеп тебирегендиле. Тѳпсеп башлагъанда, тѳречи: «Сол аякъ», — десе, сол аякъны, «Онг», — десе, онг аякъны тобукъ башха салгъандыла. Неда: «Энишге ийилигиз», — десе уа, энишге бюгюлгендиле. «Сюелигиз, тюз туругъуз», — десе уа, сюелип, тюз тургъандыла. Алай эте, тепсеп тургъандыла, ары да, бери да бурула. Тамата айтхан сѳзлени барысы да къайтаргъандыла.

Айтхан а Голлуну махтап, андан тилеп айтхандыла. Голлу тирликлени иги битдирсин дегендиле.

Ойра, Голлу, ойра, Голлу,
Ойра, Голлу, ойра, Голлу,
Ойра, Голлу, жарыкъ Голлу,
Ойра, Голлу, ырысхылы къоллу,
Бек битсинле сабанла,
Апчымасынла адамла.
Ашлыкь, зынтхы къылжкысыз толу болсун,
Гюлтелени уллуларын къысдыргъын.
Сабанланы ордуруп,
Аланы къош-къош бла ташытхын.
Ындыр тебеле къалатхын,
Махарланы кюрекле бла сууртхун.
Кюз артында ындыр кюрекле булгъатхын,
Кюфлерибиз мирзеуледен толсунла,—

деучю эдиле.

Сора алай бла тепсей кетип, арысала, олтуруп, солуп, дагъыда тепсегендиле. Уча къурманлыкъланы къауум-къауум болуп ашагъандыла. Ол бек уллу байрам болгъанды. Андан сора да тюрлю-тюрлю оюнла этгендиле. Къолташ атхандыла, чабышхандыла, тутушхандыла.

ЖУРТДА ЖАНГЫЗ ТЕРЕК

Къарачайда «Жангыз терек» деген бир нарат терекге табынып болгъандыла. Анга элтип къумашчыкъла, тюрлю-тюрлю затла такъгъандыла. Адамла игилик бер, ауруудан сакъла деген тилеклери къабыл болур ючюн, терекни жасагъандыла. Эрге барлыкь, къатын аллыкъла харакет салгъандыла.

Сен таркъаймагъан терексе,
Кёгергенлей, саргъалмагъан терексе.
Сенден, кесингча, узун ёмюр тилейбиз,
Узун чуппа * тилей келгенбиз,—

дегендиле.

КЪАРАЧАЙДА ЖАНГЫЗ ТЕРЕК

Бурунгулу къарачайлыла жаз башында Жангыз терекге табынгандыла, анга къурманлыкь этип, былай айтхандыла:

Адамланы онгдургъан терек,
Кесин кимге да суюдурген терек,

* Чуппа — кечгинлик, болушлукь деген магъанада.

Адамлагъа болушхан терек,
Хаталадан къалдыргъан терек,
Сабанланы ордургъан терек,
Жауунланы жаудургъан терек!
Биз сабан ызгъа чыкъгъанбыз,
Аны, къыйынлыкъдан
Сакълап, элпек битдир.
Санга биз юлюшонгю келтирдик,
Энтда, юлюшонгю унутмабыз,
Сен да бизни тилегибизни унутма.
Биз санга аягъыбызны такъгъанбыз,
Аны сен ычхындыр, бизни тилегибизни толтур:
Къалажюкню сундырмайын,
Сабаныбызны сен сюрдюр,
Урлугъубузну сен битдир!

Жауун жаумай, жерни къургъакълыкъ къысса уа, **Жангыз**
терекни къатында къурманлыкъ этип, терекни тегерегине айланyp,
андан жауун тилегендиле:

Хаталадан къалдыргъан терек,
Жауунланы жаудургъан, Тейрини тереги!
Къургъакълыкъ къысды, не этейик?
Ач болалла сабийле, малла,
Термиледиле суугъа, жаууннга.
Хаталадан къалдыргъан терек,
Жауунланы жаудургъан терек!
Битеу дуния болгъанды ач,
Жауун эшикни кенг ач!
Булутланы чакъыр сен,
Жауун эшикни ач сен!
Кёк жашнасын, жашнасын,
Эрлай жаууп башласын!

Жангыз терекни жыры да болгъанды:

Ой, Жангыз терек, жан терек,
Ой, Жангыз терек, Тейрини тереги,
Ой, Жангыз терек, берекетни тереги,
Кепдю амалынг сени!
Адамлагъа болушхан терек,
Кесин кимге да суюдюрген терек.
Алтын чапыракъла къымылдайдыла тѣппенгде,
Чоппа этедиле сени тегерегингде.

БАЙРЫМГЪА ТАБЫНЫУ

Байрым ташха къыз, улан тилеп баргъандыла. Баргъан да ай
жарыкъ кече этгендиле. Эт, жумуртха, жау эм башха ашла элт-

гендиле. Бара туруп, жолда нарт к̄абырланы т̄егерегине бир кере айлангандыла. Сора бир к̄абырны к̄азып, бишген жумуртха, бир чолпу сют, юч эт б̄ерек, тарыдан неда т̄юйден этилген бир как юлюш салг̄андыла ол к̄абырг̄а. Даг̄ыда не кюмюшден, не алтындан бир зат салг̄андыла.

Сыйлы Байрым бийчеден улан тилейбиз,
Байрым тейриден нартла бла тилейбиз.
Ай-лай-лай, Тейри, лай-лай, лай-лай,—

деп, бу с̄езлени к̄айтарып, к̄атлап айтхандыла.

БАЙРЫМГ̄А БАРЫУ

Байрым бийче, бай бийче,
Мен тилейме сенден сабий,
Жалынама, жал барама,
К̄озу к̄урманлык̄ла этеме.
Байрым бийче — сауг̄ала юлешиучю,
Жерге — жауун, эрге — кюч бериучю.
Сени тейрилигинге ийнаныпма,
Жарыт, мен ийнанганлай турайым.
Ок̄ла келтирдим тизгин-тизгин,
Ак̄ ташха салдым аланы.
Ок̄ла — сени, жаш — мени.
Ок̄ла — сени, жаш — мени.
Чилле келтирдим, к̄анат-к̄анат,
К̄ек ташха салдым аланы.
Чилле — сени, к̄ыз — мени,
Чилле — сени, к̄ыз мени.
Байрым бийче, бай бийче,
Манга бир ырахмат эт, бийче!

АШТОТУР

Аштотур — Ог̄ары Чегемни кюнчыг̄ыш жанында, Донгат к̄аяны артында бир уллу ташны атыды. Ол ташда Тотур деген уучуланы сак̄чысы болг̄анды. Ууг̄а барг̄ан уучу ол ташны к̄атында азыг̄ындан юлюш эм бир ог̄ун к̄юкюп: «Ог̄ум тюз тийсин»,— деп кетгенди. Уудан к̄айтып келе, ёлтюрген кийиклени башын Аштотург̄а к̄ойг̄андыла. Башны нек бергендиле деп соруп к̄араг̄анда, ол Апсатыны экинчи н̄егериди, ол барыбызны да башыбызды, башха — баш тийишлиди деп ийнангандыла.

Кюз артында уа, ууг̄а чыг̄а туруп, Аштотурну к̄атында уллу к̄урманлык̄ этип, былай тилегендиле:

Сен Апсатыны сак̄чысыса,
Кийиклени тиллерин билесе,

Токълугъубузну, ачлыгъыбызны да билесе.
Габулуланы * кѣбюн бер,
Апсатыгъа хапар бер,
Тилегибизни къабыл эт!

Бурунгулу чегемлиле Аштотургъа табынып, андан бек къоркъуп болгъандыла. Ол ташха тийген угъай, аны къаты бла, анга намыс этип, акъыртын озгъандыла. Атлыла уа атдан тюшюп, алай озгъандыла. Халкъда бюгюн окъуна айтыу барды:

Огъары атдан тюш,
Тѣбен атдан тюш,
Аштотурда тилек бла атдан тюш!

Аштотур бѣрюлени да иесиди деп ийнангандыла. Малланы бурунгу таулула анга аманат этгендиле. Аны ючюн малчыла да анга эт, окъ юлюш чыгъаргандыла.

АШТОТУРНУ БАЙРАМЫ

Тотурну биринчи айында (март), Тотурну туугъан айыды деп, Аштотур ташха, къатыны, къызы, эр кишиси къалмай, анга эрттенликде кюн тие жыйылгъандыла. Тотурну (мартны) биринчи кюнюне байрам этгендиле. Ол кюн бу тилекни айтхандыла:

Башыбызда — Кѣк Тейриси,
Сюнгючлю туюбюзде — Жер Тейриси,
Ала бизге болуша, уруша,
Аманлыкъ этсек, ала бизге уруша,
Бизни санларыбыз къуруша, кирише.
Тилек тилей келгенбиз,
Къабыл этсенг сюебиз.
Баш урабыз Тотургъа,
Тотур, болуш халкъынга!
Сыйлы Байрым, ой, Байрым,
Сен да айтчы Мариямгъа,
Ол къарасын Майранга **,
Къабыл-къабыл эт тилеклени.

АЙ БЛА ҚЮННЮ ТУТУЛУУУ

Бурунгу ёмюрледе ай тутулгъан кезиуледе, малкъар халкъы кѣп оюнла, тѣреле этгендиле.

Ай тутулса, аны «желмаууз ашайды», деп ийнангандыла. Айны тѣрт къалаууру — сакъчысы барды. Ала айны хар заманда желмаууздан сакълайдыла. Бир-бир заманлада ала айны сакълай

* Габулула — кийикле.

** Майран — билгич китап.

келип, жукълап къалсала, ач желмаууз къарап туруп, айны жутуп тебирейди. Ол заманда, жерден къарап, аны кѳрген адамла уллу къоркъуугъа къаладыла.

Желмаууздан айны къутхарып ючюн, къазанланы, тазланы къакъгъандыла, ушкоқ бла атхандыла. Не затла бла да болсун, уллу таууш этдирип, айны сакълагъан къалауурларын уятадыла, ала уянып, желмаууздан айны сыйырадыла. Ол заманда желмаууз кетсе, ай ачылады, тюзеледи дегендиле.

Эдокъланы Ибрагим Омар улу айтханнга кѳре, мажюсю заманда Огъары Чегемде чууаналагъа* къонгуроула тагъып, аланы къагъып, аланы тауушлары бла айны къалауурларын уятхандыла. Чууананы тѳгерегине айланып, Кѳк Тейриге баш уруп, быллай тилек тилегендиле:

Чоппа, Чоппа, жокку тебе болгъанбыз,
Кѳк Тейриси, жоппу тебе болгъанбыз.

Чууананга баш урабыз табынып,
Ай жутулса, биз къаллыкъбыз къарангыда абынып.

Къаракъулакъ акъ ирикни соярбыз,
Санга да юлюшонгю къоярбыз.

Кѳк Тейриси, ай жарыкъны къулларынгдан тыйма сен,
Желмауузну ай гюреннге къойма сен!

Чоппа, Чоппа, санга чокъундукъ,
Амин, амин, жилип, санга баш урдукъ.

Кюн, айгъа кѳре, аз тутулады. Аны алай нек болгъанын киши билмейди. Аны желмаууз къатына да баралмайды. Кюн деген а — эриген багъыр къайнарды, аны къайнатхан — От Тейриди.

Ол кесини жер юсюнде къулларын жылытып, жарыгъы бла сакълайды. Кюн тутулгъаннга мадар азды. Алай бурунда, кюн тутулса, обурланы, къуртхаланы жыйып, ала айтханча, малланы союп, жауларын бийик къаяланы башларында жандыргъандыла. Жау ийис кѳк бетине жайылса, кюн тутулгъан аязады дегендиле. Кюн жай тутулса, жер жилийды, улуйду, жан-жаньюарла, терекле, кырдыкла амин айтып тилейдиле. Къыш тутулса, суула бузлап, малла ѳкюредиле, хар зат мудах болады.

ЖАУУН ТИЛЕК

Бурунда, кюн къысып, къургъакълыкъ алса, юйде жангыз акъылбалыкъ болгъан къызла къалгъандыла. Андан къалгъан къарт да, жаш да, сабий да бир бийик тебеге не сыртха чыкъгъан-

* Чууана — мажюсю заманда бийик къаяланы башларында Тейриге къулдукъ этген юйле.

дыла. Чыкыган заманда, бири да кыалмай кийимлерин чюйре кийгендиле. Кыартла кыолларында жети ат баш сюек элтгендиле. Кыатынла уа сууда тутулган саргыл макбаланы жети тюрлю кыумачдан кийиндирип элтгендиле. Кишиле, ат баш сюеклени тыякылага чанчып, быллай тилек этгендиле:

Боз туманла, чачакъ туманла,
Суулагы киригиз, туманла!
Чыгыгызы, суулагы кирип,
Силкинигиз, жютюлеге минип.
Уллу Тейри! Хан Тейри!
Булутланы ий, Тейри!
Жауунланы жаудур, Тейри!
Дюлдюр жылкынг тойсун, Тейри.
Сабанларынг монг болсун бизге.
Кез тиймесин жер несинден бизге!

Кыатынла уа сары макбаланы алып, былай тилегендиле:

Жашна, жашна, туманла,
Макбаларынг кыурулла.
Келле толуп, макыа келле болсунла,
Кюрек кызыла чачларыг сенде жуусунла.
Уммахан кызы да сени бла жууунсун,
Жауун тыйган кюл кибик суурулсун, учхунсун!

КЫАЧХА ИЙНАНЫ

Эски малкыар халкыны кыачлары бек кеп болганды. Сёз ючюн, хар жашаган адам кесине кыач ишлегенди (ат, ит, кыой, эчки, д. а. к. загла). Сора аны от башына неда юйню ортасында бир жерге сюегенди. Адамла ашдан сора неда ашны алтында анга ийилип, баш ургандыла, андан тилекле тилегендиле. Баш урганда, быллай сёзле айтхандыла:

Мени кыачым, жан ачым!
Сёзлерими, жүрегими билесе.
Менден санга барсын тилегим,
Сен да кыабыл этгин тилегими.

Ол кыачла кёбюсю эски юйлени орта чигинжисинде чырахтанланы тегерегине тагыылгандыла. Дин келип башлаганда, ол кыачланы адамла букыдуруп башлагандыла.

Тамата, баш кыачны аты уа Деуер болганды. Сора дин жайыучула келип башласала, Деуер демей, ала билмезча: «Юйню орта чигинжиси кыалтырайды»,— дегендиле. Ол а: «Кетеригиз Деуерни, букыдуругыуз»,— деген магыанада болганды.

МАЖЮСЮ ТЕРЕЛЕДЕН

Къарачайда мажюсю заманда тонгуз тутмакълыкъны магъанасы уллу, сыйлы болгъанды. Ала тонгузла Апсатыны сыйлы, семиз чочхаларыды деп санагъандыла. Кёп юйледе тёрт, бир-бир юйледе уа сегиз тонгуз аякъны юйню тюз ортасында такъгъандыла. Къабанны башын эшик башына салгъандыла. Юйню ортасына тагъылгъан тёрт аякъны баш магъанасы:

Тёртгюллемей, ат чапмаз,
Чочха тутхан ач къалмаз.
Берекетли, дамлы болур.
Чочхасыз юйюр къансыз, дамсыз болур,—

деп, бурунгулу къарачайлыла алай айтхандыла. Андан сора да къабанны тиши багъалы, сыйлы затха саналгъанды. Аны кюбюрюнде, кюбюрчегинде сакълау огъурлулукъгъа саналгъанды. Юйде тонгуз (къабан) башны тутханнга жарлылыкъ келмейди, малы арыкъ болмайды, деп айтхандыла.

Жылны сыйлы айында, сабаннга чыкъгъанда, тонгуз териден бир кесекчикни отха атып, аны ийис этдирмеклик огъурлулукъгъа саналгъанды. Аны ийиси ёксюзле дунясында нартлагъа юлюш болуп барады дегендиле. Нартла уа Хакъ Тейриден сабанлагъа жауун тилейдиле. Андан сора Апсаты да сабанлагъа чочхаланы иймей тыяды.

ОТХА ТАБЫНЫУ

От жылытсын адамыбызны,
От сакъласын малыбызны.
Отсуз бизге жашау жокъ,
Битдирмесек — ашау жокъ.

Мал сойгъанда, къакълагъын,
От, сен бизни сакълагъын!
Отдан кери кетгенле
Муратларына жетмезле.

Ой, отубуз, отубуз,
Отду бизге жарагъан.
Бизни отубуз ёчюлмесин,
Отну жауу кечилмесин!

КЪАРАЧАЙНЫ МАЖЮСЮ ТЕРЕЛЕРИНДЕН

Огъары Тебердиде, эски адетлеге кёре, тонгуз терилени, башланы, аякъланы сыйлы кёрюп, юйлеринде асырагъандыла, тутхандыла. Тонгуз кеси семиз кибик, юйге да, малгъа да берекет,

ырысхы келтирликди деп саналганды. Сёз ючюн, Хурзукда Тешикли тащ болганды. Анга бир улакъны такъгандыла, улакъны аты, намысы бла Жер иеси Тейриден жъургъакъ жыл — кырдык, Кёк Тейриси — тейри Аллахдан — жауун, эчкиле иеси Маккурушдан — тёлю тилегендиле. Ол заманда бу сёзлени айтхандыла:

Бардым-бардым башлагъа,
Тайып тюшдюм тазлагъа.
Тазлыкъ эшик ачылды,
Бетиме гюрен чачылды.
Гюренмеди, гюмеди?
Аны бирин билмедим.
Къаялада уланла,
Беллеринде къамала,
Къамалагъа май жагъылсын,
Чочха туякъ чардагъынгга тагъылсын,
Татлы дамы тыпыр ташха тамылсын!..

Ол заманда юйлени башларына сегиз тонгуз (чочха) жууакны такъгандыла. Башын берекет юйден кетмесин, малла семиз болсунла деген магъанада салгандыла.

* * *

Къачда, Хурзукда, улакъны тагъып, макъыртып, ол макъыргъанлай:

Амма, Чокка,
Чокка, Чокка,
Алтын бокка,
Къызлагъа алтын окъа,
Тейри берген малыбыз,
Апсатыды малны берген барыбызгъа.
Эчки, къойду бергени,
Кийиклери кесини.
Унутмагъыз Апсатыны юлюшюн!
Жауу аны — къан ичиучю сюлесин.
Ой, Чокка, ой, Чокка,
Амма Чокка, ой, Чокка!.. —

деп, къатын, къыз, эр кишиле, гюрен туруп, аякъланы кезиу-кезиу ёрге кётюрюп, артха, алгъа ийилип баргандыла. Бираздан улакъны кесип, биширип, ол жыйында ненча адам бар эсе, жетгенине кёре, эринлериле жетдиргендиле. Бу къууанч малчыланы, уучуланы мал жукъармасын деп, Апсатыдан тилеклери болганды, деп да айтадыла.

АЙМУШ

Жангыз терекге минмеген Аймуш,
Жёнгерге харам билмеген Аймуш.
Къошулгъан къойгъа тиймеген Аймуш,
Суху сюрюучюню суймеген Аймуш.

Кёзюне жукъу кирмеген Аймуш,
Тилегенни жангыз къой бла иймеген Аймуш.
Эринчек къойчуну суймеген Аймуш,
Къой сюрююню тыякъ бла кютмеген Аймуш.

Къошулгъан къойгъа тиймеген Аймуш,
Суху сюрюучюню суймеген Аймуш.
Къозуланы эринлерин чакъдырмагъан Аймуш,
Бууаз къойланы чапдырмагъан Аймуш.

Къозуланы эрттен чыккыгъа иймеген Аймуш,
Суху сюрюучюню суймеген Аймуш.
Жёнгерге харам билмеген Аймуш,
Жангыз терекге минмеген Аймуш.

Къой къаурадан сыбызгъынг, Аймуш,
Хурала кёлде аякъ ызынг, Аймуш!
Бахсан таулада тауушунг, Аймуш,
Къобан бойнунда малларынг, Аймуш.

Алтын мюйюзлю акъ къочхар Аймуш,
Кёл жагъасында не тохтар, Аймуш?
Берир болсанг, бер бизге, Аймуш,
Сенсиз жокъду бизде бир мадар, Аймуш,
Кел бизни къошха, кел, маржа, Аймуш!

АЙМУШ БЛА КЪОЙЛА

Сизге айтайым мен Аймушну болгъан хапарын,
Иги ангылагъыз хапарланы эм омагъын.
Аймуш болур эди ма бир юйюрюню кичиси.
Этерик ишлерин сайлап алдыла ючюсю.

Эм таматалары — Хауды, иши — кел-барчы,
Экинчи — Маула, ауур эд,— болду тууарчы,
Ючюнчю — Зомахай, омакъ эд,— алды тойчулукъ,
Аймуш женгил эди — анга да къалды къойчулукъ.

Аймуш кюте эди бир бай кишини малларын,
Сизге айтайым мен башына келген халларын:
Бир кюн ыстауатха келе эди сюрююю,
Эм артда бир къозу, рахын малча — жорююю.

Анасы артына къарап, къозугъа макъырды,
Кеси тили бла аны къатына чакъырды.
Къозу анасына жууап бере эди, мангырап,
Аймуш къулакъ салды, аланы тилин ангылап.

Къой айтды къозугъа: «Кел, кел, артха къаласа,
Артха къала кетип, бѣрюге азыкъ боласа».
Къозу деди: «Бу малны ырысхысы белимден басханды да,
Келмейди артыкъ жюриуп кълумдан».

Аймуш муну эшитип, къозугъа белги салганед,
Кюз жетгенде, жалына аны алгъанед.
Кюнден — кечеге малы кѣп болуп башлады,
Аймушну жашауу аллын халлерин ташлады.

Кѣп бармай, тѣгерекге сыйынмады байлыгъы,
Тюпсюз кѣлно къаты болду Аймушну жайлыгъы.
Малы жайылаед сыртланы, кълону толтуруп,
Аймуш кюте эди, орталарында олтуруп.

Сыбызгъысында согъа эди, ариу таралтып,
Малы узакъгъа кетмей эди, сыбызгъыны беқ жаратып.
Терсине кетгенни, сыбызгъы согъуп, тыяед,
Жатар жерлерине сыбызгъы бла жыяед.

Къойлары аусала сыртны ол жаны ауушха,
Къайтып келедиле, эшитип, сыбызгъы тауушха.
Бир кюн кѣл къатында жыйылып тура маллары,
Кѣлден бир къочхар чыкъды,— аны аламанат санлары.

Алты мюйюзлю бир ариу къочхар, чыммакъ-акъ,
Алты мюйюзю да сап-сары алтын, бек омакъ.
Къыллы чунгурлары кюмюшде къара сауутча,
Тюклери жим-жылтырап, алтын тауукъча.

Кѣлден чыкъгъанлай, къойлагъа ийлешип, чапханед,
Къойла юркгенелле, Аймуш, тууайлап, кълпханед.
Ызына къачып барып, къочхар суугъа секирди,
Эндиге дери жашагъан кѣлюне кирди.

Аймушну къойлары къочхарны ызындан кълуюлду,
Сыбызгъы согъуп, алларын кюнден ол тыйды.
Аймушну кълочхаргъа мардасыз кѣзю къларады:
«Кѣлип, къойларыма кълосулурму эди»,— деп марады.

Тууайлай билмеген, бир сюрюучю жаш изледи,
Элинде бир жашны жалчыгъа тутаргъа сѣзледи.
Сюрюуюне сюеди Аймуш ол жашны, келтирип,
Кълалай этерин юйретди, ариу олтуруп.

Қўйларын жыйып, жашха аманат этгенед,
Кеси да арлакъда, кўошуна айлана кетгенед.
Жалчы кютеед, ёрге сюелип, олтурмай,
Кёлден биягъы кўочхар чыкъгъанед, кёл турмай.

Чыкъгъаны кибиқ да, чабып, кўойлагъа жетгенед,
Қўойла юркгенде, жаш да таууш этгенед.
Ызына къачып барып, кўочхар кёлге секирди,
Ёмюрден бери жашагъан юйюне ол кирди.

Кўочхарны ызындан кўойла башларын атдыла,
Тыяма деген жалчыны малтап кўойдула.
Сыбызгъы билмей эди, Аймушча, согъуп тыяргъа,
Бир да болмады сейирге къарап кўояргъа.

Қўойланы тыяргъа жалчыны кючю жетмеди,
Не бек кюрешсе да, чырта да къарыу этмеди.
Эм артда бир акъсакъ токълу тутуп тыялды,
Аймуш келгенде, жерге кирирлей уялды.

Тили тутулуп, жаш сёлешалмай кългъанед,
Аймуш токълуну жашны кълундан алгъанед.
Алгъаны кибиқ да, кёлюрюп, кёлге атханед,
Кеси да артындан кёлге секирип батханед.

Аймуш да, малы да ол тюпсюз кёлге ташайды,
Ол кюнден бери Аймуш ол кёлде жашайды.

СУУ АНАСЫ

Бурунгууда, адам улу суугъа кетсе, суу тауушун эшитмей ёсген, Балдыргъан къаураны излегендиле. Ол къаурадан ишленген сыбызгъы ачы, ариу сокъгъанды. Излей баргъан адамла кълларына къыттайны алгъандыла, сыбызгъыны да сокъгъандыла. Ёлюк болгъан жерде къыттай кычыргъанды, сыбызгъы уа сокъмай тохтагъанды, деп эшитгенме къартладан. Ол заманда Суу анасындан былай айтып тилегендиле:

Суу анасыны сууда болур жатыуу,
Ёлген харипни жокъду башха къарыуу.
Къыттай да чакъырды аны жанын,
Суу анасы, энди аны кълмагъанды къаны.
Бер-бер, кетейик,—

дегендиле.

Бурунгууланы «Суу кюйю» деп жырлары да болгъанды:

Суу анасы Мамметтир,
Айтханынғы керти этдир,

Адам батды суунга,
Къысха тапдыр ызына.
Жыгъылгъанса, Суу анагъа алдатып,
Къалгъанса, суу залыгъа къапланып.
Табыл, табыл, харип бала!
Биз излейбиз, ташларынга сапланып,
Сыбызгъыбыз сокъмай тохтады,
Суу анасы Мамметтир
Ёлюбюзню бошлады.
Ёлюбюзню кёрю къазылды,
Ёлюбюзню былайчыкъда тапдырды.
Жер Тейриси жарыкъ этсин кёрюнгю,
Муну анасы, таужел эт, харип, кёлюнгю.
Сыбызгъыбыз керти согъуп тапдырды,
Анасына жилияу оту къапдырды.

МАЖЮСЮ ЗАМАННЫ ТЕРЕЛЕРИНДЕН

Холамда, Бызынгыда эм Чегемде мажюсю заманда адам ёлсе этилген ишле былай болгъандыла. Адам ёлсе, тууар, къой кесип, этни халкъгъа ашатхандыла. Ол эт бла малны башын биширип, илишаннга салгъандыла. Ысхат этни алайда халкъ ашайды, ёлгеннге этилген бозаны, сыраны да иче, элни мараучулары, бишген башны кезиу-кезиу ата кетип, мангылайыны ортасындан ким урса, анга ёлгенни баш быстырларын бергендиле.

Тиширыу ёлсе, уста сарнау этгеннге баш кийимлеринден: жибек, чилле, дарий кийимле, бел бау, тьюме (кюмюш) бергендиле.

Ёлген адамны арт къабыны не болгъан эсе да, ол аш бла адамланы сыйлып тойдургъандыла.

Илишаннга башны салып атханлары уа: «Ол ауруу, окъдан къоркъуп, ол юйге энди келмез. Сууаплыкъгъа союлгъан ысхат баш суюкге окъ тийсе, гюняхлары окъ башха тийген бла чачылыр»,— деп, ийнаныулары болгъанды.

Элия тийип, къаядан кетип неда суугъа батып ёлгенни жыр бла, той бла, сыбызгъы согъуп, уллу от этип, мал союп, къазан асып, отну тегерегине гюрен айланып, къууанч бла басдыргъандыла.

Мында муратлары, ийнаныулары: бу дуниядан ол дунияны сайлап кетгенди деп, аны Аллахны сыйлы адамына санагъандыла. Къолунда ол жюрютген харакетин, адырларын да биргесине салгъандыла. Быллай ёлгеннге жилигъан, мудах болгъан уллу гюняхха, айыплы ишге саналгъанды.

БОРСУКЪ ЭМ СЮЛЕСИН ТЫРНАКЪЛАНЫ ЮСИОНДЕН

Адам кёп заманны ауруй келип неда къартлыкъ жетип, бу дуниядан ол дуниягъа жетерикди, бу ауруудан иги боллукъ туююлдю, ёллюкдю деп тохташдырылса, термилмей, теркирек ёл-

сюн деп, былай этгендиле: бир адам гяпчича кийинип, ол ёле тургъанны юсюне сюелип, аны кёзюне сюлесин неда борсукъ тырнакъны тутханды. Ауругъаннга къарагъан адам: «Кёзюнге не затла кёрюнедиле, не кёресе?» — деп соргъанды.

«Угъай»,— десе, энтда бираз жашарыкъды, «Хау, кёзюме быллай сурат кёрюнеди»,— десе уа: «Жан алыучу келгенди»,— деп ийнангандыла.

Манга 12 жыл бола болур эди. Бир жолда анам харип бла Акъ-Топуракъны тийрелеринде Бопу деген бир кыйыр элчикге бардыкъ. Анда анамы жуужкъларындан бир къарт киши ауруй эди. Аты эсимде туююлдо. Анам бла юйге кирдим. Анам адамла бла саламлаша, ауругъанны къатына чёкдю.

Атын да айтып: «Къалайса?» — деп сорду. Алай ол саусуз жууап этмеди. Сора бир къарт къатын туруп, гяпчича кийинди. Къолуна бир тырнакълы жаныуар аякъны алып, юсюне турду, сора алай айтды:

Жер анасы сени кёрге чакъырады,
Умай кызы кёр тёрюнде турады.
Атлан, атлан, атлансанг а,
Жансыз атха къаплансанг а.

АДАМ ЁЛЕ ТУРУП АЙТЫЛГЪАН ДУАА

Бурунгулула, адам кыйын ауруса, кёп тюрлю дарманла этгендиле.

Сора, иги болмай, ёлюрге жуужкълашып, жан берип башлагъанда, эл къуртхасы (билгич къатын), къолуна сюлесин аякъны алып, былай айтханды:

Аулар-аулар, ауларгъа,
Сохан чачдым таулагъа.
Ёлгенлеге къошугъуз,
Къошулмайды саулагъа.
Кирсин жылы кёрюне,
Барсын тейрисине, кёрюне.
Кёмюр болсун къатында,
Ашы болсун башында,—

дегенди. Биргесине жолоучу аш, отун орнуна уа кёмюр салгъандыла.

ТЯЯКЪ АНТ

Элни эки таматасы ант тыякъны эки жанындан тутуп, былай айтхандыла:

Мен тёреге ант береме,
Бюгюн аллыбызгъа тургъан ишден

Артха турмазгъа, кьоркъмазгъа,
Кесими жанымы аямазгъа!

Ала алай айтхандан сора, элни эр кишилери ол тыяжъны тубю
бла ётгендиле. Кесини антын тутмагъанны уа сау кьоймагъанды-
ла. Анга «Ант алдагъан» дегендиле. Андан сора бурунгулула
сынжыр бла да ант этип болгъандыла.

Ма бу сынжырны хакъына!
Алдасам а, бу сынжырны къачы урсун,—

дегендиле.

АНТ СЕЗЛЕ

Къарачайда бла Малкъарда бир затха ийнандырыр ючюн неда
аман ишден башын алыр ючюн, быллай антла этгендиле: «Къач
урсун!», «Аман элия урсун!», «Аман шибиля (элия) урсун!»,
«Байрым урсун!», «Байрым кьаргъасын!».

Туз гыржын бла да ант этген тёре болгъанды: гыржынны кюл-
ден алып, кёкюреклерине кысып: «Муну къачы мени урсун!» —
деп кьаргъангандыла.

ТАТАРТЮП

Татартюпде бир гитче юйчюк болгъанды. Урлагъан адамланы
ары антха элтгендиле. Анда бир юй болуп, ол юйню бир терен
мюйюшюнде сынжыр болгъанды. Урлагъан адамны анга узалт-
хандыла. Адам терс болса, ол сынжыр андан узакъгъа, кёкге со-
зулуп, кесин тутдурмагъанды.

ГЕНЖЕСАН

Генжесан — Къобан жанында тилеклени къабыл этген, тилек-
лени берген бир Тейри юйдо.

Анга ётюрюк айтыргъа не аз да жарамагъанды.

АМИН КЮНЛЕ

Къарачайда бурун «Амин кюнле» деп болгъандыла. Амин кюн-
ле ючдюле. Ала кыш бла жаз айырылгъан кюнледиле. Кыш
тауусулуп, жаз жашланады. Кыш кесини кьарыуун тауусуп,
кьуллаугъун бошап, «Амин» деп, жазгъа: «Хайда, келдинг эсе,
малынга Жер несинден — кырдык, Кёк Тейрисинден — жаууу,
жаз кюнледен — тёлю бер»,— дегенди.

Ол кюнледе къатынла жети тюрлю мирзеуден жырна этип,
нарт обалагъа юлюш чыгъаргъандыла.

ЖАУ ИЙИС

Эски Қъарачайда жаз башында байрым кюн Байрым деген бир юйге барып табыннгандыла. Ол кюн малла союп, жауларын отла этип кюйдюргендиле. Нарт къабырланы къыркъ мёлек сакълайды, ол ийис ол мёлеклеге бла ёлгенлеге аш-суу болады деп ийнаннгандыла.

ТЕМИРГЕ ИЙНАНЫУ

Темирге ийнанмакъ нарт Дебетден чыкъгъанды. Ол темирни чыгъаргъынчы, алмостула, шайтанла, жинле, дагыда ала кибикле, адам улусун къоркъутуп, хорлап келгендиле. Нарт улу Дебет темирни ташладан сыгып, эрите башлагъандан сора, ала темирни ууундан къачхандыла.

Ма аны ючюн таулула юйлерини эшиклерине эски темирлени, налланы ургъандыла. Юйню эшигинден жау, шайтан, жин, ауруу ол заманда киралмайды деп ийнаннгандыла.

Сабийни бешигини башына да, заран жетмесин деп, темир зат салгъандыла.

Темирни кючю кёпдю, уллуду, ол ауругъан адамны, неден ауруй эсе да, ол аурууну ууун кесине алады деп, аны къатына да темир салгъандыла.

Темир болгъан жерге элия бек тартады. Элия бла темир бирге шуёхдула деп ийнаннгандыла. Шайтанланы, жинлени темир кесине бек тартып ёлтюреди. Элия да аланы темирге жабышханларын билип, келип темирге тийип, аланы кюйдюреди.

КИРПИ ТЕРИ

Бурунгулула, сабий элгенип турса, бешикни къулагъына кирпич терини такъгъандыла. Ала кирпич териден, сарымсахданча, кюкюртденча, шайтанла, обурла, жинле къоркъгъан этедиле, ала ол затла болгъан жерге бармайдыла деп ийнаннгандыла.

БЁРЮ БЛА АДАМ

Бёрю адам бла шуёхлукъдан эртте заманлада окъуна айырылгъанды. Сора бёрюню Тейриден Апсаты тилеп, кесине сакъчыгъа алгъанды, малларып сакълатыргъа.

Алай бир жол бёрю кесин тюлкюге алдатып, айланып, Апсатыны малларын ашагъанды. Ол заманда Апсаты бёрюню кесинден къыстагъан этгенди. Андан башлап, бюгюннге дери бёрю адамны да, малны да жауу болуп къалгъанды.

Алай бёрюню хайыры адамгъа бюгюн да барды: бёрюле болмасала, жерни юсюн шайтанла бийлеп къоярыкъ эдиле. Шайтанланы къозлагъанларын жаланда алмосту бла бёрю кёредиле. Байтал къозлап башлагъанлай, бёрю жетип, алып къачып, аны

баласын ашайды. Алмосту да шайтанны адамгъа заран келтирирге къоймайды: аны кёрсе, къыстайды.

Бёрю тону неда бёрю териси болгъан юйге шайтанла кирмейдиле. Алгъын шайтан тиймезча, бешикlege бёрю тери хурттакла, бёрю тиш неда бёрюню баш сюегин такъгъандыла.

КЪАДАУ ТАШ

Къарачайда Къадау ташны къаты бла озсала, аны хар заманда сол жанларында къалдырып озгъандыла. Ол ташны онг жанында заран берген Жер иеси жашайды дегендиле, ол а адамгъа заранлыды деп ийнангандыла.

ЫРЫС ТАШ

Уллу Къарачайда Ырыс таш деп таш болгъанды. Аны къаты бла озгъан хар адам, къолундан келгеннге кёре, ол ташха жукъ къююп, андан игилик, огъурлулукъ тилегендиле. Бир заманда ол ташха Жер Тейрини уланы Сауман олтургъанды деп хапар барды.

ЫШХАЙТЫ ТАШ

Къарачайда бурун заманда ол ташда айры шиш бла тонгузну юйютгендиле жаз башында. Кёк кюкюрегенде, алайда от этип, башы бла секиргендиле. Юйютюлген ийсден заранлы жануарла къачадыла, мирзеуге къурт-къумурсха тиймейди деп ийнангандыла. Бу тёре бизге От Тейриден къалгъанды.

КЪОШ ТАШЛА

Бызынгыда «Къош ташла» деген ташха табыннгандыла, баш ургъандыла. Хар къыйынлыгъы, тилеги болгъан, анга аш элтип, салып, ол ташдан:

Тейрини ташыса,
Жер Тейрини баш шагъатыса.
Тилегибизге къариш, къатыш, болуш,
Айт жерни къарнына жарсыуубузну, болуш! —

деп, тобукъланып, баш ийип кетгендиле.

ЭЛИЯ ТАШ

Ол таш Огъары Чегемде болгъанды. Анга къотур ауруудан ауругъан адамла аш элтип, жартысын алайда ашап, жартысын анда къююп: «Элия ташы, болуш, сау эт!» — деп, кетгендиле.

НАРТ ТАШЫНА ТАБЫНЫУ

Огъары Чегемде Нафжыягъы деген жер барды. Ол Нафжыягъы деген сёз «нартланы жаны, ала тургъан жерни жаны» деген магъанадады. Анда узун нарт таш бююн да сюелип турады. Нартланы заманларында бир жерде къайгъы болса, бир нарт чыгъып ол ташны башындан нарт элине, къуугъун-къоуду къычырганды деп айта эдиле къартла.

Андан сора нартла бирча къайгъы жанына кюрешге урушха кетгендиле. Нартла ол жерледен кюрешле, урушла эте, нек эсе да къуруп кетгендиле. Ол Нафжыякъда нарт ташха нартла кетгенден сора Чегем таулула табыннгандыла, баш ургъандыла.

Сёз ючюн, эр сабий тууса, нарт ташына суу къуюп, аны сууу бла ол сабийни жуундуруп:

Нарт Дебетча темирчи бол,
Къарашауайча эр бол,
Нарт Сосурукъча чыракъ бол,
Халкъынга ийнакъ бол,
Халкъынга таякъ бол,—

деп алгъыш этгендиле. Қыз сабийге уа бу алгъышны этгендиле:

Сатанайлай, толгъан ай бол,
Башынг болсун толгъан той,
Ашынг болсун Жер Тейриден берекет,
Кетмесин, ёлмесин элингден, юйюнгден берекет.

БОЮНСАЛА

Боюнсала — мирзеуню жулдузларыдыла. Алагъа Боюнсала деп нек атагъандыла? Ала тюз кёз байлана батышха барып тохтагъанда, сабаннга чыкъгъандыла. Ёгюзлени сабан боюнсаны тюбюне ургъандыла, аны ючюн Боюнсала деп атагъандыла.

Боюнсала чыкъгъан ингирде аланы юсюнде булут неда туман кёрюнсе, жауунлу, мирзеулю жыл болукъду деп ийнанигандыла. «Жылыбыз барлы, ахшы, мирзеулю болсун»,— деп, нарт обалагъа, къой союп, къанын чачып: «Тейрибизге шукур, сабан агъач лукур»,— дегендиле.

САРЫТОН

Бу кёкде бир уллу жулдузну атыды. Ол Абустол айларында кечеледе къыбыла жанында саргъалып, жылтырап кёрюнеди. Ол кюнден туугъанды. Аны анасы — кюндю. Кюп аны Чолпан жулдузгъа бергенди. Сарытон кюннге баш уруп, юсюне кьерге алтын тонун алгъанды. Ма анасы берген ол алтын тонну кийгенден сора, ол саргъыл болуп бизге аны ючюн кёрюнеди. Ма аны ючюн анга Сарытон (Алтын тон) деп айтадыла.

Сарытон чыкыгъан айлада кюнле туманлы болсала, жай жауунлу боллукъду, дунягъа уа эмина жайыллыкъды дегендиле. Ол себепден, кече, Сарытоннга айландырып, малла кесип, къанын нарт обалагъа къуюп, этин ашап, сюеклерин а суугъа атып: «Сарытон — кюн кызы! Сен болуш, палахладан сакъла!» — деп тилегендиле бурунгулула.

ТЕЙРИ КЪЫЛЫЧ

Тейри кылыч Тейрини нюрюдю. Тейри кылыч чыгып, кюн да тийип тургъанлай, жауун жауа эсе, марал къозлайды, дейдиле.

Тейри кылыч кюн батхан жанында чыкыса — патчах, хан ёледи неда халкыгъа ауруу жайылады, дейдиле.

Къаратонла юсю бла атласала — сабийли боладыла. Жаш атласа — къыз болады, къыз атласа — жаш болады.

АЙДА КЁРЮНЮШЛЕ

Бурун бизни аталарыбызны ийнаныуларына кёре, айны ичинде ол туман киби къара-кёлан кёрюннгенле — айны къалаурларыдыла. Аланы атлары Адилбай бла Башилбай болгъандыла. Ала айны желмауздан сакълайдыла.

ЭЛИЯ УРГЪАННГА ТАБЫНЫУ

Къарачайда «Элия ургъан» деген жер барды. Мажюсю заманда, ары барып, хар игиликни андан тилегендиле. Ол жерни сыйлы этмекни баш сылтауу — алайгъа элия ургъанды, жерде Жер Тейриси алайдан къачханды, энди алайда Кёк Тейриси турады деген ийнаныуду.

Алайгъа барып, сабий да тилегендиле: «Кёкню От Тейриси, сен болуш, улан бер, ол уланны кылычы кесгин болсун!» — дегендиле.

КЮН БЛА ТЕНГИЗЛЕ

Эски тау халкыны ийнаныуларына кёре, кюн тенгизлени тубюне батады. Ол ары батхан заманда, кызыулулугъу бла тенгизлени къурутады. Ма ол себепден дуняны юсюн суу басмагъанлай турады. Кюн ары батып къурутмаса эди тенгизлени, жерни юсюн суу басып, жашау боллукъ туюл эди дуняда.

ТЕМИРКЪАЗАКЪ БЛА ЖЕТЕГЕЙЛЕ

Жетегейле бла Темиркъазакъ жаудула. Бир жол Темиркъазакъ уруп, бир Жетегейни жаркъасын кёбаргъанды. Ма Жетегейледе ол кыйырда тургъан жулдуз аны ююн барысындан да мутхузду.

Темиркѣзакъ бла Жетегейле туююшмез ючюн, Сарайгъан бла Торайгъан орталарында ёрушгюге тургъандыла. Темиркѣзакъ кесини жеринде тургъанлай турады. Жетегейле уа аны тегерегинде, аны ёлтюрген этебиз деп, айланганлай турадыла. Темиркѣзакъ огъурлу жулдузду. Ол адамлагъа жол кёргюзтеди.

ТЕЙРИ ЭШИК АЧЫЛЫУ

Тейри эшик жылны ичинде бир кечед ачылады. Ол ачылгъан заманда хар тилек кѣбыл болады. Ол ачылгъанда, суула тохтайдыла, хайуанла сын кѣатып, бузлап кѣаладыла. Аны Тейри кесини суйген кѣулуна кёргюзтеди, дейдиле.

ЖАЗ (УЧУ) ТИЛ

«Бурун, мажюсю заманда, жакыл халкъ табиьгъатны тюрленшююн, бузулууун: кѣар жауугъанны, буз ургъанны, кѣк жашнагъанны, ай, кюн тутулгъанны, жел кѣопханны бир иеси болуп, адамгъа жаулукъ этип ие тургъанча кёргенди... Зарандан, чырмаудан кѣоркѣуп, ол заманны адамы ичги сѣзюн, жюрегинде бичимин да баямларгъа суймегенди. Бир иш бла жолгъа тебиресе да, соргъанига туурасын айтмагъанды. Айтханымы эшитип,.. дерт тутмасынла, ёчюгюп, малымы чалпытмасынла деп, заранлы жануарланы атларын айтыргъа да ырыслагъанды. Кѣоркѣуусулукъгъа, аланы тюз атларын жашырып, кеслери ангыламазча, бурдургъан атла атагъанды. Сѣз ючюн: бѣрюге — жанлы, ёрекѣулакъ, кѣзылкѣз, айыугъа — уллутабан, табанын жалаучу, мухар: сюлесиннге — амантиш, сараякъ, киштиксокъмакъ; борсукъгъа — чочхакъкѣуйрукъ, пыкъ-пыкъ; кирпиче — ийнели, чыгъанакътюк; тюлкюге — хыйлачы, тауужъчу, узункѣуйрукъ; агъазгъа — акътѣш; жумушакъ тюлкюге — кѣзылжайкъ; тонгузгъа — жамчыкѣулакъ, баштѣбен д. а. б.

Атлары айтылмаучуладан бир жануарны атын юдегиде жашдан-кѣушдан биреу, эсгермей, сѣз арасында айтып жиберсе, кѣартла: «Сен, хайырседемез, эслеп сѣлеше билмейсе, ауузунг кѣурусун дерем, дагъыда жазыкъса ансы»,— деп, чарлап кѣыжырагъандыла. «Сагъынылгъан жерден Аллах кери этсин, ушхууур артында айтылсын аты, башы отда былай кюйсюн»,— деп, отха чѣп атхандыла... Юй хайуанланы да керти атларын жашырып, ийнекге — чух-чух, иллезий; кѣойгъа — аллезин; атха — тюше; эшекге — узункѣулакъ дегендиле.

Учу тил, бурун, миллетле бир-бирине чабып, бир биринден мал сюрген, адам урлагъан заманда тахсаны сакъларгъа артыкъ да бек жарагъанды. Мынга шагъатлакъгъа «Татаркѣанны жырын» алайыкъ. Кѣзылбекле Кѣарачайдан малны, адамны сюрюп бара, Схауат сууну бойнунда кече ай жарыкъда солургъа тохтайдыла. Ызларындан сюре барып, Татаркѣан кече ортада кѣаядан юсле-

рине къарайды. Сюрюлюп баргъан эмчек анасы, аны ёлтюрюрге деп къоркъуп, анга къызылбеклени кёплуклерин чачын кёргюзтюп сездиргенди. Татаркъан да анга жыйыныны асламлылыгъын сакъалын кёргюзтюп билдиргенди.

...Къарачайны тамадасы — Кърымшаухалланы Ислам, жашы да биргесине, бир иш бла Къарачайны чегинден чыгып, кетип баргъанлай, Кърым ханны аскерлерини кюлуна тюшгенди. Аскерчиле муну да, жашны да элтип, гёзеннге ургъандыла. Хан эрляй ёлтюрюрге буюргъанды аланы. Кърымшаухал улу, ёзге амалы къуруп, ёлтюрюрге келген аскерчилеге, сау къойсала, мал берирге жюкленгенди. Аскерчиле да анга: «Кесинги бошларгъа болмайбыз, келтирир затынгы жашынга айт, жашынгы он кюн болжал бла иейик», — дегендиле. Кърымшаухал улу аланы къатында жашына; «Бар, андызда дуплукъ балтаны ал да, от жагъада къара билеуге тут, аны бла ур да, юйню ара багъанасыны тюбю бла ийдир, алайдан чыкъгъан 100 мюйюзлю, 200 да туумакъ къойну сюр да, бу юч мыртазакъгъа келтир», — дегенди.

Жаш Къарачайгъа не келалгъанын келип, жууукъгъа-тенгнге хапарларын гузаба жомакълагъанды. Битеу Къарачайгъа къуугъун болуп, акъыллашыргъа Кърымшаухаллагъа кёп адам жыйылгъанды. Не ары-бери аудурсала да, къалгъанла тюзеталмай, учу тил бла айтылгъанны ташасын Кърымшаухал улуну келини ачханды: «Кърымшаухал улу «андызда дуплукъ балта» деп — жашына, «от жагъада къара билеу» деп — келинине, «юйню ара багъанасы» деп — кесине, «100 мюйюзлю къой» деп — 100 атлы аскерге, «200 туумакъ къой» деп да — 200 жаяу аскерге айтханды».

Аны магъанасы — жашы келини бла тийишип, 300 адамдан аскер къурап, Кърым ханны гёзенинден Кърымшаухал улуну сау-саламат кьутхарыргъа болгъандыла.

* * *

...Халкъда айтыгъа кёре, бурун жашчыгъы сюрюу къыйырындан урланып кетген бир къарачайлы, аны излей барып, Малкъарда конакъбайгъа тюшгенди. Кечесинде ол конакъбайдан аланы къатларында бир къабарты бийде бир жашчыкъ жумушчу болуп тургъанын эшитгенди. Эрттенбласында уа, кеси бийни арбазына басаргъа къоркъуп, жашчыкъны жашыртын бир кёралсам деп, конакъбайны къатынын аны чакъырта ийгенди.

Къатын бара-барып, бий юйюнде болмагъан заманны марап, жашчыкъны биргесине алып тебирегенлей, бий арбазгъа киреди да, жашчыкъ къатын бла келмезча болады да къалады. Къатын, юйюне къайта келип, конагъыны юсюне хошкелдиге кёп адам жыйылгъанын эслейди да, анга жол ызын башсыз ангылатыр ючюн, «Мен бардым чакъыра, жашчыкъ да турду келирге, бий келди да, жашчыкъ келалмады, бий келмесе уа, жашчыкъ келлик эди» деригин бурдуруп, учу тил бла былай айтхан-

ды: «Бардым чакыра, турду келирге, келди да — келмеди, кел-месе уа, келлик эди».

* * *

...Къарачайлыла, ашда-сууда эр кишини къушча жутханын тирликге санасала да, тиширыуну хызеуюн* сайлагъандыла. Къолу-аягы бош болуп, кеси ашарыкъ эте тебирегинчи, къайын анала отоугъа ашны кеслери къоллары бла ийип, келинни мухарлыгъын, хызеулюгюн сынагъандыла...

Халкъда айтыла келгенге кёре, бурун бир келинни къайын къызы отоугъа хант элтип, ызына, уллу юйге, тепси тюпню алып къайтханында, юйде тыш адамланы эслеп, сёзню барына да ачыкъламай, келинни ашагъан затларын анасына бурдуруп айтханды: «Ашыкълысын, тешиклисин, кёкге батханын, жерге жатханын»,— деп. Ала къойну ашыкъ илигине, жан сюегине, жаягъына, иегилерине айтыладыла». (Алийланы Солтан. Къарачай халкъны эл берген жомакълары. 13—16 б.)

* * *

Бир къызгъа: «Атанг-ананг къайры кетгендиде?» — деп соргъанларында, къыз: «Атам сегизаякъгъа минип, эл ичине, анам да тынмазгъа»,— дегенди. «Сегизаякъ» деп бу — бууаз байталгъа, «тынмаз» деб а — тирменнге айтханды.

* * *

Бир хан бир жигер жалчысына: «Алгъан ачхангы не этесе?» — деп соргъанды. Жалчы да анга: «Биразын — суугъа атама, биразын — борчума, биразын да ёнкючге береме»,— дегенди.

«Суугъа атама» деп бу — билимугъуна сатын алгъан тузуна, «борчума» деп — атасы бла анасына берген ачхасына, «ёнкючге» деб а — сабийлерине къоратхан ачхагъа айтханды.

* * *

Бир къызчыкъ хоншу сабийлеге ойнаргъа баргъанда, аланы аналары: «Юйюгюзде уа ким бар, ким жокъ? Не ишлей турадыла?»,— деп соргъанды андан. Къызчыкъ анасыны: «Юйден кишиге хапар айта турма»,— дегенин эсинде гутуп, жууапламай да болмай, мынга жаз тил бла былай айтханды: «Аппам келмей да болмаз, кетмей да къалмаз бла терен къолгъа таш ата турады, анакам къол бла бир саугъасы, эл бла бир къаугъасы болгъанлагъа нартюх ууады, атам алты аякъ, эки баш, бир къуйрукъ болуп, узун кишини къысха бел баун ишлерге кетгенди, анам а уллу тюзде къар жаудура турады»,— дегенди.

Бу сёзлени магъаналары уа былайды: «Аппам къонакъ бла

* Хызеу — аз ашагъан.

бирге ашай турады, анакам тауукълагъа нартюх ууады, атам, атха минип, сууну кёпюрюн ишлерге кетгенди, анам а ун элей турады».

* * *

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы белгилери да бек кёп болгъандыла.

Тауда-сууда ёлгенни нёгерлери таякъларын имбашларына салып, элге алай киргендиле. Жамауат амадан бирлерине палах болгъанын сормай билгенди.

Аман хапар келтирген не къуугъуннга келген атлы атны сол жанындан тюшгенди.

Учу (къойчу) мужурасын жерге неда къаргъа чанчып къойса, анга палах жетгенин билип, нёгерлери аны излерге жайылгъандыла.

Хар элде, битеу элчилеге да кёрюннген бийик жерде, къуугъун (къоду) таш деп бир таш болгъанды. Элни малы сюрюлсе неда тышындан бир башха заран жетсе, эски-бюскюден топпан этип, анга кёз-къаш ишлеп, къязыкъгъа чанчып, ол ташны къатында сюегендиле. Элни эр кишилери ол къуугъун бодуркъуну кёргенлей, терк хазырланып, алайгъа жыйылып, къуугъуннга кетгендиле. Элде ол сагъатда болмагъан эр кишиле къайтсала, аланы къайсы жанына кетгенлерин билип, ызларындан барырча, бодуркъуну бетин ол баргъан жолларына айландыргъандыла.

ТАБЫНУ ДУУАЛА, ТИЛЕКЛЕ, АЛГЪЫШЛА

ЭМИНА АЛГЪЫШ

Эмина киргенде, къатынла сибиртгилени алып, аланы суугъа сугъуп, сибиртгиле бла сууну таргъа айландырып, чачып, былай айтхандыла:

Шуууй, шуууй, аман эмина, келме бери,
Тау башында жюрю сен.
Тау жели сени тенгизлеге кёмсюн,

Тейринг сени Кюн Тейриге берип кюйдюрсюн!
Келме, келме, эмина, шуууй, шуууй,
Желле тарап, кюн кзуууруп, гунч болгун!
Шуууй, шуууй, шуулдама,
Аз да, кеп да бу тарладан къарама!

БЮРТЮК АУРУУДАН АЛГЪЫШ

Уммола, уммола келелле.
Къайдан, къайдан келелле?
Женгеришден келелле.
Женгеришни неси бар?
Инжи тизер кызы бар,
Къабан атар улу бар.
Къабан къайдан атылыр?
Кызыл ташдан атылыр.
Кызыллары чыкмасын,
Бизге ауруу жукмасын!

ТЮЙЮНМЕК АЛГЪЫШ

Къарнындан туююлюп ауругъанла боладыла. Ол заманда «туююнмек тешген» деп, тартманы ауругъан адамны къарныны юсюнде ары-бери къол аязы бла жюрютюп, аны туююп, тешил, багъыучу адам бу сёзлени айтханды:

Бурундурдунг,
Бурундурдунг.
Бурутма,
Улутма!
Бу жазыкыны
Кзурутма!
Туююнмегинг тешилсин,
Саулукъ халынг келишсин.

ЧЕЧЕК АЛГЪЫШ

Даут бичагын билейди,
Чечекни сояргъа излейди!
Чечек согъум туююлдо,
Чечекни чегиси туююлдо,
Урчугъу чыкды, буту сынды,
Тылпыу тынды.

КЕМЕ АЛГЪЫШ

Бизге бир кызыл киши келгенди:
Кызыл чарыклары, кызыл меслери,
Кызыл кенчеги, кызыл келеги,

Къызыл бѣркую, къызыл тону.
Къызыл эмен терекни тюбюнде,
Къызыл шекер эритирме,
Ийнек сютлей чачарма,
Аурууунгу ачарма!

ЖУКЪУ АЛГЪЫШ

Эр сабий тууса, анга сайлама къолан къой кесгендиле. Аны къанын жылылай ол сабийни мангылайына сюртгендиле. Сабийни биринчи бешикге салгъанда, аны бѣлерни аллында киштикни бѣлеп:

Сени кибик жукъучу болсун,
Сени жукъунг анга болсун,
Кѣзлери сени кибик жютю болсун,
Жашау кюню жетили-жетили болсун,—

дегендиле. Сора сабийни андан сора бѣлегендиле.

* * *

Жукъла, бала, жукъу санга
Жукъу ананг бла ананг тилейди,
Жанеришден уммо сютюн иеди.
Жукъу ананг жукъла дейди ийнандан,
Жер иеси келмесин санга къур ормандан.

КЕЗ АЛГЪЫШ

Бир Тейрини аты бла башлайма!
Акъ къой башы, къара къой башы,
Къалтырауукъ чѣп башы,
Барындан да Тейри ахшы!
Андыз чапыракъ,
Бусакъ къаура.
Иришки, Хумашки, Хашки,
Барындан да Тейри ахшы!
Жел келеди, жел келеди!
Жел атына минип,
Жел къамичисин алып.
Кесеу кѣзге, кѣз кесеуге!
Ол кимни кѣзю эсе да,
Анга тийсин!

* * *

Кѣз менде жокъ — Дебеу улунда,
Кѣз менде жокъ — Дебеу къызында.
Къаурадан бачхыч этип, кѣкге мингинчи —

Кѣз тиймесин!
Арпа элек бла суу келтиргинчи —
Кѣз тиймесин!
Тюпсюз челек бла суу келтиргинчи —
Кѣз тиймесин!

* * *

Тейри! Тейриден тилегим:
Сабанчыла сары жауунну
Шишге чанчып шишлегинчин,
Эшекге мюйюз чыккыгынчин,
Бууаз кыатын кѣрге бачхыч салып чыккыгынчы —
Аллай бирге кѣз тиймейин турсун.
Аккы кыой башы, кыара кыой башы,
Кыалтыраууккы чѣп башы.
Барындан да Тейри ахшы!

ЖИЛЯН АЛГЫШ

Уф жиян, куф жиян,
Тешигинге кир, жиян,
Тешигингден чыккы, жиян.
Мен санга хата этмейме,
Сен да манга хата этме.
Созулмуч созгун, жиян.
Созгур, созгур созулгун,
Уусуз болуп сызгыргын,
Берген уунгу бу харипден алдыргын.
Уфу жиян, кыуфу жиян,
Куф жиян.

* * *

Созулуп барама, жип кибик,
Аман кыабама, ит кибик.
Саккы болуггыз кыачаргы,
Кыапсам, аман кыабарма.
Дарман, дарысыз уууму жаярма,
Жаныгызыны кыыярма.
Уунгу ал, жиян, уху жиян,
Уунгу алмасанг, ѳлюп кыалгын сен, жиян.

БЕРЮНЮ АУУЗУН БАЙЛАГАН

Мѳлюшкю жайлыкылары биринде бѳлек кыойчукларыбыз бла бирге эдик. Кеч болду, кыарангы, туман басды. Кыойларыбыз эшикте кыалдыла. Сора атам айтды: «Бѳрюню ауузун байлайыккы», — деп. Балтаны алып, былай юч кере айтып, балтаны кыош

аллында тургъан бир тюккючге урду. Тюккючге балтаны урудан алгъа, бу тилекни айтып, балтагъа юч кере тюкюргенди:

Жаллыса, къаллыса,
Ауузунг къурушсун,
Тишлеринг бир бирине киришсин.
Аштотур амин десин,
Апсаты къабыл этсин.

* * *

Бут * къойлагъа кирмесин,
Бут аланы кѳрмесин!
Ауузун Тейри къурушдурсун,
Итлерибизге аланы сюрюшдюрсюн.
Кийиз къамичи беригиз,
Тѳгерекге айланайым,
Келип, къамичини жерге урайым,
Ат айтмазны бери келмезча эттейим.

Бу сѳзлени айтхандан сора, темир чюйню жерге ургъандыла. Бурунгулула темир От Тейрини сауугуду, ол зарандан сакълайды деп ийнангандыла.

Адам жыгъылса не эси ауса, аны тѳгерегин темир бла ызлагъандыла. Ол ызлыкъны ортасына темир чюй ургъандыла. Сора ол чюйге жумуртханы уруп, ол сыннгандан сора, бу сѳзлени айтхандыла:

Тейринг сени энди жыкъмасын!
Бу жумуртхалай чачылсын аурууунг, талауунг,
Къуфу, уфу болсун шайтанынг, жауунг!

ЖЕЛ АЛГЪЫШ

Къыш, уллу жел келип, боран тохтамаса, элчиле жыйылып, акъ ёгюз союп, жел анасындан эм аны жашындан боран этгенин тохтатыгъыз деп тилегендиле.

Мени къарт атам ол алгъыш тилеклени барысын да айтыучу эди. Мени эсимде уа жангыз ма бу сѳзле турадыла:

Жел жашы Гылан!
Боранынгы бурма,
Малыбызны къырма!
Къурманлыкъла соярбыз,
Юлюшюнго къоярбыз!

* Бут — бурунгулула бѳрюню атын жашырып, анга «бут», «жаллы» дегендиле.

КИЙИМ БИЧИЛГЕНДЕ АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШ

Бир адамгъа кийим (быстыр) бичген заманда, чыкъмай къалыр деп къоркъсала: «Созулгъан этеди»,— деп, кийимликни къоллары бла сыйпап, сылап, бу алгъышны айтып бичгендиле:

Жаланнгач жарлысы,
Тейри баласы,
Халкъ улусу,
Жаулары ктурусу,
Тейриси болушу!
Жарлы, харип мынга къарайды.
Арыш, арыш,
Эриш, эриш,
Чыгъаргъа кюреш.
Жаланнгач жарлысы
Мынга къарайды,
Харип кийим сакълайды.

УУЧУЛУКЪ БЛА БАЙЛАМЛЫ ПОЭЗИЯ

АПСАТЫНЫ ХАПАРЫ

Апсаты кийиклени иесиди. Қызыны аты Байдыматды. Қыатыныны атын унутханма. Адамла айта келген хапарлагъа кёре, уучула жаралы этген жугъутурланы, кеси багъып, сау этгенди. Юю бир къаяны тешиги бла кирип, тегереги кез тутмагъан таула болуп, ашы, суу аны ичинде болгъанды. Ма ол жеринде жаралы кийиклени дарман чапыракъла бла байлагъанды. Ол чапыракъны атына «ит тили» неда башхасы — «жилян тили» дейдиле.

Ол кийиклени сюрюучюлерини оноучусу уа кесини кызы Байдымат болгъанды. Уучулукъ бла кийиклени кеп жаралы этген уучуну шибиля ийип да ёлтюргендиле. Қызы ариу болгъанды. Тауушу сыбызгъы, суу тауушлу болгъанды. Байдымат жырласа, кийик сюрюуле тегерегине жыйылып тынгылагъандыла.

Ожагъы, от жагъасы уллу болгъанды. Ташдан болгъанды къазаны, сынжыры кызыл болгъанды, от къаралтмагъанды аны.

Апсатыгъа ёлюм жокъду, къызы, къатыны саудула, кеси да сауду. Бюгюн да кийиклени иесиди. Учула Апсатыгъа баш уруп, аны сыйлы кёрюп, анга атап жырла къурагъандыла, алгъышла этгендиле.

АПСАТЫНЫ ЖЫРЫ

Орайда, кюнюм а кыйнатхын,
Май къазанланы кыйнатхын,
Бизге къан ырхымла чайнатхын.

Къошда жашлагъа чоюн эт,
Уллу жугъутурну союм эт.

Орайда, кюнюм кыйынлы,
Берсин бизге базыкъ боюнлу,
Жау кекирген, семиз союмну.

Богъурдакъ кесдиргин челеклей,
Къабыргъасын тешдиргин элеклей.

Бийикде болады Апсатыны къаласы.
Аны къаласы — темир эшикли.

Аны баласы — алтын бешикли,
Бешик бауу — алтын билезик.

Алтын билезикле юздюргюн,
Жугъутурну чынгылладан жюздюргюн!

Танг болады, жашла, туругъуз,
Ажаллыгъа сауут-саба къуругъуз!

Ажаллынг тюбесин аллыма,
Берир болсанг, келтир аллыма,
Бермегин душман къаллыма.

Сындыртхын ауур а санларын,
Бюркюп чыгъартхын ёпке къанларын.

Барды сени къулакъ сайын малларынг,
Уруп сындыртхын а санларын!

Берир малынгы бергин, хайда,
Бермез малынгы кери, айда.

Мараучу болур танг тауугъу.
Ачыгъан бауур, сууукъ суу
Сени мараучунгу зауугъу.

Мараучудан жазыкъ жан болмаз,
Сау кечени юйюнде къалмаз.

Темир боюнсасы бойнунда,
Кюйген гыржын кесек къойнунда.

Жолу ташлы къулакъ, тар сызгъа.
Ючню-тёртню бергин бир ызгъа

Беш бутакълы тийсин алтаугъа,
Тогъайбаш такъдыргъын тасма жантаугъа.

Болур таула башы бир кириш.
Хар кимге да этесе тенг юлюш!

Аны къарелдиси барды, жар кибик.
Аны къарын жауу акъды, къар кибик.

Аны къарнын къаргъа тёркдюргюн,
Ючюн-тёртюн бирге чёкдюргюн.

Апсатыны улакълары болур къазан аш,
Аллыбызгъа келсин тогъайбаш.

Эй, жашла, танг атады, барайыкъ,
Тогъайбашладан юлюш алайыкъ.

Къошда жашланы ол къууанчы,
Ныгъышда къартланы жубанчы.

Орайда, кюнюм ойнатхын,
Къошда май къазанла къайнатхын!

Къулакъ сайын кёп мал жайлатхын,
Кёп малынгдан бизге сайлатхын.

Кетип барад жугъутурну ызлары,
Апсатыны сары чачлы къызлары,
Бизге онг болду басхан ызлары.

Болур тау къызлары гошала,
Жугъутургъа къысыр эчки къошарла.

Жугъутурунг, Апсаты, чинакъ къулакълы,
Эчкилеринг эгиз улакълы.

Эгиз улакъладан тигим эт,
Терилеринден тигим эт!

Сени берир кюнюнг — сют кибик,
Бермез кюнюнг этер ит кибик.

Бизге улакъланы ызлатхын,
Мыйыкълагъа ич жау бузлатхын.

Орайда, кюнюм, сен жарыгъын,
Тогъайбашланы кѣп марагъын!

Апсатыны кѣпдю кызылары,
Берир болса, барды ызлары.

АПСАТЫ

Биз ълебиз ачдан, арыкъдан,
Берлигинги бергин жарыкъдан.
Биз ълебиз боран сууукъдан,
Сен берлигинги бергин жууукъдан.
Орайда, орайда айт, жаным,
Мараучудан кыйынлы ким болур?
Узун шкогу да аны бойнунда,
Кюйген анейи * аны кыйнунда.
Жугъутурну кългъа чулгъатхын,
Кюйген анейни жаугъа булгъатхын,
Кийик улакчыкъны ачы сарнатхын.
Жугъутур ачыкъ къаладан чук этер.
Кѣзлери ълюрге жукъу этер,
Кълтукъ арты аны букъу этер,
Жулала жарашмазча жарасы,
Къан сиеди андан, дарий элеклей.
Бойну кесилди кыйчу чѣлеклей,
Мюйюзле бергин назы тереклей.
Ызындан къарай, жиляр анасы,
Бизни мараучу келир кыуана.
Тауларынгы башы акъ чууана,
Тауларынгы жуху болур акъ къар.
Къырлы кълну суу ашагъан акъ жар,
Берген малынг сени болур акъ жау.
Бермесенг, башынга тюшер кѣп дау.
Апсатыны кызыларыны атлары Гошала,
Эчкилеге жугъутурла кълшалла.
Шапала, женгилирек туругъуз,
Шкоклагъа жау сюртююз, кыуругъуз.
Ахшы мараучуну мен айтайым:
Тангын тау киришледе атдырыр,
Танг ала жугъутурну кълтдырыр,
Нѣгерлерине семиз эт кълпдырыр.

* *Аней* — гитче гюттючюк.

Аман мараучуну мен айтайым:
Нёгерге кьуру гыржын кьапдырыр,
Жукълап кьалып, тангын кьошда атдырыр.
Эрттенликде таулагъа кюн тиер,
Таудан кьуру келирге ким сюер?
Жугьутурну кьолтукъ тюбю кьан сьер,
Мараучу кьазанына май сюзер.
Жугьутур башын урур гыйыгъа,
Учуп келир тюбюнде жыйыгъа.
Учуп келсе, жангыз да тиши жокъ,
Окъ тийсе, Апсатыны иши жокъ.
— Къачып кетдиле,— деп тарыкъсала,
Буруп келир аланы алларын,
Ташлагъа жагъа ёпке кьанларын,
Чыпынлагъа тагъылыр санлары.
Жугьутурларынг кьурта кьулакълы,
Кийиклеринг эгиз улакълы.
Тишилерин мал урлукъгъа кьоя,
Эркеклерин кьонакълыкъгъа соя.
Жугьутурларынг бугъа боюнлу,
Бизге бер аллай семиз союмну.
Орайдасы болур оюннга,
Жугьутурну башы чоюннга,
Тауларынгы башы жауунлу,
Бизге бер мюйюз тюбю габулу.
Аслам малынгы бизден жашырма,
Дорбунларынгдан кьурлай ашырма.
Шапаланы тулукъ этерге юйрет,
Жугьутурну кьыргъа, кьолгъа сюйрет.
Алын кече тауукъ бла сыйла,
Шапаланы уа жюкле бла кьыйна.
Юй бийчеге берирча жаягъын,
Сабийлеге берирча аягъын.

АПСАТЫНЫ МАРАУЧУГЪА ЖУУАБЫ

Биз билебиз сиз мараучулары,
Чыгъышладан сакъ кьараучулары.
Жаратмайбыз биз аллайлары,
Ёксюз этесиз сиз балаланы.
Кёзюгюзню кьакъмайсыз, марайсыз,
Ташны артына бугъуп кьарайсыз.
Семизди, арыкъды, деп санайсыз,
Жаш жюреклени аман тарайсыз,
Бизге душманлагъача кьарайсыз.
Таудан-таугъа, кьуууп, секиртесиз,
Жаралы айыуча, ёкюртесиз,
Кьанцбызны жерге текдюртесиз,
Хатабыз жокъ, алай неге этесиз?

Жугъутурну семизин кьоймайсыз,
Емюрде кьаныбыздан тоймайсыз.
Бизни кьырмасагъыз, чыдамайсыз,
Айтыгъыз, неди сизге хатабыз?
— Сизге да жашау,— деп сурамайсыз.
Елтюресиз субай аналаны,
Ексюз этесиз жаш балаланы,
Къырасыз жугъутур аталаны,
Айтмайсыз биз этген хаталаны.
Тауланы бек башында жатабыз,
Чыпчыкъ кёрсек, кьоркьуп къачабыз,
Бир-бирни чынгылладан атабыз.
Тургъанлай кюнлюмде, ойнай,
Ма бир мараучу сизден, кьоймай,
Шкок атып, хахайлап аямай,
Ма ол акъ сууну тюз да башында,
Къызыл къаяны тюз да жанында
Къыргъан эди аланы барын да,
Не хайыр тапхан эди ол анда?
Тогъуз жугъутур къалды къая ыранда.

БАЙРЫМ БЛА ТОТУРГЪА АЛГЪЫШ ТИЛЕК

Уучу уугъа тебиресе, аны анасы неда ыннасы бу алгъыш тилекни айтханды:

Байрым, сенден тилейме, сау жюрютгюн баламы,
Тотур, Тотур, къаялада айланыучу къаламы.
Бёрю тишден, сюлесин тырнакъдан бир сакъла,
Уучу жолуна иги кёзден бир къара.

БИЙНЁГЕР

Батыр уучу да, ой, Гезох улу Бийнёгер,
Дуняны башында бир тау кьоймайын ёрлеген.
Атхан огъу да не чыпчыкъ кёзю жазмагъан,
Кийик тилинде да Аpsаты кибик сёлешген.

Не кюрешсенг да, бийик эл бермейле, Бийнёгер,
Сени жанынгы да, Тейри, Аpsаты да суюмеген.
Отда, ёртенде да кюе билмеген,
Садакъ окъ да сени терингден ётмеген.

Къутургъан сууда да не чабакъ кибик ойнагъан,
Марал балаланы да, ой, анасындан айыргъан.
Чайнашхы бойнундан, ой, уллу мюйюз къарайды,
Бийнёгер бий да Къарча къаладан марайды.

Жаралы жугъутур да, кьаны саркъа, Къарча къалагъа
къарайды.

Апсаты да, ай тие, кеси малларын санайды.
Жилйай-сарнай, ой, ол Апсатыгъа келеди,
Бийнӛгерни юсюнден анга хапар береди.

Апсаты да уучуланы хамлы жерлерин биледи,
Ол да Бийнӛгерге кӛп ачы оноула этеди.
Ай, не кюрешсенг да, бийлик эл бермейле, Бийнӛгер,
Дунияны башында бир тау кӛймайын ёрлеген.

Уллу Малкъарда эл табылмай, сен бийлик этерча,
Голлулада жер табылмай, сен тӛрге ётерча.
Бий улуна тӛре хурмет бермейди,
Ачыудан Бийнӛгер да кийик уугъа кетеди.

Апсатыны суйген малын жаралы этгенсе,
Энди санга не келирин билмейсе.
Жугъутур жараланы Апсаты тюрюреди, байлайды,
Бийнӛгерге уа къаны къызады, къайнайды.

Сабийлерин жыйып, ол алай оноу береди:
— Бийнӛгерге дерт жетдиригиз! — дейди,—
Кийик кӛймайды этекледе, чатлада,
Къанатлы кӛймайды чегетледе, агъачда.

Бийнӛгер да, ууда айлана, бир аман тюшле кӛргенди,
Къарындашы Омаргъа ол ит ауруу тийгенин билгенди.
Ол ауруугъа дарман болмай, ханс болмай,
Ол тийген адам да марал сютсюз сау болмай.

Басият къалагъа уста къртхала жыялла,
Ала да, таш салып, алай айталла:
— Анга жарарыкъ да акъ маралны сютюдю,
Аны тутарыкъ да ана къарындашынгы итиди.

Мен баргъанымда да, ала, Тейри, кӛнакъча кӛрмелле,
Эгер уугъа да ит кюрюклерин да бермелле.
Манга айланып да ала алай айтдыла:
— Ит тилеген да, Бийнӛгер, сенлей ит болсун!

Санга алай айтхан да, ой, Бийнӛгерлей, тюрп болсун.
Санга итин бермеген да итден аман ит болсун.
Эски Малкъарда къаплан къалмады, сен маралла тутарча,
Уллу Бахсанда халкъ къалмады, сен парийле сурарча.

Андан къайтханем Къубадийланы арбазгъа,
Къубадийлары да бир Тейри суйген адамла.
Ала да мени Тейри адамыча кӛрдюле,
Сайлап парий эгерлеринден бердиле.

Къарындашым Омар а манга къарап жияйды:
— Акъ маралны тутар мадар тап! — дейди.
Уугъа тебирей а, мен ант этгенем къартлагъа:
— Марал сютно келтирirme къарындашыма сауугъагъа.

Шош атлай а, Боташ ташха жетгенем,
Алайда олтуруп, кѣп сагъышла этгенем.
Алайда аллыма бир къарт къойчу келди, кенгешди,
Манга айланып, алай айтып тиледи:

— Садакъ огъунг да тюзге кетмеген Бийнѳгер,
Акъ сакъалым бла сенден аны тилеймен:
Акъ маралгъа айланып, къайда да садагъынгы тартырса,
Анга айландырып къайда да огъунгу атарса.

Анга окъ атсанг, сау келмезсе элинге,
Термиле жашарса ахлуларынга, тенгинге.
Андан ѳрлеп чыкъдым маралла жатыучу талагъа,
Тап тохтадым марал эчкиле мараргъа.

Кѣп къарадым, зат тапмадым ол талада,
Къыйналсам да, ѳрлеп чыкъдым Дых-Таугъа.
Юч аякълы, алтын мюйюзлю бир марал чыкъды аллыма,
Ол тюбегий эди, ой, мени жети къаллыма.

Сейир этгенем маралда тамаша санлагъа,
Бир да кѳрмегенем аныча сейир дунияда:
Эки аягъындан ючюнчюсю бек бийик,
Эки мюйюзю да, ой, этге чанчхан шиш кибик.

Эки кѳзю да, ой, жулдузлача жарыта,
Сыфаты да адам кѳзле къамата.
Мен марагъынчы, тѳгерегим туман болду, чарс болду,
Мени маралым мени аллымдан тас болду.

Марал кетди Малкъар тауладан Холамгъа,
Андан ѳддю Чегем, Бахсан таулагъа.
Юч ай изледим, мен маралымы тапмадым,
Къауум айда олтуруп азыкъ къапмадым.

Уллу Бахсанны тауларында кийигими эследим,
Ызы бла Минги таугъа ѳрлей, чыгъа тебиредим.
Марал ѳрлей эд чыран таулу бузлагъа,
Учуп чыгъа эд ыранлагъа, сызгъагъа.

Уллу Бахсанны тик тауларындан айландым,
Башха кийик, башха марал тапмадым.
Кѣп къыйналдым, жууукъ бардым къатына,
Кертичием къартлагъа этген антыма.

Тартханымда да, садакъ огъум атмады.
«Юст!» — дедим да, уучу эгерим чапмады,
Тохтамайын сора, сюре келгенем,
Ол кийик марал болмагъанын билгенем.

Марал манга айры къаядан къарады,
Кийик тилинде алай айтып башлады:
— Бийлени бийи да, ой Бийнѳгер, не этесе?
Мени къоймай сюрюп айланган сенмисе?

Кийиклени жиятыучу сен болдунг,
Аланы сенден сакълаучу уа мен болдум.
Къайт ызынга, бош, керексиз къыйналма!
Сокъуранырыкъса, харип, кесинги манга алдатма!

— Кимсе? Сени сауар мадар излейме,
Энди алдама, Тейри бла сенден тилейме.
Кимсе? Жашырма да, билдир манга кесинги,
Нек къыйнайса, нек алдайса сен мени?

Кимсе сен? Шайтанмыса, жинмисе,
Неда мен излеген саууллукъ кийикмисе?
Тау элледе сакълайдыла ахлула,
Бек тилейме, сѳзлериме бир тынгыла:

Къарындашым Омар тѳшекден къобалмайды,
Марал сютсюз жашауу болалмайды.
Кийик эсенг, садагъымы салып атма къой,
Саууллукъ марал эсенг, сен эмчегингден тартма къой.

Алай болмайын, шайтан эсенг, жин эсенг,
Кѳп къыйнамай, жолум бла кетме къой!
Марал манга ачыуланып къарады,
Айры къаядан алай айтып башлады:

— Кертичиме атама этген антыма!
Къоркъмай эсенг, чыкъчы, о Бийнѳгер, къатыма!
Батыр уучу бий Бийнѳгер сен эсенг,
Апсатыны къызы ариу Байдымат мен эсем...

Сен мени къуугъанынгы уа къоймадынг,
Не ашадынг эсенг да, этибизден тоймадынг.
Тѳгерегинг сени туман болсун, чарс болсун,
Къарындашынг Омар а ол ит ауруудан сау болсун.

Бу къая ыранда талай кюнню жашагъын,
Билек этлеринги, кесип-кесип, ашагъын.
Тѳбен жанынг бийик болсун, бек болсун,
Огъары жанынг къая болсун, кѳк болсун.

Эки төгерегинг жилин кирмез бек болсун,
Аны ичинде жашар кюнюнг кёп болсун.
Ол айтханча, төгерегим кыая болду, бек болду,
Аны ичинде жашар кюнюм кёп болду.

Къарачыгъыз къарындашы Омарны тюшуне,
Оналтынчы кюнде чыкъды, излей келип, юсуне.
Мадар тапмай, ол Холамгъа чапханды,
Холам халкъны барын ары жыйгъанды.

Малкъар, Холам, Чегем, Бахсан къалмай келдиле,
Къая ыранда Бийнегерни кёрдюле.
Кёп мадарла, кёп лагъымла этдиле,
Мадар тапмай, ызларына кетдиле.

Къарындашы Омар кёз туурасындан кетмейди,
Бийнегер а аны айтханын этмейди.
Омар анга: «Тюшмесенг, санга этерими айтайым:

Тамата кызынги кюн чыкъгъаннга сатарма.
Кичи кызынги кюн батханныга сатарма».
— Ол сёзледен манга хайыр чыкъмазын билеме,
Аланы айтып энди менден тилеме!

Бабугейде барды мени тос къатыным,
Аны тапсам, бир да кёпдю айтырым.
Къарындашы Омар муну къабыл жёргенди,
Салып барып, анга хапар бергенди:

— Къабартыда жашагъан келиним, къоп ёрге,
Къарындашым хазырланнганды сени жёрюрге.
Тос къатыны жилий-жилай, келек аллын кёл этди:
— Бийнегер ёлген жерде ёллюкме,— деп бегитди.

Атланды, ол эки бутун ат этди,
Эки къолун бутларына къамичи этди,
Аслан кибики, чаба-жорта, Бийнегерге,
Терлеп-кюйюп, жанып-бишип, ол жетди.

— Болалсам, санга жетер эди билегим,
Къабыл болсун бююн этген тилегим.
Кесим этген акъ келекни кёзлеринге чырмачы!
Алтынлыны * учундан тутуп, быргъачы!
Кесинг ойнаучу акъ ёшюнюме чынгачы!

Акъ келекни кёзлерине чырмады,
Алтынлыны бурнундан тутуп быргъады.

* Алтынлы — ушкок.

Илинип чыккыды мындан, темир ыргакълай,
Андан чачылып тюшдю, хычин жуммакълай.

Жангыз кекелчиги тюшдю къатыныны аллына,
Къыптысын, сермеп алып, урду жарлы къатын къарнына.

ЖАНТУУГЪАН

Бахсан элде тѳре болду марал бала марагъан,
Жантуугъан а Тар Ауузда айыу бала къоймагъан.
Бахсан тауда аз болгъанды Апсатыны маллары,
Жантуугъанны сакълай эди Апсатыны налаты.

Жантуугъан а чамландыргъанд Апсатыны кызыларын.
Жаш уучула, малтамагъыз акъсакталны ызларын.
Жантуугъаннга тийген болур Апсатыны налаты,
Кеси аллына келген эди аны минуцю аты.

Жаш уучула, малтамагъыз Апсатыны ызларын,
Кесигизни алдатмагъыз Апсатыны кызыларына.
Къаргъа, жерге терк баталла туякъларыны ызлары,
Уучуланы терк жетелле Апсатыны кызылары.

Танг жулдузча, жарытады аны эки мюйюсю,
Окъдан, желден терк болады Апсатыны жюрюшю.
Жаш уучула, малтамагъыз Апсатыны ызларын,
Кесигизге къаргъатмагъыз сары чачлы кызыларын.

Апсаты уа бек сакълайды маралларын, малларын,
Уучуладан бек алады кийиклени къанларын.
Апсаты уа кертичиди сюрюююне, сѳзюне,
Аман уучу терк тюшеди аны эки кѳзюне.

Жантуугъан а умут этди Адыл бойнун сакъларгъа,
Къарча ташда ант этгенед акъ маралла мараргъа.
Огъурсуздан марал бала, айыу ана жиятхан,
Къарча айтханнга тынгыламагъан Жантуугъан.

Апсаты уа болуучу эди кийиклени ѳкюлю,
Къая ыранда кългъан эди Жантуугъанны ѳлюгю.

АПСАТЫНЫ КЪОНАГЪЫ

Эртте, бек эртте мал бары да кийик болгъанды. Аланы Апсаты жюрютгенди. Юй хайыуан да аладан жайылгъанды. Алай мен ма бююннге дери да Апсатыны малы болмагъан дунияны башында бир жер бухчакъчыкъ да жокъду деп турама. Ма бу кеси аллы-

на жүрюген кийик малны барысына да энди «Апсатыны малы» дейди.

«Апсатыны малыды, охо, айымыса, керек болса, энтда да бир кийикге улак тууар»,— дегенни айтып, кийик хайуаннга аяусуз кыараргга жарамайды. Аллай адамны Апсаты кыарггаган этеди. Аны кыарггышы уа жетген этеди.

Мен бир таурух айтайым. Ол Апсатыны юсюнденди. Апсаты анда сарнаган этеди. «Апсатыны Тегейге этген сарнауу» деп атам кыуру да аны айтычу эди.

Апсатыны Атыл деп жашы, Байдымат деген а кызы болгандыла. Жашай барган заманлада ала адамла бла да жолугга тургандыла.

Бир жол а Тегей атлы бир жаш атасы бла уугга бара, Апсатыгга жолугуп кыалады.

— Жашым,— дегенди атасы,— бююн бизге ахшы жол боллук туюлдо. Ма ол барганла Апсаты, аны жашы бла кызыдыла.

— Алай нек айтаса, атам? Биз кесибизге керегизни алганлыккга, ала бизге не айтырккдыла?.. Апсатыны аллай бирге кыызганч сунмайма мен,— дегенди жашы.

— Кесинг керюрсө,— дегенди атасы.

Кеп айланып, арып-талып, кийик да ёлтюралмай, экиси да кыайтып келе:

— Атам, экинчи жол мени уугга жангыз кесими келмеге кыармыса? — дегенди Тегей.

— Жангыз адамгга таулада жүрюген кыыйынды, жашым,— дегенди атасы.

— Охо, не кыыйын болса да, бир керейим, кесими сынаргга сюеме.. Жангылмам, атам! Сен айтхандан бир да чыккмам, эркин эт, кесим барып бир керейим,— деп, Тегей атасындан кыаты тилегенди.

— Бушман этмегин, не аман кыадалдын. Энди бармай болмаздан эсенг, бар, алай эсингде болсун: чыкк кыуруггандан сора гелеулю кыулаккга кирме, кыая ырандан чыгып да ётме, не болса да, былайтын ары уа чыгарма деп да кыаст этме..

Экинчи Тегей уугга кеси жангыз чыггады. Айлана кетип, Апсатыгга жолуггады.

— Жол болсун, жигит! — дегенди Апсаты.

— Сау бол.. Сизге да жол болсун! — дегенди Тегей. Жунчугганын эслетмегге кюрешгенди, алай Апсаты аны сезгенди.

Тегей андан айырылып, кыалай, кыайры баргганын да билмей, кечге кыалганды.

Ач, сууук да болуп, таш тюбюнде тыянып турганлай, Атыл келгенди.

— Жангыз адамгга саггышы кюнюнде таулада айланган кыыйынды. Келсин да, бизни бла сёз бёлсюн, деп, атам чаккырады,— дегенди Атыл.

Тегей ёрге турганды, садагын, кыылычын да алганды да, аны бла тебирегенди. Алайдан узак болмай, уллу дылгам кыая-

ны аллында тургъан саны, эсеби болмагъан кѣп кийикни кѣрюп, сейирсингенди. Аланы юркмей, къачмай, отлай, ташдан ташха секире, ойнай айланган улакъларын кѣрюн тангсыннганды.

— Бу уа неди, арлакъда марал сюрюу барды да, олду дамырлыкъ,— дегенди Атыл. Алагъа да жетгендиле. Кеси ёмюрюнде быллай кѣп малны бир жерде кѣрмеген Тегей анга да сейирсингенди. Ала да юркмегендиле, ышнырларын да бузмагъандыла, ол угъай эсенг, кенгден чабып келип, Атылны этегин, женгин ийистей эдиле. Алайдан узакъ бармай, Апсаты тургъан жерге жетгендиле.

Апсаты ёрге туруп, кечеги къонакъгъа бет жарыкълыгъын билдиргенди. Тегейни бютюнда тюрленнгенин кѣргенди.

— Былайда олтуругъуз,— деп, Атыл бла Тегейни илистинде къююп, Апсаты арлакъгъа кетгенди. Алайгъа, къолунда да кийик сютден толгъан къолан аягъы бла, Апсатыны къызы Байдымат келгенди. Аны кѣрген Тегей, ёрге тургъанды да, къызын къолундан аякъны алып, ичип башлагъанды. Сютню иче туруп, ай жарыкъда эки кѣзюн къыздан бурмай къарайды. Ариу ай къыз жыякъны багъыр бетли этгенди. Аны оту Тегейни жюрегине жетгенди. Андан сора ичалмай аякъны къызгъа бергенди.

— Сиз кече, къон да кийикле бла жашайсыз. Къудуретни тюрбюнде айланган айны жюзгенине кирпич къакъмай къарайсыз. Эрле киралмагъан тауладан тюрке кѣрмей ётесиз. Тѣзюмлюгюгюз, акъылыгъыз бла дуняны сейирсиндиресиз,— деп, Атыл бла сѣлеше, танг да атады. Андан сора Тегей, кеси жангыз, Апсатыны къошуна барып, келип турады. Байдыматны суюден-суюе барады. Кийик ёлтюрмесе да, юйюне хайыр келтирмесе да, жюреги жарып, къайтып келип болады.

— Жашым, кийикге иш жолукъмадынгмы? — деп, атасы сорса уа:

— Ала таудан аугъандыла, атам,— деп жууаплагъанды.

Тегей тауда кийик ёлтюрмесе да, ары барып, талай къюню кечинип келирге суююп тургъанды. Апсатыны малын Атыл бла бирге таудан таугъа бургъанды. Алай бла анга татлы шуёх болгъанды.

Хар барын да билип, Тегейни акъылын да жаратып, Байдымат Тегейни суюгенин да Апсаты сезип тургъанды.

— Мен бюгюн сизни къарыуугъузну сынайма,— дегенди Апсаты Тегей бла Атылгъа. — Сизни таугъа бир жол бла ёрлетеме, тутушдургъан этеме, къууушдуруп жѣреме. Къайсыгъыз озсагъыз да, ол таудан къолгъа юйренмеген жугъутурну саулай тутуп келтирсин. Мен ол заманда къайсыгъыз къарыулу, чѣрчек, тѣзюмлю болгъаныгъызны билликме.

Биринчи къон таугъа ёрлеу башланганды. Атыл бла Тегей барадыла, къыйын чыкъгъычладан, кийиклеча, ётедиле, арлакъны, берлакъны барып, ёрлеген да этип, къайтып келдиле. Алай Атыл алгъаракъ келеди да, атасына белги береди.

Экинчи къон къууушадыла да, бири бирин туталмай, тенг боладыла. Ючюнчю къон, бек къыйыгън, бек сейирлик сынашыу тутуш

башланады. Атыл бла Тегей беллерине гырмыкла байлап, ортагъа чыгъадыла: адетдеча, тутушуу башланады.

Жашла бир бирлерин силдеп, кысып кёредиле, онг жанына, сол жанына да тартадыла, тобукъ башха, жан суюкге да атадыла, алай киши кишини жыгъалмайды.

Кёмюк кибик, кырдык сайнат болганды, тутушханла тинтериге кыалгъандыла. Кийикле да тегереклешип кыарайдыла, жаз тауукъла жырлагъанларын кыойгъандыла. Апсаты да быллагъа кыарайды. Байдымат да тамашагъа кыалгъанды. Алай эте, тутуша, кюн да аума болганды, сора Тегей айлана келип, Атылны, кётюрюп, тобукъ башха алгъанды да, келтирип Апсатыны аллына атханды. Алайда Апсаты, бир кесек ачыу тийсе да, Тегейни хорлагъаннга санап, таза жюрегинден жигитни кыучакълагъанды. Тегей арып, суу-салам болса да, Байдыматны аллында аны бети кыарангы болмады. Тейри сыйсыз этмедди. Жаш жюрек да кыууанды. «Айтхылыкъ Апсатыгъа кыуллукъ этгенден уллу намыс манга кыайда барды»,— деп аны кёлуне алай келди.

Бутлада — женгиллик, чархында — кыарыу, жюрегинде — суюмеклик бла, Тегей танг атханлай жугъутурну тутаргъа кетеди. Кюн тиерге ол эки таудан ётеди. Бир бийик кыаядан да бек кыйналып чыгъады. Андан кенг талагъа келеди.

Ёмюрлюк кыара кыаялада кырдыкда жугъутурла ышныр эте жатадыла. Арлакъда жылкычы кыуш да кесине бир зат тюшюрюрге айланады, санлап бирде кыаркы-кыуркы этип, кесини барын билдиреди. Болсада, чубуркыуйрукъ, тогъай башлы жугъутурла, аны эслеген да этмегенча, шошдула. «Апсаты айтхан иш болмаса, быллагъа кыарап тургъандан ахшы дунияда не зат болур эди! Быланы адам кыалай юркютсюн, быланы кыууаргъа кимни кёлю барсын?» — деп келди Тегейни кёлуне.

Болсада, Тегей алгъа чыгъады, этеклерин белине сугъады да, бир уллубаш мангырамаз * жугъутурну ызындан болады. Аны эслеп, жугъутур сызгырады, кийик мал аякы юсюне болады да, гуждарны ** ызындан тебирейди. Жугъутур кыаядан кыулакыгъа секиреди, киришден-кирише кыутулады. Тегей да, жугъутур да арыгъандыла. Алайынлай, бир тар кыулакыгъа киргендиле. Тегей, жууукъдан-жууукыгъа кыысыла келип, арсарсыз кесин жугъутургъа атханды. Жугъутур юркюп, таудан энишке секиргенди. Аны бла бирге Тегей да кетгенди.

— Байдыма-а-а-т! — деп кыычырды Тегей, кыаядан кетип бара. Аны ауазын кыаяла кыатмайдыла, кыарылгыачла ачыулу жырлайдыла. Ол заманда тебентин уллу жел келди, кёк кюкюреп, дуняны жарытды. Кыара туман кыаяланы басды да, кыалпа-кыарангы болду.

Тегейни кыычыргъанын эшитип, Байдымат тауну тюбюне чапханлай жетди. Тёрт да саны ууалып, жаны саулай батыр Тегейни кёрдю. Ачыудан ичи кюйдю, не этерин билмей сарнады. Байды-

* Мангырамаз — бешжыллыкъ жугъутур.

** Гуждар — сюрюу аллында баргъан мал.

матны сарнауу кыяяланы эритди, ёмюрлюк мырзы тереклени кыалтыратды.

Ма Байдыматны сарнауу:

— Эй, Тегей жигит, ариу кюнню бутагы!

Энди сени кыайда табайым?

Табайым, табайым, дегенме, сора.

Эй, эсириклик атха жарашмаз,

Санга уа бу не палахдан жарашды?

Жарашды, жарашды, дегенме.

Сары кыая кийиклени сакълайды,

Уллу кёллюню уа андан атып кыаплайды.

Кыаплайды, кыаплайды.

Эсириклик нек этгенсе, Тегейим?

Ёчешдинг да, ёч тутмадыңг, дегенме.

Тутмадыңг дегенме.

Тутмады, харип, тутмады.

Сен хорлатсанг а, сау кыаллыгыенг, дегенме.

Эй, сау кыаллыгыенг, дегенме.

Ай, Атыл, сен а кючюнгю нек салмадыңг?

Сен Тегейни жыкысанг эди,

Аны орнуна кийикге сен барыренг,

Жугъутурну кеси кыолунга алыренг, дегенме.

Алыренг, алыренг, алыренг, дегенме.

Жугъутур а сени хорлап кетмезед.

Ой, жазыкъ жанына, жазыкъ жанына дейик да,

Ол заманда Тегей да сау кыалыред.

Кыалыред, харип, кыалыред, харип.

Бушуулу жүрек жана-кюе турлукъду.

«Тегей кыайда?» — деп соруп, сурап турлукъду.

Турлукъду, харип, турлукъду, дегенме.

Алайгъа Атыл, Апсаты да жетдиле,

Чексиз уллу ачыу, бушуу этдиле.

«Уо, Тейри! Таулу бла бизни жашаргъа нек кыоймадыңг?!» — деп кычырды Апсаты.

Жашны ёлюгюн Апсаты кыая тюбюнден чыгъаргъанды. Кесле-ринде аделдеча, жугъутурну ёлюгю бла бирге Тегейни да асыра-гъанды.

Андан сора, ташха олтуруп, Апсаты Тегейге ма былай сырнау салгъанды. Сарпаугъа кийик хайыуанла кыулакъладан кыарап тынгылагъандыла. Апсатыны жүрегине, ёмюрде кетмез кибик, ачы бушуу тышгенин ала да билгендиле.

Жаратылгъанлы бери эр жүрекли Апсатыны жияп кёрмеген таула сытылып, суу тёкгендиле. Апсаты уа сарнайды, сарнайды:

«Мин ары», — деп айтхан эдим санга...

Эй, сарын, сарын, сарын а.

Кычырыгыынг ачы эшитилди манга.

Эй, сарын, сарын, сарын а!

Қир туманла кёрюнгенни жапдыла.
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Тегей жигитни жаш жүрегин кѳапдыла.
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Тегей кибик улан энди ёсерми?
Сарын, сарын, эй, сарын, сарын а!
Тау тубюнден бизге аныча келирми?
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Тынгылагъыз, кѳаяларым, жашларым!
Сарын, сарын, э-э-эй сарын а!
Кѳурушханча болду мени жүрегим.
Сарын, сарын, эй, сарын, сарын!
Бу батырны кёремисиз ёлгенин?
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Аллымда ойнай, ойнай туруучу.
Сарын, сарын дедим да.
Кѳатыма: «Не ашайса, Апсаты?» — деп келиучу.
Эй, сарын, сарын, сарын а.
Кѳая ыранда томуроулай чачылды.
Сарын, ай, сарын!
Элия бутагъынлай, тау жарытхан,
Сарынды, сарынды, сарынды дейди.
Жюрек тамырындан сёз чыгъаргъан,
Тау жашына кетмез бушууум ачылды,
Эшитемисе, о Тейри!
Эй, сарын, сарын, сарын а.
Бугъейлени жер тубюнде кѳайнатхан,
Сарыуекни, чал кѳабанлай, ёкюртген, Тейри!
Мени кѳызым ёмюрюне кѳара кийип кѳалды да,
Эй, сарын, сарын, сарын а!
Мангылайын жарытып, кюн кёзюне кѳарамазча болду да.
Эй, тар дуния, сарын а.
Мен а энди кѳысыр кѳая тешерме да,
Ачыуумдан ары кирип жатарма..
Эй, сарын, сарын, сарын а.
Эй, экеуню бири ёлсе, бири кѳалыр,
Тегейни кеси ёлдю эсе, неси кѳалды?
Сарын, сарын, сарын а, ой!
Бар эселе да ата-анасы,
Миннген атын, чубур тонун ким алыр?
Эй, тар дуния, сарын а.
Эшиталмадыла ата-ана уа бу ауазны,
Келип бизден жашын энди дауламазмы,
Апсатыны кѳан юлюшден жауламазмы?
Эй, тар дуния, сарын а.
Биз а аны юйюрте ийнакъ кёргенбиз,
Киши юлюшюн Урходук ташда бёлгенбиз.
Эй, тар дуния, сарын а.
Тегей жаш а терс атлады ыранда,

Тыйылмады, тохтамады к'юлак'да.
Эй, жартылай кетген жигит а.
Тау т'юбюне т'юшдю Тегей бузулуп,
Жатады энди уа жер т'юбюнде к'урушуп,
Эй, ёретинлей кетген к'ысха дуния!

АЙРАННЫ ЮСИОНДЕН

Бек алг'а айранны Апсаты чыг'арг'анды.

Адамла кийик хайыуанланы этлери ючюн к'ырып, тауусуп барг'анларын к'ергенде, сютюн жаратып, этинден эсе улуу хайыр андан чыг'арыг'ын билдиргенди.

Тапханын ёлтюрюп, к'ырып, тауусуп барг'ан бир уучуну тутуп, бир жол Апсаты к'ошуна келтиргенди.

«Ма итден тууг'ан, муну ич! Сен ашаг'ан этден эсе бу зат маг'аналы т'юйюлмюдю? Хайда, бар энди. Элингде айт. Муну аты айранды. Быллай этип ичигиз!» — деп, уучуну к'ыстаг'анды.

АШТОТУР БЛА БАТОКЪ БИЙ

Газаланы Алчаг'ыр деп болг'анды,
Аны ана к'арындашы Ахмат эди.
Малланы ол узакъ жерлеге сюрюп, сатып болг'анды.
Ахмат Алчаг'ырг'а мал бер деп келгенди.

Мал бермегенд Алчаг'ыр а Ахматха.
Сора Ахмат Батокъ бийге келгенди:
— Алчаг'ыр а малла бермейд, — дегенди, —
Мени ол к'арындашха к'ермейд, — дегенди.

— Да мен анга не этейим? — дегенди Батокъ.
— Анга, Батокъ, этеригинг алайды:
Газалада к'еп жылк'ыны к'ерейик,
Биз барайыкъ, сора аны сюрейик.

Батокъ бий да жылк'ыны сюре келгенди.
Ахмат бла Батокъ бий келе-келди.
Келе-келип. Мыстыла кезине жетди.
Алчаг'ыр, к'арап, аланы баудан к'ергенди:

— Бирлери бизни алтынлы Ахматды, ой, ой...
Башчылары — к'аны т'егюллюк Батокъ бий!
Аштур, жылк'ы санга аманатды! ой, ой...
Ала менден жылк'ыла сюрюрге келелле.
Тейри бла тилейме сенден болушлукъ!

Ала, келе-келип, Аtdан Т'юшюучюге жетди,
Ахмат: «Батокъ, Аtdан Т'юшюучюге жетгенбиз.
Аtdан т'юшмесек, былайдан сау кетмебиз,

Аштотургъа баш урмайын озмайыкъ,
Атдан тюшмей, баш урмайын кьоймайыкъ».

— Ой, Ахмат, духунг кьалмасын сени!
Атдан тюшюралмазса Аштотур ючюн мени!
Атын уруп, Аштотур ташха келгенди,
Сора: «Аштотур, киши эсенг, бери бир чыкъ! — дегенди,—

Бичагъынг кьамамдан иги кесмез,
Садагъынг меникинден бек тешмез!
Киши эсенг, бери бир чыкъ!» — дегенди.
Алайдан жылкыны сюрюп тебирегенди.

Батокъ да Аштотурну юсю бла жылкыны сюреди.
Ташны кьамичи бла уруп, хыликка этеди:
— Жылкынгы сюрюп барама,
Киши эсенг, бери чыкъ! — дейди.

Ол заманда таш тюбюнден бир сары чибин чыгъады,
Ол чибин кесин Батокъ бийге урады.
Чибин, учуп, бийни бурун кыйырындан кьабады,
Батокъну бурнуна ауур жарала салады.

Батокъну бурнундан кьара кьуртла агъады,
Батокъ: «Ахмат, манга былай нек болду?» — дейди, ой.
— Батокъ, сени Аштотур ургъанды,
Къайт, анга баш ур! — дегенди.

Батокъ, жылкыны кьоюп,
Аштотургъа баш ургъанды:
— Кеч, мен терс болдум! — деп, ташха кёп ол жалыннганды. —
Каракъулакъ акъ ёгюзлени санга ашха соярма,
Таналарын да санга кьурманлыкъгъа кьоярма.

Жылкыны алайда кьоюп, бий Къапчагъайдан ётгенди.
Юйюне жетгенлей, жан саламын бергенди.

АГЪАЧ КИШИ БЛА ГУЁ

Мекер улу батыр Гуё-жютюкёз,
Тюзгюн таба, таша жолну жюрюмез.
Чаришледе кишиге оздурмагъан,
Тутушханда — сыртындан салдырмагъан.

Садакъ огъун Гыпынайгъа жетдирген,
Аркъасына экижашар кётюрген.
Салта урса, Чегем ауузун тепдирген,
Мужурасы бёрюлени ёлтюрген.

Қъару алса — Черек суудан секирген,
Қъурч къамасы томуроула юздюрген,
Уугъа барса, кийиклени жилиятхан,
Жугъутурланы бийикледен жюздюрген.

Егюзлеге къош терекле тартдыргъан,
Жаз тангларын Мёлюшкюде батдыргъан,
Даулашлада терсни-тюзню айдыргъан,
Атын Беш да тау тарына айтдыргъан.

Гуё къалын агъачны бара болгъанд,
Мёлюшкюню агъачын къыра болгъанд.
Аны кёрюп: «Ай, харам!» — деп атына,
Агъач киши келди муну къатына.

Юсю-башы тюк басып, орман эди,
Жангыз кёзюн жандырып соргъан эди:
— Нек къыраса Мёлюшкюню терегин?
Қъыргъан къалай болгъанын бир кёрейим!

Юч керти сёз айтмасанг, ийдем,— деди,—
Айтсанг а — тийдем,— деди,—
Алайсыз а жек башынгы юзерме,
Қъумурсханы эзген кибик эзерме.

Гуё айтды — ахы кетди, терледи:
— Бюгюнден бек къоркъмагъанма ёмюрде,
Сенден эрши дуняда жан кёрмедим,
Бошласанг эд, юйюме кетер эдим.

Агъач киши: «Айтханынг кертид,— деди,—
Мекер улу башына эркинд,— деди. —
Экинчиде агъачымы къырсанг а,
Апсатыгъа этип тургъанча турсанг а,—
Ёлюгюнгю ач бёрюле ашар кибик этерме,
Ахлуларынг кюе-бише жашар кибик этерме!

Бар жолунга, тереклени суй»,— деди,
Агъач киши бошлап къойду, тиймеди.
Мекер улу эсли сёзге сыйынды,
Чегем ауузун нарат агъач сыйырды.

ЖЫЛНЫ КЕЗИУЛЕРИ БЛА БАЙЛАМЛЫ ПОЭЗИЯ

ГУТАН

Бурун заманда бир бёлек юй сабан нёгер болгъандыла. Бирлерини ёгюзлери, бирлерини сабан агъач темирлери, кимни чындысы болуп, кючню бирге тийишдирип, сабаннга алай чыкыгъандыла. Алай быладан алгъа уа, кюзюнде, кышында сабаннга уллу союм малны союп къакълагъандыла. Ол къакъ этлени, къуйрукъну энчи сакълагъандыла. Сёз ючюн: ындыр басханда, ындырны суууруп, алгъа урлугъун кюфлеге къуйгъандыла. Аны чычхан, тауукъ ашамаз ючюн, хар жерин ариу, тап сюртгендиле. Ичине мирзеуню къуйгъан заманда уа ол сабаннга сойгъан малны къакъ этлерин мирзеуню (арпаны) ичине салып, юсюн жапхандыла. Кюф толгъанда, башына арпа салам салып, юсюн сюртгендиле.

Жаз башы болуп, сабаннга чыкыгъан заманда уа аны юсюн ачхандыла, мирзеуню тулукълагъа къуйгъандыла, къакъ этни алгъандыла, биширгендиле, сыра, боза этгендиле. Эртгенликде ол сабаннга чыгъарыкъ юйлерине жыйыладыла, ашайдыла, ичедиле. Ол жыйылыугъа «Гутан» деп айтылгъанды. Ол Гутанны жашил байракълары болгъанды. Байракъны жашил болмакълыгыны баш магъанасы: кырдыкла, агъачла кирик, сабанларыбыз кегерсинле, битсинле деп.

Жугъутурну да баш сураты болгъанды ол байракъны юсюнде. Ол байракъны биргесине хорхус ундан этилген уллу тёрхан къалач болгъанды. Ол къалачны элтип, къарыулу, иги гартхан, айбат ёгюзню мюйюзюне кийиргендиле. Ол байракъ да, къалач да бир боюнсада эм алгъа баргъан, сайлама ёгюзледе болгъандыла. Алгъышлары уа былай болгъанды:

Къууанч бла баразагъа барайыкъ!
Бир атханыбыз минг болсун,
Аллахны кёлю тюз болсун!
Бек битсин, сау жетейик,
Бу урлукъча бюркейик.
Къарасына жетгенча,
Агъына да жетейик.

ЧАЛМАН КЪУРМАНЛЫКЪ

Бурунда къойла къозларгъа башлагъанда, эм алгъа туугъан къозуну белгилеп, аны къулакъларын сют бла жуугъандыла, «Тёлю башы» деп къурманлыкъ этгендиле. Ол биринчи туугъан малны чалмандан чыкыгъанда кесип, «Чалман къурманлыкъ» деп, аны этинден амалы болгъан къадар къоншугъа, тийреге: «Алгъыш этип ашагъыз»,— деп юлешгендиле. Жайлыкъгъа кёчюп башласала уа, тилек этип болгъандыла:

Чыгъабыз, чыгъабыз тау жоллагъа,
Барабыз таулагъа айланып,
Хапчугубуз улоулагъа къапланып.
Кире, чыгъа кѣп къолладан ѳтербиз,
Къууанч бла къошубузгъа жетербиз.
Тейрибиз берсин къалын кырдыкла,
Аймуш, Маккуруш бизге болушсунла!

КЕК КЮКЮРЕГЕНДЕ АДЕТЛЕ

Бурунда Къарачайда бола келген адетледен айтханда, жаз келип, туманла къаралып, кѣк кюкюрегенде, къатынла жыйылып, жаш келинге баргъандыла. Жангы чыгъа тургъан кырдыкланы жыртып, жангы жаугъан жауун суудан челек бла алып, анга кырдыкланы атып, кырдык сууну келинни юсюне, юйге сепгендиле. Муну кибики жашна, сабийлеринг муну кибики жашнасынла, Жаратыучу ахшылыкъла берсин деп, алгъышла этгендиле:

Кырдык кибики юйленгин,
Малынг, жылынг къайнасын!
Тѳбеледе, тѳппеледе
Къозуларынг ойнасын!
Шайтанларынг от таулада кюйсюнле,
Таналарынг тау тюпледе ѳкюрсюнле,—

дегендиле.

Ол алгъышладан сора келинге да келген алгъышчылагъа сау-гъала бергендиле. Ол саугъаланы хар ким да кеси къарыууна, къолайына кѳре бергенди. Ала берген харакетлени, бир узун таякъ жарашдырып, аланы ары тизип, аны эки жанындан эки къатын тутуп, келинледен сора да юйден-юйге айлангандыла.

Биринчи кѣк жашнаса, жауун жауса, арбазлада от этип, сабийлени аны юсю бла чынгатхандыла. Ол — кырдык кибики кѣп болайыкъ, бу от бизни кюйдюрмей, биз муну юсюнден къалай къутула эсек, ол атылгъан элиядан, шибиядан алай къутулайыкъ деген мурат бла этгендиле.

Элия тийип ѳлгенни обасында да от этгендиле.

Жангы жайда биринчи тейри къылычны кѳргенлеринде уа:

«Тейрибиз берсин аш татыу,
Адам да, мал да болмасын бизге ачыу»,—

деп айтхандыла.

ОЗАЙ

Ой, Озай, Озай, Озай,
Келгенбиз, жаным, Озай,
Биз малчы къошдан, Озай,
Келгенбиз ачдан, Озай.

Къапчыгъымда азыгъым, Озай,
Къолумда жерк къазыгъым, Озай,
Чыгъыгъыз да кёрюгюз, Озай,
Бизге бир зат беригиз, Озай.

Чырды толу этигиз, Озай,
Андан юлюш этигиз, Озай,
Къууанч кюннге жетигиз, Озай,
Уялмасын бетигиз, Озай.

От башында тузугъуз, Озай,
Эрге барсын къызыгъыз, Озай,
Берекетли ашыгъыз, Озай,
Къатын алсын жашыгъыз, Озай.

Келинигиз жаш тапсын, Озай,
Ол да халкъгъа жарасын, Озай,
Берген насыпха батсын, Озай,
Бермегени ит къапсын, Озай.

Жюню болсун къоюгъуз, Озай,
Жарыкъ болсун тоюгъуз, Озай,
Семиз тууар союгъуз, Озай,
Бизге юлюш къоюгъуз, Озай.

Уллу кессенг, манга кес, Озай,
Гитче кессенг, къолунгу кес, Озай,
Сау къалыгъыз, кетейик, Озай,
Къоншу юйге ётейик, Озай.

Ойнай, кюле келгенбиз, Озай,
Алгъыш эте кетебиз, Озай,
«Озай» жыры жырлайбыз, Озай,
Этгда къайтып келирбиз, Озай.

ГЮППЕ

Гюппе жыя барабыз,
Гюппе жыя барабыз,
Не тапханыгъызны да хазыр этигиз!
Гюппе толу четенибиз,
Эгиз тапсын келинигиз —
Бири жаш болсун да, уучу болсун,
Келин келтирсин, тенг келтирсин.
Бири къыз болсун да, ариу болсун,
Келечи келтирсин, мал келсин...
Юй, Гюппе, Гюппе, Гюппелей,
Гюппе берген — юйреле,
Гюппе бермеген — суйреле.

Гюппе берген — бал кѡпсын,
Гюппе бермегени — ит кѡпсын!

* * *

Ой, Гюппе, Гюппе,
Гюппе айлана келгенбиз,
Тилей келип, сизни юге жетгенбиз.
Кѡншуладан кѡакъ кѡуйрукъла
элтгенбиз.

Ой, Гюппе, Гюппе айлана келгенбиз,
Гюппе берсенг, этли болсун гѣзенинг!
Гюппе бермей, бизни артха кѡайтарсанг,
Битмей кѡалсын сабан сюрген ѣзенинг!
Ой, Гюппе, Гюппе айлана барабыз,
Жайлыкълада малларынг.
Суу ызлада ийилелле талларынг.
Берчи, берчи, кетейик,
Ёрге-энишге жетейик.
Тейри сизге ахшы тилек тилесин!

* * *

Гюппе, Гюппе айлана келебиз,
Адурхайгѡа тогъуз улан беребиз.
Тогъузусуну да онг кѡолларында оракълары,
Сол кѡолларында китаплары.
Юйюнг бла бир кѡзынг,
Чардакъ толу да тузунг.
Тузугъузгѡа ач чыпчыкъла кѡналла,
Кѡызларыгъыз бирден келин болалла.
Ой, Гюппе, Гюппе жѡя келебиз,
Сизге бюгюн тогъуз келин беребиз.
Хар бирини онг кѡолунда жан жаурукъ,
Сол кѡолларында дух сапын.
Ала кѡартлагѡа намыс этелле,
Аналагѡа тулпар жашла берелле.
Аланы сѡймеген келин кѡрмесин,
Кѡрсе да, аны сѡйындан кенгермесин.
Ой, Гюппе, Гюппе айлана келебиз,
Адурхайгѡа тогъуз улан беребиз.
Бизге берген — алатон,
Бизге бермеген — кѡаратон.

* * *

Бу айынг Тотур айынг,
Юйюнгде болсун баллы майынг,
Кѡюнюгюз ахшы болсун, аланла,
Малда болсунла, алда болсунла уланла!

Жазгъы кюнюнг болсун санга огъурлу...
Жазгъы кюнюнг болсун санга огъурлу,
Шатман шатлыкъ айта келгенбиз,
Жазгъы кюнюнг болсун санга огъурлу!
Шатман шатлыкъ айта келгенбиз,
Бу кюнню байрам этип,
Шукур болсун Тейриге,
Қъутулдукъ жазгъа жетип.
Жазгъы кюнюнг болсун огъурлу!
Монглу юйде ун элей,
Гумучукъда туз элей,
Қъызынг жюнге тарасын,
Тейринг ахшы къарасын.
Жазгъы кюнюнг болсун санга огъурлу,
Шатман шатлыкъ айта келгенбиз.
Жазгъы кюнюнг болсун санга огъурлу!..

ШЕРТМЕН

Қъыш кетди жаздан,
Намысы жюрюген ёзден,
Жылдан бир келебиз,
Кёрмегиз аман кёзден!
Шертмен, Шертмен,
Бермесенг — кетмем,
Хар жазгъы кюнюнг мубарек!

Шертменчиле келелле,
Шертмен айта ёлелле.
Жары болду жыякълары,
Тартма тилейди тыякълары,
Май тилейди тамакълары,
Хар жазгъы кюнюнг мубарек!

Қъыш кетди да, жаз келди,
Қырдык бла къаз келди,
Балалары баз келди,
Хар жазгъы кюнюнг мубарек!

Олтур, бийче, тур, бийче,
Берлигинги бер, бийче,
Бала хайырынгы кёр, бийче.
Бу юйде бир жаш барды,
Қъайиш кирик бели барды,
Жаугъа урушур кёлю барды,
Қъатында сақлагъан эли барды,
Хар жазгъы кюнюнг мубарек!

Бу юйде жаш не ахшы жашды,
Сары алтындан къамасы,

Хажликди дамасы,
Хайырын кёрсю анасы.
Хар жазгъы кюнюнг мубарек!

Бу юйде къыз не арну къызды!
Айны ауалы кибики,
Кюнню зауалы кибики,
Кёкде мёлек кибики,
Алтын терек кибики.
Хар жазгъы кюнюнг мубарек!

ЮЙОР ЖАШАУ БЛА БАЙЛАМЛЫ ПОЭЗИЯ

МАЖЮСЮ ТЕРЕЛЕДЕН

Мажюсю замаңда къыз акъыл-балыкъ болгъандан сора, аны юй башына миндирип, онг жанында ана къарындашы, сол жанында ёз келини тохтап, къычырып болгъандыла. Къычыргъан сёзлери уа былай болгъанды:

Къызым, къызым, къызыл таш!
Къызыл ташны агъы жокъ,
Къыз алырны малы жокъ,
Бар эсе да, оту жокъ,
Оту жокъну, къууу жокъ.
Кет, кет, кет.
Кетмесенг да, ассы-буссу атынг болур,
Арбаз толу къартынг болур.
Сен керек туйюлсе, бизге отунг керекди.

Къызгъа келечилик жаланда алай айтып кычыргъандан сора жиберирге жагагъанды.

МАЖЮСЮ НЕКЯХ

Ал халасы, бал халасы,
Ат башында нохтасы,
Ол да барып,
Аны бла тохтасы.

ОРАЙДА

(келинни юйюне келгенде)

О-райда, О-о-орайда,
Ой, келдик, келдик.
Огъур бла келдик,
Чыкъгъан жерибизден огъур бла чыкъдыкъ.
Энди ызыбызгъа да огъур бла къайтайыкъ, жанларым.
Орайда, Орайда,
Къонакъбыз, сыйлы кёрсегиз — биз сизники,
Къызчыкъ да бизники.

ОРАЙДА

(къайта туруп)

Орайда, орайда!
Келинибизни беригиз, кетген этебиз!
Сууукъдан, ашдан да къырылдыкъ,
Беригиз, кетген этебиз.
Орайда, орайда!
Хайда, сау къалыгъыз, жанларым,
Тилегенибизни беригиз,
Аллах да сизни тилегенибизни берсин!
Келин келсин юйге огъур аякъ бла,
Чыкъгъан жеринде да огъур аякъ къойсун!
Орайда, орайда, ашыгъабыз,
Орайда, орайда, ашыгъабыз,
Кеч болгъанды, кетейик.
Биз келгенбиз Минги таудан,
Атланайыкъ кюн аллына.
Элтирикбиз келлябызгъа алтын саугъа,
Уллу аммагъа да кёрпе бота,
Гитче къызлагъа — кёк чындайла,
Жашчыкълагъа да — чурукъ баула,
Къартлагъа да — жалбауурла.
Орайда, орайда, ашыгъабыз,
Кеч болгъанды, кетейик.
Орайда, орайда, ашыгъабыз, кетейик!

КЕЛИННИ ЮЙГЕ ҚИЙИРЕ ТУРУП АЙТЫЛГЪАН ОРАЙДА

Биз ата-аналарыбыздан эшите келгеннге кёре, келинни келтирип, ат бойнундан тюшюре туруп, уллу орайда айтылгъанды:

Ой, Орайда, ойра!
Келгенбиз къууанч бла,
Келгенбиз алгъыш бла.
Ой, Орайда, ойра!
Келген келин, кел, кел,

Ой, Орайда, ойра!
Тейринг сени сакъласын,
Жууукъ, ахлунг жокъласын.
Ой, Орайда, ойра!
Тейринг сени юйлесин,
Мирзеу кибик юйресин,—

деп, келинни юсюне мирзеу чачхандыла.

ТЕПАНА

Эртте заманладан бери «Тепана» малкъарлыланы суйген тепсеулери болгъанды.

Уллу отну къатында тепсеуню бардырыргъа биреу сюеледи. Къалгъанла, ненча болсала да, уллу отну тегерегине гюрен туруп барадыла. Сюелген, тепсеу башчы, жырны биринчи айтып барады, тегерек тургъанла уа экинчи тизгинин айтып, къатлап, кетип барадыла. Экилерини да ауазлары бирге келишселе, жыр да, тепсеу да бир бирге ушап, эшитгеннге, къарагъаннга да бек алапат кёрюнеди. Аны тепсеп бошагъандан сора, жашла тутушургъа, кюч таш кётюрюрге, къурукъгъа минерге кечедиле. Аллай оюнла эки-юч кюннге дери да бошалмагъанлай барып болгъандыла.

Тепана бу оюннга!
Ойра, ойра, Тепана!
Биз келгенбиз союмгъа!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепана уа сыйлыды!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепананы кёрюгюз!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепананы кёрюгюз!
Ойра, ойра, Тепана!
Онгча, онгча барыгъыз!
Ойра, ойра, Тепана!
Сол аякъны алыгъыз!
Ойра, ойра, Тепана!
Тобукъ башха салыгъыз!
Ойра, ойра, Тепана!
Солча, солча барыгъыз!
Ойра, ойра, Тепана!
Онг аякъны алыгъыз!
Ойра, Ойра, Тепана!
Тобукъ башха салыгъыз!
Ойра, Ойра, Тепана!
Ойнайбыз биз — кёлге асыу!
Ойра, Ойра, Тепана!
Тепанагъа уа — къара суу!
Ойра, ойра, Тепана!

Ол заманда шапа кѳанганы келтиреди. Юсюнде — уллу кѳара аякъ, ичи сырадан, бозадан болса да, толу, аны юсюнде да — эки-юч хычини, эт юлюшю. Олтуруп, жашла ашагѳан, ичген да этедиле... Туруп, жангѳдан «Тепананы» тепсеп башлайдыла.

Аш да, суу да бердиле!
Ойра, ойра, Тепана!
Адам кибик кѳрдюле!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепананы сордула!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепана уа арымаз!
Ойра, ойра, Тепана!
Ойнамайын — арымаз!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепананы айтыгѳыз!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепана уа ойнады!
Ойра, ойра, Тепана!
Кючюн аяп кѳоймады!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепанагѳа кюч, кѳарыу!
Ойра, ойра, Тепана!
Бу оюнсуз болмагѳыз!
Ойра, ойра, Тепана!
Ойнасагѳыз а — оюннга!
Ойра, ойра, Тепана!
Бек болугѳуз союмгѳа!
Ойра, ойра, Тепана!
Тепана бла жашагѳыз!
Ойра, ойра, Тепана!

НАРТ ЖЫРЛА БЛА НАРТ ТАУРУХЛА

ТЕЙРИЛЕ БЛА НАРТЛА

Кюн Тейриси кюнню жаратханды. Жер Тейриси жерни жаратханды. Ючюнчюге тенгизле жаратылгъандыла.

Кёк бла жер жаратылгъандан сора экисини ортасында адам улу жаратылгъанды. Кёк, Кюн, Жер, Суу тейрилери оноулашып, Суу Тейриси адам улусуна ичерге суула берирге боюнуна алгъанды; Жер Тейриси да юсюнде берекетле битдирип, ашатыргъа, адам улуну кечиндирирге кесине жюкге алгъанды; Кюн Тейриси — жылытыргъа; Кёк Тейриси — жауунла жаудурургъа дегендиле.

Кюн Тейриси тейрилени башыды, оноучусуду. Ол сууланы, кёклени, жерлени кьудуретли бегимиди. Кюн Тейриси учсуз, бужакъсыз узакъдады. Ол къайнайды, жайда жерге къаты жылыу береди, кышда бизден жылыуун Ексюзле дуниясына иеди, аланы жылытады.

Кюн Тейриси, ачыуланса, жерни кюйдюреди, тенгизлени кьурутады. Эртте заманланы биринде Кюн Тейрини туманла ачыуландыргъандыла. Туманла, жерни юсюне жатып, кюн жарыгъын иймей тохтагъандыла.

Кюн чамланганды, ачыуланып, жерге айланып, ахсынып, кююрегенди, къусханды. Кюнню ёзегинден ташла, учхунла жерге жаугъандыла. Ма алтын, кююш, темир ташла аладан болгъандыла. Ала кюнню къусханындан болгъандыла.

Кюн Тейрисини баш аты Къайнар-тейри болгъанды. Къайнар-тейри бла Жер Тейриси тауланы, жерлени, сууланы, жулдузланы да жаратхандыла, болдургъандыла дейдиле. Ала жерни жаратханда, жер къалтырауукъ, тенгизле чайкъантылы, толкьунлу болгъандыла. Нарт улулары, баш уруп, Тейрилеге жети жылны жи-
лгъандыла, айтхандыла:

Жерни жаратхансыз — кьалтыратмагъыз,
Сууланы болдургъансыз — чайпалатмагъыз! —

деп тилегенлеринде, Къайнар-тейри, тауланы жаратып, жерге чойле этип ургъанды. Андан сора жерни кьалтырагъаны, тенгизлени чайпалулары тохтагъанды.

Адам улуну башы нартла эдиле, эм алгъа ала жашап башлагъандыла. Нартла жайылырдан алгъа нартла бла бирге жер юсюнде бек эрши, не эселе да, айтыргъа унутханма, «харрала» болур дейме, ала жашагъандыла. Ала бла нартланы кюрешлери тохтамагъанды. Харрала адамлагъа ушайыракъ, уллу, кызыл тюкюле болуп, хар затны айырмай ашагъандыла. Ала Кюн Тейрини исси кюнлерин бек суйгендиле. Къайнарны жерге кьусуп атхан сары ташланы жыйып, бир бирлерин ургъандыла.

Деует нарт Кюн Тейрини кьусханын билип, ташдан темирни айырып сауут этгенден сора, нартла харраланы жер юсюнден думп этгендиле.

НАРТ ТЕМИРЧИ ДЕБЕТНИ ТУУГЪАНЫ

Эртте-эртте, дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,

Кёк Тейриси Жер Тейриси алгъанды,
Кёк кюкюреп, бу Жер бууаз болгъанды.

Тогъуз жылны, тогъуз кюнню бууаз болуп тургъанды,
Жер жарылып, сора Дебет туугъанды.

Суу анасы алып аны жууагъанды,
Череклени аны аузуна бургъанды.

Суу анасы эмчек ана болгъанды,
Ол ёсдюрюп, акъыл бла толгъанды.

Ол Дебетни отдан болгъанды жүреги,
Къурчдан болгъанды санларыны кереги.

Сингирлери, жыя кирик, созулгъанды,
Керек болса, ол ызына жыйылгъанды.

Хар бир жиги, безги кирик, ачылгъанды,
Суймесе уа, артына жыйылгъанды.

Жаны, къаны отдан болгъанд кьуралып,
Къолу жетсе, таш эригенд, кызарып.

От Тейриси отну тилин билдиргенди,
Жер Тейриси ташла тилин билдиргенди,
Суу Тейриси ашын, сууун ийгенди.

Дебет бир кюн нарт таулагъа баргъанды,
Ташла бла сёлеше, анда къалгъанды.

Ала бла оноу, кенгеш этгенди,
Ташла алып, ол элине жетгенди.

Ол ташланы къолу бла эзгенди,
Хар бир ташда не болгъанын сезгенди.

Ол ташланы, гыржын кибик, ашагъанды,
Кёп ташлада не барлыгъын сынагъанды.

От Тейриси болушханды Дебетге —
Кёп ташладан не суйсе да этерге.

Темир анга тылы кибик болгъанды,
Къалай суйсе, алай ары бургъанды.

Отну, сууну, жерни тилин билгенди,
Ол, нарт болуп, темирчиге киргенди.

Хар бир ташда не болгъанын кёргенди,
Ол ташланы, бузла кибик, эритгенди.

Кюбелени, къалкъанланы ишлегенди,
Усталыкъны ол эбине тюшюннгенди,
Тау ташланы, шишлик этип, биширгенди.

Ол ишлегенди алгъа тери кёрюкню,
Ол чыгъаргъанды жер юсуне темирни,
Ол башлагъанды, жандырып ташкёмюрню.

Гюрбежисин салып Тырмы тауну жолунда,
Темирлени, чайыр кибик, созгъанды къолунда.

Ол Дебетни чемерлигин билгендиле,
Жюз-жюз нартла сапариле бергендиле.

Тырмы таудан магъаданын тюшюргенди,
Садакъ окъла, кюбе этип кийдиргенди.

Дебет бу жанында темирлени созгъанды,
Усталыгъы хар бир нартны озгъанды.

Хар кюн сайын жюз къылычны битдиргенди,
Нарт аскерге кёп затланы этгенди.

Къылычлары ташланы, сапынныча, кесгендиле,
Окълары уа Минги таудан ётгендиле.

Кюбелерин кылыч алмагъанды,
Садакъ окъ да андан ётюп болмагъанды.

Дебет мында, бу жанында таулары,
Кёп сауутла этип тапдыргъанды.

Таула башы бла ол жанына узалып,
Къара тенгизге сугъуп къатдыргъанды.

Чий темирни болат этип бергенди,
Нарт аскерге кёп садакъла этгенди.

Генже тайгъа кюбе этип бергенди,
Садакъ бла уруп аны кёргенди.

Кылыч бла атны уруп сынагъанды,
Ол, кесмей, ауузу сынып, къамагъанды.

Садакълары Минги таудан ётгендиле,
Окълары Къара тенгизге тюшгендиле.

Нарт аскерни сауут кючу ёсгенди,
Кылычлары къаялары кесгенди.

Нарт халкъы кёп жигитликле этгенди,
Хар керекни Дебет этип бергенди.

Дебет болгъанды темирлени чыгъаргъан,
Темир ишге юйренирге буюргъан.

АРИУ САТАНАЙ

Кюндю Сатанайны атасы,
Айды аны тапхан татлы анасы.

Айдан аны Тенгиз Тейри урлагъанды,
Аны аты Суу Желмаууз болгъанды.

Тенгиз Тейри айрыкамда жашыргъанды,
Жашыргъанлай, ненча жылла ашыргъанды.

Ай, тутулуп, кёзю, бети къаралгъанды,
Ачыуундан жүрегинден таралгъанды.

Ай да, Кюн да тутулалла аны ючюн,
Титирейле, къалтырайла аны ючюн.

Жерден ала жарыкъларын тыядыла,
Жиляп, ала жулдузлары жыядыла.

Жерге ала бийик кёкден къарайдыла,
Сатанайны къайдагъысын сурайдыла.

Не болгъанын, къайдагъысын табалмайла,
Желмауузгъа сорургъа ала базалмайла.

Ай жияса — кёзлеринден жауад жауунла,
Кюн къыздырса — жерде жанад къауданла.

Сатанайны Суу Желмаууз букъдургъанды, бермейди,
Айрыкамда аны киши кёрмейди.

Айрыкамны юсюн туман бла жапханды,
Кеси кирип, тенгиз тюпге жатханды.

Сатанайгъа Суу Анасы къарагъанды,
Алтын чачын кёлу бла тарагъанды.

Не болса да, кюню аман бла батханды,
Тенгиз тангы аман бла атханды.

Бёлек жылла жияй-жияй тургъанды,
Бир кечеде къачаргъа ал бургъанды.

Бетин бояп, чыкъгъанд тенгиз жагъагъа,
Излей, барып, мингенд къайын къангагъа.

Бутун, кёолун, къалакъ этип, тартханды,
Желле, сюре, къара жерге атханды.

Алмостула, кёрюп, аны алгъандыла,
Къара орманнга элтип, ашла салгъандыла.

Алмостула тамыр ашла бергендиле,
Сатанайны сыйлы, ариу кёргендиле.

Алмостула сёлеше билмей элле,
Сатанайны бир да эриши кёрмей элле.

Бир кюн была чаба, жорта кетдиле,
Билмегенлей, бир тебеге жетдиле.

Ол тебеден ас-мус ийис уруп башлады,
Къарт алмосту бирден эсин ташлады.

Къалгъанлары бирден артха къачдыла,
Къара орманнга тюк-тюк болуп учдула.

Уллу тебе къарт эмеген болгъанды,
Жети жюз жыл ол орманда тургъанды.

Ол Сатанай къачалмайын къалгъан эди,
Къарт эмеген, тугайым деп, баргъан эди.

Ол кезиуде Сатанай, бетин ачып, къарагъан эди —
Бирден эмегенни жангыз кёзю къамагъан эди.

Жангыз кёзю жукъ кёрмейин къалгъан эди.
Ачыуланып, къая ташла алгъан эди.

Жукъ кёрмейин, ташла бла ата эди,
Жерден, сермеп, топуракъла жута эди.

Келе келип, тик къаядан жыгъылгъан эди,
Тёбе чархы суу ташлагъа жагъылгъан эди.

Къыз Сатанай къалды кеси жангызлай,
Къара орманда кеси аллына, жаланлай.

Кёп айланнганд къара орманда абына,
Амалсыздан Жер Тейриге табына.

Ариулугъу ташны, тауну жарыта,
Хар бир затны ол кесине къарата.

Сатайнайны кёргенде, тохтай элле суула да,
Кечеледе да жарый эдиле тюзле, таула да.

Ол Сатанай кёп айланнганд, эл тапмай,
Ашарына бир бурху гыржын къапмай.

Келе келип, ол нарт элге киргенди,
Эл къыйырда къуртха къатын кёргенди.

Къуртха къатын Сатанайны алгъанды,
Тутуп келип, гумусуна салгъанды.

Жашыртынлай, къуртха аны ёсдюргенди,
Ёрюзмекге къызны алай сездиргенди.

Къатынлыкъгъа Ёрюзмекге бергенди,
Ёрюзмек да андан акъыл билгенди.

Ол Сатанай болгъанды нартла анасы,
Ёрюзмек да болуп нарт аскерни атасы.

ЁРЮЗМЕКНИ ТУУГЪАНЫ

Бир жолда, нартланы ёмюрлеринде, нарт Дебет таулагъа темир ташла жыаргъа кетгенди. Кече ол бир дорбунда къалгъанды. Кече ортада дорбунну тешигинден бир сейир кёк жарыкъ уруп,

дорбунну ичин кюнча жарытханды. Дебет, сейрсинип, тышына чыкьгъанды. Битеу дуняны, кёз кьаматырча, жарытып, кёкде бир уллу узун кьуйрукьлу жулдузну учуп баргъанын кёргенди.

Ол жулдуз учуп барып, бек узакьда эки уллу тауну арасында тауланы зынгырдатып, дуняны кьалтыратып, тюшдю.

Дебет, кече болгъанына кьарамай, ары атланды.

Ары Дебет юч кюн бла юч кечеден сора жетгенди. Ол эки тауну арасы кьап-кьара болуп, кюйюп тура эди. Кьарагъанында, бир бек уллу терен чунгурну ортасында эки жарылгъан бир уллу кёк ташны кёрдю. Аны ичинде уа бир тулпар жашчыкь. Ол сабийчик бир мазаллы бёрюню бойнундан кьаты тутуп эме эди.

Битеу ол тийрени кьанатлылары, жануарлары жыйылып, ол сейирге кьарап тура эдиле. Дебет алагъа хапар соргъанда, бир кьарт кьуш алай айтды:

— Биз кече жукьлап тургъанлай, кёкден бир кьуйрукьлу жулдуз учуп келип, битеу бу тегерекни кюйдюрюп, ма бизни бу уллу кёлюбюзге тюшгенди. Кёлню сууу кьайнап кьуругъандан сора, биз аны тубюнде бу жашчыкьны кёргенбиз. Ол жияп, кьычырып кёп тургъанды, алай аны кьатына барыгъа бирибиз да базынмагъанды. Бу бёрюню уа бусагъатда гитче балалары барды да, ол ашдан иги тоймайды. Ол, баям, аны ашайым деп баргъан болур эди кьатына. Алай бу жашчыкь сермеп, аны бууаргъа аздан кьойгъанды. Амалсыз этип, аны эмип башлагъанды.

Нарт Дебет ол жашчыкьны кьатына баргъанда, ол ёсюп, ючжыллыкь болуп тура эди. Аны Дебет биргесине алып, нарт элге тебирегенди. Ала элге жетерге, жашчыкь ёсюп, жетижыллыкь болгъанды.

Жолда бара, Дебет нарт кьойчуланы кьошларына кьайтханды. Ол алагъа жашчыкьны хапарын айтханда, ала: «Сени кесинги онтогъуз уланынг барды. Не этериксе бу бёрю эмчекни? Андан эсе бизге бер,— деп тилегендиле. — Бёрюню эмип, бу сабий бёрюле бла жууукь болгъанды, энди бу болгъан кьошха бёрюле чабарыкь туюлдуле»,— дегендиле.

Нартла бир бирлеринден жукь тилеселе, анга «угъай» деген тере болмагъанды. Дебет ол жашчыкьны деу пелиуан боллугъун кёрюп, темирчи этип, анга не усталыгъын да юйретирге мураты болгъанды. Алай нарт кьойчула тилегенлеринде, жашчыкьны алагъа кьойгъанды.

Жашчыкьгъа нартла «Бёрю эмчек» деп тургъандыла. Артда ол ёсюп, керти нарт болгъанында, Ёрюзмек деп кьойгъандыла.

Темирчи Дебет а ол кёкден тюшген ташны эки сыныгъын да эритип, темир этгенди. Андан битеу нартха айтылгъан кьулач-кьулач созулгъан сырпынны ишлеп, нарт Ёрюзмекге нартланы жаулары Къызыл Фук бла сермеширге бергенди.

Темирчи Дебет ол кёк темирни кьалгъанын а нартлагъа сырпынла, садакьла эм башха сауутла этгенде, андан бир азын жер темирге кьошуп болгъанды. Ма аны ючюн болгъандыла алай кючлю Дебет ишлеген сауутла.

ЕРЮЗМЕК БЛА ҚЫНА САҚЪАЛЛЫ ҚЫЗЫЛ ФУК

Ерюзбек саулай нартны башыды,
Усхуртукланы Усхуртукну жашыды.

Қыонгур мыйыкты, қыой кёзлю,
Ётюрюксюз, кеси тамам бир сёзлю.

Ерюзбек дегенинг нарт ёзденди,
Ол кёп қыыйнылыктыга тёзгенди.

Қызыл Фуку залимлигинден безгенди,
Сабийликден аны хар зорлуктуун сезгенди.

Онеки жылында қыойчу болганды,
Қызыл Фукуга демлешиуню салганды.

Гитчеликден Фукуга қыоркыуу бергенди,
Нартха этген залимлигин барын кёргенди.

Фук барганды Ерюзбекни қыошуна:
— Қыойла бер! — деп, борч салганды
башына.

Ерюзбек бир осал қыойчукъ бергенди,
Қызыл Фуку а анга бюсюремегенди.

Қыамичи бла бир-эки тартханды,
Онеки қыоюн зор бла алганды.

Сабий Ерюзбек аны дертге салганды,
Унутмайын, жюрегинде сакълаганды.

Тёбе санлы, аслан кёллю Ерюзбек,
Сермегенин сытарча, ёсгенди бек.

Қыуртха Сатанайны алды қыатынга,
Фукуна хапарларын айтханды анга:

— Қыойла бер,— деп келген эди манга,
Бир осал қыой берген эдим мен анга.

Ол мен берген қыойтыга бюсюремеди,
Қызып, қыамичи бла сыртыма берди.

Жыыйны бла келген эди юсюме,
Мен сабий эдим, базынган эди кыоюне.

Мен жаш эдим, ол зорлуктуун этген эди,
Нартны онеки қыоюн алып кетген эди.

Энди манга ол кюнню бедишлейди,
Нарт аллында масхара бла шишлейди.

Қызыл Фукга мен да аны унутмам,
Нартны дертин мен да анга кзурутмам.

Қызыл Фукну барды желмаууз аты,
Анга минсе, барады желден кьаты.

Ачыуланса, кёзю, отча, жанады,
Силкинсе уа, жели кьая жонады.

Ёрюзмекге Сатанай юйретгенди:
— Энди Фукга ма былай эт,— дегенди. —

Бир алмосту барды, кьамишледеди жашауу,
Хар бир кюнде бир кьоянды ашауу.

Ол кьамишде терен уру кьазарса,
Кьоян тутуп, тюз кьатында тагьарса.

Кесинг кирип, ол уруда бугьарса,
Келсе, алмостуну, тутуп, бууарса.

Алмостуну союп, терисин киерсе,
Барып, Фукну аякь жолуна кирирсе.

Андан ары этеригинги билирсе,
Сора кьара, не болгьанын кёрюрсе!

Алф Ёрюзмек кьамишлеге баргьанды,
Жарашдырып терен уру кьазгьанды.

Кьуууп, кьоянладан бирин тутханды,
Уруну тюз кьатында такьгьанды.

Кеси, кирип, уру ичинде букьгьанды,
Алмостуну келирин сакьлагьанды.

Алмосту, келе келип, кьоянны тапды,
Ол кьояннга кесин атды.

Ёрюзмек урудан секирип чыкьды,
Сермеп, алмостуну жыкьды.

Сол кьолу бла чачындан тутханды,
Эрлай, тыш кьабын сыдыргьанды,
Барып, Фукну аякь жолуна букьгьанды.

Танг алада Фук келди аякь жолгьа,
Ёрюзмек, алмостуча, алды кьолгьа.

Қызыл Фукну эси аууп қыалғанды,
Бармағында алтын мухуру болғанды.

Алтын мухурун Ёрюзмек алғанды,
Сатанайға хапар айтып барғанды.

Қынасақбал Қызыл Фук жинли эди,
Нартха ауур жасакъла сала эди:

Жылға алтмыш ирик, алтмыш сый қыанга,
Алтмыш қыакъ қыабырға барғанды анга.

Деу Ёрюзмек қызып барғанды даугъа:
— Энди жасакъ бердирмем,— дегенди,—
санга.

Мен Ёрюзмек болмам, сен жасакъ алсанг,
Нартны юсюнде андан кёп ойнасанг!

Фук чыдамай, қыоркыуп, кёкге, учханды,
Ёрюзмекге қыаны қыайнай, қыачханды,
Саулай нартха аман аууз ачханды:

— Тамычы таммай, кюн кыууурсун! —
дегенди,
Айтхан сёсю қыабыл болуп кёргенди.

Нарт жыйылып, уллу оноу этгенди,
— Ёрюзмекни Фукга иейик,— дегенди.

Элде кыуртхаланы жыйып, сордула,
— Бир мадар! — деп, алаға баш урдула.

Эл кыуртхала нартха оноу этдиле:
— Аликлада эски топ барды,— дедиле,—

Жер тубюнден аны қыазып алыгъыз,
Сампалына Жамболатны салыгъыз.

Топха кыыркъ батман отну кыуюгъуз,
Топ атылса, деу Ёрюзмек кетер,
Қызыл Фукну кыуш уясына жетер.

Кыуртхаланы оноун нарт толтурду:
Алф Ёрюзмек топ быргыгъа олтурду.

Топ атылды — Ёрюзмек кёкге минди,
Қызыл Фукну юйюне учуп кирди.

Деди: «Кюнюнг ахшы болсун, Қызыл Фук!
Сен кетгенли кюн кысханды, битмейди жукъ.

Байталла — тай, къатынла — жаш этмейле,
Жер къуругъанды, сабанла баш этмейле,

Баш кётюрюп, халкъынга бир къарачы,
Аурууунгу алайым, жашаууна жарачы!»

— Нарт Ёрюзмек, сени кюнюнг аман болсун!
Сени мыллыгынга аман къуш къонсун!

Нартны юсюнде жашаууму къоймадың!
Мени сюргенден сен жердедамы тоймадың?—

Деп, сюелип кёкден жерге къарады,
Деу Ёрюзмек уруп башын тайдырды.

Қызыл Фук да, башы кесилип, ауду.
Ол кюн тюшге дери кызыл къан жауду.

Нарт халкъына уллу къууанч салгъанды.
Деу Ёрюзмек а къуш уяда къалгъанды.

Обур Сатанай да ол ишни билгенди,
Ёрюзмекге жел атын жибергенди.

Нарт Ёрюзмек жел атына миннгенди,
Кёкча кюкюрөп, ол нарта келгенди.

Нартны Қызыл Фукдан азат этгенди,
Ёрюзмек нартны кёлюне жетгенди.

САТАНАЙ ЁРЮЗМЕКНИ ЕЛЮМДЕН ҚЪУТХАРАДЫ

Фужну жашы, ёлмей, нарта къалгъанды,
Ёрюзмекни жояргъа оноу салгъанды,

Кеси кибик бир къауумну тапханды,
Уу ичирип, ёлтюрюр жол алгъанды.

Обур Сатанай аны сезген эди,
Ёрюзмекге айтып билдирген эди.

Богъурдагъын тешип, быргъы кийирди:
— Боза ичсенг, муну бла ич,— деди.

Ёрюзмекге барыргъа адам базмады.
Сабий Сосурукъ деди: «Мен барырма,

Тулпар Ёрюзмекни мен чыкъырма,
Учагъыздан къулакъ, аякъ алырма».

Нартны сёзюн Ёрюзмекге бергенди,
Алф Ёрюзмек нарт учагъа келгенди.

— Садакъ атып сынашайыкъ,— дегенди.
Демлешиуде уллу къоркъуу бергенди:

Аликлада темир чыпынны атханды,
Анга жалан аны огъу батханды.

Тартып огъун киши чыгъаралмады,
Жаш Сосурукъ а тартып алды,
Таплап, бюгюп бир жанына атды.

Деди Ёрюзмек: «Сырпынланы сынайыкъ».
Сора темир ёпке шишни чанчдыла.

Къызыл Фукну жашы болгъанд жыйында,
Ёрюзмек, анга къарап, айтханды:

— Фукну башын бу къылыч кетергенди,
Къылычымы аны азыу тиши кез этгенди.

Ёрюзмек шишни эки кеселеп алды,
Къылычын да, сылап, къынына салды.

Ёрюзмекни чакъыргъан элле тёрге,
Ол да унамады ёрге ётерге.

Ахшы бозаны кеслери ичелле,
Уулусун а Ёрюзмекге берелле.

Бозаны ол быргъы бла бардырады,
Боза, саркъып, жерде кёл-кёл болады.

— Ёрюзмек, эсирип, тюрбюне сиеди,—
Деп, бир бёлек нарт ёлтюрюрге сюеледи.

Аман тилли Гиляхсыртанны чакъыртдыла,
Алгъыш аякъны анга узатдыла.

Гиляхсыртан былай алгъыш этеди:
— Қъабан тишлини тишлери къайырылсын,
Қъабан тишли гумулжукладан айырылсын!

Ёрюзмек да былай жууап береди:
— Эй, Аллах, къабан тиши къайырылмасын,
Қъабан гумулжукъладан айырылмасын! —

Деп, ол эшикни кылычын бек салды,
Кылыч бла сермеп, башларын алды.

Деу Ёрюзмек адам кыаннга батханды,
Сосурукъ, аны билип, кесин юйге атханды.

— Эй, кыырды,— деп, кесин эшикге урады,
Юйню кыабыргъасын ёрге алады.

Ёрюзмекни жашчыкъ, кыучакълап, алады,
Элтип барып, сууну ичине салады.

Кыанын-кыунун да, жуууп, тазалады,
Атха миндирип, юйюне ашырды.

Обур Сатанай сурады Ёрюзмекден:
— Не болдунг, не кёрдюнг сый-адетден?

— Ой, кыой, бар эди анда бир кыан ауузлу,
Уллу болса, болур ол бир тауушлукъ.

Сорду: «Ол кыарындашынг болса, сюерменг?»

— Угъай. Онглу болсанг — кыарындашды,
Онгуз болсанг,— дегенди,— кыанлы башды.

— Жашынг болса уа сюерменг? — дегенди.
— Айхай, аллай ырысхы кыайда! — дегенди.

— Билемисе, ма ол сени жашынгды,
Кыартлыгынгда сен таяныр ташынгды.

САТАНАЙ ТЕМИР-КЪАПУНУ АСКЕРИН ХОРЛАЙДЫ

Сатанай нарт Ёрюзмекни кыатыныды. Кеси — ариуланы ариуу, аккылланы аккыллысы, жигерлени жигери, усталаны устасы болгъанды. Аны ёсдюрген нарт эллени баш кыуртхасы Тохана деген кыатын болгъанды.

Сатанайгъа деричи нарт эллени тиширыулары тигу-бичиу эте билмегендиле. Андан сора да, нарт эллери этни ачыкъ отха салып, шишлик этип ашагъандыла. Аны орунуна Сатанай кыазан этип, сууда кыайнатып ашатыргъа юйретгенди. Мирзеуню тегерек бюртюклей ашагъандан башха затны билмеген нартлагъа, кыол тирмен бла ун этип, нарт бюртюкден гыржын биширип ашаргъа жарарыгъын кёргюзтгенди.

Сатанай хар кюн сайын, элге чыгып, бир жангы зат юйретмей кыоймагъанды. Кыонлени биринде, Сатанай чепкен сокыгъан тауат, урчукъ, жыя, таракъ этип, нартланы тиширыуларына кёргюзтгенди.

Обур Сатанай жер юсюнде чыккыан кырдыкланы, хаңсланы, тереклени тиллерин билгенди. Аны себепли, ауругуан нартлагъа кырдыккладан дарманла этип болгъанды. Сатанай, адам улу ашаса, ёлмезча, аллай кырдык тапханды, алай аны кеси да ашамагъанды, башха адамга да ашатмагъанды деп, айтадыла.

Бир жол кечени ушхууур заманында нарт элине ачы къуугуан келгенди. Сатанай аны билгенди. Болса да, киши келип, анга: «Иш былайды, не этебиз?» — деп сормагъанды.

Сатанай, нарт аскерни азыгы болса да, кылычлары, садаклары аз болгъанын билгенди. Кийимлери андан да осал болгъанын сезгенди.

Ёрузмек келип бир зат айтмагъанына бютюн да ачыуу чыгып, темирлени бузча, жауча эритген Дебет устага чабып, минг кылыч, минг садак, жыйырма минг садак окъну бир кече бла кюннге битдиррге сапариш этгенди. «Садак окъланы уу бла къатдыр», — дегенди. Дебет: «Мен уу не зат болгъанын билмейме», — дегенди. Сатанай: «Алай болса, мен кесим уу табарма, мен ууну келтиргинчи, ишлегенлеринги къатдырмай тур», — деп кзула тюзге ашыгышылы кетгенди.

Ол кзула тюзде дарман, уу чапыракъла жыйып, аланы суулары алгъанды.

Андан сора да, тенгиз жагъада къамишли кёллеге барып, уу жилинланы тутханды. Аланы, боюнларындан буууп, уулары жыйгъанды. Къысха алып келип, Дебет темир устага бергенди.

Дебет ишлеген окъларыны, кылычларыны ауузларына ол ууладан сюртюп къатдыргъанды. Ол окъладан, кылычладан не аз да жара тюшген зат, кёбюп, кёгерип, къаралып ёлюрча этгенди. Сатанай берген сапаришлени Дебет кече бла кюннге хазырлагъанды.

Сатанай, аланы хазырлатып, кеси аскерге кийимле этерге олтургъанды. Кече бла кюннге бир тюмен аскерге кийим тикгенди. Аланы элтип, Ёрузмекни аскерлерине бергенди.

Сора Ёрузмекни излерге къара кюбюрден обур, къуртха Тохана аналыгындан квалгъан жекни алгъанды. Аны жерге салып къарагъанды. Кюнчыгыш жанында Темир-Къапуну аскерлери жолга чыгъа турганларын кёргенди. Андан жекни тюзлеге айландырып къарагъанды, Ёрузмекни кёрмегенди. Дагыда таулагъа айландырып, къарай кетип, бир дорбунда ауруп, амалсыз болуп тургъанын кёрюп, тамата жашын жибергенди. Абадан жашы желкъанат ат бла атасын алып жетгенди. Сатанай дарман чапыракъладан дарманла этип: «Мен келгинчи, юйден чыкма, мен аскерни кесим алып чыгъайым», — деп, Ёрузмекни кийимлерин кийгенди, атына мингенди, сауутун-сабасын такыгъанды, кесин Ёрузмекке ушатып, быргы бла кычырып, аскерлерин жыйгъанды. Сора аскерлеге айтханды: «Нарт батырла! Бизге кюнчыгыш жанындан Темир-Къапуну аскери келеди. Сиз керти нарт улулары болсагыз, аланы нарт элине иймесиз!» — деп, душманны аллына атланганды.

Аскерлери бла бара-барып, Хазна суууна жетгенди. Алайда

аскерлерин тохтатып солутханды. Сора, дагъыда, аскерлени алып, Аргъын сууну жагъасында чек салып тохтагъанды.

Танг атып, кюн тиерни аллы бла, Темир-Қъапуну эмеген аскерлери кёрюндюле, ала онушар къулач узунлукълары болгъан узун къурукъланы бирер жанларын жарып, сыйыртхычла этип, алагъа жютю ташланы къапдырып, сыртларында да бирер тууар тулукъ жюклери, ичлери да ташдан толуп, аман ийис этип, бирер кёзлерин жандыргъанлай келе эдиле.

Қъарап, нарт аскерни кёргенлей, узакъдан къурукъ сыйыртхычлары бла таш жауунну нарт аскерлени юсюне жаудуруп, къырып башлагъандыла. Нарт аскерле, садакъла бла не къадар атып кюрешеле да, ала болгъан жерге жетдиралмай, амалсыз болгъандыла. Сора Сатанай: «Хазна сууну жагъасына жыйылыгъыз, бир тогъай аскер мени бла къалыгъыз, къалгъаныгъыз кетигиз»,— деп буюргъанды.

Аскерле алай этгендиле. Сатанай, кеси бла къалгъан нартла бла бир агъач къолгъа кирип, жюз къазанны асдыргъанды. Қъазанлада этле, ашла да биширтип, ашлагъа уулу тамырланы салдыртханды.

Уруш кибик эте, эмеген аскерни алдай, ала уа алайгъа жетгенлей, бир тохтаусуз, Хазна сууну жагъасына къачып келип, нёгерлерине къошулдула.

Темир-Қъапуну эмеген аскерлери, ол къайнай тургъан къазанланы юслерине келип: «Хазыр аш тапдыкъ»,— деп, урушну унутуп, ашап, къырылып къалдыла.

Сора аланы артындан Темир-Қъапуну адам улу аскерлери, эмеген аскерлени къырылгъанларын кёрюп тохтадыла, нарт аскерле бла урушургъа базмай, алайда даулаша тургъан кезиуде, Сатанай жек бла аланы къоркъгъанларын билгенди. Сатанай аскерлерине ишни болумун айтханды. Аланы ызларындан сюре, бара, къууа кетип, жетгендиле.

Жетип, уулу садакълары бла Темир-Қъапуну аскерлерини жартысын къырып, жартысын да жесирге алып, тоноуларын да жыйып, нарт эллерине эсен жыйылып къайтхандыла.

СОЗУКНУ ЖАШЫ

Сосурукъ былай туугъанды. Сосурукъну атасы Созук деп болгъанды. Бу Созук телиракъ эди. Ол кёмюрню къойла этип, хуна тубюне барып: «Къойла кютеме»,— деп жашагъанды.

Сора, барып, усталагъа соргъанда, ала: «Муну жети жол айырылгъаннга элтигиз,— дегендиле,— жети къарт къой да беригиз, бир атымлагъан ушкок да беригиз, бир юрмеген ит да беригиз, жанмагъан отун да беригиз,— дегендиле,— мынга».

Элтгендиле да ол жети жол айырылгъан жерде жети къулач бау этгендиле, жети къарт къой, атымлагъан ушкок, бир юрмеген ит, жанмагъан отун да бергендиле да кетгендиле.

Бу алайгъа баргъанлай, ырысхысы аллына келип, къуранып

башлагъанды, дейдиле. Арта муну сау минг къюю болгъанды алайда.

Эки ити да болгъанды Созукну: бири — Жетер деп, бири — Тутар деп. Сора ол итлери бла ойнап болгъанды. Сыбызгыгъа уа бек уста эди Созук. Ол Жетер деген ити аякъ бюге, Тутар деген ити уа сюзюлюп бара эди, дейдиле, ол сыбызгы сокъганда.

Сора бир уллу сууну жагъасына барады да Созук, обур Сатанай деген бир ариу тиширыуну сууну ары жагъасында быстыр жууа тургъанын кѳреди. Суудан ары ѳталмай бу, аны ариулугъуна сукъланады. Созук жашагъан да иги этгенди, ѳмюрюнде тиширыуну кѳрмей алай жашап тургъанды. Алайда, Сатанайны жанында бир уллу таш бар эди, дейдиле. Созук сууну бу жанындан окъуна ол ташха жангылады да, таш, къалай эсе да мындан бууазлыкъ алады.

Сатанай да аны билип тургъанды. Тууар заманында уа, устала элтип, адырла да элтип, жондуруп, ташны жукъартхан заманда, усталаны да юйлерине ийип, ташны ичинден ол сабийни кеси алады, состар ташны ичинден. Ол сабий состар ташдан жаратылгъаны ючюн, анга Сосурукъ деп атагъандыла. Сатанай Сосурукъну Ёрюзмекге кѳргюзтмегенлей ѳсдюргенди. Танытхан а арта, ол уллу болгъанында, этгенди.

СОСУРУКЪ БЛА ЭМЕГЕН

Нарт батырла жортуулгъа чыкъдыла,
Ала жолда отсуз, къуусуз къалдыла.

Сосурукъ да ол жыйында болгъанды.
— Бир от алып келейим,— деп жортханды.

Бир дорбунда от жарыкъны кѳргенди,
Жукълап тургъан эмегенни эслегенди.

Ат юсюнден узалды кесеюне,
Жинки тюшдю эмегенни кѳзюне.

Жукъусурагъан эмеген узалды,
Сосурукъну, атны да къолгъа алды.

Аланы эмеген кѳзюне салды,
Сосурукъ кюрешди, андан чыгъалмады.

Деу эмеген жукъ да сезмей жукълайды,
Кѳзюнден а от жилтинле чартлайды.

Бир заманда, ол, уянып, сюелди.
Кѳз ичиндеги атлыны сермеди.

Сейир болду: «Кимсе, къайдан келгенсе?
Мени кѳзюме уа къалай тюшгенсе?»

— Биз,— дегенди,— нартла, чыкѣганек жолгѣа.
Отсуз кѣалып, келгенме от алыргѣа.

Сен а сермеп кѣз ичинге салгѣанса,
Уянгынчы барамталап кѣойгѣанса.

— Сизде,— дегенди,— Сосурукъ деп бармыды,
Аны оюнларындан билемисе?

— Айхай, барды, уста таныйма аны,
Кѣп кѣргенме ол этген оюнланы.

— Сора айтчы, оюнлары кѣпмюдюле?

— Оюнларын айтсам а, бек кючдюле,
Алай санга кереклиси ючдюле.

Бри буду: мен таугѣа чыгѣыучу эдим,
Уллу кѣаяланы оюп ийиучю эдим.

Ол ырбында кѣаяланы сакѣлаучеди,
Башы бла уруп, артха аудуруучеди.

Эмеген: «Хайда, сора, бир кѣрейик!» — дегенди.

Нарт Сосурукъ тау башына мингенди,

Эмегеннге кѣаяны оюп ийгенди.

Ол а, башы бла уруп ташланы,
Жангыз бирин да жибермей башлады.

Ташла, кѣушла кибик, учдула,
Сосурукъну тѣппеси бла аудула.

— Аха,— дейди,— Сосурукъча ойнаймамы?

— Айхай,— деди,— андан да иги ойнайса.

— Экинчи оюну уа кѣалайды? — деп сорду.

— Ол а,— дегенд,— алтмыш сабан темирни

Отха салып, кѣып-кѣызыл кѣыздырады,
Жутады да, ызына чыгѣарады.

— Ол да жарайд, жый да, кѣыздыр, хазыр эт,
Энди аны да бир кѣрейик! — дегенд.

Сосурукъ темирле жыйып кѣыздыргѣанд,

Сора эмегеннге: «Жут»,— деп буюргѣанд.

Деу эмеген темирлени жутханды,

Сууутуп, ызына чыгѣаргѣанды.

— Ай, бу уа нечик ахшы оюн эди,
Сууукъ къарным бир кесек жылынды!

Ючюнчюсю уа къаллай оюнд? — дегенди.
— Ол а,— дегенд,— къамиш кёлге кирирсе.

Баш токъмагъынг суудан тышында болур,
Къалгъанынг а суу тюрбюнде турур.

Анда, къыш чилледе, беш кюн ётдюрюрсе,
Кёл бузласа, къамиш бузну кётюрюрсе.
Сосурукъ да алай этип ойнаучед.

Деу эмеген къамиш кёлге киргенди,
Айтхан болжалына дери тёзгенди.

Къыш чилледе къамиш кёл бузлагъанды.
Сора эмеген тюрбюнден кётюргенди,
Кёлню бузун чыкъар-чукъур этдиргенди.

Ол заманда уа Сосурукъ къоркъгъанды:
— Жангылгъанма, энтда да беш кюн керекди,—

Деп, Сосурукъ эмегенни алдады,
Мондай эмеген да анга ийнанды.

Нарт Сосурукъ къамиш башланы ташыды,
Бузну жарылгъанларын да жашырды.

Сора Сосурукъ Тейриден тиледи:
— Беш жылны сууугъун беш кюннге эт! — деди.

Келди аллай бир сууукъ, ахырзаман,
Кёл бузлады, къатды ташдан да аман.

Сора айтды: «Ха, эмеген, силкинчи!»
Къымылдады, силкинди, болмады,
Къысыр бузгъа милдеу да эталмады.

— Ай, медет а, адам улу, болалмайма,
Сосурукъну бу оюнун эталмайма!

— Къарт эмеген, Сосурукъ деген менме,
Энди уруп башынгы кетереме!

— Сен къаягъа чыгъа туруп, сезгенем,
Сен Сосурукъса деп, ишекли болгъанем!

Ай, байтамал! Энди кесмей къоймайса,
Сени сырнының эмегенни кесмейди.

Ал чачымы тубюнде кылычымы,
Аны бла кесалырса башымы.

— Бу аман гадур хыйла этер,— деп кьоркыганды,
Сосурукъ къазыкъ алып узалганды.

Къылыч къазыкыгъа секирип башлаганды,
Жетген жерин кесип, юзюп ташлаганды.

Кесе келип, кьол тутумгъа жетгенди,
Сосурукъ да сермеп сабындан тутханды.

Эмегенни чачындан сермегенди,
Башын кесип, от алып кетгенди.

ЭМЕГЕННИ ЕНГЕЧИ

Эртте, узакъ чакълада, эмегенле, нартла деп болгъандыла. Эмегенле бийикле, базыкылыклары да, анга кёре, бек базыкы болгъандыла. Эмегенле адамлагъа ушайыракъ, эриши, ийисли, акъылсыз, анкъау, менгиреу, эссизле болуп, агъачлада, дорбунлада жашап, ханс, тамыр, не жаныуар тапсала да, ашап жүрюгендиле.

Нартла уа адамла болгъандыла. Къаллай адамла десенг: кьарыулу, батыр, кеслери да улуу санлыла, акъыллы, оюмлу, баш адамла болгъандыла. Алай а хар заманда ол аман ийисли эмегенле бла суулары сюзюлмегенди. Хар заманда эмегенле, нарт элlege чаба да, маллары ашай, анда-мында сабийлерин кёрселе, къаба тургъандыла.

Кюнлени бир кюнюнде нарт Сосурукыгъа эмегенлени бирлери бла, от ючюн, сынашыргъа тюшгенди. Ойнай келип, эмегенни сууда бузлатып, башын кесерге башлагъанда, эмеген Сосурукыгъа айтханды: «Мени ёлтюресе, алай ёлтюргенден сора ичимден ёнгечими ал да белинге байла, ол сени хар затынга жарар»,— дегенди.

Сосурукъ буздан чыгъалмай къалгъан эмегенни башын тайдыргъандан сора, бойнун жарып, ёнгечин алгъанды. «Бу не затха жарарыкъ болур?»— деп, биринчи эмен, чынар тереклеге кысып кёргенди,— ол ёнгеч аланы кесип, юзюп аудургъанын кёргенде, алып барып, Сатанайгъа хапарын айтып кёргюзтгенди.

Ол заманда Сатанай: «Эй, Сосурукъ, биз излегенибизни тапханбыз. Аны бир кесегин темирчи Дебетге темир къатдырыргъа берейик. Темирле уулу, кесгин, ёткюр сырпынла болурла. Садакъ оклары тауланы тешерле, уу жайылып, жауланы ёлтюрюрле. Ол ёнгечни къалгъанын бирер бармакъ узунлугу къадар бир нартха бер. Ала урушха киргенде сырпынларыны ауузларына ол ёнгечни бир кере тартсынла, уруш этген заманда аладан, элияча, отла атылып, душманларыбызны гунч этерле»,— деп юйретди.

Сосурукъ, ол айтханча, юлешип тамамлагъандан сора, келе келип, бир къаланы тубюнде тохтап, сырпынын чыгъарып, ол

эмегенни ёнгечинден кесине жетген кесекни, сырпыныны аузуна бир тартып, кьаланы сермегенди. Къылыч, элия отла чачып, кьаланы белинден эки этди. Андан, айланып, бир эмегенле тургъан дулпурну сермегенди. Аны да аныча этгенди.

Андан, айланып, бойнунда жыясын алып, садакъ окъгъа ёнгечни тийрип, бир тауну атханды. Садакъ окъ таудан ётюп, жанганлай, тенгизге кёмюлгенди. Ол садакъ окъну ууундан тенгизде кёп чабакъ къалмагъанды.

Ма темирчи Дебетни сауутлары ол ёнгеч бла кьатдырылгъанлары ючюн уулу, кьаты, кесгин болгъандыла.

НАРТ СОСУРУКЪ АДАМ АШАУЧУ ГУБУЛАНЫ КЪЫРАДЫ

Нартланы заманында, четенлеча, уллу губула болгъандыла. Ала кеслери да бу Тызыл жанында Кердеуюкле деген жерде болгъандыла. Анда, алайда, дагъыда уллу, бийик Шаушюгют Сырт барды. Ол сырт тикди, эки жаны терен кьолду.

Ма алайда, жолланы юслеринде, кьол ичлеринде четенлеча ол губула, аркъанлача ауларын тартып, алайланы озгъан адамланы ауларына тюшюрюп, байлап, кьанларын эмип, халек этип тургъандыла. Шаушюгют Сыртны эки жаны терен кьоллада ол губула ашагъан адамланы сюеклери, башлары бюгюн да турадыла.

Нартланы оноучулары Сатанай, ол жерде четен губула адамланы жолларын кесип, ауларына адамланы тюшюрюп, кьанларын эмедиле деп эшитгенди. Аны эшитгенлей, нарт Сосурукъгъа айтханды. Сосурукъ нарт аскери бла губула жанына кетгенди. Ары жетгенлей, терен кьолда губуланы ауларын кёргендиле. Губула да быланы кёрюп, уруш башлагъандыла.

Нартланы бир къауумлары къырылгъандыла. Болсада, губуланы къырып, нартла хорлагъандыла.

Нарт Сосурукъ Сатанайгъа: «Губуланы хорладыкъ!» — деп ханар бергенди. Сатанай, келип, ол сейирлик четен губуланы къырылып тургъанларын кёргенди.

Сатанай ол губуланы ауларын жыйдырып, атлагъа жюклетип, нарт элге келтиртгенди. Ол ауладан нарт аскерге чепкенликле сокъдургъанды. Ол губу аудан этилген чепкенлеге суу ётмегенди. Ала тутумлу, сууукъда — жылы, жылыда — салкъын болгъандыла. Ол чепкенледен садакъ окъ ётмегенди, аланы къылыч кесмегенди. Губу аудан этилген чепкенле кёз къаматхан жылтырауукъ болгъандыла.

Нартны аскери бир жолда, жортуулгъа бара, уллу эмеген жыйыннга тюбегенди. Эмегенле быланы кёрюп, тебинирге итингендиле. Болса да, кьолланы, жолланы жарытып баргъан жылтырауукъ чепкенлени жарыгъындан кёзлери къамап, болалмай къачхандыла. Алайдан нартла, эмегенлени сюре, къууа, ол губуланы къыргъан Шаушюгют кьолгъа этип ургъандыла. Анкъау эмегенле, нартла къыргъан губуланы ашап, къырылгъандыла.

Ол кюнден сора эмегенлени киши кёрмегенди. «Алай бла эме-

генлени артлары жер юсюнден юзюлгенди», — деп, атам Наннакъдан сабий заманымда эшитгенме, нартланы хапарларын айтханда.

АЛАУГАН ҚЪАЛАЙ ҚЪАТЫН АЛДЫ

Нарт улулары — Тейри къуллары,
Нарт улулары — эл багъалары.

Алтын Деуетни онтогъуз уланы,
Таматалары — Алауган быланы.

Ала таматалашып туудула,
Кичилешип юдегили болдула.

Алауганнга кезиу терк жетмеди,
Алауган да ашыгъышлыкъ этмеди.

Деу Алауган кесича деу тапмайды.
Деу болмагъан къатын анга бармайды.

Ол себепден къатынсызлай турады.

Бир кюн «Алауганлай, къатынсыз къал!» — деп,
Халкъ къаргъышда айтылгъан

Сёзлени Алауган эшитгенди.
«Бу уа уллу бедишди да!» — дегенди.

Гемудагъа эски жерни салгъанды,
Қъатын излей, узакъгъа атланганды.

Кете бара, бир тебе эслегенди,
Тебе туююл, ол а эмегенди.

Жууукъ барып, тамашагъа тирелгенди,
Не этерин билмейин, сирелгенди:

Илкич кибик, къолундагъы ийнеси,
Ийнесинде, жантау кибик, халысы,

Жангыз кёзю мангылайында жылтырайды,
Жерге тийсе, туююнде жер къалтырайды.

Қымыжалай, къарын жауу салынып,
Эмчеклери имбашларына атылып.

Адам кёрмегенча, сылыкъ жапысы,
Жамай эди ол жерни тешилгенин, жеписин.

Томуруо кибик ийне бла тутдура эди терисин жерни,
Қъаты къысып эки эрнин.

Алауган аны къатына шош баргъанды,
Эслетмей, эмчегине ауузун салгъанды.

Артха къарап, эмеген къатын нартны кӛргенди,
Алауганнга былай дегенди:

— Билмегенлей балам болуп кългъанса,
Эмчегими сен ауузунга салгъанса.

Нечик татлы къабын боллукъ эдинг,— дегенди,
Алауган да анга былай жууап бергенди:

— Эмчегинги намысы болмаса эди,— дегенди,—
Нечик ахшы сермешир эдик,— дегенди.

Эмеген къатын Алаугандан хапар соргъанды,
Алауганны эмеген бек жаратханды.
Киеу болурун суююп, къызы болгъанын айтханды:

— Ариу къызым барды, сен ал аны,— дегенди.
Сора аны дорбунларына, къууанып, элтгенди.
— Къызым, санга эр алып келдим,— дегенди.

Алауган, тебе кибик, улуу болгъанды,
Доммай бугъаланы, байлап, сойгъанды.

Эмеген къыз, томуроулай, добарды,
Юйге кире, эшик жанларын къобарды.

Деу Алауган эмеген къызын алгъанды.
Гемудагъа миндирип, жолгъа чыккыгъанды.

Томуробел эмеген къыз ауур эди,
Ол Гемуданы белин бюге эди,
Аякларынын тобукыгъа дери жерге батдыра эди.

Нарт элдеде аллай келин болмагъан эди,
Эмегенни къызы нартха келин болгъан эди.

Хар тапханын, таймай, жутуп тургъанды.
Алауганнга ол бек кыйын болгъанды.

Бир кюн, мудах болуп, юйге къайтханды,
— Нек мудахса? — деп къатыны соргъанды.

Алауган да анга былай айтханды:
— Сен бизде къатынлача къозламайса,
Жашла табып, мени къууандырмайса.

Тапхан сабийлеринг сау кълмайла,
Алауганны жүрегин жапсармайла.

Бизде келинле ожакъгъа минелле,
Сабийлерин къозлап, андан иелле.

Эмегенни къозлар кюню жетгенди,
Юнню тепдире, ол ожакъгъа мингенди.

Деу Алауган а тюбюнде къалгъанды,
Ол сабийни тюшерин сакълагъанды.

Ит кючюклени буууп, от жагъагъа салгъанды.
Туугъан сабийни терк а сермеп алгъанды,

Алып, къачып, Минги тауда букъдургъанды.
Буз эмчекле эмип ёсерча, къойгъанды.

Эмеген ожакъдан тюшюп баргъанды,
Жашы сунуп, ит кючюклени жутханды.

Ачыудан жүреги толгъанды,
Жер тепдире, юнню урчукъ кибик бургъанды.

Алауган уланына къууанганды,
Атына Қъарашауай атагъанды.

Уланыны нарт боллугъун билгенди,
Ол ёсенде, нарт Алауган кюбе, къылыч бергенди.

Алгъыш бла Гемудагъа миндиргенди,
— Нарт эллени сакъларса! — деп ийгенди.

ҚЪАРАШАУАЙ ГЕМУДАНЫ СЫНАЙДЫ

Қъарашауай, суу атладан туууп, анасындан ёксюз къалгъан бир тайны бир кёлден тутуп, алып келгенден сора, аны сылап, сыйпап ёсдюргенди. Хар кюнде маралланы саууп, бир челек сют ичиргенди. Ичирген сютюне женгил учхан лячинни жумуртхаларындан бешисин, бир чёмюч эмеген сют къоша эди. Жемине Минги тауну жалпақларыны кюнлюмлеринде битген тау зынтхыдан бергенди. Суусабына Нарт Борада битген арпадан бла Хумалан орамында битген кючлю хуммалакъдан этилген сыраны къашхюсюн ичиргенди.

Бир кече бугъейле, чыранла ичинде, бузла юсюнде жатаргъа, экинчи кече баргъан суулада, терең кёлледе жатаргъа юйретгенди.

Қъарашауайны атына къарт атасы Алауган «Гемуда» деп атагъанды. Гемуданы сынаргъа Қъарашауай андан эркинлик алгъанды.

Қъарашауай — пелиуан нарт уланы,
Қим да, демлешип, онгламагъанды аны.

Гемуданы кѣп затлагъа юйретгенд,
Тѣбелени тагъып, тюзге суйретгенд.

Қъарашауай Гемуда бла атланды,
Ычхынмазгъа иерине къапланды.

Ура, бере, кѣз кѣрмезге бардыла.
Тик къаягъа жетип, ёшон урдула.

Тик къаяны жарып, эки этдиле,
— Черек аууз ма бу болсун,— дедиле.

Туягъы бла Чирик кѣлно ачды,
Солууу бла къадау тауланы чачды.

Чегем тарны аны кючю жаргъанды,
Чынгылындан чучхурла тамдыргъанды.

Ызы бла Тихтен таугъа келдиле,
Суу агъарча, эки ююшге бѣлдюле.

Сыртха чыгъып, Минги таугъа къаралла,
Юсю бла секирирге маралла.

Гемуданы туякъларын билелле,
«Жер Тейриден болушлукъ!» — деп тилелле.

Бир секирип Минги таугъа жетдиле,
Юсю бла ол жанына кетдиле.

Тѣппеси бла ызларына ётдюле,
Туякълары тийип, айры этдиле.

Қъарашауай Гемудагъа къууанды.
Суусабына гараладан суу алды.

Сылап, сыйпап терлегенин кетерди,
Буздан гулла ишлеп, гара суу берди.

Экиси да оноу, кенгеш этдиле,
Алайдан да Қъазман таугъа кетдиле.

Қъазман тауну булутларын чачдыла,
Ызы бла къаяларын ачдыла.

Олтурдула, бойсундуруп, жарашып,
Тѣппесинден кенг къырлагъа къарашып,

Қъазман тауну быгъынларын ойдурду.
Гемудасын тау кырдыкдан тойдурду.

Қъурчдан кючлю болгъанды жаякълары,
Турчдан къаты эди туякълары.

Қъарашауай минди Гемудасына,
Иер бла жабышды аркъасына.

Гемудасы, жыйырылып, секирди.
Жюрексинип, от жалынла кекирди.

Гемуда бла кюн чыгъышха кетдиле,
Жорта, чаба, бир тенгизге жетдиле.

Тенгиз юсюнде чаришни кёрдюле.
Ала къачып, была артдан сюрдюле.

Ала къоркъуп, суу тюбуне сингдиле,
Қъоркъуп къачханларын была билдиле.

Қъум аулакъгъа чыгъып солуу алдыла,
Тёгерекге къарай, бираз къалдыла.

Узакълада от тютюнле кёрдюле,
— Ол от жин от болур,— дедиле.

Қъарашауай деди: «Энди не этейик?
Ол отдан да кюймей къалай ётейик?»

Гемудасы деди: «Манга тынгыла.
Қъалай суйсенг, мен этерме, ангыла!»

— Эй, Гемудам,— деди,— антлы нёгерлебиз,
Сен сау болсанг, от тауну да женгербиз.

Жерни, сууну, хауаны да атыса,
Санга къаршы жукъ чыдамаз, къатыса!

Мен барырма, теринг кибик, юсюнде,
Отдан ётер болсун сени эсингде.

Атламларын чакъырымгъа салып,
Таугъа жетди, Қъарашауайны алып.

Гемуда бурун тылпыуун таугъа юфкюртдю,
Жаннган отну, суу къуйгъанлай, ёчултдю.

Атны сынап, Қъарашауай Алауганнга келгенди,
Хапарларын къарт Дебетге бергенди.

Қъарт Дебет а алгъыш этди жашына:
— Нарт эллени къайгъы келмез башына.

Жортуулгъа нартла аллында чыгъарса,
Нарт эллени хар палахдан сакъларса!

ҚЪАРАШАУАЙ САУДУ, ЕЛМЕГЕНДИ

Қъартланы айтханларына кёре, Қъарашауай, кесини нарт нёгерлери бла бирге,

Кёп кере жортууулада болгъанды,
Кёп кыйынлыкъгъа тюбегенди,
Эмегенле бла сермешгенди,
Аланы хорлап келгенди.
Кесини игилиги бла, батырлыгъы бла
Нартланы бек игилеринден
Бирине тергелгенди.
Ол хар бир тюрлю кыйынлыкъдан да
Хорлап чыкъгъанды.
Эмегенле нартладан къарыулу болсала да,
Ол аланы хорлап тургъанды.
Ала бла кюреше кетип,
Аланы барып да кыйргъанды.

Ол нарт элlege, нарт жерлеге чапхан жаула бла да кюрешип келгенди.

Хапаргъа кёре, жылланы биринде: «Қъыбылама жанындан нарт жерлеге жаула киргендиле»,— деп кьюугъун келгенди. Нартла алагъа къажау атлангандыла. Қъарашауай да ала бла болгъанды.

Жауланы излей, айлана-жюрюй баргъанда, Қъарашауай, къалай эсе да, нёгерлеринден айырылгъанды. Бара-барып, Доммайлы башы таулада, чаука сюрюуча, кёп санлы бир затланы эслеп, ала таба баргъанды. Барса, ала уа ол хапарлары чыкъгъан жаула болгъандыла.

Қъарашауай бла аланы арасында уруш башланганды. Ол аланы кёбюсюн кыйргъанды, кългъанлары къачып тебиргендиле, ол да аланы ызларындан кьюугъанды.

Ол аланы ызларындан кьюууп баргъан заманда, Гемуда бир таудан бир таугъа секиргенди. Ол секирип, бирси таудан жерге тюшгенинде, ал аягъы бла уллу къара жассы ташны басханды. Гемуда асыры залимден, кючу бла келип ташха тийгенинде, аны ал аягъы ташха батханды. Ол аны тартып, андан чыгъаргъандан сора, аны туякъ ызы ташда кългъанды, аны себепли ол ташха «Қъарашауайны Гемудасыны ташы» дейдиле. Ол бусагъатда да Доммайлы деген кышлыкъда турады. Қъарашауай, жауланы ызларындан жетип, аланы кыйрып бошاپ, Минги тау таба кетгенди.

Қъарашауай да, Гемуда да ёлмегендиле, саудула деп, хапар алайды. Айтыугъа кёре, ала Минги тауну тийресинде жашайдыла. «Қъарашауай ары нек баргъанды?» — десегиз а, ол сабий заманында Минги тауну бугъейлери анга эмчек болуп, ол аланы эмип

ёсгени ючюн баргъанды. Қъайда, къалай айланса да, къартайып тебиресе, адам туугъан, ёсген жерине тартынады, дейдиле.

Айтыугъа кёре, Минги тауну тѣппесинде, бугъейле ичинде дарман шаудан барды. Жайны чиллесинде аны тѣгерегинде кѣм-кѣк кырдык чыгъады. Ол кезиуде Гемуда ол шауданнга барып, андан ичип, аны тѣгерегинде отлап, бир къауум кюн турады. Сора андан кете тебирегенинде, ол дарман суудан элтип, Қъарашауайгъа да ичиреди. Алай бла, ала экиси да, къарт болмай, не ёлмей, Минги тауну тийресинде жашайдыла.

РАЧЫҚЪАУНУ ЖЫРЫ

Рачыкъау атланды, атына минип,
— Нарт элге барад,— деп,— къаралла, билип,

Ох-ох, кѣрдюле бир сейирлик атлы,
— Келеди,— дейдиле,— бир жигит нартлы.

Қюн тийген чыранча, юсю жылтырай,
Тѣгерегинде да къоянла ойнай.

Атыны жели туманны чача,
Туманны ичинде чаукала уча.

Чыран дегенибиз — темир кубеси,
Толкъунча тебинген — тулпар тѣбеси.

Қъоянча кѣрюннген — къамичи учусу,
Жер тепдире, келед нарт улусу.

Туман дегенибиз — тылныу шытыла,
Чаукала уа — туякъдан учхан зылдыла.

— Кюн ахшы болсун,— деди,— эй, нарт уланла!
Жел къатыш жетдиле зылдылы боранла.

— Ой, сау бол, сау кел, жууукъ бол, алан!
Бурулмайын кетме, эй, жигит улан!

Қъайта барсанг, санга болур алгъышла,
Алай, озуп кетсенг, жетер къаргъышла.

— Айтханынг тѣреди, къайтмай болмаз,
Нартланы адетин бузуу жарамаз.

Атыны жүгенин сермеп тутдула,
Рачыкъау жерге тюшгенде, ташла сындыла.

Атны бир жаш темир илкичге такъды,
Ат темир илкични къобарып атды.

— Улан, сен атымы сынаргъа скойсенг,
Бошлап къой, ол кетмез, халжаргъа ийсенг.

Ат кереклерин да чюйге такъдыла,
Ала чюйню сындырып, жерге акъдыла.

— Эй, къонакъ, иеринг атынгдан ауур,
Ол басса, этмеймиди сыртын жауур?

— Ауур болмаса атымы иери,
Аны туягъы тутмайд басхан жерин.

Жылкъыгъа тогъуз жаш болуп кетдиле,
Къысыр туу байталны алып жетдиле.

Битеулей къазаннга туурап салдыла,
Биширип, къазанны отдан алдыла.

Рачыкъау барын да этни ашады,
Сюек-мюегин да жерге ташлады.

Аш юйге тогъуз жаш бирден кетдиле,
Деу къошун бозаны алып келдиле.

Бир голпан жетгинчи, бирин ичеди,
— Сиз айып этмегиз, суусапма, — дейди.

Бозасыз ол къошун ючеуге жюк эди,
Бозасы бла уа, тогъузгъа кюч эди.

Байталны ашады, бозаны ичди,
Сора, саламлашып, кетерге тюшдю.

Къонакъбайы тутду атны жюгенин,
Билдириге скойдю анга жюрегин:

— Сен, — деди, — бир байталны ашадынг,
Эки къулакълы къошунну бошадынг.

Атынгы гюняхы жетмезми санга,
Жат, тынчай бир кесек, тынгыла манга!

— Жер атны кётюрсе, ат элтеди мени,
Сау къал, къутлайма сени! —

Деп, кѣз жумгъунчу минди ат нерге,
Атны туякълары батдыла жерге.

Жол излемей ѳтдю къаяладан, сууладан,
Садакъ окъча, ташайды кѣз туурадан.

ШЫРДАН БЛА НѢГЕР

— Ай, гяуур НѢгер, керти да ит НѢгер,
Ахыратда тонгузла кют сен, НѢгер!
Сени кишилигинги мен билгенме,
Аны ючюн салып санга келгенме.
Кюндюз болса, багушлада жатаса,
Кече болса, бешкъарышла сатаса.
Къарнынга жарашхан бир аш къапмайса,
Кѣлюнге жарагъан бир ат тапмайса.
НѢгер Шырданни хыйласын билмеди:
— Юйрет мени, къалай этейим? — деди.
— Сени энди этер ишинг алайды —
Мен айтханни этсенг, санга жарайды:
Индилада барды хора бир акъ ат,
Жер юсюнде жокъду андан ариу зат.
Сууну, жерни баргъан аны жетмейди,
Андан алгъа илячин да ѳтмейди.
Тогъуз къатлы къурч къалада жашайды,
Алтын гулладан будай ашайды.
Тогъуз къала кирит аллындады,
Тогъуз садакъчы аны сакълайды,
Тогъуз ит да акъ атны сакълайды,
Тогъуз хораз да сакълайды.
— Шырдан, анга не амал этейик?
Акъ атны къалай бла урлайыкъ?
— Анга этеригинг, НѢгер, алайды:
Чынг аллын хоразлагъа барлыкъса,
Алагъа тары ала бар.
Хоразла сени кѣрселе, къыстау къычырып
башларла,
Къанатларын да уруп; тары чачсанг,
Ала анга басынып, тохтарла.
Андан озсанг, итлеге барлыкъса.
Итле къарап, НѢгер, сени кѣрселе,
«Хап-хап» этип, юрюп башларла.
Тогъуз итге тогъуз тауукъ баш берсенг,
Къуйрукъларын булгъап, ала тохтарла.
Итле юрмей, санга адам уянмаз.
— Киритлеге уа, Шырдан, не амал этейим?
— Алагъа этеринг алайды:
Эгечинг — ариу Агунда, Индилада келинди.
Ачхычлары Агунданы къолундады.

Нёгер, Агундагъа салып сен барсанг,
Баштёбен болуп, тохтасанг,
Сора айтырыгъынгы кесинг билирсе.
Салып Нёгер Агундагъа баргъанды,
Баштёбен болуп тохтагъанды.
Агунда Нёгерге соргъанды:
— Нёгер, санга бюгюн не болгъанды?
Ачмыса, ауруунгу алайым, сууукъмуса?
— Ач туююлме, сууукъ да туююме,— дегенди,—
Кюндюз болса, багушлада жатама,
Кече болса, бешкъарышла сатама,
Багъаларын санга алып келеме.
Жаныма жарагъан ат а тапмайма.
Агунда, сен аны уста билесе.
Индилада барды ариу бир акъ ат,
Кёкню, жерни баргъан аны жетмейди.
Аны ачхычлары сени кюлунгдады,
Аны менден жашырып тураса,
Аны ючюн мен санга мудахма.
Агунда сыйыт этип башлады:
— Нёгер, аны санга ким айтханды?
Ким эшигими жапханды?
Аны юсюнде, Нёгер, сени жоярла,
Ызынгдан термилте мени кюярла.
Нёгер ачхычланы алгъанды,
Салып акъ атха баргъанды.
Чынг алгъын хоразлагъа баргъанды,
Алагъа тары чачханды.
Анга басынып, ала тохталла.
Андан озуп, итлеге баргъанды.
Итле Нёгерни кюргенде,
«Хап-хап»,— деп, юрюп башлалла.
Тогъуз итге тогъуз тауукъ баш бергенде,
Ала, кюйрукъларын булгъап, тохталла.
Итле юрмей, адам уянмады.
Киритлени Нёгер кюалмай ачханды,
Ол акъ атха ычхыннганды:
Алтын гулласы аллында,
Иери тагъылып жанында,
Кийиз кюамичиси кюатында.
Нёгер атха иер салгъанды,
Кийиз кюамичини алгъанды,
Киритлени кюалдырмайын салгъанды,
Агундагъа ачхычланы элтип баргъанды.
— Ажал жетип, ёлсем да талада,
Бу иш кюалсын жайылмайын арада,— деп,
Тебинди, кюк кюкюреп, от чакъгъанча,
Кюзден ташайды ол, жулдуз учханча.

АЧЕЙ УЛУ АЧЕМЕЗ

Ачемезлары тогъуз нарт батыр болалла,
Кече болса, тогъузусу да тогъуз тоханагъа кирелле,
Кюндюз болса, тогъузусу тай хоралагъа минелле.

Тогъузусу Къубу бла тогъуз къазауатха баргъанды,
Быланы барысындан да бир бууаз къатын къалгъанды.

Бууаз къатын къозлады да, жаш тапды,
Къарт анасы жашны, сермеп алып, алтын тоханагъа атды.

Жашчыкъны кёзлери, дугъум киби, къарады,
Анасы аны хар кюнден бир жангы бешикге салады.

Юч айында мынга бир бешик да жарамай къалды,
Жети айында ашыкъланы бу къолуна алды.

Бузгъа чыкъса, ашыкъ-къашыкъ къоймайды,
Жетийайлыкъ жаш, жетижыллыкъча, ойнайды.

Бир кюн, ныгъышха чыгъып, сабийле бла ашыкъ ойнады,
Чыгырбаш ёксюз жашчыкъны Ачемез ашыкъ оюнда хорлады.

Кюн батханды, кече болгъанды, муну анасы, сурап, келмейди,
Чыгырбаш жашчыкъны бу ашыкъларын бермейди.

Ёксюз жашчыкъ да, жылап, анасына кетгенди.
Бир заманда, ачыуланып, аны анасы жетгенди.

— Ашыкъ бла байыкъмай, итден туугъан, башха ырысхыдан
толсанг а!
Мени жашыма киши болмайын, атангы ёлтюргеннге киши
болсанг а!

Ашыкъланы чыгъарып бу къатыннга атханды,
Жюрексинип, таралып, буз юсюне жатханды.

Анасы излей барып, муну бузда тапханды,
Зорлукъ бла жашын алып, ол юйюне къайтханды.

— Не болгъанды, балам, санга? Жюрегинги ачсанг а,
Бир зат ашарыкъ болурму эдинг, сен ананга айтсанг а?

— Анам, къарным ауруйду, манга къурмач этсенг а,
Иссилей, суутмайын, манга аны берсенг а.

Къурмач этип, анасы табакъ бла бергенди,
— Кесинг ашат,— деп, жаш анасындан тилегенди.

Исси кѳурмачны кѳатын ууучуна алгъанды,
Ол заманда уа жашы кѳолун кѳаты кѳысханды.

— Не этесе, балам, сен? Сен тобагѳа кѳайтсанг а!
Жарлы ананг не этгенди? Аны манга айтсанг а!

— Мен тобагѳа кѳайтырем, сен да тобагѳа кѳайтсанг эд,
Мени атамы тукѳумун ким юзгенин айтсанг эд.

— Атангы тор жылкѳысы Уллу Адилге кетгенди,
Сени атангы тукѳумун Кѳубу уа жокъ этгенди.

Ол уялмагъан тишируу а башына ау салмасын,
Аны санга ким айтхан эсе да, эл тѳреге бармасын!

— Атамы жатхан кѳабыры турамыды, жокъмуду?
Мени атамы миюкюнде ат, сауут-саба бармы эди?

— Атангы жатхан кѳабыры бусагѳатда да турады.
Минг гѳеренке ташны тѳбюнде аты, саууту бар эди.

Сени атанг, Ачемез, кюнде кѳазауатха барыучед,
Бу минг гѳеренке ташны уа тогѳуз адам бла атыучед.

Жашчыкъ, кючсюнюп, ахтынып, атасыны кѳабырына
баргъанды,
Минг гѳеренке тартхан ташны бир кѳолу бла алгъанды.

Ат оруннга киргенде, сауутланы санады,
— Тор ажирге минсем эд,— деп, аны сыртына кѳарады.

Муну анасы, сейир этип, керти тобагѳа кѳайтханды,
Миннген аты, тилленип, адам сѳз бла айтханды:

— Кѳызыл будай бермесенг, башха жемден мен тоймам,
Жылкѳыдан барып ат тутмасанг, сени сыртымда кѳоймам.

— Анам, ажирге минсем а, тюзге чыгъып чабарма,
Жылкѳыбызны излесем, кѳайсы тюзде табарма?

— Жылкѳыбызны табаргѳа Адил сууну бойунда ѳзеннге уа
барыrsa,
Ат тутуучу сюек жюгенни, сермеп, кѳолунга алыrsa.

Адам бармаз, ѳчешип, тѳре жюрюген Тотургѳа,
Секирип, минип тохтарса уллу кѳамишни арасында готургѳа.

Жылкѳы чыгъып тебиресе, уллусун, гитчесин тенг санарса,
Жюгенни зынгырдатып, кѳайсы келгенине кѳарарса.

Уллу къамишни ичинде кьонгур сыртха баргъанды,
Экижашар жабагъылы тай, юч кере желип, башын жюгеннге
салгъанды.

— Энди, тёртюнчю кере кыстасанг а, кенг тюзлеге кетерме,
Сен юсюмде кншилик этсенг, мен да атлыкъ этерме.

Сюек жюгенни салып, тайны алып кетгенди,
Тамам бир жылны ичинде кызыл будайны бергенди.

Тайны керти ат этип, сауут-саба алгъанды,
Чоюн-къазан, желимни къанжыгъасына салгъанды.

Атланып, жолгъа чыгып, Уллу Адилге баргъанды,
Атасыны жылкысыны къатында ол бир кече къалгъанды.

Желимге юзmez салып, къайнатып, атыны юсюне сюртгенди,
Къалауурланы туюп, чачып, Уллу Адилге ётгенди.

Къубу салгъан тогъуз къалауурну башларын кесип алгъанды,
Жылкыны кютген ажирни къатына аты бла баргъанды.

Къума атын къантаргъанда, ол кесин жылкыгъа атханды,
Къубуну акъ ажирни атыны юзmez сыртындан къапханды.

Тарта кетип, юзmezден ажирни ауузу толгъанды,
Ачей улу Ачемез ажирни къатына баргъанды.

Атына кюч жетмезин бююн былайда билгенди,
Акъ ажирни адежге тартса, мында ат къалмазын сезгенди.

Акъ ажирни адежге салып, кеси атына мингенди,
Къубуну да битеу жылкысын аллына сюрюп кетгенди.

Къубу мурдарны жылкысын сюрюп, Ачемез жылкысына
баргъанды.
Садакъ окъланы жюзюсюн ишлеп, ол жанына алгъанды.

— Къубу, жылкынгы сюрдюле! — деп анга къуугъун келгенди,
Къубу къара Боракъгъа иер, жюген салып мингенди.

Ачейден урлукъ къалгъанын къуугъунну кёргенде билгенди,
— Къайдан чыкъгъан жашса сен? — деп, душманны аллына
келгенди.

Къубу аны жаш, сабий болгъанын кёргенди,
Азыкъны эки юлешип, жартысын Ачей улу Ачемезге бергенди.

Қубу айтады: «Азыкъны да, сауутну да экибиз тенг этебиз,
Онглу болгъан — башда болур, аны уа урушда билирбиз...»

Сермешип тугушхандан Қубу атышханны суйгенди,
Жашчыкъгъа бюгюн былайда жюз садакъ окъ тийгенди.

Ачезезни санлары садакъ окъдан толгъанды,
Кюн да батып, энди бюгюн керти кеч да болгъанды.

Кеч болгъандан сора Қубу да кетерге суйгенди,
Бакъкъыч къатынына бакъдырмаса, сау къалмазын билгенди.

Ашхам къарангы болгъанда, ол юйуне жетгенди,
Дарман къара билеуню алып, къатыны усталыкъ этгенди.

Бу халда была, кюрешип, юч кюн къазауат этгендиле.
Ёксюз Ачезезге юч жюз окъ да жетгенди.

Уруш бла кюрешип, Қубу арып, талгъанды,
Жашны къанжыгъагъа атып, юйуне элтип баргъанды.

Кюнде къазауатдан барса Қубу, юсю садакъ окъдан тола эди,
— Мынча кюнню къазауат этген сени бла ким эди? — деп
къатыны сейир бола эди.

— Акъ жылкъыны, бири къалмай, Адил суугъа баргъанды,
Ачейни урлугъундан энтда бир зат къалгъанды.

Ачезезни кёргенде, садакъ окъну тартханма,
Кюрешген затымы, бар да кёр, эшик артына атханма.

Къара билеуню чыгъарып, Қубуну юсюне атханды,
Арып келген къарт Қубу ундурукъгъа жатханды.

Қубу, ундурукъгъа жатханда, кеси кесине кюлгенди,
Қубу жукълагъанда, къатыны жашчыкъны барып кёргенди.

Жюрек тылпыуу болгъанын, къулагъын салып, тынгылап
сезгенди.

Жашны тазда жууундуруп, къара билеуню салгъанды.

Жаш сау болуп, ёрге къобуп къалгъанды,
Сырпынны, сермеп, ол къолуна алгъанды.

— Сырпынны нек аласа? Энди тобагъа къайтсанг а!
Жукълагъанны ургъан — кишиге айыпды, Қубуну атын
айтсанг а!

— Қубу! — деп уллу кычырды, Қубу ёрге тургъанды,
Сырпынны алып, аны бла Ачезез бойнуна ургъанды.

Ачей улу Ачемез керти мурагына жетгенди,
Къубуну мюлкюн алып, Уллу Адилге кетгенди.

НАРТЛА ЖЕРДЕН КЪАЛАЙ КЕТГЕНДИЛЕ

Эртте, бурун ёмюрледе нарт батырла болгъандыла. Ала Минги тауда жашагъандыла. Ала къарыулула, батырла болгъандыла, эмегенле бла бир заманда да суулары сюзюлмегенди. Ала Минги тау бла Къазман тауну арасында, Къыркъ сууланы боюнларында жашагъандыла. Къара орманлада, таулада эриши, анкъау эмегенле бла кюрешип келгендиле, артыкълыкъны не аз да унамагъандыла.

Бир жол нартла минишдиле атларына, жерлешип,
Нарт Ёрюзмек нарт жыйыннга къычыра,
Уланларын батырлыкъгъа чакъыра.

Къыркъ сууланы бойларындан ётдюле,
Ура-жорта, Уллу Дыхха жетдиле.
Уллу Дыхда нарт эллени кёрдюле, барып,
Тапдыла Дых нартланы, къырылып.

Нарт Ёрюзмек ханар сорур нартладан адам
тапмайды,
Ачыуундан сууну, ашны къапмайды.

Аркъан атды Уллу Дыхны башына,
Аркъан тюшдю башында къая ташына.

Ёрлеп чыкъды аркъан бла башына.
Ол къарады Минги таугъа айланып,

Турбиц бла Минги таугъа къычырды,
— Нарт адамла, къобугъуз! — деп чакъырды. —

Эмегенле нарт эллени къыргъандыла,
Адамларын, малларын да жутхандыла.

Дых эллени эшиклерин жапхандыла,
Нарт элlege къара ёлет жайгъандыла,
Малларын да сюрюп, къара орманлагъа
жыйгъандыла.

Кюнчыгъышда Къазман таугъа къарады,
Барны-жокъну кёзлери бла марады.

Ангылатды Уллу Дыхда халлени:
— Эмегенле чачхандыла, — деп, — нарт эллени.

Қазман тауда жан қоймайын жыйығыз,
Учхун қадариш, аш қоймайын, тулукълагъа
қбуюғыз.

Қюндюзледе ачықлагъа чықмағыз,
Кечеледе жолда отла жакъмағыз.

Аллығызда қуызгун, қаргъа қычырмасын,
Жер Тейриси жанығызны кёрге чакъырмасын!

Минги таудан, Қазман таудан қопдула нартла,
Жылқылада қоймадыла минилмеген атла.

Нарт жыйынла тюмен-тюмен кетдиле,
Уллу Дыхны қолларына, туман кибиқ, кирдиле.

Нарт Ёрюзмек қычырды Уллу Дыхны башындан:
— Эмегенле жыйын болуп, Дыхха буруп алларын,

Ичгендиле Дых эллени қанларын.
Нарт эллери, жыйылғанбыз былайгъа,

Хей, батырла, қобугъуз, нарт улулары!
Кёк Тейриден жаратылған, аны ёхтем қуллеры!

Эмегенле қурусунла жерни юсюнден,
Бу зат кетмесин нарт улуну эсинден! —

Былай айтып, нарт Ёрюзмек қылычыи булғайды,
Аууз жели булутланы чулғайды.

Қылычы бла тауланы сермей эди,
Ачуланса, кёзлери жукъ кёрмей эди.

Қылычы бла туурағанды тауланы,
Тёбеле болуп қалғанды жонгурчхалары аланы.

Қылычы бла кёклени жашнатханды,
Қычырыгъы, аууз жели туманланы чачханды.
Керек кюнде кюнню кёзюн ачханды.

Уллу Дыхдан энишге, қуш кибиқ, учханды,
Нарт жыйынына ашығышлы чапханды.

Эмегенлени қырыргъа излей элле,
Қылычларын чығарғанлай келе элле.

Алларына тюшген тереклени ура элле.
Бир урғанлай тереклени қыра элле.

Нарт Ёрюзмекни кылычы от чагъады,
Кёк жашнагъанча, жарыгъы дунягъа чыгъады.

Ол кычырса, кълтырайдыла таула, къаяла.
Ташлайдыла бууаз къатынла, оюладыла уяла.

Ура-бере, нартла Къуф таулагъа киргендиле.
Тёбелеча, эмегенлени кёргендиле.

Нарт батырла садакъллагъа болдула
Жартылары атларына кълондула.

Ол кезиуде эмегенле адам этледен
Шишликле этип ашай тура элле,

Тапхан жерде, жан кълмайын, кълра элле,
Нарт элlege келепен ауруу жая элле,

Ёлгенлерин обаладан кълзып, жыя элле,
Шишлик этип, аланы да ашай элле,
Эмегенле алай бла жашай элле.

Нарт батырла тёлгерекни алгъан элле,
Эмегенле да кълаяланы ойгъан элле.

Эмегенле дуппурланы, алып-алып, ата элле,
Асыры ачудан, кълая ташла кълба элле.

Нарт Ёрюзмек онгнга, солгъа кълчыргъланды,
хахайлап,
«Эмегенлени тауусугълуз!» — деп тууайлап.

Сермешгенде къллычы, элия кибик, чагъла эди,
Эмегенлени, бир ургъланлай, жыгъла эди.

Къллычы кълулач-кълулач созулгъланды,
Кёлсе тауну аны къллычы бузгъланды.

Ёрюзмек баргъланды, кълара орманланы жырып,
Бошагъланды алайда эмегенлени кълрып.

Нарт Ёрюзмек токълсан кълнюу урушханды,
Кёл да, Жер Тейриси да анга болушханды.

Кълан ырхыла Кёлсе тауну кълзартхан элле,
Кълнюу кёлзюн тозуратхан элле.

Кълрып бошап, айландыла ызларына,
Келе келип, тирелдиле Кёлсе тауну бузларына.

Нарт Ёрюзмек чыкыгъан эди, къарай жолгъа,
Жыйыны бла кирген эди бир наратлы къолгъа.

Къарап кёрдю къолну толтуруп бир жатханны,
Тереклени юзюп, кётюрюп юслерине атханны.

Ол болгъанды эмегенлени уллу анасы,
Терен къолла болгъанды аны къаласы.

Аууз тылпыуу Кёсе тауну туманы болгъанды,
Кёсе тауну ол башына жастыкъ этип салгъанды.

Онг къулагъын тюбюне тёшек этип жатханды,
Сол къулагъын юсюне, жууургъан этип, жапханды.

Нарт эллени къошуп ашагъанды ол ашына.
— Олду,— дегендиле, эмегенлени жаманы.

Хар юч айдан жюз эмеген тапханды,
Ач болгъанда, жартыларын къапханды.

Бир бирлерин агъач къоллагъа атханды,
Нарт эллени да кёп адамын жутханды.

Жангыз кёзю жаннганды кечеледе, ай кибик,
Чючкюргени жауун болуп жаугъанды, жай кибик.

Къарап, аны нарт Ёрюзмек кёргенди,
Садагъын тартып, къылычы бла бергенди.

Садакъ бла жаннган кёзюнден ургъанды,
Эмегенлени чынг арты ма бу болгъанды.

Эмегенлени артын къурутуп, алай къалгъандыла,
Адам улуна сора тынчлыкъ салгъандыла.

Нартла эмегенлени артларын юзгенден сора, жер башындан
кетерге оноу этгендиле.

Нарт табынла жел атлагъа мингендиле,
Кёклеге ёрлеп, урходук болуп, кетгендиле.

Жаяулары жер къарнына киргендиле,
Жер къарнында Жер Тейрисин кёргендиле.

Жер къарнында да тапхандыла жауланы,
Ала бла урушсала, тепдиргендиле жерлени,
тауланы.

Кёк анасын кёкде тапханды Ёрюзмек,
Хапар сурай олтурганды бир кесек.

Кёк анасы аны, кёнакъ этип, алганды,
Жел эмчегин аны ауузуна салганды.

Ёрюзмек Кёк Тейрини анасына улан болганды.
Ол кесини атлы жыйыны бла кёкде бюгюн да
жашайды,
Кёкню, жерни шайтанладан сакълайды.

Кёк кюкюреген — аны кыычыргъаны,
Туманла — аууз тылпыууну чыкыгъаны.

Терлегени, жауун болуп, жауады,
Аркынын душманлагъа атса, элия болады,
Ол, ычхынып, жерге да тиеди.

Сырпынын, суууруп, жауларын сермесе,
Ол заманда да кёк жашнагъан этеди.

Ма нартланы артлары жер юсюнден былай юзюлюп кетгенди деп, эшиткенме ныгында къартладан.

ДЕБЕТ КЕКДЕ ТЕМИРЧИ БОЛУП ТУРАДЫ

Жулдузла кюз арты Абустолну эки айында кёп учадыла. Ала нарт темирчи пелиуан Дебетни темир туйген жилтинлеридиле.

Кёкде алгын жулдузла болмагъан заманла болгандыла. Ол заманланы, чакъланы кечелери бек къарангы болгандыла. Ол аллай къарангы кечелеге «Асууат» кечеле деп айтхандыла. Ол ёмюрлени чакъларында нарт улулары жер юсюнде асланла, къапланла бла, эмегенле бла, агъач кишиле, алмостула бла талаша, кюреше айлангандыла. Тереклени, къаяланы аудура, ташланы кётюре, къарыуларын сынагандыла.

Нартланы ичинде пелиуаннга айтылгъан Дебет атлы бир нарт болганды. Ол хар затны тилин билгенди. Хапарлагъа кёре, Дебет, нартла бла оноулашып, Къармур таулагъа кетгенди. Ол анда ташланы хар тюрлюсюн алып, кёлу бла сыгып, сынай келип, бир къаралдым ауур, жылтырауукъ ташны сыкыгъанда, андан темир тамычыла акыгандыла. Дебетге Кюн Тейриси темир ташланы тылы киби жумушакъ этгенди.

Дебет къайтып келип, нарт элинде нартлагъа хапар айтып, алагъа ол темир ташланы ташытханды, жыйдыргъанды. Сора, жерде уру къазып, кёлу бла ол ташланы кысып, сыгып, анга агызып, бир ёре теш этгенди. Экинчи айланып, темирни тюрча бир токмакъ этгенди. Ол токмагъы чёгюч болганды.

Эки жилин бир бирлери бла кюреше тургъанларындан уша-

тып, темирни тутаргъа кысыхач этгенди. Доммай темирден кёрюк этип, юфкюртюп, кёмюр отну кызыу жандырып, ташланы от бла эритгенди. Ташланы отда эритип, темирни айыргъандан сора, нартлагъа кылычла, садакъ окъла, уруш балтала, кюннге жюз сырпын этгенди. Аланы таудан чыкъгъан бир кызыл шауданны сууу бла кыатдыргъанды. Ол шауданнга Бора шауданы дегендиле.

Дебет темирлени туюгенде, аны темир учхунлары (жилтинлери) кёкге-кёкге жабышып, жулдузла болгъандыла. Асууат кечеле жарыккъга айлангандыла.

Дебет жер юсюнде нартланы темир керекле бла тамамлап, нартла иш тапмай тохтагъанларында, ол: «Мен ишсиз-кючсюз жер юсюнде туралмам»,— деп, къанатлы арба ишлеп, кёкге кетгенди. дейдиле.

Ол анда кюн, кёк адамлагъа темирчи болуп, бюгюн да турады, сауду, дейдиле. Ма, жерде кибик, кёкде да темир ишлейди. Ол темир туюген заманда учхунлары, келип, жерге тюшедиле. Алагъа биз «жулдуз учхан» дейбиз. Дебет сауду, кёкде темирчиди.

НАРТЛА БЛА САТАНАЙНЫ ЖЕРДЕН КЕКГЕ УЧХАНЛАРЫ

Сатанай нартланы анасыды. Андан ариу, андан акъыллы дунягъа жан жаратылмагъанды. Сау дунягъа акъылны, намысны ол юлешгенди. Сатанай болуп озгъан, бола тургъан, боллукъ ишлени билгенди. Сатанайны атасы — Кюндю, анасы — Айды, кеси кёкде туугъанды. «Кёкден Жер Тейрисн тилеп, эмчекге алып ёсдюргенди»,— деп айтадыла. Бир-бирле уа: «Угъай, аны Желмаууз урлагъанды, аны ючюн Ай бла Кюн да тутуладыла. Кюнню эсине Сатанай тюссе, Кюн кыздырады, дуняны саргъалтады, сууланы кзурутады, тенгизлени таркыайтады,— дейдиле. — Ай тутулса, жауунла жауадыла, ыркыла келип, черекле кутурадыла».

Жер юсюнде Сатанайны Суу Анасы ёсдюргенди. Ол Сатанайны бек суйгенди, анга кеси къарагъанды. Сатанай деп да анга ол атагъанды дейдиле. Ай бла Кюнню гитче кызычкълары, аланы эсине тюшюрюп жыласа, Суу анасы анга кесини ариу накъут-налмас ташчыкъларын ойнаргъа бере тургъанды. Сатанай аланы ичинде барындан да бек кызыл сата ташчыкъла бла ойнаргъа суйгенди. Ма аны ючюн Суу анасы анга Сатанай деп атагъанды.

Сатанай, Желмаууздан къачып, нарт элине келгенди, анда ол нартланы бек жигит эм къарыулу батырлары Ёрюзмекни къатыны болгъанды.

Сатанай нартлагъа оноу этип кёп чакъла озгъандыла. Нартла, жер юсюнде жаулары бла кюреше, халкъны кюймагъан эмегенлени артларын этгендиле. Заранлы сарыуеклени да кзурутхандыла. Эм артында, нартла, жауларын тауусхандан сора, Кёк Тейрисинден буйрукъ келип, кзуш къанатлы жел атлагъа минип, хауагъа, кёкге учуп кетгендиле. Ма жер юсюнден нартланы артлары алай болгъанды.

Нартла, кѣчюп, кѣкге кетгенден сора, Сатанай жер юсюнде кеси, нартсыз халкъла бла кѣалгъанды. Бу жашау Сатанайгъа кыйын эди. Болсада, Сатанай жер адамлагъа кѣп затланы юйретгенди. Алагъа мирзеу берип, гыржын бла боза этерге юйретгенди. Отлукъ ташла берип, от этерге юйретгенди. Къатынланы — таш салыргъа, эр кишилени уа жауурун къалакъллагъа къарарга юйретгенди.

Сора Сатанай Кѣк, Жер Тейриледен: «Мени нартсыз дуниядан алыгъыз, энди жер юсюнде артыкълыкъ жокъду»,— деп, тилек тилегенди. Сора, бир кече тюсюнде бир таууш эшитгенди: «Таулада нарт чууанагъа чыкъ, Кѣк Тейриси кѣкден санга аркъан иерикди, сени аны бла кесине аллыкъды»,— деп. Обур Сатанай ол тюсюнде кѣрген, ол кесине айтылгъан тауну башында чууанагъа чыкъгъанды. Аркъан келип, кыйырында къуш уяча бир зат тагылып тургъанлай кѣргенди. Мычымай, анга кирип олтургъанды. Алай олтургъанлай, аркъан аны кѣкге алып кетгенди. Сатанай бюгюн да кѣкде сауду, къуш къанатлы атлагъа минип, хауада учхан нартлагъа оноу этип турады.

НАРТ КЪОПХАН

Хапарлада келгеннге кѣре, нарт къопхан эл, халкъ тынчайгъандан сора башланады. Халкъгъа кыйынлыкъла, палахла келлик болса, ол аланы илишаны болады.

Ала бурунлада жашап-ашап кетген деу нартланы жанларыдыла. Ала кеслери да артыкълыкъ этген къужур эмегенле бла кюреше келгендиле. Мен эшитгеннге кѣре, нартла эмеген мыллыкладан жайылгъан ийисли, чирик аурууладан къырылып тауусулгъандыла. Ма энди ала, ёксюзле дуниясындан къарап, бизге келлик палахланы кѣрюп, къуш, къаргъа, тюрлю-тюрлю жануарланы суратларына, жапыларына кирип,

Оу-шау этип, кече элlege, тийрелеге киредиле,
Халкъгъа алай бла къуугъун белги бередиле.

Ала ол батыр нартланы сыйлы жанларыдыла.

ЖОМАКЪЛА

КЪОЯННЫ ЭРИНИ ЖЫРЫКЪ НЕК БОЛГЪАНДЫ?

Бир кюн къоян атауулну бары бир уллу нарат терекни тюбюне жыйылып, бир бирлерине тарыгыуларын айтадыла. Ичлеринде эм тамата къоян, жашланы сёзюне тынгылап бошагъандан сора, жыйылгъанланы алларына чыгып: «Э, жанларым, къарындашларым! Биз харишлени бу дуняда кёрюп айланган кюнубюз къурусун. Агъачны ичинде жюриген жаныуарланы тауушлары къулагъыбызгъа чалынса да, жаныбыз чыгъады, агъачны башындан бош чапыракъ тюшсе да, бизни жаныбыз бурунубузну къыйырына келип тыгылады. Сабий-субюйлени кёзлерине тюшюп къалсакъ: «Къоян къачды, майна кетди!» — деп, бизден сора кюкюлерни болмайды. Биз неден да къоркъабыз, бизден а эм гитче ургъуйчукъ окъуна къоркъмай, къулагъыбызгъа, бурунубузгъа кирип, тынчлыгъыбызны бузады. Бу артыкълыкъгъа, бу къыйынлыкъгъа чыдап тири жюригенден эсе, тенгизге барайыкъ да, кесибизни суугъа атып ёлейик: ахыры — терк болсун, кеч болсун — бир ёлюм», — дейди.

Тамата къоянны сёзюн бары да дурус кёрюп, суугъа кесибизни атып ёлейик деп, бары да жыйылып, тенгиз таба атландыла. Азмы-кёпмю бардыла, тенгиз жагъаларында бир уллу жайлыкълагъа жетдиле. Энди тенгизге кеп къалмагъанды, бусагъат жетибиз деп, чабышып, бары бирча бир къапхакъчыкъдан ары чыгъадыла. Алайда сюрюуден айырылып, берлагъыракъ келип отлай тургъан бир къойну юсюне чыгъадыла. Отлай тургъан къой, чабып келип юсюне чыкъгъан къоян жыйындан элгенип, секирип, тутуп къоядыла дегенча, къоркъуп, сюрюу таба айланып къачады. Аны къачханын кёрюп, къой сюрюу гюрюлдеп, юркую, эниште айланып къачады.

Неден юркгенлерин, къайры къачып баргъанларын билген къой жокъду, алай юркгенден юркуюп, узакъ кетедиле. Къойланы ызларындан къойчула да, тыякъларын кётюрюп, итлерин да юскюрюп, итле кеслери да кшошулуп, чабадыла. Азан-къазан, кычырыкъ-хахай болады тегерек.

Бу ишни керюп, жашаудан тюнгюлюп, ёлюмге бара тургъан къоянла уллу сейир-тамашагъа, къууанчха къаладыла. Ала артларына аууп, чегилери тюйюлюп, къарынлары ауругъунчу, баш эринлери жарылгъынчы кюледиле.

— Къоюгъуз, суугъа батып ёлгенни къояйыкъ. Кесибиз айтханча онгез, къарыусуз биз да тюйюлюбюз! Бирге жыйылып, бир акъыллы болсакъ,— биз да кючлюбюз! — дейдиле.

Аны бла ала суугъа батып ёлгенни къоюп, бурунгу орунларына — агъачха кетедиле. Алай ол кюнден сора къоян атауулуну баш эринлери жырыкъ болуп къалады.

КЪАРГЪА НЕК БОЛГЪАНДЫ КЪАРА?

Бек эртте заманлада Къаргъа да, Уку да акъ болгъандыла. Экиси да была антлы шуйёхла эдиле.

Бир кюн Къаргъа да, Уку да ойнай кетедиле. Бир заманда Къаргъаны къайдан эсе да эсине тюшюп: «Уку, негерим, биз не заманга дери акълай турлукъбуз? Не жау да бизни кереди. Кел, андан эсе бир бирибизни бир омакъ этип бояйыкъ. Адам да, башха жаныуар да кермезча, букъгъан заманда да эслемезча»,— дейди.

Уку да, къууанып, кесини ыразылыгъын билдиреди.

— Къайсыбызны алгъа бояйыкъ? — дейди Къаргъа.

— Да бу ишни сен алгъа сагъынганса, сен мени бир боя! — деди Уку.

— Алай окъуна болсун,— деп, Къаргъа къурумну суу бла къатыш этип, къанатындан да бир уллу тюгюн алып, аямай Укуну бояп башлайды. Уку, сын къатып, къууанып тура эди. Кюреше кетип, Къаргъа Укуну бек ариу бояйды. Бояп бошан, Къаргъа: «Тур да, кесинге бир къарачы, бюсюрей эсенг?» — деди.

Жангы тюрсюнюн жаратып, Уку чексиз къууанды.

— Энди сен да мени бир бояп кер, менича ариу эталлыкъ эсенг,— деди Къаргъа анга.

Уку да, кюреше кетип, Къаргъаны алакат омакъ этип къойду. Къарай кетип, Къаргъаны кесинден омакъ болгъанын кергенде, зарлыкъ этип, Уку, битеу къалгъан къурумну Къаргъаны юсюне къуюп, учуп кетеди.

— Не этдинг сен манга, аман уллутырнакъ, уллукёз?! Мен аны санга жетдирирге, ашыкъма сен! Энди мен къалай айланайым былайлай? Хар ким да энди керлюкдю мени! — деп, Къаргъа жилай къалады.

Ол къурум а аны тюгюне сингип, ёмюрде да кетмезча болуп къалды.

Эртте-эртте бир къатынны Ариука деп кызы болгъанды. Бир жол Ариука тенг кызылары бла суугъа жууунургъа баргъанды. Кызла кийимлерин тешип, суу боюнунда кыртишчикге салып, суугъа киргендиле. Ала да жуууна тургъанлай, суудан бир уллу къой жилин чыгып, Ариуканы келегине чулгъанып, жатып къалады.

Кызла жууунуп бошап, бирер-бирер чыгып, кийиндиле да, тойлерине къачып кетедиле. Ариука уа нёгерлеринден бек артда чыгып, кийинейим деп келсе, жилинны кёреди. Таякъ алып, уруп кыстайым дегенде, жилин:

— Ариука, манга эрге келирге айтмасанг, келегинги берлик туюлме,— дейди адам тил бла.

Кызы, жилин:

— Келегими бер, сен айтханны этерме,— деп тилейди. Сора жилин сюркелип, суугъа кирип кетеди.

Ариука, кийинип, юйге жетеди да, анасына:

— Анам, мени келегеме къой жилин чулгъанып жатып тура эди да, мен таякъ бла урайым дегенде, ол адам тилде: «Манга эрге келирге айтсанг, келегинги берликме»,— дегенди. Мен, сёз берип, келегими алгъанма,— деди.

Анасы уа кюлюп: «Тюшюнде кёргенсе, телчик!» — деп къойду. Аны бла къалдыла.

Бир-эки ыйыкъ ётгенден сора уа, къой жилинла сюркю болуп, Ариукаланы юйге келип, юню тегерегин кършалайдыла. Кызы, жилинланы кёрюп, анасына:

— Анам, жилинла мени элтирге келгендиле,— дейди.

Анасы, ийнанмай, эшикке кърараса,— къркзуп, юйге кирип, эшиклени артындан этип къояды. Жилинла, кюреше кетип, юйге эшик бла киралмагъанда, кёкге учуп, келе-келип, терезени ууатып, юйге алай киредиле. Ариука ундурукъ тюбюне букгъанлыкгъа, аны табып, алып кетедиле. Анасы жилин, ызларындан чабады, алай жеталмайды. Жилинла уа, кызыны алып, суугъа кирип кетедиле.

Ариуканы анасы кёп заманны жилин кетип, кызым ёлген болур деп, тюнгилюп къалады.

Бир кюнлени кюнюнде, бир кызычыкны бла бир жашчыкны да кболларындан тутуп, Ариука юйюне келеди. Анасы уллу къруанч этип, кызыны келгенине, саулугъуна къруанады. Сора аны кърайдан келгенин, сабийле да кимникиле болгъанларын сорады. Кызы хапарны башдан аякъ айтады. «Суу тюбюнде жашау жер башындагъындан игиди»,— дейди.

Анасы кызындан ызына кърыйтмай, юйде анасы бла жашап къраларын тилейди. Ариука унамайды. Сора анасы:

— Да къралай барлыкъса да артха? — деп сорады кызына.

— Сууну жагъасына барып: «Доммай, Доммай, кел, мени элт»,— десем, жилин чыгып келип, мени суу тюбюне элтирикди,— деди Ариука.

Анасы:

— Охо, огъесе бюгече къал менде,— деп тилейди.

Ариука анасы айтханны этип, ол кече къалыргъа унады.

Къызы да, аны экн сабийи да жукълагъандан сора, къатын жютю балтаны алып, суу боюнуна барып: «Доммай, Доммай, кел, мени элт»,— дейди.

Жилян суу боюнуна чыгъа келгенлей, къатын балта бла уруп, башын тёммегинден айырады. Сууну жилянны къаны къып-къызыл этеди. Къатын да юйге къайтады.

Танг атаргъа Ариука, уянып: «Юйге кетеме»,— дейди.

Къыз, сабийлерин алып, суу боюнуна барады да: «Доммай, Доммай, кел, мени элт»,— дейди.

Жилян чыкъмайды. Ариука сууну къан болгъанын эм жилянны башы сууда жюзюп айланнганын кёрюп, ишни болумун ангылайды. Сора жашчыгъын, къызчыгъын да уппа этип: «Сизни энди атагъыз жокъду, анагъыз да болмасын. Сен, къызчыкъ, ариу къарылгъашчыкъ бол да, сууну башында учуп айлан; жашчыкъ, сен а булбул бол да, жырлап айлан; мен а, кукук болуп, эрими ачыуун этейим, кюн узуну къычырып турайым»,— деп, айтып бошагъанлай, ючюсю да чыпчыкъла болуп, юч жанына учуп кетдиле.

АДАМНЫ ЖАЗЫУУ

Эртте-эртте бир патчах болгъанды. Бирде ол уугъа чыкъгъанды. Арыгъанды да, тюзде бир жерде жатханды. Ол алай жатып тургъанлай, бир къуш келип, аны кётюрюп, алып кетгенди. Алып барып, бир бийик дорбунну башына салгъанды.

Эси аугъан патчах уянып, тегерегине къараса, дорбун ичи мал, адам суюкледен толуп тургъанын кёредди. Адамланы сауутлары, кийимлери да атылып.

Ишни тап болмагъанын кёрюп, патчах: «Бу сауутланы, бу быстырланы мен къаядан энишге атайым»,— деп сагъышланнганды. Ол да алай оюм эте тургъанлай, къуш бир бугъаны кётюрюп келгенди. Аны ашап, жартысын къоюп кетгенди. «Энди бу мени да былай этерикди»,— деп, патчах ол сауутланы ичине къарап, тешигинден къан тама тургъан бир ушкокну табады. Къуш келир заманнга ушкокну жарашдырып, къолуна алады. Къушну кёргенлей, патчах къаяны бир тагысына минеди. «Энди, Аллах айтса, бу мени ашагъынчы, мен муну ёлтюрейим»,— деп, къушну урады, алай къуш асыры кючлюден, къанаты бла уруп, патчахны бир бутун сындырады.

«Энди не этейим, не амал? — деп, ол анда быстырла бла бутун байлайды. — Атлаялгъан да этмей, мен мында энди ачдан ёллокме,— деп оюмлайды. — Алай къуш да ашайды да этни чийлей, бутум сау болгъунчу, мен да ашап кёрейим»,— деп, патчах бугъаны этинден ашап башлады.

Бир ауукъ замандан алайгъа дагъыда бир къуш учуп келди. «Энди мени ёлор заманым жетди, бу къушдан а мен къутулал-

лыкъ болмам»,— деди патчах кеси кесине. Ол алай кьоркьгъан-лыкьгъа, кьуш анга хата этмеди. Кьуш, патчахны кетюрюп, дорбундан алып чыкьды. Эрте барып, бир тюзде жерге тюшюрдю. «Арабий, бу мени былайда ашапмы кьоярыкьды? Ашайма десе, биргеме алгъан ушкогум бла урурма»,— деп сакъ болады. Кьуш а, ол ойлагъанча этмей, учуп кетди. «Энди Аллах буюргъан болур, мындан да кьутулдум»,— деп, ач да, кьарыусуз да болуп, патчах тегерегине кьарады.— Арабий, бу жерде бир адам жашагъан жер болмазмы? Да не болсам да, бара-барайым: не саугъа, не ёлгенге жолугьурма»,— деп, жолгъа чыкьды.

Бара-бара кетип, узакьда бир акъ кьала кердю. «Не болсам да, адам жашагъан жерге барайым»,— деп, патчах кьала таба тебиреди. Кьалагъа жетип, тюртюп, аны эшигин ачды. Жазыу эте тургъан бир адамны кердю. Кирип, салам бергенде, ол киши аны саламын алмады. Патчах жеринде сюелип кьалды. Бираздан ол киши жазыуун бошاپ, патчахны саламын алды, кьонакь этди. Аллына эки кьошун аякь бла сют, эки да лёкьум салды. «Ай, мен мындан кесим да тоярыкь тьююлме»,— деди ичинден ачдан ёле тургъан патчах. Алай, ашап башлагъанында, ашны тауусалмай кьалды. Ашап бошагъанлай, экиси да хапаргъа кирдиле.

— Аллах, Аллах, сен, адам улу, кьайдан чыкьдынг? Мен былайда жашагъанлы, бери бир адам улуну аягьы басмагъанды,— деди ол адам.

Патчах кесини уугъа чыкьгъанын, тюзде жукьлагъанлай, аны кьуш алып кетгенин, ол кьушну ёлтюргенин, аягьын сындыргъанын, дагьыда башха кьуш учуп келип, анга болушханын башдан аякь тутуп айтып: «Ачдан кьарыусуз болуп, тегерегиме кьарап, ма бери, санга келдим. Мени хапарым ма олду»,— деп бошады хапарын патчах. Сора ол адамгъа сорду: «Сен а бу кьалада не ишлеп тураса?»

«Мени да Аллах ма былайда бир ишге буюргъанды да, ишлеп турама,— деп башлады жууабын ол адам. — Манга Аллах кьызланы бла жашланы жазыуларын жазып тур дегенди».

Ол алай айтханда, патчах: «Мени бир кьызым барды да, сен аны жазыуун кьалай жазгъан болурса?» — деп сорду. Ол а: «Ма сен эшикден кирген заманда сени кьызынгы жазыуун жаза тура эдим»,— деди. «Ким бла бирге жаздынг кьызымы жазыуун?» — дейди бнягьы патчах. «Сени юйюнгеде бир кьарауаш кьыз турады. Ол. кимден болгъанын да билмей, бууаз боллукьду, анга жаш тууарыкьды. Ма аны бла биргеди сени кьызынгы жазыуу»,— деди ол адам. «Аллах, Аллах, не аман хапар айтдынг»,— деп, патчах мудах болады. Болсада, не этсин, кетди патчах юйюне.

Юйюне келсе, керти да, акъ кьалада адам айтханча, кьарауаш кьыз бууаз болуп тура эди. «Мен муну дуниядан думп этерге керекме»,— деп, кюнлени биринде патчах кьарауаш кьызгъа: «Кел. бир уугъа чыгьып келейик»,— дейди. Биргесине агъачха элтип, аны кьарынын жарып, ёлтюрюп: «Энди сени жашынг мени кьызымы алгъанын бир керейим»,— деп, артына да кьарамай, юйюне кьай-

тады. «Ох Аллах, ол к̄айгымдан да к̄утулдум»,— деп, жеринде ырахат жатады.

Ол заманда уа бир башха патчах да уугъа барады. Айлана барып, ёлюп тургъан анасыны ёшюнюн эме тургъан к̄агъанакъ сабийни к̄ереди. Сабийчик жашчыкъ эди. Бу патчах к̄аратон болгъаны себепли, жашчыктыны кесине жаш этип алады.

Арада иги кесек заман озады. Къызы болгъан патчах бирси патчахха к̄онакгъа барады. Барса, аны арбазында бир арну сыфатлы жашны к̄ереди. Аны к̄ергенинде, патчахха битеу хапарны сорады, жашны бери к̄алай тюшгенин, аны ким болгъанын биледи. «К̄алай-алай болса да, мен аны ёлтюрюрге керекме»,— дейди патчах кеси кесине. Сора патчахдан тилеп: «Бу жашны мени ююме жумушха жиберирге эркин эт: бир затны унутуп келгенме»,— дейди.

Ыразы болмаса да, патчах муну тилегине угъай демейди. Къызыны атасы жашны кесини атына да миндирип, бир к̄агъытны юйге элт деп жибереди. Ол к̄агъытда уа: «Жетгенлей, бу к̄агъытны бергенин ёлтюрюп, аякъ жолгъа атыгъыз!» — деп жазады.

Жаш патчахны ююме кеч болуп жетеди да, юйге кире турмай, терек бахчада бир терекни тюбюнде, ат иерни да башына салып, жукълап к̄алады.

Эрттенликде эртте патчахны къызы к̄обуп, эшикге чыгъады. Терек тюбюнде адам жатып тургъанны эслейди да: «Аллах, Аллах, жаратылгъанлы атамы тереклерини тюбюнде киши жатмагъанды. Бу не сейирди?» — дейди. Ол адамгъа жууукъ барып к̄арайды. К̄араса — къызыл шорлю, токъбет, бир арну жаш. Иги эслеп к̄араса — жашны к̄ююнундан бир к̄агъыт к̄арап. Аны алып ок̄уйду. Атасы алай жаза эди: «Жетгенлей, бу к̄агъытны бергенин ёлтюрюп, аякъ жолгъа атыгъыз!» — деп. К̄агъытны ок̄уп бошагъанлай, къыз: «Аллах, Аллах, мени атам акъылындан шашханды»,— деп, ол к̄агъытны жыртып, юйге кирип, кеси жангы к̄агъыт жазады. «Жетгенлей, бу к̄агъытны берген бла мени къызыма неях этип, к̄уллерымы да, малымы-мюлкюмю да экиден бирин анга беригиз!» — деп, къыз к̄агъытны эфендиге бла жамауатха атап жазады. Сора аны жашны к̄ююнуна салып кетеди.

Бир заманда жаш уянады. Барып, ол к̄агъытны патчахны к̄атынына береди. К̄атын аны къызына узатады: «Атангдан келген к̄агъытны ок̄у»,— дейди. Къыз к̄агъытны ок̄уп, анасына к̄айтарады: «Бу к̄агъыт эфендиге бла жамауатха жазылгъан к̄агъытды»,— дейди.

Эфенди, жамауат да к̄агъытны ок̄уп, анда жазылгъаныча, патчахны къызына неях этип, к̄арауашланы, малын, мюлкню да, къызын, жашны да алып, патчахны аллына барадыла.

«Аллах, Аллах, бу не сейир, не тамаша иш болду,— деп к̄алды патчах. — Мен жазылгъан жазууну бузаргъа кюрешдим,— бузалмадым, не тыялмадым. Энди жамауатха бетими к̄алай чыгъарайым?» — деп, патчах жамауатха чыкъмады.

Адамлагъа бетин ачып к̄араялмай, патчах уку болуп к̄алды.

ЗАР КЪАРЫНДАШЛА

Эртте-эртте бир ханны юч жашы болганды. Бир жолда ханны жылкысы сюрюлдю деп, кзуугуун келеди. Хан аны эшиткенде, уллу кбайгыгга квалганды. Ханны алай кбайгылы болганын кргенде, эки тамата жашы жарашдырылып, жылкыны излей кегенди. Жашла кеп айлангандыла, болсада жылкыны табалмагандыла.

— Къартлыгымда жылкымы урлатып, мен калай жашау этейим,— деп хан жиляргга, тарыгыргга квалганды.

Аны алай инжилгенин кргенде, ханны гитче жашы жылкыны излерге тебирегенди. Хан анга:

— Къой, сен табар жерде болсала, къарындашларынг табар эдиле,— деди.

Болсада жаш тохтаргга унамады.

— Угъай, атам, мен да бир жайылайым,— деп атланып кетди.

Жаш айлана, жюрюй, узакъ кетеди. Бара барып, бир таулагга жеткенде, бир эмеген ккатыны крдю. Эмеген ккатын эки эмчегин эки имбашына атып, жерни жарылганын жамай турганлай, жанлай барып, бир эмчегин аузуна салып:

— Ай, анай-анай,— деп селешгенди.

Эмеген ккатын артха айланып:

— Ай, бир женгил бала болдунг ансы, нечк татлы ккатын боллукъ эдинг,— деп ёкююп ккюсюндю.

Эмеген ккатын жашккыны кесине бала этип, ызы бла нек айланганын, не излгенин сорады.

Жаш:

— Анай, бизни жылкыбыз сюрюлгенди да, мен аны излей чыккганма. Энди кбайры барыргга билмейме,— деди.

— Да жылкыны тапсанг, калай сюрюрге умут этесе? Аны сакълауурлары бардыла, алай болсада, сен бар да, сюрюрге бир кюреш. Таза сюралмаздан болсанг, не айтсала да, айтханларын этерсе,— деп, эмеген ккатын анга жылкыны болган жерин юйретгенди.

Жаш:

— Бек ахшы,— деп кетеди.

Алайдан айырылгандан сора, юч кюн жюрюп, бир уллу ёзенге жетди. Сынчылап къарап, жылкылары отлай турганларын крдю.

— Да энди Аллах берди, сюрюп кетейим,— деп, жылкыны гюрюлдетип кзуууп тебирегенлей, жылкыны тегереги жилянладан чалы буруу болуп тохтады. Алай тохтаганда, жаш этмеген амал квалмайды, алай жилянланы хорлаялмайды. Не этерин билмей турганлай:

— Эй жаш, суйсенг ккыз ал, суйсенг ккыз бер, алайсыз сен жылкыныг сюралмазса! — деп бир таууш келди.

Жаш кеп саггыш этди. Сора:

— Ккыз алырма,— деп сёз берди.

Сёз бергенде, жилян чалы седиретилип, жашха жол ачылды.

Сора ол, жылкыны да сюрюп, ханны аллына келеди. Хан бек кыуанады. Алай жашы жиянладан кыз алыргы айтханын ханнга билдиргенде, хан бек бушуулу болду. Болсада энди башха мадар табылмай, жаш жиянладан кыз алыргыа кетеди.

Юйюнден кетип, тюзюнлей эмеген кыатыннга барады. Эмеген кыатын жашны келгенине бек кыууанды.

— Кыалай болдунг, балам, жылкыны тапдынгы? — деп сорду.

— Мен жылкыны тапханма, алай жиянладан кыатын алыргыа айтханма да, энди ары барама,— деп хапарлады жаш.

— Сен жиянладан кыатын алыргыа айтхан эсенг, барырса. Эсингде тут, ол жерде, ол жерде бир кыара суу болур. Кыара сууну кыатында атдан тышюп, ат жеринги башынга салып, жамычынгы жабып жатарса. Сен алай жатханлай, бир жел жетер, тауланы бир бирине уруп, аны ызындан бир жауун келир, сени да элтип тенгизге атханча керюнюр, аны ызындан бир кюн тиер, кюн асыры иссиден, жерни ташларын кюйдюреди дерча, кыздырыр, сен а не тюрлю кыйынлык жетсе да, не да болсун, кымылдамай, ёлген адамча жат! Бары да бошалгыандан сора санга:

— Хей, адам улу! Ёлюпмю жатаса? — деп биреу келир.

Сен секирип туруп, аны бла саламлашырса, жамычынгы, кыамичинги аны кыолуна берирсе. Ол заманда ол сени алып бир кыалагыа чыгырыр. Сора бир юйге кирирсе, ол юйде акь сакыаллы бир кыарт киши алтын ундурукыда олтуруп, алтын тапчанда уа бир кыатын олтуруп болурла, алагыа салам берирсе. Ала санга олтур деп, шинтик берирле, сен а олтурма! Эшикден кирген жерде бир гитче шинтикчик болур, аны тартып отжагыагыа олтур. Сора ашап, ичип бошагыандан сора, сени кыызла болгыан юйге элтирле. Ол заманда сени бла саламлашыргыа кыркь кыз келир. Ол кызыланы бир бирлеринден айырып таныгыан адамгыа бек кыйынды. Алай эсингде болсун, жетинчи кыз жиян патчакхны кыызыды, сен, не да болсун, аны керюнгден шашдырмай эслеп тур! Кыайсын сайлайса деселе, сен аны кергыюзт,— деп эмеген кыатын сезюн бошады.

Жаш:

— Сен айтханны этерме,— деп кетеди.

Ючюнчю кюнюне жаш шауданны кыатына келди. Алайда атын кишенлеп жатды. Олсагыатдан, бир жел келди. Дунияны бузуп, тауланы бир бирлерине урупму кыояды дерча аллай бир кючлю болду. Алай болгыанлыкыгыа, жаш башын ачмайды, неда кымылдамайды.

Жел тохтагыандан сора, бир жауун келди. Ол дуняаны башын тенгиз этипми кыойду дер кибик, аллай кючлю жауады. Анда да кымылдамады.

Жауун тохтагыандан сора, бир кюн тиеди, ол аллай бир кыызу болады, ташланы эритип кыояды дерча кыздырады. Жаш анга да тезюп, кымылдамай турады.

Ол да бошалгыандан сора:

— Хей, адам улу! Саумуса, ёлгенмисе? — деп бир таууш эши-

тилди. Ол тауушну эшиткенде, секирип кѳобун, ол сѳелешгенни аллына барып саламлашды, жамычысын, кѳампчисин да аны кѳолуна берди.

Ол сѳелешген:

— Кел юйге! — деп, аллында тебиреди. Жаш да ызындан бир кѳалагѳа, ол кѳаланы ичинде бир отоугѳа кирдиле. Ол отоуда алтын ундурукѳа олтуруп акѳ сакѳаллы бир кѳарт киши, аны жанында алтын тапчанда олтуруп бир кѳарт кѳатынны кѳереди. Жаш алларына барып саламлашады. Жашны саламын алгѳандан сора:

— Олтур,— деп кѳатларына чакѳырдыла. Жаш олтурмады. Эшик артында гитче шинтикчикин тюбюне тартып, аны юѳюне олтурду. Сора аш-суу келди, ол заманда да столгѳа олтурмай, жеринде тургѳанлай ауузланады.

Жашха ич деп, ичги бердиле. Жаш:

— Мен ичги затны ичмейме,— деп унамады. Аллына салынган кѳангада ашладан жаш кереклисн чакѳлы бир ашады. Ашпап бошагѳандан сора, кѳарт:

— Жашны кѳызла болгѳан жерге элтигиз, кѳызла бла олтурсун, мында эригиулюдю,— деди.

Жашны кѳызла болгѳан жерге элтдиле. Жаш баргѳан отоуда бир жангыз кѳыз да болмады. Алай бираздан эшик ачылып, кѳыркѳ кѳыз, тизилип, жаш болгѳан жерге салам берип киреди-ле. Кѳызла бир-бир келип, жашны кѳолун тутадыла. Саламлашып бошагѳандан сора, жарашып олтурадыла. Ол кѳызла асыры бирча ариудан, бирин кѳрсенг, бирин унутурчадыла, алай эмеген кѳатын юйретгенча, жаш жетинчи кѳызны кѳюню юсюнден кетермей турады. Бир кесекден жашха:

— Хайда, кѳызладан кѳайсын сайлайса? Энди сен сайлагѳан сенни,— дедиле.

Жаш жетинчи кѳызны кѳргюзтеди. Олсагѳат уллу кѳууанч болдула, той-оюн кѳурадыла. Кѳызны жашха атап, керти да киеуча кѳрдюле. Жаш анда бир ай тургѳандан сора:

— Энди биз кетсек иги болур эди, юйде да кѳайгѳылы болуп тура болурла, асыры кѳп кѳалдым,— деп кѳатышына алай сездирди.

Жаш алай айтханда, кѳатыны жашха:

— Биз кетебиз десек, мени атам санга кѳп ырысхы берир, алай сен не берсе да алма! «Берсенг, кѳалангы тюбюнде юч аякѳлы атынгы бер, алай бермесенг а, башха зат керек туйюлдю»,— дерсе,— деди.

Была кетерге тебиредиле. Ол заманда кѳайын атасы киеуюн чакѳырып:

— Малымы экиден бири сенни, элт, балам! — дегенинде, жаш:

— Сау бол, мен ырысхы керекли туйюлме, манга берсенг, кѳалангы тюбюнде юч аякѳлы атынгы бер, аны аллыкѳма. Андан башха затынг керек туйюлдю,— деп тохтады.

— Аны санга юйретген Аллахдан аман тапсын! Мен ол атымы кишиге бераллык туююлме,— деп кьойду.

— Бералмасанг, хайырын кёр, манга башха зат керек туююлдо,— деп, жаш кетерге тебиреди.

Аланы ол ушакълары бара тургъан кезиуде алтын тапчанда олтуруп, аланы ушакъларына тынгылап тургъан къайын анасы андан ары тэзалмай:

— Жангыз кызынгы кызгъанмагъан, энди юч аякълы бир атны андан къалай кызгъанаса? Алай мудах иерге жарарык туююлдо,— деп сёзге кьошулду.

Къарт бек амалсыз болду, болсада атны берди.

Кыз да анасындан жан ырысхыгъа бир таракъ, бир кыпты, оймакъ ийне, сора бир кюзгю алды.

Аланы алып, экиси да юч аякълы жюйрюкге минип атландыла. Кыз жилин къабын кийип, жашны артмагъына кирди да, жел ургъанча кетди. Мычмай жашны юйуне келди. Келселе — ханны жашы жилин кыз алып келгенди, деп сау элге хапар болады. Хан жашын юйуне кьоймай, бир жер юйню берип: «Мында жаша»,— деп кьояды.

Не этерик эди? Ол къарангы жер юйде бир бёлек заманны жашайдыла. Сора бир кюн ханны абадан жашлары:

— Ярабий, бу жаш жилин къатыны бла къарангы жер юйде къалай жашай болур,— деп жашыртын къарадыла.

Къарагъанда, аллайгъа къара! Къатынны ариулугъу жер юйню кюн тийгенча жарытып, къатыны да, къарындашлары да бир бирлери бла ойнай-кюле тургъанларын кёредиле.

Аны кёргенлей, жашла аталарына барып:

— Сен атына жилин атап, анга аллай нюр жарыкълы къатын алып, бизни телиге санагъанса. Ол сени оноуунг болмай алмагъанды. Сен бизге халал ата туююлсе, биз сени ёлтюрмей кьоймабыз,— деп кююне сюеледиле.

Ол заманда кесини жанына кьоркьгъан аталары:

— Манга тиймегиз. Мен жашны бир ёлюр жерге иейим, ол андан къайтмаз, сиз а аны къатынын къалай сюйсегиз да этигиз,— деди.

Хан жашын чакъырды да:

— Жашым, жылкымы да сен тапханса, энди мени сенден бир тилеригим барды: ол жерде, ол жерде бир алтын терек барды. Ол терек кьобуз согъады, чапыракълары уа къарс къагъып турадыла. Ол бизни болса, дунияда бизге ким жетерик эди. Атыбыз дуниягъа айтылыр эди. Сен барып аны келтирмей амалынг жокъду,— деп буюрду.

Жаш атасына бир зат да айтмай, чыгъып кетди. Атасыны буйругъун келип къатынына айтды.

— Да, атангы айтханын эт, мени санга айтырыгъым жокъду,— деп жууаплады къатыны.

— Да, ахшы, алай эсе, мен кетейим,— деп, жаш атланды.

Ол кетгенлей, къатыны эшикге чыгъып:

— Я Аллах, мен да ичинде жашап, дунияда аны ичине адам

кирмезча бу кыптыны сен бир кыала эт! — деп берне кыптысын жерге чанчды.

Ол алай чанчханлай, кыпты бир темир кыала болуп сюелди.

Жаш юйюнден кетип, тюзюнлей эмеген анасына барды. Эмеген анасы, жашны кѳргенлей, кыуанады, ийнакылайды, нек келгенинден хапар сурайды.

Жаш анга:

— Мен ол жерде, ол жерде алтын терекни келтирирге барама. Атамы буйругу ма алайды,— дегенди.

— Атанг Аллахдан аман тапсын. Алтын терекни кыалауурлары анга адам жибермейдиле, алай насыбынг болуп, ашай тургъан кезиулерине тубесенг, этеринг алайды: деуле кыыркы кыулаккы кыазанны кѳтюрюп, этин кыоратыргы чабышырла, ол кезиучюкде, ала кыайтхынчы жетип, бу эки агыашчыккыны терекни эки жанына жетдирсенг, терек аллында учуп тебирер. Ол заманда кыачып кыутулалыр амалынгы кесинг билирсе,— деп, эмеген анасы эки агыашчыккы берди.

Жаш агыашчыккылары алып, алтын терекке кетди. Эмеген анасы айтханча, тамам ол деуле этге басынган кезиуде жаш алайгы жетди, окы атылгъанча чабып, эки агыашчыккыны терекни эки жамындан жетдирди. Алай жетдиргенлей, терек кѳтюрюлюп, жашны аллында учуп тебиреди. Жаш терекни ызындан кыачды. Жашны алай кыачханын кѳрюп, деуле ызындан тюшдюле, болсада жаш кыутулду.

Терекни алып жаш ханны юйюне келди да, ханны тюз терезе аллында орнатды. Аны кѳргенде, элни адамы сейирге кыалды.

Жаш уллу темир кыаланы кѳргенде тамаша, сейир болду, болсада, ол аны кыатына келгенлей, кыаланы эшиги ачылып, кыатыны аллына чыккыды, эрини сау кыайтханына бек кыууанып ийнакылады. Ол кетгенли, аны кыарындашлары кыаланы ичине кирирге кюрешип тургъанларын, алай, не кюрешселе да, киралмагъанларыны хапарын айтды.

— Сени кыарындашларынг сени бла мени бир бирибизден айырыргы кюрешедиле,— деп кеси айгылагъанны ачыкылады, болсада жаш жуккы айтмады.

Ханны эки жашы кичи кыарындашлары ѳлмей, ол алаамат затны да келтирип келгенин кѳргенлеринде, аталарына барадыла.

— Аха! Сен сѳзюю ариуун бизге айтып, не ахшылыккыны да гитче жашынга этесе. Сени ѳлтюрмей кыоймайбыз! — деп ююне сюелгендиле.

Хан амалсыз болуп:

— Ой, балаларым, сизден тилейме, кыоюгъуз! Энди аны мен бир жерге нейим, ол андан кыайтмаз,— деп, тамата жашларын жапсарды.

Жаш бир-эки кюн солугъандан сора, атасы чакыырып:

— Энди этген ахшылыгынг ахшылыккыды, ол жерде, ол жерде бир тирмен барды, ол кеси аллына кече-кюн да мирзеусюз аккы кыалачлыккы ун тартханлай турады. Аны келтирип келсенг, сора бизни ханлыгыбызгы киши жетерик туююл эди,— деди.

Жаш атасына:

— Ахшы, кёрюрбюз,— дегенден башха жууап этмей, чыгып кетди. Атасыны айтханын жаш къатынына билдирди.

Къатын:

— Да, мен билмейме, суйгенинглеи эт! Сен кетсенг мен да кесими сакъларгъа кюреширикме,— деди.

— Да, ахшы, алай эсе, санга саулукъ, манга эсенлик,— деп, жаш атына минип кетди. Ол кетгенлей, биягъы къатыны чыгып, таракъны кёкге айландырып:

— Аллах, мени эрим къайтхынчы сен муну киши ачалмазча, мен да ичинде хатасыз жашарча бир суюк къала эт! — деп жерге атды.

Алай айтханлай, айтханыча, къатын ичинде тургъанлай, бир суюк къала болуп суюлды. Жаш а алайдан кетгенлей, биягъыча эмеген анасына барды.

— Ой анай-анай! Мен энтда санга желгенме, кече, кюн да къалачлыкъ ун гартхан тирменнге барыргъа керекме,— деди.

— Аллахдан аман тапсын сени ары тюзетген. Ол санга игилвк этерге кюрешмейди. Тирменни эгер итле сакълайдыла. Юч кюн сакълап, юч кюн жукълайдыла, алай тирменнге киши тийсе, биши уянадыла. Ала уянган заманда, кёкде къанатлы иймейдиле. Сени да хазна ычхындырмазла. Болсада, бар, ма бу къашыкъчыкъны ал! Тирменнге жетип, бу къашыкъчыкъны анга тийдирсенг, тирмен кётюрюлюп тебирер. Насыбынг болса, сакъллаурлары жукъллагъан сагъатда барырса,— деп, жашны ашырды.

Жаш кетди. Азмы барды, кёпмю барды, бир заманда тирмен болгъан жерге жетеди. Жетсе, тирмен ишлей, къалауурлары уа жукъллап тургъанлай, чабып, къашыкъны тирменни тюбюне илшидирип, алып къачады, эгер итле билип къуадыла, алай жеталмайдыла. Жаш тирменни юйюне келтирип, алтын терекни жанына орнатады. Хан, жашы къайтханына ичинден кюйсе да, тирменнге уа бек къууанды.

Ханны эки жашы къарындашлары къайтхынчы къаланы ачаргъа кюрешгендиле, алай сындырыргъа къолларындан келмегенди. Башха адамдан болушлукъ тилерге уа болмагъандыла. Жаш тирменни алып келгенден сора, аталарына барып:

— Ай сен къарт къабан, бизни бла кёп ойнадынг. Энди уа не айтырса, сени ажалынг бизни къолубузда болур,— деп юсюне суюледиле.

Хан биягъы:

— Ай, энди ючюнчю кере ийсем, къайтмаз, ёлтюрмегиз мени, бары да сизге къалырча этерме,— деп тиледи.

Жаш бир ыйыкъ солугъандан сора, биягъы атасы чакъырды.

— Ай, мени хар заманда айтханымы этиучю балам, энди мен дуняда бир кишиге сукъланныкъ туююлма. Мени ёлорге да алай кёп заманым къалмагъанды. Энди ол жерде, ол жерде бир шыйых жашайды, анда мени атамы бир китабы къалгъанды. Энди ол китапны алып келсенг, ханнга башха зат керек туююлдо,— дегенди.

Жаш барайым деп кетеди. Келип къатынына:

— Мени атам энтда да шыйыхха жибереди,— деди.

— Мени ол затдан билгеним жокъду, суйгенинги эт,— деди къатыны.

Андан сора жаш атланып кетеди. Ол кетгенлей, биягъы къатыны:

— Аллах, сенден тилейме, ичи төмир чалы болуп, мен да аны ичинде тургъанлай, бир мияла къала сен эт,— деп, кюзю бла ийнени жерге атады. Алай айтханлай, къатын да ичинде болуп, бир мияла къала сюелди.

Жаш биягъы эмеген анасына келди:

— Анай-анай, мен энтда да санга желгенме, болушурмуса? Атам ол жерде, ол жерде жашагъан шыйыхха бар да, мени атамы китабын алып кел,— деп жибергенди.

Эмеген къатын:

— Не кёп болушхан эсем да, бу жол а мен санга болушаллыкъ туююлме. Дуня жаратылгъанлы шыйыхны жашагъан жерине бир киши баралмагъанды. Мен да анга барыргъа амал билмейме,— деди.

Сора жаш мудах болуп, андан ары кетди. Азмы жюрюдю, кёпмю жюрюдю, бир мурса ёзеннге жетди. Ол мурсаны ичи бла кете баргъанда, мурсала кюйдюрюп, жаш онгуз болду. Бек амалсыз болуп, къарыууна да татып, мурсадан чыкъды. Мурсадан къутулуп, бир солуюм деп олтуруп тургъанлай, бир кёк атха да минип, акъ сакъалы белине жете, бир къарт киши жанындан чыкъды.

— Салам алейкум, ахшы жаш! — деп, къатына келди.

Жаш саламын алып, ёрге къобуп, къолун тутады.

— Не айланаса, ахшы жаш? — деп соргъанда, жаш хапарын айтады.

— Ахшы, мен да сени бла бирге бираз барайым,— деп къарт ол жаш бла тебиреди.

Экиси да кете баргъанлай, узакъдан къарап бир къара агъач кёрюню.

Къарт:

— Ма кёремсе, ол къаралгъан неди? Ол агъач туююлдю, ала шыйыхха баргъан адамла болуп, анга ёталмай, бузлап къалгъан адамладыла. Дуня жаратылгъанлы шыйыхха адам ёталмагъанды, алай санга Аллах жол берсе, бир кёр! Кесинг да мени атымы ал! Кесинги атынг бла ёталлыкъ туююлсе,— деп, кесини атын жашха берди.

— Эсингде болсун: сени бетинге сууукъ уруп башлагъанлай, бу къамничи бла атны туююп башла. Не да болсун, къолунгу къымылдатханынги бла къычыргъанынги къойма,— деп, бир кийиз къамничи да берди.

Жаш:

— Сау къал,— деп къартха бурулса, къарт жокъ. Ары-бери айланып да къарады, алай къартны тапмады. Сора жаш алайдан кетеди. Жорта барып, сууукъгъа жетгенлей, атны туююп башла-

ды. Атны туюгенин кьоймай, кычыргъанын да тохтатмай, ай, жнди ёлеме, дей, кёзлери да жабылып, аманни кебинден, буз ёзенден ётеди. Ызы бла кём-кёк кырдык талагъа чыгъады. Ол заманда юсюнден жарым метр кьалынлыгъы болгъан бузлары сынып-сынып тюшедиле. Эс жыйып тегерегине кьараса, кенг таланы ортасында бир талай кьаралгъан затланы кёреди. Тюсюнлей тартыл ары барады да, тамашагъа тюбейди. Сансыз кёп адамла кийинген халларында бузлап, сын ташлача сюелгенлерини ичине агъачхача кирди. Аланы араларында бир кьара суу, кьара сууну кьатында бир мермер таш, аны юсюнде шыйых намаз эте, бир жанында китапла да хунача кьаланып, асыры намаз этгенден, ташны юсюнде аны аяклары, тобукълары, кьоллары, мангылайы жетген жерлери чунгурла болуп тургъанын кёреди.

Шыйыхны кьатына кысыла барып, шош салам берди. Шыйых намаздан бошагъандан сора, саламын алады. Жашны анга не ючюн келгенин билип, шыйых бир хамайыл береди. Жаш кьууанып, хамайылны алып тебирегенде:

— Шыйых не айтды, деп атам сорса, мен анга не жууап берирме? — деп шыйыхха сорду.

— Атанга менден салам айт! — Ызы бла:

— Сени жашаргъа кьоймай, быллай бир кьыйынлыкъ бергенлери ючюн, атанг кьара кьабан болуп, аны кьоймагъан эки жашы ала кьабанла болуп, бир бирни кьуууп, агъачха кетсинле, деп айтды дерсе,— деди.

Жаш бери ётген формасында андан да ётеди. Буз ёзенден ётгенде, жашны атына минип, бнягъы акъсакъал кьарт аллындан чыккъды.

— Ай, жигит жаш, барыпмы келесе? Ма энди атынгы,— деп, аны атын анга берип, кесини атын алып, минер-минмез думп болуп кьалады.

Энди кьарындашлары жашны ёлгенге санап тургъанлай, жаш шырт деп келип кьалады. Китапны келтирип атасына береди. Аны кёргенде, атасы кесине кьоркъду, кьарындашлары уа, кьан жаугъанча болун, юйлерине кирдиле.

Хан гитче жашын чакъырып:

— Шыйыхны кесин кёрдюнгмю? — деп сорду.

— Кёрдюм.

— Не айтды?

— Да санга салам айтды.

— Андан сора уа?

— Андан сора уа: «Сени анда жашаргъа кьоймагъан атанг кьара кьабан, аны кьоймагъан эки жашы да ала кьабанла болуп, бир бирин сюрюп агъачха кирсинле»,— деп айтды,— деп айтханын бошар-бошамаз, атасы кьара кьабан, эки жашы ала кьабанла болуп, юйлеринден чартлап чыгып, бир бирин кьууа, агъачха кирип кетедиле.

Андан сора ханлыкъ жашха кьалады. Жаш халкыгъа иги, халкъ да жашха ыразы болуп, ашан, жашап турадыла, дейдиле.

БЫЖМАПАПАХ

Бир сюрюучю жашай эди. Аны сабийлери жокъ эдиле: къатыны къаратон эди.

Сюрюучю, орамгъа чыгып, ойнай тургъан сабийлени кѣрюп, мудах болду.

— Ох! Мени сабийлерим жокъдула, сора манга жашаргъа неге керекди? — деди ол.

Сюрюучю бу сѣзлени айтып бошагъынчы, таш тюбюнден кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш болгъан бир къарт киши чыкъды. Ол, сюрюучюню къатына жанлап, айтды:

— Сен мени нек чакъырдынг? Не болгъанды?

— Мен сени чакъырмагъанма,— деди ол.

— Огъай, чакъыргъанса. Мени атым Охду,— деди, кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш болгъан къарт киши. — Санга не керекди, айт?

— Мени къатыным барды,— деп башлады сюрюучю,— алай ол къаратонду да, бизни сабийлерибиз жокъдула.

— Болсун сора, мен санга болушурма,— деди сакъалы минг къарыш. — Алай мен бир зат айтыркъма да, анга ыразы болсанг, болушурукъма. Жашынг бираз ѳсгенден сора, юйюнгден кетсин да, къатын алгъынчы къайтмасын. Ма, бу алманы ал да, къатынынга бер. Ол аны ашасын. Ол аны ашагъандан сора, сизге жаш тууар.

Сюрюучю юйюне келип, къатынына алманы берди.

Кѣп мычымай, алагъа бир ариу, алтын чачлы жаш тууду.

Талай жылла оздула, жашчыкъ уллайды. Дунияда андан ариу жокъ эди. Бир кюн анга атасы былай айтды:

— Жашым, манга сенден айырылгъан бек къыйын кѣрюнеди, болсада, сен юйден кетип, къатын алгъынчынынга дери артха къайтмазгъа керексе.

Жаш мудах болду, алай башха этер къарыу жокъ эди: атаны, ананы сѣзю тѣредди. Ол атасы бла анасы бла саламлашып, бир гыржын туурагъан бла тузчукъ алып, узакъ жолгъа атланып кетди. Ол, таула ичинде, тюзледе да бара-бара кетип, арыды. Кимден эсе да къалып тургъан эски сарайны кѣрюп, анга кирип, солургъа умут этди. Сарайгъа кирди, къарагъанында, анда уа — юч ат. Ала алай ариу эдиле: жаш алагъа къарап тоймай эди! Атладан бири уа былай айтды:

— Эй, жигит жаш, сен бизни кесинге жумушха ал, жангылмазса. Биз санга керти кѣуллукъ этербиз.

Жаш кѣууанды. Аладан бирине минди да, къалгъанларын адеж тартып кетди. Тар аузунда бир къошха дери жетип, ары бурулургъа умут этди. Алай анга ат былай айтды:

— Сең бизни адамлагъа кѣргюзтме да, кѣуйрукъларыбыздан бирер къыл ал. Биз санга керек болсакъ, къылланы къыйырларын кюйдюрюп тебиде. Биз а ол заманда санга келирбиз.

Жаш атланы кѣуйрукъларындан бирер къыл юзюп алды, атланы бошлады да, кеси уа къошха барды. Къошдагъы сюрюучюле

жашны ариу кёрюп, кьонакь этдиле. Ала бир семиз бугьаны кесдиле да, этни тюз экиден бирин кьазаннга салдыла. Ушхуурну кезиунде сюрюучюле кеслерини иелери кьалай айтхылыкь бай болгьанын айтдыла.

Жаш эрттенликде анга иш тилерге барды. Ханны адамлары ханнга барып: «Ким эсе да бир жигит жаш келип, иш сурайды»,— деп айтдыла. Хан аны кесине жумушчу этерге ыразы болду.

Жаш кесин ишчилеге телирекча кёргюзтдю. Аны себепли, ала аны бир кесек акьылдан камил болгьаннга санап, анга Быжмапапах атагьан эдиле.

Ханны уа юч кьызы бар эди. Кьалай эсе да, бир жол ханни кичи кьызы Быжмапапахны эследи. Эследи да, алай суйдю: дуняда жашаун жашаугьа санамай, ашагьанын ашагьаннга санамай башлады. Кьуру да Быжмапапахны сагьышын эте эди.

Бир жол ханны кьызлары, келечи чакьырып, былай айтдыла:

— Бизни барыбызгьа да эрге чыгьаргьа заманыбыз жетгенди, энди атабыз аны юсюндөн сагьыш этсин.

Келечи, ханнга барып, кьызларыны тилегин анга айтханды. Хан бираз сагьыш этип, былай айтды:

— Ала алагьа эрге чыгьаргьа заман болгьанмыды дейдиле? Алай эсе, бахчадан бирер харбыз алып манга келтирсинле. Харбызла бишип, жетип болсала, ол заманда аланы эрге берирме.

Келечи ханны жууабын кьызлагьа айтды. Ханны кьызлары бахчагьа барып, харбызла сайлап, алып келдиле. Тамата кьыз — битеу чирип тургьан харбызны, ортанчы кьыз а — бир жаны чирип тургьан харбызны, кичи кьыз а — жетип, бишип тургьан харбызны келтирдиле.

— Алайды,— деди хан,— сизге эртте окьуна эрге чыгьаргьа заман болгьанды.

Ол узакьдагьы, жууукьдагьы ханланы да жашларын чакьырды да, кьызларына бирер бал кьалач да берип, былай айтды:

— Кимни сайласагьыз да, бал кьалачланы алагьа беригиз.

Ханны кьызлары бал кьалачларын да алып, сайларыкь жашлары таба бардыла. Эки тамата кьызы бал кьалачларын эки хан жашха бердиле. Гитче кьызы уа кесини бал кьалачын Быжмапапахха берди. Эгечлери асыры кюлгенден бууулургьа аздан кьялдыла. Хан кесини кёрген кёзлерине ийнанмай, кичи кьызына дагьыда бир бал кьалач берди. Алай ол экинчи бал кьалачны да Быжмапапахха берди. Ол заманда хан бек ачууланды. Кесини эки тамата кьызына уллу той этди, гитчесине уа унамай кьойду эм да аны Быжмапапах бла бирге гедешге кечюрдю.

Бир талай замандан сора хан ауруду. Битеу усталаны чакьырдыла, алай болгьанлыкьгьа, бири да болушалмады. Ол заманда бир кьарт кьуртха кьатын айтды:

— Хан жаланда аслан эт ашап, ызындан да аслан сют ичсе сау боллукьду.

Ханны эки тамата киеую аслан эт бла аслан сют излей чыкьдыла, Быжмапапахны уа киши эсине да алмады. Бир талай кюн озгьанлай, Быжмапапахны кьатыны, ханнга барып, Быжмапапах-

ха да ат берши, аны да аслан эт бла аслан сют излерге иеригин атасындан тиледи.

— Ол кьулгъа аллай жумушну берирге къалай жарар? — деди хан. — Алай, ол ары барыргъа бек тилей эсе, жюк ташыучу къарт алашагъа минсин да, барсын.

Быжмапапах, ол осал атха да минип, кетди. Ол элден чыкьгъан заманда, хуржунундан бир атыны кылын чыгъарды да, кюйдюрдю. Олсагъатдан аны аллына, юсюнде да сауутлары бла, бай кийимлери бла батырла миниучю аты чыкьды. Быжмапапах кийинди, атха минди, сора андан ары кетди. Аты чапхан этмей, жел киби, учхан эте эди. Кёп мычымай, ол суу бойнуна жетди. Ол сууну бойнунда уа къалын къамишле ёсе эдиле. Быжмапапах, солургъа умут этип, алай тохтады. Бир заманда ол къамишле ичинде тиши асланны кёрдю. Быжмапапах, сюйрелип, жууукьгъа барып, тиши асланны марады. Тиши аслан, секирип туруп, Быжмапапахдан тилеп башлады:

— Мени ёлтюрме, мени гитче балаларым бардыла. Санга не керек эсе да, айт, мен барын да этерме.

— Манга сени сютюнг бла бир аслан балачыгъынг керекди, — деди Быжмапапах. Тиши аслан, сют да, аслан бала да берирге ыразы болду.

Быжмапапах аслан баланы да, сютню да алып, артха жолуна кетди. Жолда бара, ол ханны тамата киеулери жетди. Ала ачууланын бара эдиле. Нек десенг, ханнга ала бир зат да элтмей эдиле. Быжмапапах аланы жетгенде, ала аны танымай къалгъан эдиле, аны салам бериуюне жууап этип, аны къайры эм нек баргъанын сурагъан эдиле.

— Мен аслан сют бла аслан бала излей чыкьгъан эдим, — деди Быжмапапах. — Мени къатыным ауруйду да, ма, анга дарманла алып барама.

Киеуле андан бир кесек аслан бала этчик бла аслан сютчюк тилеп башладыла.

— Сизни жауурунларыгъызгъа мени тамгъамы салдырсагъыз, мен сизге эт да, сют да берирме, — деди Быжмапапах.

Киеуле ыразы болдула эм да аны ючюн бирер кесек этчик бла бир кесек сютчюк алдыла.

Кёп мычымай Быжмапапах ала бла саламлашын айырылды эм да башха жол бла кетди. Элни къыйырына жетгенде, ол жыртыкъ кийимлерин да кийип, хан берген осал атха минип юйюне къайтды.

Экинчи кюн, эрттенликде, ханны тамата кызылары аталарына аслан бала этчик да, аслан сют да келтирдиле. Хан алагъа ыспас этди, алай ханны сау этер ючюн а эт бла сют асыры аз эдиле. Ол заманда Быжмапапахны къатыны ханнга кёп сют, эт да келтирди. Хан аланы андан алыргъа унамай эди, алай аны ахлулары тилеп, алдырдыла. Хан этден ашады, сютден ичди да, былай айтды:

— Мен нгирек болдум, алай сют бир аман ийис этеди.

— Атам, биз гедешде жашайбыз да, ол анданды,— деп жууап этди кызы.

Хан алагъа гедешден ат оруннга кёчерге эркинлик берди.

Асланны сютю бла аслан баланы этинден сора хан сау болуп башлады. Алай болгъанлыкъгъа, ол дагъыда къарыусуз эди. Ол заманда ол ханнга алгъын жол болушлукъ этген къртуртха къатынны чакъырдыла.

— Марал эт ашаса, хан сау боллукъду,— деди къарт къатын.

Хан тамата киеулерин марал этге жиберди, кичи киеуюн а эсине да тюшюрмеди. Экинчи кюн Быжмапапах ханнга кеси барды эм да дарман излей барыргъа анга да эркинлик беририн тиледи.

— Былай къаты тилегенден сора, ол биягъы аман атны да ал да бар,— деп, хан анга арт буруп къойду.

Быжмапапах ханны биягъы ол аман атына да минип, кетди. Ол ауулдан чыкъды, ат кылын кыйырын къабындырды, сора аны аллына аны ол биягъы батырла минучю аты чыкъды. Быжмапапах иги кийимлени да кийип, атына минип, андан ары кетди. Аны аты аны кылын агъачны ичине элтип, анда тохтады. Быжмапапах бир кюлда марал сюрююню эследи.

Кесини батырла минучю атыны болушлугъу бла ол бир маралны тутду да, квалгъанларын жиберип къойду. Ол маралны кесди, этин артмакълагъа салды да, ол тамата киеуле къайтырыкъ жол бла артха къайтып тебиреди. Алгъын жолдача, тамата киеуле кърурай къайтып бара эдиле. Ючюсю да саламлашып, бирге кетип тебиредиле.

— Сен къайры бараса? — дедила Быжмапапахха.

— Марал этин излеген эдим, мени анам ауруйду,— деп жууап этди ол. — Энди уа ма анга дарман алып барама.

Киеуле андан бир кесек эт тилеп башладыла.

— Сиз кесигизни къабыргъаларыгъызгъа мени тамгъамы салыргъа унасагъыз, эт берирме,— деп Быжмапапах жууап этди.

Киеуле унадыла. Быжмапапах аланы къабыргъаларына кесини тамгъасын салды, бир кесек этчик берди, сора ала бла саламлашып, башха жол бла юйюне кетди. Ауулгъа жетген заманда Быжмапапах биягъы хан берген атха минди, кесини гюрбю кийимин кийди да, юйге кетди.

Экинчи кюн эрттенликде ханны тамата кызылары аталарына марал этчик алып келдиле. Кичи кызы да ханнга марал эт келтирип келди. Хан андан этни алып ашаргъа унамай эди, алай аны жууукълары бек тилегенлери себепли, ала ол кыызгъа жанлары ауруп, жакъ басханлары ючюн, кызыны атасы ол кызы берген этни да ашады.

Хан, ол этни ашап, былай айтды:

— Эт а иги эди, алай жаланда аман ийис этеди.

— Атам, да биз ат орунда жашайбыз, ийис этмей, не этсин,— деди кызы.

Ол заманда хан алагъа ат орундан аш юйге кёчерге эркинлик берди.

Хан сау болду. Кесини сау болгъаныны кыуанчына ол улуу кърманлыкъ, той-оюн этерге башлады. Кѣп халкъны жыйды, узакъда, жууукъда ханланы да жашлары бла бирге чакъырды. Кесини тамата киеулерине уа бек иги атлагъа минерге, бек багъалы, айбат кийимле киерге буюрду.

— Мен бу кыуанчда мени киеулерим кимден да бай кийимлерин сюеме,— деди ол.

Быжмапах муу эшитгенде, хан аны киеуге санамагъаны ючюн, жүреги бек кыйналды.

Ол ауулну ары жанына барды да, къара кылынны кыйырын къабындырды. Ол заманда аны аллына батырла миниучю жюйрюк къара ат чыкъды. Быжмапах терк окъуна иги кийимлеге да кийинип, батырла миниучю дум къара атха да минип, ханны арбазына жетди.

Адамла асыры сейирсингенден, тамаша этип къалдыла: алачы алларында, аланы кѣзлерин асыры къаматхандан, сокъур этип кыорча, аллай ариу атлы сюелди.

— Бу бай жаш къайданды, ол кимладанды? — деп адамла бары да бир-бирлерине сора эдиле, алай киши да жууап эталмай эди. Ол Быжмапах болур деп, кишини да эсине келмей эди. Быжмапах атдан тюшдю да, аны ханны аллына элтди да, былай айтды:

— Хан, ма бу батырла миниучю ат энди сеникиди,— деп кетди. Ауулдан ары чыкыгъандан сора, ол кѣк кылынны кыйырын къабындыргъанлай, аны аллына батырла миниучю, къаралдым кѣк ат чыкъды. Быжмапах аллын жолдан эсе да бай, омакъ кийимлеге кийинди, сора ат, садакъ окъча учуп, аны ханны арбазына жетдирди. Ол ханны къаласыны буруу бегимлеринден секирип ѳтдю да, адамла уа бютюн бек тамаша этдиле. Ала ол жашны ким болгъанын бир да билалмадыла. Быжмапах атны ханнга элтгенди эм да аны ханнга сауыгъа бергенди. Халкъ, батырла миниучю атланы тѣгерегине басынып, сейир эте эдиле. Быжмапахны арбаздан къалай кетгенин киши да эслемеген эди.

Быжмапах а биягъы ауулну ары жанына кетди, акъ кылынны къабындырды да, сора аны аллына акъ ат келди. Ол ханны къаласыны бурууларыны бек бийик жерлери бла секирип ѳтюп, ханны арбазыны ортасында тохтады. Адамла, ол айтхылыкъ иги жашха бла аны сейир атларына къарап, сыйланыуну да унутуп, бары да сейир-тамаша этип къалдыла. Адамла Быжмапахны тѣгерегине басындыла, сора аны ким болгъанын соруп башладыла.

— Хан эшитирге сюе эсе,— деди Быжмапах,— мен барын да айттым.

Хан эркинлик берди, сора жаш бу биз билгенин айтып башлады.

Асыры сейир этгенден, хан кючден-бутдан сау къалгъан эди. Бу анга тюшча кѣруне эди. Бу жаш аны кичи киеую болгъанын билди, алай аны хапарын бѣлдюрюрге болмады.

— Мен бу хан манга берген осал атгъа да минип, ауулну ары жанына барып, андан кесими батырла миниучю атларымы чакъы-

ра эдим, ала уа аслан бала этни да, аслан сютно да, марал этни да мадарыргъа болуша эдиле. Мен хар заманда да тамата киеуле къайсы жол бла барлыкъ болсала да, ол жолгъа келе эдим. Эки кезиуде да ала къуру къоллары бла къайтып келе эдиле, мен а алагъа бир кесек эт бла сют берген эдим. Аны себепли уа, мен аланы жауурунларына бла къабыргъаларына кесими тамгъамы къыздырып салгъанма.

Хан да, жыйылып тургъан халкъ да жашны айтхан хапарыны керттилинг билирге ашыкъгъандан тѣзалмай эдиле. Бары да, керти да, ханны тамата киеулерини жауурунларында бла къабыргъаларында тамгъалары болгъанына бла болмагъашына къараргъа сие эдиле. Хан алагъа кѣлеклерин тешерге буюрду, сора бары да аланы жауурунларында, къабыргъаларында да кюйдюрюлюп салынган тамгъаланы кѣрдюле.

Хан кесини тамата киеулерине, ала аны алдагъанлары ючюн, ачыуланды, чамланды. Битеу халкъ къарап тургъанлай, хан кесине жангыз киеуге Быжмапапахны санады эм да кесини саулай ханлыгъын анга берди. Тамата эки кисуюн а ол, къыстап, тийресинден гунч этди. Быжмапапах а кесини жаш къатыны бла бирге насыплы жашап къалдыла. Ханны измиси бла, экиси да барып. Быжмапапахны атасын, анасын кеслерин болгъан жерге келтирди. Андан башлап, ала бир-бирлеринден айырылмай, ахыр кюнлерине дери да ашап-жашап къалдыла.

ЗЫНГЫРДАУУКЪ *

Бир жарлыны юч жашы болгъанды. Ала жаланда ууда не эталсала да, аны ашап, аны бла жашап тургъандыла.

Бирде жарлы уугъа баргъан жеринден юйюне къайтмай къалгъанды. Бир къауум кюнден сора жашладан таматасы атасын излерге баргъанды.

Ол бара-бара кетип, бир ачыкъ талагъа чыкъгъанды. Анда бир уллу кийик эчкини кѣргенде, аны марап атды. Эчки абынды, алай болгъанлыкъгъа жыгъылгъан этмей, къачып башлады. Аны мараучу энтда он кере атып урду. Ол а дагъыда къачып бара эди. Ахырында мараучу кесини ахыр онбиринчи огъу бла кийикни атды, сора эчки жанындан тюшдю.

Жаш ѳлтюрген кийигине жанлады да, терисин сыдырып башлады, алай, къайдан эсе да чыгъып, Зынгырдауукъ келип, былай айтды:

— Сен къайдан келгенсе? Сени атангдан жаланда кѣп болмай мындан алда кюнден-бутдан къутулгъанма. Ол мени кѣп эчки сюрюююмю гунч этгенди, жангыз бир эчки къалгъан эди да, аны да сен ѳлтюрдюнг! Апсатыны къолундан ѳлгюн!

Чамланган Зынгырдауукъ мараучугъа жууукъ жанлап, былай айтды:

— Атышмы, тутушму?

* Зынгырдауукъ — тау жин (миф.).

— Атышхан а тиширыула да этерле, кел, тутушайыкъ,— деди жаш.

Ала тутушдула, къаты кюреш башланды. Мараучу Зынгырдауукъну кѣтюрюп урду да, ол ашыкъларына дери жерге батылды. Ала дагыда сермешдиле. Зынгырдауукъну жаш уруп тобукъларына дери жерге батдырды. Зынгырдауукъ да жашны белине дери батдырды. Ючюнчю кере тутушханда, жаш уруп, Зынгырдауукъну белине дери жерге батдырды. Зынгырдауукъ ачыуланды, жашны ёрге кѣтюрдю, хауада тѣгерек айландырды, жерге урду да, бойнуна дери жерге батдырды. Андан сора уа хыликкя эте айтды:

— Аха, жигит, къолума тюшдюнгмю! Къалайса?

Ол сѣзлени айтып, Зынгырдауукъ жашны башын уруп тайдырып, къайры эсе да кетип къалды.

Эки-юч ай озгъандан сора жашны къарындашлары къайгъы этип башладыла.

— Бизни тамата къарындашыбыз къайда болур, анга не болгъан болур, Аллах билсин,— деп, ортанчы къарындаш тамата къарындашын излерге кетди.

Ол да бара-бара кетип, бнягъы талагъа чыкъды. Талада кюте тургъан кийик эчкини кѣрдю. Ол эчкини кѣп кере да атды. Хар жолда да мараучу уруп турду, алай болгъанлыкъгъа, эчки уа къачып бара эди. Ахырында ол бек артха къойгъан огуу бла атды да, эчки ауду. Ол кийикни терисин сыдырып башлады, алай ол чакъда, къайдан эсе да Зынгырдауукъ чыгып, жилияп, былай къаргъап сѣлешди:

— Сен бери къайдан чыкъгъанса? Мен сени атаңдан да кючдеп-бутдан кѣтулгъан эдим. Ол мени кѣп эчки сюрюулерими къыргъанды. Жаланда бу эчки къалгъан эди да, сен а муну да ёлтюрдюнг. Сени уа Ансаты ёлтюрсюн!

Чамлангъан Зынгырдауукъ мараучугъа жууукъ жанлап, былай сорду:

— Атышмы, огъесе тутушму?

— Атышхан тиширыула да эталлыкъдыла, жюр, тутушайыкъ,— деп жаш жууап этди.

Тутушуп башладыла. Жаш жерге уруп, Зынгырдауукъну ашыкъларына дери батдырды. Зынгырдауукъ а аны тобукъларына дери жерге батдырды. Дагыда жангыдан сермешдиле. Бу жол жаш Зынгырдауукъну тобукъларына дери батдырды, ол а кесни душманын белине дери батдырды. Ючюнчю кере тутушургъа келишдиле. Зынгырдауукъну жаш кѣкюрегине дери батдырды. Зынгырдауукъ а жашны бойнуна дери батдырды. Ол заманда Зынгырдауукъ хыликкя эте айтды:

— Аха, жигит, тюшдюнгмю! Энди халынг къалайды?

Сора жашны уруп, башын тайдырып, ол келген жаны таба кетди.

Бир талай замандан сора, къарындашларын излей, бек кичилер — Саран чыкъды. Ол, къалай-алай болса да, къарындашларын тапмай къоймазгъа эм да, тап тюшсе, жолда бара, не тукъум

болса да, бир кийик ёлтюрюрге къаст этди. Ол кёп заманны барып турду, сора ариу талагъа жетди. Ол талада кийик эчки кёрдю. Саран окъларыны барысы бла да атып, уруп, аны кючден-бутдан ёлтюрдю. Саран аны терисин алып башлагъанлай, Зынгырдауукъ чыгып, былай айтып башлады:

— Ах, сен не этдинг! Мен сени атаңдан кючден-бутдан къутулгъан эдим, ол мени кёп эчки сюрюулерими къурутханды, жангыз бу эчки къалгъан эди да, аны да сен ёлтюрдюнг. Сени уа Апсаты ёлтюрсюн!

Зынгырдауукъ, кёз жашлары да келе, къарагъан да эте, сорду:

— Тутушханмы этейик, огъесе атышханмы этсейик?

Саран сагъыш да этмей жууап этди:

— Атышхан тиширюула да этдиле. Жюр, тутушхан этейик.

Ала кёпге дери кюрешдиле, алай болгъанлыкъгъа, бир бирлерин хорлаялмадыла. Ахырында Саран Зынгырдауукъну жерге алай урду да, ол а жерден ёрге къалай къобаргъа да билмей къалды. Саран башын юздюрюп тайдырыргъа умут этди, алай Зынгырдауукъ къутуладды. Ол, аягъы басханны кёзю кёрмей, къача эди. Саран Зынгырдауукъну ызындан болду, алай Саранны аллындан бир къуртха къатын чыкъды да, былай айтды:

— Жигит жаш, былай бла сен Зынгырдауукъну жеталмазса. Андан эсе башха жаны бла, аллына тюшерча бар, ма ол андагъы жол бла бар, андагъы жол бла Зынгырдауукъ атына минип ётерикди. Жолда юч терен уру къаз. Зынгырдауукъ аты бла биргелей биринчи уругъа тюшер, кесини атын аямай къамичи бла тюсер, ат чартлап чыгъар, алай экинчи уругъа тюшер. Сора ол атын бютюн да бек тюер. Ат ючюнчю уругъа тюссе, ол кесини батырлада болуучуча къарыуун тас этер да, сора андан а чыгъалмай къалыр. Зынгырдауукъ чыгъалмай къалгъан атын къоюп кетер. Ол заманда сен ол атны къатына жанла да, бу журун кесек бла сыла. Ат алгын халына келир, батыр кючлю болур, ючкюнлюк жукъуну башлар. Алай болгъанлыкъгъа, сен ол атха минип, Зынгырдауукъну терк окъуна жетерсе эм да тутарса. Зынгырдауукъ, биллип къой, эр киши туююлдю — кесинден ариу жан болмагъап тиширюуду. Аны туталсанг, аны алай болгъанына кесинг да ийнанырса. Ол заманда, аны къара чыпыннга чач эшмелеринден байла, сора хар заманда да санга боюн салып туругъа аны атыны атындан къаргъандыр.

Саран барын да къуртха къатын айтханча этгенди. Батырла минучю аты бла ол Зынгырдауукъну жетди, аны тутду, сора хар заманда анга боюн салып туругъа къара атны аты бла къаргъандырды. Зынгырдауукъ андан сора Сараннга къатын болуп къалды. Ол Сараннга юсюнде башха адам баралмазлыкъ атын саугъагъа берди, андан сора уллу ауурлугъу болгъан къылычын да саугъагъа берди, сора кесини суюгенин белгилеп, Саранны бармагъына жюзюгюн кийдирди.

Саран Зынгырдауукъну къаласында жашап башлады. Саран хар эрттен сайын уугъа бара эди, Зынгырдауукъ а азыкъ хазыр-

лай эди. Саран Зынгырдауукъну алай бек сые эди, тап намаз эте туруп окъуна, аны суратын кесини аллына, намазлыгъыны кыйырына сала эди.

Саран бирде суу жагъада намаз эте тургъанлай, кючлю жел уруп, Зынгырдауукъну суратын намазлыкъны кыйырындан суугъа атмоса эди, бу палах болмаз эди. Саран анга бек ачыу этген эди, сора ичинде бек уллу мудахлыкъ бла къалагъа къайтып келген эди.

Ол кезиуде, бир ауулну къатында, къайсы ханны эсе да шапасы сууда баргъан суратны эсегенди. Ол аны суудан чыгъарып ханны жашына келтиргенди. Ханны жашы уа ол суратда къызы болмагъанча ариулугъуна сейирсингенди, сора айтханды:

— Елмесем, бу къызы тапмай къоймам эм да аны алырма,— деп.

Алай ант этип ол кесини аскери бла ол ариу къызы излей кетди. Кѣп мычымай, ол Зынгырдауукъ бла Саран жашап тургъан къалагъа келди.

Ханны жашы Саран бла уруш этип башлады, алай болса да, артыкъ уллу кыйын да салмагъанлай, Саран аны аскерин кырды, ханны жашын а юйюне жиберип къойду.

Ханны жашы кесини хорланнганыны юсюнден атасына айтды. Хан алгъындан юч кере кѣп аскер жыйды, сора ханны жашы дагъыда Саранны къаласына атланып кетди. Саран кѣп аскерлени келе тургъанын кѣрюп, батырла миниучю тамаша атына минди, къатыны саугъагъа берген къылычын да алып, урушха кирди. Ол аскерлени да биягъыча кырды, ханны жашын а артха, юйюне жиберди.

Ханны жашы ююнчю кере да аскер жыйды, ол аллыннгыдан да аслам эди. Ол быллай ант бла биягъы къалагъа атланды:

— Ол факъыраны ѳлтюрючю уруш этгенни къоймам,— деп.

Биягъы атына минип, къылычын алып, Саран ханны жашы бла къызыу урушха кирди. Сол жанына айланып урду да, душман аскерни жарымын туурады, онг жанына айланып урду да, къалгъан жарымын туурады, ханны жашын а жесирге алыргъа да бир тебиреди, алай болса да, артда биягъы, артха юйюне ийди да къойду.

Ахырында, хан да, жашы да Саранны хорлаялмазлыкъларына тамам ийнанып, къоншуларын — къуртха къатынны чакъырып, былай айтдыла:

— Жаным, кѣзюм, бизни ишибиз осалды: биз Саранны хорлаялмайбыз. Бизге Саранны хорларгъа болуш. Санга уллу саугъа этербиз.

— Да не этейим да,— деди къуртха къатын,— сизни ююн не эталсам да, бир кѣрейим.

Бир жол, къуртха къатын Саранга келип, анга быллай сѣзле айтды:

— Балам, жашым, мен жарлы къарт къатынма, мени жашар жерим жокъду. Манга жанынг аурусун, мени юйюнге ал. Мен сени юйюнге битеу юй жумушларынгы этип туурма.

Саран к̄арт к̄атыннга жазык̄сынды эм да к̄атыннына айтды:

— Жазык̄ к̄атынды, ол к̄ыйналып жашайды, кесибизни юйюбюзге жиберейик.

Зынгырдауук̄ да ыразы болду.

Экинчи кюн, Саран кетгенден сора, к̄уртха к̄атын Зынгырдауук̄г̄а сорду:

— Ариучук̄, сени эринги жаны к̄айда болганын сен билемсе?

— Билмейме,— деди Зынгырдауук̄.

Ол заманда к̄уртха к̄атын айтды:

— Да сора сен а аны кесине сорсанг а. Ол сени сѳе эсе, аны санга айтыр.

Саран юйге тамам киргинчи ок̄уна, аны к̄убулта, к̄атыны былай сорду:

— Мени баг̄алы эрчигим, сени жанынг к̄айда болганын сен манга энтда да айтмай тураса.

К̄еп саг̄ыш эте турмай, Саран жууап этди:

— Мени жаным эшик артында сѳелип тург̄ан сибирткидеди.

Саран юйден кетгенлей, Зынгырдауук̄ сибирткини алды, аны бай кийимлеге кийиндирди да, ундурук̄г̄а салды. Артха к̄айтханында, Саран сейир этип сорду:

— Сибирткини омак̄ кийиндирирге сени эсинге нек тѳшгенди?

Зынгырдауук̄ а жууап этди:

— Сени жанынгы мен эшик артында сѳеп тураллык̄мы эдим да?

Саран кюлген да этип, сибирткини ундурук̄дан бир жанына атды. Ол заманда к̄атынны жюреги к̄ыйналды да, сора ол былай айтды:

— Да сора кертисин айт, сени жанынг к̄айдады?

— Мени жаным арбазда жатып тург̄ан итдеди,— деди Саран.

Эри ууг̄а кетгенден сора Зынгырдауук̄ итни юйге кийирди эм да аны ариу бай кийиндирди.

Саран к̄айтды, к̄атыннына урушду, итни юй ичинден кыстады. Ол заманда Зынгырдауук̄ жилиды:

— Сен мени нек алдайса? Сен мени сѳймейсе, мен к̄ереме,— деди ол.

— Санга бу затны юйретгенге аман палах жетсин!— деп кычырды ол заманда Саран. — Мени жаным мени башымда алтын чокайчык̄даг̄ы жюлгюшчюкдеди.

Экинчи кюн, Саран кетгенден сора, к̄уртха к̄атын Зынгырдауук̄ну к̄атына келип сорду:

— Энди уа к̄алайды? Сени эринги жаны к̄алайында болганын билдингми?

К̄уртха к̄атынны ог̄урсуз иш этеригине шекли да болмай, Зынгырдауук̄ жууап этди:

— Аны жаны аны башында алтын чок̄айчыг̄ыны ичинде тург̄ан жюлгюшчюкдеди.

Бир жол къртха къатын Саранга айланып айтды:

— Жашчыгъым, балачыгъым, жюр, сен солугъан кезиуде мен сени башынгы тарайым.

Саран унамай эди, алай къртха къатын къоймай къадалды. Унатды. Ол заманда Саран башын аны тобукъларына салды да, герк окъуна къалкъыды. Алгъа къртха къатын, алай кибик кърююр ючюн, Саранны чачын тарай эди, алай аны къалкъыгъанын кърюп, аны башында чокайчыгъында жюлгюшчюкню сермеп алып, Саранны кесди, ёлюгюн а элтип аулакъгъа атды. Сора чабып, ханнга айтды:

— Мен кесим берген сёзюю толтурдум! Мен хорланмагъан Саранны ёлтюрдюм. Энди уа барыгъыз да, Зынгырдауукъну алып келигиз.

Хан къууанды, болукъ тойну халкъгъа билдирди, сора Зынгырдауукъну алып келирге кетди.

Зынгырдауукъну хор бла кючден-бутдан арбагъа миндирдиле, алай Саранны атын а туталмадыла. Ат хар къатына келгенни уруп, ёлтюрюп бара эди. Иерин да алай терк алалмадыла. Ханны аскери бары да жыйылды. Къоншу ауулланы адамларын да болушлукъгъа чакъырдыла, сора иерин кётюрюп, онеки къош ёгюз жегилген арбагъа кючден-бутдан салдыла.

Саранны кылычы да асыры ауурдан битеу халкъ жыйылып, жыйырма къош ёгюз жегилген бирси арбагъа уллу кыйынлыкъ бла салды.

Зынгырдауукъну ханны къаласына келтирдиле, ат иерин бла кылычны сарайгъа салдыла, атны уа тегерегин тёрт да бийик темир буруу бла бегитдиле.

* * *

Къалай эсе да бирде сюрюучюле ол Саранны ёлюгю тургъан жерни къаты бла ётдюле. Ала тохтап, ёлюкге къарагъанларында, аны бармагъында жюзюкню кёрдюле. Жашны бойнунда уа бир гитче жюлгюшчюк чанчылып чюелин тура эди. Сюрюучюледен бири Саранны башында алтын чокайчыгъын эследи, сора бары да анда алгъын жюлгюшчюк туруучу чунгурчукъну кёрдюле. Сюрюучюле жюлгюшчюкню алып, аны алгъынны жерине салдыла. Ол сагъатлай Саран сау болуп, керилген да эте, сюрюучюлеге айтды:

— Бу не сейир эди! Мен нечик къаты жукълагъан эдим!

Аны ол сёзюне сюрюучюле жууап этдиле:

— Биз болмасакъ эди, сен ёмюрге да жукълагъанлай къалыр эдинг. Биз сени кёрген заманда сени бойнунга жюлгюшчюк чанчылып тура эди. Аны жерине — сени алтын чокайчыгъынга салып, сени сау этгенбиз.

Былайда Саран болгъан ишлени барысын да билди. Ол юйюне баргъанында, кесини къаласы бузулуп тургъанын кёрдю. Ол Зынгырдауугъун, атын, кылычын, ат иерин да изледи, алай бир затын да тапмады. Ол заманда Саран, кеси бла анча кере да

уруш этип кюрешген хан уду аны кбаласын бузганын эм да Зынгырдауукъну алып кетгенин ангылады.

Саран, факъыра кибик кийини, ханны кбаласына кетди. Кбалдагы жанлай келгенлей, ол суу бойнунда кумгъан бла суу ала тургъан кызчыкны кергенди.

— Кызчыкъ, сен сууну кимге аласа? — деп сорду Саран.

— Ханны жашыны кбатышына — Зынгырдауукъга, — деп, кызчыкъ жууап этди.

Саран кызчыкъга тынгылы соруп, битеу болуниганын андан билди. Сора ол кызчыкны кумгъанын алып, суу алып, кумгъанны ичине эслетмей жүзюк атды эм былай бир пенча кере айтды:

— Келинге бар да, анга кёлларынг кирдиле деп айт. Ол кёлларын жуууп башласа, сен кумгъандагы сууну битеу куюуп жибер, кесинг а отоудан кычып чыгып кет.

Кызчыкъ Зынгырдауукъга келди да:

— Келинич, сени кёлларынг кирдиле, жүр, мен кёлларынга суу куюйым да, кёлларынгы жуу, — деп кбадалды.

Зынгырдауукъ кёлларын жуууп башлады, кызчыкъ а сууну битеу да куюуп, отоудан арбазга кычып кетди.

Зынгырдауукъ жүзюкню керюп, эрини сау болганын эм да узакда болмаганын билди. Асыры куюушгандан, былайда акылдан шашарга аздан кбалды. Ол кызчыкны чакырды да, суу ала туруп, суу бойнунда ол кимни кергенин соруп башлады. Ханны арбазында уа той бара эди. Саран, факъыра кийини да кийгенлей, тепсей тургъанлагъа жууукъ жанлады. Ол заманда Зынгырдауукъ айырылмай терезеден кырай эди, сора тепсегенлени арасында эрин юсюнде факъыра гюрбелери да болгъанлай окъуна таныды.

Башкала да танымай тургъанлай, Саран ханга жанлады да, намыс эте былай айтды:

— Хан, сени атынгы суугъа элтирге манга эркин этсенг а.

— Бек ыразыма, — деди хан, — алай сакъ бол, ол сени уруп, ёлтюрюрге болур. Бу ат кеплени ёлтюргенди, энди биз аны суугъа элтмейбиз, анга сууну сарайга элтебиз.

— Кылай боллукъ эсе да, мен бир керсим, — деп жууаплады Саран.

Ол атны катына жанлады, ат а иесин терк окъуна таныды да, аны тегерегине чабып тебиреди.

Сора Саран атха суу ичирип жерине дери барырга хандан ат иерни тиледи. Атны факъыраны уругъа чапмагъанын керюп, хан былай айтды:

— Ат иер сарайдады, ол ат санга юйюрсюнсе, менде атчы шапагъа квалырса.

Саран сарайга кирди, бир сермегенлей ат иерни алды да, атны сыртына салды. Факъыраны ол болмагъанча уллу кырыууна бары да бек сейир этдиле. Саран а ханга айланып, былай айтды:

— Хан, энди манга кылычны тагъарга эркин этсенг а.

Хыйла этилирин билмегенлей, хан жууап этди.

— Аны да ал, сени окъуна болсун, алай ол бек ауурду, сен аны кётюраллык да туююлсе.

Саран кылычны кыйнаймай кётюрюп алып такъды.

Халкъ бютюн да уллу сейир этди. Саран атха суу ичирди да ханны арбазына кыйтды. Алайда уа ханны да, жашын да уруп башларын тайдырды, квалаларын бузду, кесини къатынын — Зынгырдауукъну кутхарды.

Кёп да мычъмай, Саран жангы квала ишледи, сора къатыны бла бай эм да насыплы жашап квалды.

СОЛТАН-ГЕРИЙ

Бир жаш къатынчыкъны эри бир кыйын ауруудан ауруп ёлген эди. Аны, аты да Солтан-Герий деп, кесине да жалан бир ай болган жангыз жашчыгъы бар эди. Ёлюрюню аллында къатынчыкъны эри былай осуят этген эди: «Сен бизни жарлылыкъыбызны кёресе, биз бирге кёп жашап ырысхы эталмагъанбыз, аны да билесе, манга жюрегинг кыйналмасын. Мени жанымдан суйген булат-мукъладис къамамы сакълап, жашыма бер.

Дунияда жашауу болса уа, мени кибик жарлыланы намыслары эм насыплары ююн жашасын. Ол заманда мени къабырда сюеклерим тынч жатарла».

Ол ёлдю, кетди. Аны къатыныны акъ бетини кызыл нюрю тас болду, толу жаякъларында батычукълары думп болдула.

Кеси жангыз квалгъаныны ачыуундан, сютде дугъум ойнагъанча, ойнай туруучу къара ачык кёзлери, онгаракъ да болуп, теренге кетдиле, будай кылкысыча узун кирпичлери кёзлерине ауурлукъ этип, кёзлерин толу ачалмай башлады.

Сыбызгъы кибик субай санлары асыры мыккылдан сингирлери юзюлгенча болуп, къарыусузлугъу хорлап, кёл эталмай уллу ижилди.

Солтан-Герийни бешикке бөлесе анасы, ол атасы осуят этген къаманы да, жашчыкъны онг кёлчугъу жете турурча, биргесине бёлеучю эди.

Бирде, бир кызыу жай кюн ортада, анасы жашчыкъгъа ёшюнюн салыргъа башын ачханлай:

— Оу, кюном къарангы! — деп артха секирди. Дагъыда эс жыйып, жашчыкъны юсюне секиргинчи, кърч бетли бир уллу багъырбаш жилин бешикден созулуп тюшюп, айланч-бойланч эте, эки къулакъ арты да алтынча жанганлай, босагъаны тюбюне кирди да кетди. Жашчыкъны анасы, жашчыкъдан тюнгюлюп, бешикке кеси жангыз къараргъа къркъуп, чачын-башын жырта, бутларын тюе, къоншулагъа мыллыгын атды.

Къатынла чабышдыла. Отоу адамдан толду. Таш салыучу бир кърт къатын, акъырын, жашчыкъны башын ачып къарагъанда, тюз чертлеуюк тенгли, хауа чыракъча жанган, бир минчакъны сабийни бойнунда тагъылып кёрдюле. Бек тамаша этедиле, алай жукъ айтыргъа уа киши базынмайды.

— Арабий, кѡапхан иш этмеге эди,— деп, жашчыкѡны санчыкѡларына кѡараргѡа бешикден тешиде. Сабийге болгѡан заран жокъ эди, кесчиги да кѡолчукѡларын да узатып, керилип, эснеп, жарыкчыкъ болуп уянды, уянганлай, кесин анасыны юсюне атды.

Бешикни жѡя туруп, кѡаманы тышына чыгѡардыла. Кѡараргѡанда: кѡаманы кѡыныны кѡабыргѡасын да тешип, не эсе да, ичинде жазуулары бла бир тѡгерек тамгѡачыкъ салынып кѡрдюле. Киши жукъ айталмай эди, алай ол тамгѡаны жилин салып кетгенин жар ким кеси жюрегинден ишексиз биле эди.

Бу зат битеу тийре элlege да сейир болду. Хар адам бу аламатын, кесини акѡылына келгенча, кѡп тюрюю затха тѡрелей эди. Андан башха ауузда бир таурух жокъ эди.

Бир кѡауумла: «Бу жашчыкъ дуняда болмагѡан бир тамаша болургѡа туугѡанды. Кѡп жашасын бу!» — дей эдиле.

Бирле да: «Бу жаш кѡп жашар суюк туююлду, аны кеч, эртте болсун, жилин жокѡламай амалы жокѡду. Жилин аны кѡайда да тапмай кѡоймаз», — дей эдиле.

Адамланы алай тюрюю-тюрюю айтханларына жашчыкѡны анасы асыры кѡоркѡуулу сагѡышланы башындан чачалмагѡандан, аны бешикке салмай, биргесине жатдыра эди.

Суку кѡайгѡыла асыры учундургѡандан кѡатын жашчыкѡны да жуургѡанинга чулгѡап, элде бир жюз бла жарым жылдан артыкъ жашагѡан эм да бек акѡыллыгѡа саналгѡан кѡарт Бекмурзагѡа кетди.

Бекмурза кѡатынны жашчыкъ бла келгенин кѡрюп, «кюнахшы» бергинчи да тѡзмей:

— Кел, маржа, кел. Мен бу сабийни хапарын эшитип, баралгѡан а этмей тура эдим,— деп, бек жарыкъ болду. — Айт хапар, нек келнучю болгѡанса,— деди дагѡыда кѡарт.

— Да бу сабийни сен бир кѡр, манга бир оноу да эт, ансы, халкъ асыры кѡп тюрюю затла айтхандан, башым тирмен ташыча, тѡгерек айланады,— деди жашчыкѡны анасы. — Бу минчакѡгѡа да не этейим, кетергенми этейим, огѡесе турмагѡамы кѡояйым?.. Билмейме..

Жашчыкѡны анасы кесини жарсыуларын айта тургѡан кезиуде, Бекмурза, кѡартлыкѡдан тукѡуш-мукѡуш айланган суюклерини юсюнде базык кѡан тамырлары бла жыйырылган териси кѡатып тургѡан кѡургѡакъ кѡоллары бла жашчыкѡны башын акѡырын сылай, кеси да жаш заманы эсине тюшгенде этиучюсюча, суююнюп ышара тура эди.

— Да, келин,— деди Бекмурза,— бизни аталарыбыз айтып эшитгенме мен: жилин сабийге не жарыкъ, не да мутхуз минчакъ тагѡыучуду деп. Алай а сени жауунгу баласына тагѡылсын мутхуз минчакъ! Ол аманды. Жарыкъ минчакъ ючюн а кѡоркѡма. Хайт деп ѡсдюр жашны, киши болмагѡа кѡой, эшта, андан бизге, Аллах айтса, бир насып келир эсе уа,— деп кѡарт бираз тынгылады.

— Сора,— деди Бекмурза,— минчакѡгѡа да тийме, турма кѡой;

аны такъгъан жилин хата этерге унутуп, неда билмей кетмегенди, къркъма, жашай барсакъ, кърюрбюз.

— Сау бол, аппа! Кър болайым жанынга! Сени кюсер кюнню бизге Аллах бермесин,— деп къатынчыкъ, жашчыкны да жангыдан чърген, мор мухарисге жаулугъун бетине теренирек тартып, бир къанатын да сол инбашына артха атып, уяла-уяла, жашчыкны да кекюрегине къысханлай, юйюне кетди.

Жашчыкъ кюн санны кър да, сагъат сан бла ёсе эди.

Солтан-Герийни анасы, инжиулери асыры кърден, кеси кесине оноу эталмай, жилий-жилий туруучу эди. Ол заманда Солтан-Герий, жукка иче тургъанын кърюп, анасыны кърюне кърарап тура кетип, акъ къалашчыкча толу, жумушакъ къролчуклары бла анасыны кърлеринден жилимукъларын сыйпаргъа кюрешуучу эди.

Солтан-Герийге сегиз жыл болгъандан сора, элде жашчыкъла бла бузоула кърюп, андан алгъан хайырчыгъы бла анасына болушуп башлагъан эди. Жашчыкъла бла ойнагъанда, хар заманда да оюн башчысы болуучу эди, негерчиклери да аны бек сыйюучу эдиле.

Ол аузда келиучу Черек суу жай бир кесек заманга келип, тыйылып къалуучу эди. Чыранладан эриген, не да жауун суу келсе, ол сууланы элге бийлик этген Мухтарбий, халкны жыйып, кесни сабанларын сугъарыргъа болмаса, халкгъа тамычы да бермеучу эди.

Ол кезпуледен биринде Солтан-Герий, бузоулагъа бир суу ичирейим деп, Мухтарбийни илипинине бузоуланы сургенде, тыймай, бузоуланы Мухтарбийни тары сабанына уруп кърюгъан эди. Уудан келе, Мухтарбий жашы бла бузоуланы тары сабандан чыгъарып, Солтан-Герийни да къамичи бла уруп: «Шашмай атасына ушайды, къалмазлыкъ, уруп ёлтюрюп кърюргъа керекди ёчюллюкню»,— деди.

Мухтарбийни жашы: «Кър-кър, ата, бир иги адамдан неда бир мюлк несинден туугъан болса да бир иш эди. Муну, сууалчан кибик, неси бла кюрешесе, кел»,— деп, экиси да элге кетдиле. Ол къамичи да, ол сёрле да Солтан-Герийни жаш жюрекчигине тагъылдыла да къалдыла.

Ингирликде юйге келгенде, Солтан-Герий анасына сорду:

— Амма, мени атам аман адаммы эди?

— Огъай, балам, ким айта эди аны санга?

— Мени атам жарлымы болуучу эди?

— Хау, жаным, сени атанг да, халкъдан бирича, Мухтарбийни мюлкюнде тыйюле ёлгенди. Мухтарбий а кимге не берген сунаса. Ма анандан къалып мени бир жаулугъум, атасындан къалып а сени атангы бу къамасы, аланы юслерине жукъ кършулмагъанын кърмеймисе? Къраманы уа атанг санга кърюгъанды,— деп, анасы Солтан-Герийге атасыны осуатын айтды.

Черек сууну тыйылып къалууну юсюнден кър тюрлю хапар жюрюй эди. Сууну башына баргъанла, ары жеталмай, кър тюрлю хапарла айтып, жукъ да эталмай келиучу эдиле. Болса да, хар адам сууну башында сарыуек жатханды деп, бир ауздан айтыучу

эди. Киши жукъ эталлыкъ туююлдо; жилияла чекден жууукъ да ётмейдиле, дей эдиле.

Бир адам сарыуекни хапарын башласа, Солтан-Герийни эсине олсагыт Мухтарбий туююучю эди. Солтан-Герий аны сарыуекден башха кёрмей эди. Ол акъылбалыкъ болгъунчу окъуна бийни къамичисин сынагъанын, артыгъыракъ да ол ёлген атасын жатхан къабырында кьоймай, аман сёлешгенин бир да жюрегинде кечиндиралмай эди.

Элде Мухтарбий кибикле дагъыда бар эдиле. Аланы къарыу-сузлагъа зорлукъ этиулерин хар кимден да Солтан-Герий алгъа эслеп тебиреген эди. Солтан-Герий, заманны ёте баргъанына кёре, мазаллыдан мазаллы бола бара эди.

Къарылгъач къанатыча къап-къара чачы, кенг, ачыкъ мангылайы, анасына ушаш узун къара кирпиклери, аланы туюбюнден уялчагъыракъ, алай а жулдузча жютю жаннган, талгъырыракъ кёзлери аны жигитлигине шагъатлыкъ этедиле, деп алай айтыучу эдиле. Алгъа тургъан мазаллы кёкюреги, кенг жауурунлары, гиртчи шаугютлю, къаты сюекли билеклерине къарасанг, ташдан къысын суу чыгъарып дер эдинг.

Солтан-Герийни кесини жарлы тенглери бек суююучю эдиле. Ол огъай эсенг, къызлары болгъан кишиле, къатынла да, ичлеринден: «Игисагъан, бу жаш бизни къызын тилесе эди»,— деучю эдиле.

Жыйырма эки жылы жетген кюнюнде, Солтан-Герий кийинип, къайиш бел бауу бла къаманы да белине тагъып, къошшу элге жумуш бла кетди. Бир талай баргъандан сора, эки къаяны ортасында бир тар жолда бара, бир уллу жилиян жол юсюнде чулгъаннган къуйругъуну юсюнде башын эки къарышха чакълы ёрге кётюрюп, айыры тилин чыгъара да букъдура тургъанын кёрдю. Жилияны башы къайда гитчечик, къайда уллу, къайда къалакъ ушашлы бола эди, бурну нартюх бюртюкча болуп да къала эди.

Солтан-Герий къаманы чыгъарып, жилияны тили таба тутду. Жилияны тили къамагъа жетгенлей, къаманы темири кём-кём болду. Анга да сейир этип, тегерегине къарагъанда, тегерегин жилияла къуршалап тургъанын кёрдю.

Солтан-Герий асыры къоркъгъандан солургъа хауа жетишмегенча болуп амалсыздан жагъасын тешди. Ол жагъасын тешгенлей, бойнунда минчакъны кёрюп, жилияла думп болдула. Ол жол юсюндеги жилиян а жол бла кетип тебиреди.

Солтан-Герий эс жыйып, тейри сени негерлеринг да кёп кёрюнедиле, сени ызынгдан болургъа керекди,— деп ол жилияны ызындан тебиреди.

Бир талай заманы баргъандан сора, бир кириш тауну башы бла ёрге айландыла. Кириш тауну ортасына жетгенлей, онг жанына бурулуп, терен къолгъа туюдюле.

Къарагъанда, ол къол ичин саулай толтуруп, бир сарыуек жата эди. Сарыуекни сырты таракълача жик-жик сюек эдиле, уллу кёзлери жулдузлача жана эдиле, ауузу асыры уллудан, белине

дери окъуна жете болур дер эдинг, узунлу, кысхалы тишлери эрши-эрши чюеле эдиле.

Жашны кѣргенлей, сарыуек тилленип:

— А-ха, сау кел, жууукъ бол, балам! Мен сени эрттеден сакъ-лайма. Мени кызым туугъан кюн ким тууса да, кызымы анга берирге антым бар эди да, ол насып санга тюшгенди,— деп, эрши ышарып къарады.

Дагъыда бир кесекден: «Сен керти да мен излеген жаш эсенг, бойнунгда минчагъынг болур, къамангда уа тамгъанг болур. Къамангда тамгъанг, мени мюлкюме, мен ёлсем сен не болурунгу тамгъасыды, бойнунгда минчагъынг а, сен мени юйюме киргенлей, тюз аллай минчакълы жилинны тюз аллына бар да, сен не айтсанг да ол аны этер»,— деди.

Солтан-Герий, армау болуп, бираз тынгылады.

— Нек тынгылайса, адам улу? Огъесе къарыуунга базынмаймыса? Къамангы ташха чанчып бир кѣрчю,— деди сарыуек.

Солтан-Герий шырт деп, къаманы чыгъарып, ташха тиреп басханда, къамадан от жунгурукъла чачылып, къама сабына дери ташха кирди. Къаманы тартып чыгъарып, Солтан-Герий кынына салды.

Олсагъат жаш кючюне базынды.

Сарыуек: «Да кир юйге, адамынгы таны»,— дегенлей, къаядан бир эшик ачылды, Солтан-Герий ары киргенлей а, жабылды да къалды.

Солтан-Герий къарап, кеси кѣзлерине ийнанмай эди. Уллу юйле, бир аламат таза эм бай журтла!

Эшик аллына, бойнун узата, бойнунда да тюз Солтан-Герийни минчагъындай минчагъы бла, бир жилин келди. Солтан-Герий башын да энишге тутуп, мудах болду. Аны мудахлыгъын кѣргенлей, жилин айланып юйге кирип кетди. Кѣп да турмай, бир тамаша ариу кыз, тюз Солтан-Герийни минчагъындай минчагъы бла келип, Солтан-Герийни билегинден тутуп юйге — кеси отоууна кийирди.

Солтан-Герий кызыны бек жарата эди, алай анасы, кесини жарлы халкы кѣзюне жукъу кийирмей эдиле.

Къаланы ичинде дуния той-оюн бара эди, алай жаш а бу къапхандан къутулур амалны сагъышын эте эди.

Солтан-Герий кыызгъа алай сорду: «Былайдан тышына чыгъар къарыу бармыды?».

— Да былайдан тышына чыгъар амалны сен нек излейсе, сен мени суймеймисе? Мен сени бек сюеме да? Айып окъуна этсенг да, энди мен сени кѣрмеген жерде тураллыкъ туююлма,— деди кыыз.

— Да мен сенден къачхан сунуп жюрегинги кыйынама. Сен атангы ыразылыгъы бла келгенсе манга, мен а анамдан ыразылыкъ алмасам, мени анамы кыйыны урмазмы,— деди Солтан-Герий.

— Тюз айтаса, анангы ыразылыгъы санга да, манга да керек-

ди. Эшикни уа атабыз жылдан бир ачычуду, аны да манга ачычуду,— деди къыз.

Солтан-Герий ачыу этгенин билдирмей:

— Да ахшыды, атабызны айтханын да этерге керекди, сакъларбыз бир жылны,— деди.

Жашай баргъанда, Солтан-Герий къызгъа не ичги сёзюн да айтдыра эди, кесине да бек ийнандыргъан эди.

Бирде Солтан-Герий къызгъа алай сорду: «Сени атанг бир затдан кьоркьуучумуду?»

— Хау, мени атам кьуру бир затдан кьоркьады. Ол да душман аркъамдан урур деп. Не ючюн десенг, аллындан келген жауну да хорлайды, жан жанындан келгенни да кьуйругъу бла урур кюл этип кьояды, алай аркъасына уа не башы бла, не кьуйругъу бла жетерге сырт суюктери кьоймайдыла,— деп къыз алай жууап этди.

Солтан-Герийге андан сора жукъ да керек туююл эди да, ол къызны да кесине ишекли этмей, жылны ичинде биргесине жашады.

Жылны ичинде жаш сарыуекни жукълаучу заманларына да туююндю. Сууну жазгъыда бир кесек келиучюсюн да Солтан-Герий къыздан сурап билди.

Бирде, жашны мудахлыгъын эслеп, къыз: «Нек мудахса? Ананг эсингемн туюгенди, огъесе мени атамы байлыгъы бизге жетишмез депми кьоркьаса?» — деп сорду.

Къыз Солтан-Герийни анасына, халкъына тансыкъ болгъанын тюз сезген эди. Алай Солтан-Герий аны букьдурду.

— Угъай,— деди жаш,— мени элибизни бийи Мухтарбий атама намыссыз сёзле да айтып, кесими да къамичи бла ургъан эди да, аны бир да унуталмайма.

— Да аны ючюн сен жарсыма, сени анга дертинги мен жетдирме,— деп, сёзню къыз аны бла тауусду.

Жыл озгъандан сора, къызны тилеги бла сарыуек эшикни ачды. Солтан-Герий къыз бла саламлашып, анамдан ыразылыкъ алып келейим деп чыкъды. Эшик этилди. Солтан-Герий кетген кибики этип, сарыуекни жукълар заманын сакъларгъа болду. Сарыуек жукълагъанлай, барып сыртына минди. Сырты бла бара барып, къаманы тюз да сарыуекни желкесине сужьду. Сарыуек кычырыкъ этип, кьуйругъу бла урур, эки жанында къаяланы оя эди, алай жашха уа жеталмай эди.

Солтан-Герий сарыуекни желке сингирлерин юздюргенден сора, сарыуек кюрешни кьойду, кесини да туюнден аз-маз суу чыгъып башлады.

Сууну аз чыкъгъанын кёрюп, Солтан-Герий сарыуекни туурап башлады, сора суу уллудан уллу чыгъып тебиреп, кесине жол ачып, черек барычу ызы бла суху кетди.

Солтан-Герий ёлгенди деп, элде уллу жарсый эдиле: анасы кюн сайын жиляй эди.

Солтан-Герий элге суудан эсе алгъа жетип, сарыуекни ёлтюрген хапарын айтханда, халкъ кьууанып, сууну аллына чабышды-

ла. Эл бек кѳууана эди, барысындан да бек Солтан-Герийни анасы кѳууана эди. Эл тынч-ырахат тура эди. Алай Мухтарбийни жилия уруп ёлтюргенди, дей эдиле.

ТЕМИР-БОЛАТ

Эртте-эртте бир жерде бир уллу тау эл жашап болгъанды. Ол эл бир талай заманны ичинде кѳайгысыз ишлеп, мажаргъанларын ашап, ырахат жашагъанды.

Жашай баргъанда, бу элден адамла бир-бир, эки-эки тас болуп тебирегендиле. Адамланы кѳалай тас болгъанларын бир киши билип, не хыйсап этип болмагъанды; не ючюн десенг, адамла суу юзmezге жутулгъанча, тенгизни тюбюне таш батып кетгенча болуп, аты-чуу чыкъмай, думп болуп кѳала эдиле.

Излерге тебиреселе уа!.. Кѳайры баргъын, кимге не соргъун? Адамла алай жутуп баргъан начас кюч кѳайдан чыкъгъанын табаргъа, аны терслигине жолукъдурургъа суююп, излеп тургъан элде кёп жигитле да бар эдиле. Алай хатаны кѳайдан чыкъгъанын билмей, бир ишекли болгъан жер да болмай, излеп чыгъыу кѳара туман олтургъан кѳарангы кечеге кѳарагъан кибики болуп кѳала эди.

Адамла уа тас бола эдиле...

Адамланы белгисиз кѳуруп кетиулери не кече, не кюн деп болмай, эл аздан аз бола бара эди. Аны бла бирге малла да думп болуп кѳала эдиле. Бир талай жылны ичинде излеу бир да кѳурмай эди, алай табылгъан а бир жангыз жан этмей эди.

Бек узакъ болмай, бу элни тегерегинде кѳоншу элле бар эдиле. Хатаны ала, ол кѳоншу элле, эте болурла деп, ишекли болур кѳарыу да жокъ эди. Не ючюн десенг, бу элле бир бирлери бла татлы жашай эдиле. Сора адамла уа, хар элден да бирча тас бола эдиле.

Алай эте, элни адамларындан ючден биринден кёп кѳалмады. Халкъ ишине чыгъып ишлеп кѳайтыргъа кѳоркѳгъандан, ишге кѳауум-кѳауум жюриуп тебиреди. Сабан сюргенде да жыйын болуп, биченнге чыкъгъанда да жыйын болуп, уугъа баргъанда да 5—6 адам бирге жюриуп башладыла.

Бу элде аналары эртте окъуна ёлюп, аталары уа, бирсилеча, тас болуп кѳалгъан юч жаш жашай эдиле. Ала ёксюз кѳалгъанда, жаны ауругъан адам не берсе, андан башха ырысхылары болмай ёсген эдиле, кишиле болгъан эдиле.

Тамата бла ортанчы жашла экиси да асыры тынч, зарансыз, кишиге артыкъ сёзсюз болгъандан, аланы атлары да кёп айтылмагъандан, аланы атлары эндиге дерн эсде кѳалмагъанды; кичилери уа, асыры хыпыярдан не затны да амалын таба билгенден, керти сёзюне керти жетмеген, ётюрюк сёзюне — ётюрюк жетмеген, элде кимге да сохан бюртюк кибики белгилн Темир-Болат болгъанды.

Юч кѳарындаш да бирде садакъларын да, кѳылычларын да алып, узакъ уугъа атланып кетгендиле. Ала, таула таба бара ке-

тип, Буу мойюзле кези деген бир жерде жатма к'ошчукъ да этип, бир т'ерт-беш кюннге былайда ууг'а айланырбыз деп, тохташ-хандыла.

Эрттенликде, таматалары к'ошда аш этерге к'алып, ортанчы бла Темир-Болат ууг'а кетгендиле. Тюз ала да кетгенлей, кеси бир к'арыш, сак'алы уа минг к'арыш болг'ан бир кишичик хоразг'а да минип к'ошха келгенди.

— Салам алейкум! — деп, хораздан тюшюп, кишичик к'ошха кирди.

— Алейкум салам, жууукъ бол,— деп, жаш алай айтып бошаг'ынчы, кишичик сак'алындан бир тюкню алып, жашны к'олун, аяг'ын да байлап, арк'а узунундан сингирин к'айишча к'обарып, хоразг'а минип кетди да к'алды.

Жашны да к'арындашлары келдиле. Бек ачыу эм сейир этдиле. Жашны к'олун-аяг'ын тешдиле. Эрлай азыкъ этип, ашаг'ан да этип, ол кече тангнга чык'дыла.

Экинчи эрттенликде ортанчылары айтды:

— Бюгюн к'ошда мен к'алама, сиз а барыг'ыз да эталг'аныг'ызыны этерге кюрешигиз,— деп ала кетгинчи ок'уна, отха к'азан асды, ёлеюрген кийиклерини бир бутун к'азаннга салды. Арсар бола, тамата к'арындашы да, Темир-Болат да ууг'а кетдиле: «Биз тюшде ок'уна к'айтырбыз»,— деп.

Ала да кетип, бир кесек болг'анлай, к'ошну т'ебен жанындан, хоразг'а мингенлей, бияг'ы кишичик келди. К'арап, жашны саг'айып тург'анын к'ергенлей, салам да бермей, сак'алындан бир тюгюн алып, аны арк'ан атханча атып, жашны тутду. Эки к'олун, эки аяг'ын да байлап, сыртындан к'айиш к'обарып, былай айтды:

— Сиз насыплы к'утулг'аныг'ыз ючюн манга ыспас нек этмейсе? Мен тутханымы жибермей алып кетичю эдим, сизни уа к'оюп кетгеним ючюн: «Сау бол»,— десенг а, жукъ билмеген тели,— деп, ышармыш кибики этип, хоразына да минип,— хайда, сау болуг'ушайыкъ, элигизге да менден салам айт, элни тауусхунчу унутмам деп, аны да билдир»,— деп кетди.

Тюш алаг'а да турмай жашла ашыг'ып, бир жуг'утур да ёлтюрюп к'айтдыла. Ачыудан ёле, к'арындашларына чабып, аяг'ын, к'олун да бошлап, битеу хапарны айтдырдыла.

Ойнай, кюле, гынтдыла эте айланыучу Темир-Болатны жүреги, к'арындашларына к'араг'аны сайын, чанча, аланы ол к'ыйынлык'г'а тыг'ылг'анлай т'езюп, мудахланып тург'анларын к'етюралмай, жүреги ч'өгюч бла ург'анча этип башлады.

Темир-Болат кеси кесин бегитип, к'арындашларына айланып:

— Ол мурдарны терслиги к'уру сизни арк'аларыг'ыздан алынган к'айишле бла бошалмайды. Ол бизни ёсдюрген жарлыланы к'аны бла эсиргенди. Не да ол к'анны к'усар, не да мени да жутар,—деп, уллу бичак'ны чыг'арып, уппа этип, к'ынына алай салды. Сора к'арындашларына: «Энди сиз бир жанына кетип, буг'уп к'арап туруг'уз, к'ошда уа мен к'алайым»,— деди. Ала

букъдула. Темир-Болат а эт биширирге кърмашып тебиреди. Сакълайды, сакълайды — киши келип кърюнмейди.

Кюнню ауурлугъу кетип тебирегенди, жашла ашаргъа олтурдула. Ала ашай тургъанлай, бир кърарылгъашчыкъ, тюз да башларында бутакъгъа кюнуп, жырлап башлады.

Темир-Болат кърарылгъашчыкъгъа бир-эки сызгъыргъан да этип:

— Кел, азыкъны заманында келгенсе, сыйлыыкъ, кесинг да эндиге дери бизден жылы жерлеге нек учмай тураса? — деп сюсюнуп накырда этди. Кърарылгъашчыкъ тилленип:

— Мен сизге жумуш бла келгенме. Сен, Темир-Болат, къроща кесинг кълал. Негерлеринг букъгъан этгенликге, сени душманынг аны биледи, ол къроркъгъан этмейди, алай юч, тёрт адам болгъан жерге бармаучуду. Сен хайт десенг — хорларыкъса: аны неден ёллюгюн мен да билмейме. Да ол эди айтырыгъым: мени да сизни элде уям барды, хар жайда келиучюме. Хайда, къруанчлы жолугъушайыкъ келир жайда! — деп, учуп кетди.

Жашла кърарылгъачны айтханларына бек сейир этдиле. Темир-Болатны кёлю асыры иги болгъандан а, кесине дуня бла бир кърарыу кършулгъанча кёрдю.

— Да,— деди Темир-Болат кърарындашларына,— сиз элге барыгъыз да, адамла негер этип, мени излесегиз, былайдан излеп башлагъыз, мен а сакълайым. Аны ёлюр амалын мен да билмейме, алай башы кетгениге кишини чыдап кърмегенме да, насыбым болса, башын тайдырыгъа кюреширикме,— деп, кърарындашларын элге жиберди.

Жашла кетгенлей, биягъы кишичик хоразны да башындан тартханлай келди.

— Салам алейкум, ахшы улан, къронакъ аламыса? — деп кишичик масхара этди.

— Да сени кибиқ таматаны ёзенгисине жабышып, атдан тюшюрюп, къронакъ этген манга атха миннген кибиқди. Мени жашха кёрме да, жигер атынга мин, ёзенгинге жабышып, атдан тюшюрюп, сыйлы къронакъ этейим,— деди Темир-Болат.

— Да намысынга кёре саугъалайым мен сени, къронакъ алыу къролайлыгъынгы да кёрейим,— деп, хоразгъа минерге ары бурулгъанлай, жаш уллу бичакъ бла уруп, кишичикни башын тайдырды. Алайда кишичикни башы секирип хоразгъа минип кетип тебирегенде, жаш аны ызындан болду.

Бара-бара кетгенде, хораз бир кърарт эмен терекни тюбюнде тешикке ташайды. Темир-Болат да ызындан тешикке кирди.

Бара кетгенде, бир темир эшик эки жанына ачылды. Қирип кърарагъанда, ол кишичикни кеси жашагъан бир залим кълаласы: тегереги темир чалдишле бла бегитилип, аны ичинде уа не кече, не кюн аркълаларын тюзетмей ишлеген дуня бла бир насыпсыз халкъ кёрюндю. Кишичикни ююю жиляу болду. Аны ёлмей кълалмазлыгъы белгили болду.

Темир-Болат барып, кишичикни кёзюне бир кърарагъанлай, ол сау боллугъун билип, аны кърызы Темир-Болатны былай айтып

чактырды: «Сакъалым минг къарыш болгъунчу жашагъан эдим мен кишиге хорлатмай, алай сен хорладынг. Мени хорлагъанны, жаным саулай энтда да бир кёрюрге сюеме. Кел да бичагъынгы бурну бла башымы ёрге кётюр да, кёзюнге бир къарама кьой,— деп тилейди атам».

Темир-Болат кишичикни кызына айланып:

— Ариу кыыз, бек алгъын сен битеу эшиклени ач да, бу жарлы халккны юйдегилерине барма кьой,— деди.

Кыыз Темир-Болатны айтханын этди. Битеу адамла да Темир-Болатны тегерегине жыйылдыла.

Темир-Болат кеси эллилени, кесине садакъя бериучюлени танып, къучакълады.

Кишичикни кызы жууап сакълап тургъанын кёрюп, Темир-Болат айтды:

— Эй, ариуладан да ариу кыыз! Бар, атанга алай айт: «Бизде итни таякъ бла бир урса эр киши,— ёлтюрюрча урады. Итни таякъ бла экинчи кере ургъан махтаулу туююдю». Мен аны кёрюрге излемейме. Ол мени кёрмей жашагъанды, кёрмей ёлген да этсин.

Ма алай бла ол къадар адамны да къутултуп, элине барып, андан берисинде ырахат жашап бюгюн да хайт деп турадыла.

Темир-Болатны атасыны уа ёлген хапарын айтхан эдиле.

ЗАЛИМ БЛА НАЛМАСХАНЧЫКЪ

Эртте-эртте бир элде къатыны бла бир киши жашап болгъанды. Аланы эки жашлары, бир кыызлары болгъанды. Кыызчыккны аты Налмасхан эди. Аланы жашаулары элни ичинде жашагъанладан барындан да къарыусуз болгъанды. Ол кеп жылланы жалда туруп, жалгъа бир тайчыкъ келтирген эди. Ол тайчыккны оруну жер тюбюнде болгъанды. Налмасханчыккны атасы болмаса, ол эшикни киши ачалмаучу эди. Аны, тайны элтип, суу ичириучю бир энчи кезлеучюгю бар эди. Жашай тургъан дуняда, ауруу тийип, Налмасханчыккны атасы ёлген эди, къатыны уа бууазлай къалгъан эди. Ол, ёле туруп, Налмасханчыккны эшикге кеп чыгъара турмагъыз деп, осуят этген эди. Атасы да ёлюп, бир бёлек заман жашагъандан сора, анасы Налмасханчыккгъа: «Кызым, эрикген да болурса, энчи кезлеучюгюнге да бир барайыкъ»,— деп эшикге чыккгъан эдиле. Экиси да кезлеуню къатына жетгенлей, кёкден бир зат шууулдап келип, кызны сермеп алып кетгенди. Анасы, кызны атасы ёле туруп айтхан сёзлерини да эсине тюшюрюп, жияп юйюне келген эди. Кызны эки къарындашы да жарашдырылып, Налмасханчыккны излей кетдиле.

Къарындашла, узакъ жолгъа чыгъып бара, жолда батхакъгъа батып, чыгълмай тургъан бир къабаннга тюбеген эдиле. Къабан алагъа:

— Эй, баргъанла, бу батхакъдан чыгъаргъа болушугъуз, мен да аллай бир онгсуз кюнюгюзде болушлукъ этерме! — деп кычыргъанды. Ала уа анга эс да бурмай, атланы къамичилеп, озуп кет-

диле. Узакъ жолоучу болуп, кѣп жылланы айлана кетгенден сора, бара-барып, бир ариу, уллу темир сарайгъа жетгендиле. Ол темир сарайгъа кирип, ат тагъыучугъа атларын тагъаып, къарагъанларында, бир тиширыну кѣргендиле. Ол тиширыу жашланы арсарсыз чабып келип, къучакълагъанды, ала да кеслерини тас болгъан эгечлерин — Налмасханчыкъны танып къучакълагъандыла. Налмасханчыкъ жарлы анасыны саулугъун-саламатлыгъын алагъа соруп, билген эди. Кеси да къарындашларын кѣп заманны кѣрмей тургъандан эм да бек тансыкъдан жилягъан да этип:

— Мен бир насыпсыз эдим да, насыпсыз эдим, сиз а манга къарап, нек насыпсыз болдугъуз? — деп, юй таба тебирегендиле.

Бир кесек олтургъанлай, Налмасханчыкъ хапарын башлады:

— Мен юйден кетгенли, бери тюшгенме. Мында бир эмеген барды да, ол эрттен танг аласы бла уугъа кетсе, ингир ашхам бла келеди. Кеси бек къарыулуду, бек кѣп ашайды,— деп болушун билдирди.

Кеч бола, эмеген, бир чинар терекни да инбашына кѣтюрюп, бир кийикни да бир къолуна алып келди.

Терекни уруп ууатып, от этип, кийикни да тюгю-заты бла къазаннга уруп, келген къонакъла бла саламлашды. Сора аш бишер-бишмез хантны отдан алып, суюклерин къонакъла бла къызчы алына атып, къалгъан этин а кеси ашап бошады. Жатаргъа башлагъанда, эмеген жашлагъа:

— Қъонакъ отоудамы жатасыз? — деп сорду. Қъарындашла, къонакъ отоуда жатаргъа ыразы болуп, хар ким жукъларгъа кетдиле. Кечени ортасында, жукъуну татлысында тамата къарындаш, тюшюнде эгечин да алып, юйлерине къалай барлыкъларын кѣре тургъанлай, эмеген, кийинип, къамичини да алып, кирип, сол жанларына уруп, экисин да къатдырып, орундукъ тюбюнде уругъа атды.

Кишисинден бууаз къалгъан къатын а жашчыкъ тапхан эди. Ол жашчыкъны атына Залим атагъан эдиле. Залимчик кечеден кюннге ёсюп, уллу бола эди. Ол жашла бла ашыкъ ойнап барын да оза эди. Бир жол да ашыкъ ойнап, бир ёксюз жашчыкъны ашыкъларын утхан эди. Ёксюз жашчыкъ жилип анасына баргъанды. Ол жашны анасы Залимчикге ачууланып:

— Сен мени ёксюз жашчыгъымы жилиятмагъа эдинг да, къарындашларынг бла эгечинг къайда болгъанларын билге эдинг,— деди.

Залимчик ашыкъланы да жерге атып, чапханлай юйлерине барып, отоуда къабыргъагъа тагъылып тургъан къаманы да къолуна алып, анасына:

— Анам, мени эгешчигим бла къарындашларым къайдадыла? — деп сорду.

Анасы:

— Балам, сени къарындашларынг, эгечинг да жокъду, сен жангызчыкъса, атанг а сен къарнымда болгъанда окъуна ёлген эди,— деп жууаплагъанды.

Дагъыда жашчыкъ жүрегин да тыялмай:

— Айта эсенг — айт, айтмай эсенг а, бу къаманы жүрегиме

сугъама,— деп, къаманы кёкюрегине тиреген эди. Ол заманда ана-сы кьоркъуп, хапарны башлап, болгъаныча айтды.

Сора жашчыкъ:

— Атамдан къалгъан зат бармыды? — деп сорду.

Анасы атасындан къалгъан сауутланы, аллында уллу жол сакълагъан жашха берди. Аланы бергенлей, тайны хапарын да айтды. Баргъанларында, аш атхан бир тешикчик, эшиги уа — къая киби бир уллу гыйы. Жашчыкъ эрлай ол адам ачалмагъан эшикни кётюрюп, бир къолу бла бир жанына атып киргенинде, ат белине дери кир болуп тура эди. Залимчик, атны тюбюне басып, жүген салгъан эди. Тышына чыгырып, атасыны энчи кезлеуюне элтп, жуууп жылтыратды. Аны алай жигитлигин кёргенде, битеу эл да бек сейирге къалгъан эдиле. Анасы уа жашыны алай къарыулу болгъанына, адамгъа абери айтмаса да, ичинден а уллу къууана эди. Залимчик, кёп азыкъ да этдирп, узакъ жолгъа тебиреген эди. Ол жолда бара, аны къарындашлары тюбеген къабаннга тюбеди.

Къабан жашха:

— Эй, баргъан, мени бу батхакъдан бир чыгъар, мен да алай бир онсуз кюнюнге болушурма,— деп кычырды.

Залимчик, атдан тюшюп, барып, къабанны батхакъдан чыгъарып, биягъы жолуна тебиреди. Кёп жолла айлана кетгенде, бир уллу темир сарайгъа тюбеди. Сарайны эшиги этилип болгъаны себепли, сарайны башы бла ичине секирди. Олсагъат, атдан тюшюп, ат тагъыучугъа кереги юсюнде жылтырагъан, акътуякъ атын такъгъан эди. Ол да ары киргенлей, бир ариу тиширыу чабып келип, тагъылып тургъан ат атасыны аты болгъанын танып, къучакълагъан эди. Аны ызындан а жашны къучакълады. Бир бирин танымагъан эгеч бла къарындаш бир бирлерине жютю къарап, ышардыла. Залимчик танымагъан эгечине:

— Сен атны къучакълагъанынга кёре, мени эгечим болурса,— деп сёлешди,— мен сен кетгенден сора туугъанма да, сени хапарынгы билгенден сора, не табарма, не ёлюрме, деп сени излей келеме, къарындашларым да сени излей кетип, къайтмай турадыла,— деп хапар айтды. Къыз, жиляп:

— Ала да мындадыла, биз барыбыз да насыпсыз болгъан эдик, сен а бизге къарап, насыпсыз нек болдунг? — деп, эмегени таурухун айтханды.

Жашчыкъ:

— Къайгъырмаз, иш ахшы болур,— деп кёл этдире, экиси да олтурдула. Ала да алай бир бирлеринден тансыкъларын алалмай тургъанлай, эмеген бир инбашына бир чинар терекни кётюрюп, бир къолуна да кийикни алып келип, тюю-башы бла да къазаннга басды, терекни да ууатып от этди. Кийик эт, бишер-бишмез, алып, сюеклерин экисини аллына къанга бла салды, къалгъанын а кесип аллына салды. Ашап, тоюп, жатаргъа тебирегенде, эмеген:

— Багъыр отоудамы жатаса, къонакъ отоудамы жатаса? — деп сорду. Залимчик:

— Багъыр отоуда жатама,— деп, багъыр отоуда жатды. Сора

эмегенни бир палах этеригин билип, кече ортасында жатхан жеринден туруп, эшик артына кетип, жатхан эди. Аллы жатхан жерине бир ташны салып, аны юсюне уа жамычысын жапхан эди.

Кечени ортасында, энди жукълагъан болур деген заманда, эмеген, уллу къазанла бла, чоюла бла суула къайнатып келтирип, ташны юсюне къуйгъан эди. Танг атады деген заманда, Залимчик ташны бир ырбынга атып, кеси уа шош ол жерде жатхан эди. Эрттенликде эмеген: «Энди уа ёлген болур»,— деп къарагъанда — жаш уянып:

— Оллахий, бюрчелеригиз бир кёп кёре эдим, кечени эки арасындан башлап жукълатмадыла,— дегенде, эмеген бек къоркъду.

Экинчи ингирде да биягъы жаш къонак отоуда жукълагъан эди. Кечени ортасына дери бичакъ, балта билеп туруп, кечени ортасында эмеген жашны кесерге хазыр болгъан эди, алай жаш да, аны билип, биягъы жеринден башха жерге кетип жатхан эди, ташны уа биягъынлай жамычы бла жабып къойгъан эди. Кечени ортасында эмеген кече узуну билсген балталарын, бичакъларын жамычыгъа уруп, балталарын, бичакъларын да гумадах этип, арып, эшикке кетди. Залимчик да ол кетгенлей, биягъы жерине жатхан эди. Эрттенликде эмеген энди жашны ёлюгон кетерейим деп баргъанда, жаш кёзлерин да ууа:

— Оллахий, былайда темиригизми барды да, бир да, кечени ортасындан башлап, къуру темир тауушдан къырып, танг аласына дери жукъларгъа къоймагъандыла,— дегенди. Эмеген а: «Энди уа мен мынга жукъ эталлыкъ туююл ушайма да»,— деп, къоркъду.

Ючюнчю ингирде Залимчик багъыр отоуда жатхан эди. Кечени ортасына дери эмеген багъыр юйню тегерегин саламдан къалагъан эди. Кечени ортасындан башлап, къыздырып тебиреген эди. Жаш тынч жукълап тургъанлай, кечени бир заманында исси болуп, терлеп уянган эди. Ол заманда Залимчик жолда келе, батхакъгъа батып тургъан къабанны эсине тюшюрюп: «Манга бир болуш»,— деп къычырды. Қабан, кесин суугъа сугъа да, сора келе да, юйге ура да суута башлады, ол алай болушмаса, жаш къуурулуп къаллыкъ эди. Жаш бек онгсуз болгъанда, ачууланып, артхакъ барып, чабып башы бла эшикни уруп, чартлатып, суу-салам болуп, эшикке чыгъып, эмегеннге:

— Аха, эмеген, энди манга не этерге кюрешгенинг ачыкъ болду, атышмы, тутушму?! — дегенди.

Эмеген:

— Да атышхан а къатынла этедиле. Тутушхан этейик,— дегенди.

Экиси да сермешгендиле. Эмеген уруп, жашны жерге батдырып, аякъларын жапдырды. Залимчик уруп, эмегенни ашыкъларына дери батдырды. Эмеген уруп, тобукъларына келтирди. Залимчик а ачууланыракъ болуп урду да, бойнуна дери батдырды. Эмеген бир зат да эталмай къалды. Сора эмеген:

— Да энди сен мени ёлтюресе да — ёлтюресе, алай анда кюбюрде кесими къара къамам бла ёлтюрсенг сюеме,— деп селешгенинде, Залимчикни эгечи, къычырыкъ этип, жилады. Сора За-

лим, билегине да кѣп быстыр чулгъап барып, къара къаманы алгъанлай, къара къама жанып, тамам, ма ол быстырланы кюйдюрюп, Залимни чепкен женгине жетгенлей, ёчюлдю. Сора жаш, къаманы да алып, барып:

— Бусагъат мени къарындашларымы не этген эсенг да айт. Айтмай эсенг да, бойнунгу кесеме,— дегенди. Эмеген, къоркъуп:

— Да ма, анда къонакъ юйде ундурукъ тюбюнде уруда болурла, мени кийиз къамичим бла сол жанларына урсанг, сау болурла,— дегенди. Жаш эмегенни башын уруп кетерип, сора отоугъа барды. Эшик артында кийиз къамичини да алып, уругъа кирип, эки къарындашны да, аланы атларын да сау этди. Аладан сора да ол уруда кѣп адам жата эди. Да, ол бир минг адамны сау этди. Тургъан а: «Ой, юйюнге ант жетсин, не тынч жукълап тургъанлай уятдын»,— деп тура эдиле. Залимчик аланы барын да жыйып, къалай болгъанларын айтханда, ала анга уллу ыспас этип, хар ким юйлерине кетдиле.

Къарындашла Налмасханчыкъны да алып, атлагъа минип, юйге тебирегендиле. Эки тамата къарындашны кѣлюне: «Энди бу бизни хапарыбызны элде айтмай амалы жокъду, айтса уа, бизни бетибиз уяллыкъды, аны себепли уа биз бу жашха бир палах этерге керекбиз»,— деп, аман акъыл эслерине тюшген эди.

Залимчик бир жукълап — жети кюн, бир уянса да — жети кюн уянганлай туруучу эди. Залим Налмасханчыкъгъа: «Мен эрттенликде уянамасам, бу бизни былайгъа дери мени табаныма сугъарса»,— деп, бир биз берген эди. Танг атды, жаш уялмады. Алай болгъаны ючюн, Налмасханчыкъны къарындашны табанына бизни сугъаргъа кѣзю кыймады. Ол заманда, къарындашлары Залимчикни бир уллу чынды бла бир чинар терекге байлап, кеслери уа юйге тебиредиле. Къыз да алагъа жукъ айтмай, ичинден а бише-кюе, юйге жыйылдыла. Аланы алай келгенлерин кѣргенде, халкъ уллу къууанч болду. Элде: «Махтанып кетген жаш къалды, бирси къарындашла уа эгечлерин алып келдиле»,— деген сѣз жюрюй эди. Къууанчла, тойла, оюнла бара эдиле, алай Налмасханчыкъ а ойнарыгъы, кюллюгю да келмей, мудах болуп тура эди.

Жети кече бла жети кюнден Залимчик уянды. Уянганында уллу чынды бла бир уллу терекге тагъылып тура эди:

— Да, къарт анабызны отха салыргъа отуну болмаз да, андан байлап кетген болурла,— деп, ол, терекни тамыры бла къобарып, инбѣшына кѣтюрюп, юйге келди. Ол келген кюн да «эгечлерин табып келген къарындашлары» уллу къууанчлары бара эди. Къарап, аны ол уллу терекни алып келгенин кѣргенде: «Таза да залим кѣре эдим»,— деп, битеу эл анга аралды.

Сора Налмасханчыкъ да, къууанып, къарындашларын да, аны да, дагъыда бир минг адамны да башларына Залимчик эркин этген хапарын халкъгъа айтханда, барысы да Залимчикни жерге жетдирмей, ёрге кѣтюрюп, ол къууанчдан да уллу къууанч болду.

Залимчикни да ол уллу жигитлиги ол тийрени жерлерини барысына да белгипи болду. Харам къарындашлары экисине да битеу эл налат берип, къыстадыла.

Къарт аналары да, жигит Залимчик да, аланы ариу эгечлери Налмасханчыкъ да, бирге къууанчлы жашау этип, ашап-жашап къалдыла.

АКЪЫЛЛЫ УСТАЗ

Бир ахшы устаз жашагъанды. Ол кеси да къаратон болгъанды. Аны алтыны кѣп эди. Жашай тургъанды да, къатыны да ългенди, кеси да къарт болгъанды.

— Мен ълсем, бу алтын кимге къаллыкъды? — деп сагъыш этгенди да, кесини юйюнде окъутургъа бир жюз жарлы жашны алгъанды. Қийимлери, ашарлары, жатар жерлери — хар затлары да къартдан болгъандыла.

Ол жерледе уа юч аманлыкъчы жашагъанды. Ала бу адамны алтыны кѣп болгъанын билип, тонаргъа оноулашхандыла. Кече сохтала жукълагъандан сора, устазны тургъап юйюне келгендиле да, тонаргъа тебирегендиле.

— Сизге алтын керекди да, аны алыгъыз, манга уа тиймегиз, — деп тилегенди къарт аманлыкъчыладан.

Сора алтын болгъан юйюн ачып, ичине бошлагъанды. Аманлыкъчыла кѣтюралгъанларын кѣтюрюп чыкыгъандыла. Къарт алагъа:

— Ач болурсуз: сиз — айланган адамла, — дегенди.

— Да биз сенде къалай ашайыкъ, от берип ълтюрсенг алайлай, — дегендиле уручула.

— Сиз манга ышанмай эсегиз, майна пиринч, эт. Кесигиз алыгъыз, биширигиз да, ашагъыз, — дегенди къарт. — Адам къолдан ължурге суймейме, кесини ууахтым жетгилчи. Тамбла келсегиз да берирме быллай бир алтын.

Аманлыкъчыла ач эдиле, ашарыкъ этип ашаргъа суйдюле. Сора аланы бирлерн:

— Ярабий, къарт, бизни бир кѣзюбюзню ачсанг эди, бир таурух айтып, — деди.

— Айхай, айтайым, балаларым, — деп, бир таурухну айтып тебирегенди: «Бир жарлы болгъанды. Ол жарлы бир тукъум бир усталыкъ билмегени себебли, аркъасы бла базаргъа отун ълтип, аны сатып, юйдегисин аны бла асырып тургъанды. Ол бир кюн кетип бара тургъанлай, бир бай кишини жашы къой кюте тургъанын кѣргенди.

— Кѣп болсун, иги жаш! — дегенди.

— Сау бол, иги къарт!

— Бу малла сеникилемидиле?

— Меникиледиле, мындан сора да кѣпдю мал бизде.

— Да малыгъыз а кѣпдю, кесинг бир санагъат * билемисе? — деп соргъанды жарлы киши.

— Бу мал кютгенден сора жукъ да билмейме, — дегенди жаш.

* Санагъат — усталыкъ.

— Э-э, малгъа ышанма, иги жаш, бир усталыкчы тут, бир затха юйрен.

— Да болсун, болсун!

Дагъыда эки жылдан къарт ол биягъы жашха тюбегенди. Ол биягъы жашха:

— Бир санагъатха юйренмей турамыса? — деп соргъанды.

— Турама,— дегенди жаш.

— Да юйрен,— деп къарт къайтарып айтханды.

— Къарт, сер болгъанса, сен энди акъыл юйретирге боллукъ туююлсе манга,— деп къойгъанды жаш.

— Эй, иги жаш, мени айтханым бир кюн эсинге тюшер,— дегенди къарт.

Бир бѳлек жылдан къарт кетип бара, бир аман юйчюкню къаты бла озуп тебирегенди. Къатына барса — юйчюкню ичинде сабий жилигъан тауушла. Юсю-башы да аман бир адам чыкыгъанды. Къараса — ол а байны жашы. Ала бир бирлерин таныгъандыла.

— Былай юсюнг да аман некди, сен бай эдинг да, нек болгъанса былай? — деп соргъанды къарт.

— Эй, къарт, сени сѳзюнг эсиме тюшюп турады.

— Да не болгъанды?

— Да, ол сен кѳрген малгъа бир ауруу кирди да къырды, жарлы болдум. Ма бу сабийле да ачдан жилий турадыла. Сен манга айтхан эдинг. Сен айтхан сѳз эриши кѳрюнюп къалгъан болмаса, акъылыма алмадым. Энди сабийлерим да ачдан кырыладыла,— деп жылагъанды жаш.

— Жибинг, балтаг бар эсе, мени бла отунга кел,— дегенди къарт.

Бир эски туюмчек жиини да алып, ол къарт бла тебирегенди. Къарт балтасы бла анга да, кесине да аркъа жюкле этгенди. Анга да кѳтюртюп, кеси да кѳтюрюп базаргъа баргъандыла. Багъасына гыржынчыкъла алгъандыла. Къарт гыржынчыкъланы юч тенг этип, эки юлюшюн жашха бергенди.

— А, маржа, къарт, тамбла энтда барайыкъ отунга, базаргъа элтип сатарбыз,— деп жаш къартдан алай тилегенди.

Экинчи кюн, жауунчукъ да жауа, къарт, балтасын да алып, жашха келгенди. Жаш да аллына къарап тургъанды.

— Эй, сени кючюнг бла тюенене сабийлени къарышларын тойдурдум,— деп, биягъы жибин алып, ол къарт бла отунга кетгенди.

Ала барлыкъ жерлерине жетгинчи, жауун кючлю болгъанды. Къарт да, жаш да къая дорбунчукъга къысылгъандыла. Къарт балтасы бла дорбунну бир жерин къакыгъанында, зынгырдагъан таууш чыкыгъанды.

— Бу нек зынгырдайды? — деп, ташны къобарып къарагъанында, ташны тюбю — алтындан толу.

— Эй, жаш, бери чап, бир хазна тапханма! — дегенди къарт.

Ол алтынны алайда къотаргъандыла да, юч жюк алтын болгъанды.

— Эки жюк сени болсун, сени сабийлеринг да кѣпдюле, манга бир жюк боллукъду,— деп, къарт дагъыда жашха:

— Сен менден жашса, алгъа бир жюкню элт да, къалгъанына сауутла ал да кел,— деп жашны юйге жибергенди. Жаш кѣтюрюп кетгенди бир жюкню. Эрлай къотарып, эки машок да алып келгенди къартха. Экиси да алтынны къалгъанын алып, жолгъа теби-регендиле. Бара барып, жюклерин ауур болуп, бир къум жерге со-лургъа олтургъандыла. Жашны акъылына:

— Бу къартны ѳлтюрюп, алтынын алсам, бурун атамы мюлкюн орунуна саллыкъ эдим,— деп келгенди. Эрлай окъуна къартны жетип, кесерге тебирегенлей, къарт:

— Сен энди мени ѳлтюресе да ѳлтюресе, бир осуят этейим да, аны толтур. Мени сабийим жокъду, алай а къатыным бууазды. Къатыным жаш тапса, анга ат сен ата, аты Болушлукъ болсун,— деп тилегенди.

Жаш къартны кесгенди. Ол хазыр къумну къазгъанды да, ары басдыргъанды. Алтынны да жесини юйюне элтип, жашыргъанды. Бир жюгюне ол атасындан къорагъан малны къурагъанды.

Къартны къатыны жаш тапханды. Сора къарт айтхан осуятны да айтайым, бир къурманлыкъ да элтейим, деп, жаш барып, са-бийге Болушлукъ деген атны атагъанды.

Ол къатын, харип, бир элге барып, тауукъ кютюучю болгъанды. Бир кюн хан аскерин бла чабышып, ол элден озуп тебирегенди. Къатын жашына къоркзуп: «Болушлукъ, Болушлукъ!» — деп кы-чырып, аны чакътыргъанды.

Юч аманлыкъчы ол устазны айтхан таурухуна асыры эс буруп тынгылагъандан, ашны да унутхан эдиле. Сора устаз: «Бир аша-гъыз да, дагъыда айтырма таурухуму»,— дегенди.

— Ашагъандан эсе, бу таурухну бир айтып боша,— деп тиле-гендиле.

— А маржа, Болушлукъ, Болушлукъ! — деп дауурну иги кѣ-тюргенди къарт. Сохтала уянып, мыллыкларын отоугъа атхан-дыла.

— Байлагъыз быланы,— деп, устаз сохталарына аманлыкъчы-ланы байлатханды.

Сора юч аманлыкъчы:

— Шо бу хапарынгы ахырына дери бир айтып боша,— деп тилегендиле.

Устаз хапарны андан ары бардыргъанды:

— Да ол аскерни таматасы хан келгенди да къатыннга: «Не болушлукъ излейсе?» — деп соргъанды.

— Жашчыкъ балаганда жукълай къалгъанды да, аны аскер малтайды деп къоркзуп, атын айтып кычыргъан эдим,— деп, къа-тын жууап этгенди.

— Жашчыкъны атасы къайдады?

— Отуннга кетип, ызына къайтмай къалгъанды.

— Да ол атны уа ким атагъанды анга? — деп соргъанды да-гъыда хан.

— Аны уа ол жерде, ол жерде жанаган бир бай атаганды. Хан ол адамны чакыртханды.

— Бу Болушлукъ аты сенми атаганса жашчыкыгъа? — деп сорганды.

— Мен атаганма.

— Тюз айт, Болушлукъ деп нек атаганса? Тюзюн айтмасанг, бойнунгу кесерикме,— деп кысханды хан.

— Атасыны осуяты бар эди,— деп ычхындырганды ол адам.

— Да, бу бош этмегенди осуят,— деп, ишни барын да кыалай болганын айтдырганды хан. Ол айтып бошаганлай, уруп, аны башын кесгенди. Алтынын да, малын да кыатын бла жашчыкыгъа бергенди.

Ол юч аманлыкчыны ишлерин устаз халкыгъа айтханды, халкы а аланы туюуп, ёлтюргенди.

Аны кермегенибиз кибик, жыйынлыкъ кермей кыалайыкъ.

БЕШЖЫЛЛЫКЪ ЖАШЧЫКЪНЫ АҚЪЫЛЛЫЛЫГЪЫ

Эртте заманлада сатыу-алыу кыайнаган элледен биринде терт саудюгерчи бир минг алтынны орталарында жыйып, файдасын белюп, сатыу-алыу этип жюрююдюле. Ала бир кюн бир шахардан мал алыргъа кетип бара турганлай, жолда бир уллу терек бахчагъа жолугъуп, алтыны бла артмакылары терек бахчачы кыатынга аманатха берип:

— Тертюбюз да бирге келмей, муну кишиге берме,— деп, терек бахчаны ичине кирдиле. Бир уллу алма терекни ауанасында, кепге дери олтуруп, азыкыларын ашайдыла. Азыкдан сора, аладан бири:

— Менде дух шеша барды, аны ичинден акыган ариу суу бла башыбызны жууайыкы,— дейди.

Экинчилери:

— Иги боллукъ эди, алай мени тарагым артмакыда кыалды. Мен аны барып алып келейим,— деди.

— Терк барып, алып кел,— дейдиле башхалары.

Ол терек бахчачы кыатынга келип:

— Алтыны бла артмакыны манга берчи,— дейди.

— Тертюбюз бирге келмесегиз, бермейме!

— Эй, бу бермейме, деп тохтаганды! Ючюбюз да кычырыгъыз! — дейди ол, негерлерине кыарап. Ала уа кыатын таракыны бермей турган сунуп:

— Бер! — деп кычырадыла да, кыатын артмакыны берип жибереди.

Кыалган ючеулен ол биреуленни сакылап турдула да, ол келмеді, сора ала бахчачы кыатынга келип:

— Негерибиз кыайдады? — деп сордула.

— Мен кыайдан билейим! Алтыны бла артмакыны алып кетгенди.

— Э, биз: «Тёртюбюз бирге келмесек, аны кишиге берме!» — деген эдик да!

— Барынг да, бөрюча улуп: «Бер!» — деп кычыргъан эдигиз да!

— Биз таракъны бер деп кычыргъан эдик ансы, артмакъны бер демегенбиз.

— Ол а менден алтыны бла артмакъны сурады ансы, таракъны, сизге кычырмаса да, берлик эдим. Ол сора аны алып къачхан окъуна болур, — деди къатын.

— Кёп сандырагъанны кёюп, алтынларыбызны табып бер! — деп, ала къатынны төреге алып келди. Төре саудюгерчилени жанына тохтап, къатынга:

— Алтынланы табып бер, — деп бегим этеди.

Бахчачы къатынны къайгъы башын басады. Къачып кетген саудюгерчини къайдан табарын билмей, чыдаялмай орамгъа чыгъады. Аны къайгъылы болгъанын бир бешжыллыкъ жашчыкъ кередн:

— Амма, быллай бир неге къайгъылыса? — деп сурайды.

Башын къайгъы басып тургъан къатын, анга жууап бермей, кетеди. Алай жашчыкъ изындан болуп, къайтып-къайтып сурайды да, анга ачыуланып, къатын:

— Къуругъан башымы неге аурутаса? Мен Аллахны чамланганындан къуруп жюриюме. Ажашып ёлюр эселе, ажашып келгенча, төрг саудюгерчи келип, алтыны бла артмакълары кълума берип:

— Тёртюбюз бирге келмесек, муну кишиге берме, — деп кетген эдиле. Бирлери уа, келип, аны алып къачып кетгенди, мени да алдап. Энди аны уа манга төле деп, төре бегим этгенди. Энди ол къачхан итлерин табалмай, къуруп жюриюме.

— Амма, аны сен неге излейсе? Мени алып төреге бар, мен сени къутхарайым, — деди жашчыкъ.

— Къалай къутхарлыкъса?

— Анда сени ишинг болмасын, мени төреге алып бар. — Къатын жашчыкъны къутхарлыкъсына иги ийнашмаса да, умут этип, төреге алып келди.

Төре да, саудюгерчиле да, бир бирге ал бермей:

— Къайдады алтыныбыз, алып келдингми? — деп кычырадыла.

— Алтын юйдеди, хазыр болуп турады. Тёртюбюз да бирге келигиз да алыгъыз, — дейди жашчыкъ.

— Къачып кетген адамны биз къайдан табарыкъбыз да?

— Аманатха артмакъны кьойгъанда, тёртюбюз да бирге келип аллыкъбыз аны дегенсиз. Къачханыгъызы кесигиз тапмасагъыз, биз алтын тапмайбыз! — деп, къатын да, жашчыкъ да юйлерине кетедиле.

Төрени бегимн бузулуп, къатын даудан къутулуп, къаууанчха батады. Жашчыкъ да оюнчугъун ойнап къалады.

БАТОҚЪАНЫ ЁТЮРЮКЛЕРИ

Эртте-эртте бир элде Батокъа деп бир адам жашап болгъанды. Бир кере жайгъыда ол байгъа бичен чалыргъа жалгъа барады. Бичен чалгъан жыйын бла бичен чала, аны къуругъанын жыя айланзды. Бай киши уа бир кюнню да аланы юслеринден кетмей, беллерин тюзетирге къоймай эди. Барындан да къарыусузуракъ Батокъа, чалгъы чалгъандан арып: «О Аллах! Бир кюн солуп ёлсем эди»,— деп, не да этип, солургъа амал излеп башлайды.

Бир ингирде чалгъычыла къошха жыйылгъанлай, Батокъа алагъа:

— Аланла, мен сизге кесими юсюмден, жарашдырып, дунняда болмагъан ётюрюкден толгъан, сиз барыгъыз да сейирсинирча хапар айтыр эдим, тамбла мени, чалгъыгъа чыгъармай, къошда солургъа къойсагъыз,— дегенди.

Биченчи жыйын да, эригип тура эди да, былай да былай деп, Батокъаны тилегин байгъа айтадыла. Байны эркинлигин алгъандан сора, жыйын тамата Батокъагъа:

— Айт энди кесинги юсюнгден дунняда болмагъан ётюрюкден толгъан хапар Алай ётюрюклеринг бизни сейирсиндирча ётюрюкге болмасала, чалгъыгъа чыгъарыкъса,— деди.

Батокъа ётюрюк хапарын башлады.

— Мени,— деди,— анам бир кюн, тогъуз эшекге да миндирип: «Эшекленн отундан жюклеп кел»,— деп, агъачха жиберген эди. Тогъуз эшекге да минип кетип бара тургъанымлай, бир уллу суугъа жетдим. Андан ётюрюк келе тургъанымлай, жанымда бичагъымы суугъа тюшюрдюм. Эшекледен да тюшюр, хайда изле, хайда изле,— асыры излегенден, сууну да ары-бери чачып, халек этдим, алай болгъанлыкъгъа, бичакъны тапмадым. Алайлай, ачууланып, суугъа сирнекни жандырып жетдирдим да, суу жанып бошاپ, жер къургъакъ болуп къалды. Къарасам, бичагъымы темири кюйюп, сабы уа къалып тура эди. Аны да алып, бичагъы тогъуз эшегиме да минип, агъачха жетдим. Эшеклерими алайда кюйюп, агъачха кирип, отун хазырладым. Отунланы жюклеим деп келсем,— эшекле жокъ. Ары чапдым, бери чапдым, алай аланы табалмадым. Андан юйге къайтып, анамы чирги ийнени да алып, тауукъ адакъасына да минип келип, бир терен къолгъа кирдим. Адакъаны терекге тагъып, чирги ийнени гумух жанын жерге уруп, кесим а ийнени жютю бурунуна минип къарасам,— эшеклерим бир уллу сырны артында суугъа батып тура эдиле. Хайда андан ийнени да алып, бичагъы адакъагъа минип, эшеклерим батхан жерге бардым. Барсам,— ала уа суусап болуп, бузну жалай кетип, тешик этип, энишге батып, чыгъалмай, аланы буз кысып тура эди. Жаланда къуйрукълары кёрюне кеслерини да. Андан ары этип, бери этип, къуйрукъларындан адакъагъа тагъып да кюрешдим, алдай чыгъаралмадым. Алайлай башымы буруп, бери чыгъарып, бузну уруп кёрдюм. Мычымай, башым бла бузну ууатып, эшеклерими да чыгъарып, бир терекни тогъуз эшекге жюклеп, анамы

тауукъ адакъасына да минип, юйюме алай келген эдим,— деп, Батокъа ётюрюкден толу хапарын бошады.

Чалгъычы жыйын Батокъаны ётюрюклерине керти да сейир-сишип, бек суйюп тынгылады. Алай бла Батокъа экинчи кюн, чалгъыгъа чыкъмай, къошда солургъа къалды.

ЖАШЧЫКЪ БЛА КЁСЕ

Бир элде бир жашчыкъ жашап болгъанды. Аны атасы, анасы да ёлюп, ол ёксюз къалгъанды. Жашчыкъ ахшы адамла кеслерини ёлгенлери ючюн садакъа бергенлери бла, бирлени уа жашчыкъгъа жазыкъсынып бергенлери бла жашагъанды. Бир жолда жашчыкъгъа ким эсе да уллу табакъ бла бир будай ун бергенди. Ол аны Кёсени юйюне элтгенди.

Кёсени къатыны жашчыкъны унундан уллу ётмек гыржын биширгенди. Қъатын гыржынны кюлден чыгъара тургъанлай, Кёсе аны кёргенди да, ашарлыгъы келгенди. Сора Кёсе жашчыкъдан тилегенди.

— Жашчыкъ, гыржыннундан бир бурху бер.

— Угъай, бермейме, кесими да тойдурлукъ туйюлдю,— деп жашчыкъ берирге унамагъанды.

Ол заманда Кёсе, жашчыкъны гыржыннундан кесине юлюш алыр ючюн, хыйлалыкъ этип башлагъанды.

— Жашчыкъ, гыржыннунгы жартысын бер, мен аны ючюн санга эки шай берирме.

Жашчыкъ Кёсе айтханнга боюн салгъанды. Гыржынны жартысын анга бергенди да, сора Кёсеге борчха къояргъа ышанмай:

— Эки шайымы бусагъатда окъуна бер,— дегенди.

Кёсе ары-бери къуйрукъ булгъап тебирегенди.

— Алгъа бир ашама къой да, шайланы уа артда алырса.

Алай бла Кёсе жашчыкъны ётмек гыржынныны жартысын ашагъанды, анга уа эки шайны бермегенлей, сау ыйыкъны ызындан айландыргъанды.

Бир жолда Кёсе биягъы жашчыкъны келе тургъанын кёргенди да, къатынына айтханды:

— Ол мени ызындан айланнганын къоярыкъ туйюлдю, андан эсе, анга эки шайны бермез ючюн бир амал къурайыкъ. Мен ёлген кибибк этерме да, юй тубюнде жатарма. Жашчыкъ келип: «Кёсе къайдады?» — деп сорса уа, сен а: «Кёсе ёлгенди»,— де да, мени кёрюзт. Алай бла юсюбюзден айырырбыз.

Қъатыны Кёсе айтханча этерге айтханды.

Кёсе юй тубюнде жатханды, къатыны уа къолуна тюшген затланы барысын да аны юсюне атханды, эрини баш жанында олтуруп, мудах бет алып тохтагъанды.

Жашчыкъ келгенди да, къатынны алай кёрюп:

— Кёсе къайдады? — деп соргъанды.

— Кёремесе, жарлы Кёсе ёлгенди да къалгъанды. Ма мен а, жарлы, къатында олтургъанма да, жияй турама,— деп, жияп тебирегенди.

Жашчыкъ да ёлген Кёсеге жарсыгъан да эте:

— Ай антсыз а, не этди эсе да, эки шайымы бермей кетди,— дегенди.

Экиси да сёлешмей, тынгылагъанлай, бир кесекни тургъандыла да, жашчыкъ айтханды:

— Жилигъаныбыз бла биз энди Кёсени сау эталмабыз. Болса да мен Кёсеча бетсиз болалмам. Мен дагъыда анга къабырын табаргъа болушурма. Кеч болуп къалгъынчы, Кёсени асырайыкъ.

Аны эшитгенинде, Кёсе бек къоркъгъанды. «Не палахха къалдым»,— деп адыргыгъа къалгъанды. Алай болса да, къатыны Кёсеге болушханды. Кёсени къачырыр ючюн, жашчыкъгъа айтханды:

— Бар да, эфендини чакъырып кел, ансы эфендисиз къалай асырарыкъбыз.

Жашчыкъ бир кесек сагъыш этгенди да, эфендини чакъырыргъа барып тебирегенди, алай болса да ызына айланганды да:

— Билемисе, кел, биз Кёсени эфендиониз басдырайыкъ да къояйыкъ. Не ючюн дегенде, эфендини чакъырсакъ, сен Кёсе ючюн анга дууалыкъ, жууунчулукъ да берирге керек боллукъса. Сизни уа жугъугъуз да жокъду, ол угъай эсенг, тап, насыпсыз Кёсе сау заманында манга берлик борчун да бералмай, мени эки шайымы да биргесине ахыратха алып кетгенди,— дегенди.

Кёсени къатыны жашчыкъгъа жукъ айталмагъанды да, боюн салгъанды. Алай Кёсени къачырыр ючюн энтда да мадар этерге къурешгенди.

— Алай эсе,— дегенди Кёсени къатыны,— къабырлагъа барайыкъ да, Кёсеге къабыр къазып келейик, Кёсе уа былай жатсын.

Жашчыкъ айтханды:

— Угъай. Биз барып анга анда къабыр къазып, дагъыда аны элтирге деп бери келип, ызыбызгъа къайтхынчы, кеч боллукъду. Андан эсе Кёсени къабырлагъа элтейик да, къабырны анда къазарбыз.

— Да ол шериятха ушагъыусуз боллукъду... Алгъа къабырны къазадыла да, ёлюкню уа къабырлагъа андан сора элтедиле. Алай тийишлиди,— дегенди къатын.

— Угъай,— дегенди жашчыкъ,— Кёсе да тийишли этмегенди. Мени эки шайымы бермегенлей, Кёсени ахыратха кетгени да шериятха ушагъыулу болмаз. Аны ючюн а мен да къабырлагъа эки кере бара турлукъ туююлме,— деп даулашып тохтагъанды.

Кёсени насыпсыз къатыны хорлатханды. Экиси Кёсени кётюрюп къабырлагъа элталмазлыкъларыны себебинден, эшекни гитче арбачыкъгъа жекгендиле да, Кёсени арбачыкъгъа салгъандыла. Кёсени къатына уа, арба юсюнде аны адам кёрмез ючюн, саламла атханды. Қъабырла сыртны артында болгъандыла, элден къарап, къабырлада аланы адам кёраллыкъ туююл эди.

Кёсени ары элтгендиле, терен уру къазгъандыла да ары салгъандыла. Кёсени къатыны къабырны баш жанында бир мюйюшюне, жашчыкъгъа эслетмей, топуракъны орнуна саламла сала

баргъанды, жашчыкъ а топуракъны къуйгъан кибик этгенди да, ашыгъып, къатыннга:

— Кёсеге ол да асыры кёндю. Кёл, кетейик,— дегенди да, кетгендиде. Кёсе жукъ да эталмагъанлай, аланы кетерлерин сакълап туруп, ала кетгенлей, тунчугъуп къалыргъа издан къалып, къабырны баш жанында саламын ичине къотаргъанды да, башын къаратханды. Чыгъаргъа базынмагъанды. Жашчыкъ а Кёсе хыйла-лыкъ эте болурму деп, ишекли болгъанды да, Кёсе къабырдамыды огъее туююлмюдю деп къарай баргъанды. Аны кёргенде, Кёсе уа артха букъгъанды. Жашчыкъ къабырны къатына барып къарагъанында, аны баш жанында тешикни кёргенди. Бир кесекден сора: «Ол кетдими»,— деп, Кёсе тышына къарайма деп, саламны шы-хырдатханды. Жашчыкъ арлакыгъа тургъанды да, къабырны ичинден Кёсе чыгъарыкъ болурму, огъесе болмазмы деп мара-гъанды. Бир къауум замандан сора, Кёсе башын ёрге къаратханда, жашчыкъ:

— Кёсе, эки шайымы бер,— деп къычыргъанды. Кёсе, аны эшитип, къабыргъа ташайгъанды да кетгенди. Жашчыкъ биягъы къабырны къатына келгенди да:

— Кёсе, эки шайымы бер да, артда уа ёмюрге дери да къабырда жат,— дегенди. Кёсе къоркъгъанды да жууап этмегенди. Жашчыкъ: «Кёсени къабырындан чыгъарын сакъламай къой-мам»,— деп арлакыгъа барып, хуна жанында туурада жатханды.

Бир заманда юч уручу къабырлагъа келе келип, Кёсени къабырыны юсюне олтургъандыла да, элден урлап келген хапчу-кларын юлешип тебирегендиде. Юлеше келип, бек ахырында бир кю-мюш къамагъа жетгендиде. Юч уручуну да ол къамагъа кёзлери къарагъанды. Юлеше тургъан уручу айтханды:

— Къама бла къабырны урайым да, къама къабыр къанга-лагъа жетсе, манга къалыр, жетдиралмасам а — сизге къалыр.

Аны эшитгенде, Кёсе къычырыкъ этип, къабырдан чартлап чыкыгъанды. Аны сыфатындан бла къычырыгъындан къоркъуп, уручула хапчу-кларын да къоюп, хар ким къачалгъаны къадар къачхандыла.

Ол заманда Кёсе, уручуладан къалгъан ырысхыны юлеширге жашчыкъны кесине чакыргъанды да, жашчыкъгъа:

— Энди мен ууахтымдан алгъа ёлmezге болаллыкъма,— дегенди.

Ол уручуладан къалгъан хапчу-кланы эки тенгнге юлешгенди да, аны юлюшюн кёрюзте:

— Энди ыразы боллукъмуса? — деп соргъанды.

Жашчыкъ а бир кесек къарап да туруп:

— Санга ёлюрге алыкъа эртте болгъанын мен алгъын окъуна биле эдим. Алай санга кеси элингден урланган хапчу-кланы юлеширге айып туююлмюдю? Бетинг къалай къызармайды? Мен сени аллай бетсиз адам сунмаем. Хапчу-кланы юлеширге умут эт-ме. Биз аланы иелерине къайтарырбыз... Эки шайымы уа... Кече-ме. Сени болсун, нек десенг, сени хайырынгдан болмаса эди, элни ырысхысын уручула алып кетерик эдиле. Энди уа, биз ырысхыны

ислерине к'айтарсакъ, ала бизге ыразы болурла. Манга уа элни ыразы этгенден уллу ырысхы жокъду. Нек десенг, мени эл ёсдюргенди,— дегенди.

Кёсе анга боюн салгъанды.

Жашчыкъ болгъан хапчукланы Кёсени сыртына к'алагъанды. Ол кётюралмагъанын да кеси алып, элге элтип, иелерине бергенди. Ала уа ахшы жашчыкъны саугъала бла к'ууандыргъандыла.

КЪОЙ БЛА ЭЧКИ

Эртте-эртте бир киши к'атыны бла жашай эдиле. Аланы жаныгъы бир к'ойлары бла бир эчкилери болгъанды. Бир жол к'арт к'атынына айтханды:

— К'атын, биз к'ой бла эчкини багъалмайбыз, алагъа ашатыр затыбыз жокъду. Кесинг кёресе, ачдан ёле турадыла. Кесерге да жарарыкъ туююлду, сюскледен башха биз аладан табарыкъ жокъду. К'абакъ эшиклени ачайыкъ да суйген жерлеринне барсынла.

К'атын эрине угъай демеди. К'арт арбаздан к'ой бла эчкини тышына к'ыстап: «Энди суйген жеригизде жашагъыз, тапханыгъызы ашагъыз»,— деп, юйге к'айтханды. Харипле, к'ой бла эчки не этерик эдиле. Бир к'апчыкъны да алып, экиси да жолоучу болгъандыла.

Бара барып, бир уллу жолгъа чыккыгъандыла. К'арасала, жолда бёрю башы. К'оркчуп, к'ачаргъа тебирегенлей, бёрюню теммеги болмагъанын эследиле. Бёрю башны к'апчыкъгъа салгъандыла да, биягъы жолгъа тебирегендиле. Бир жерде да тохтамай, юч кюн бла юч кече баргъандыла. Тёртюню кюн бир ариу талагъа жетгенлеринде, от кёргендиле. Алайда адамла болгъан сунуп, к'ой бла эчки к'ууангандыла да, алайгъа баргъандыла. Барып к'арасала уа, отну к'атында юч уллу ач бёрю жата. Отха к'азан тагъылып, сууу да аяусуз к'айнай тура эди. Асыры к'оркыгъандан, к'ой бла эчки ёлюрге жетдиле. Ала к'ачаргъа да бир умут этдиле, алай, аланы бёрюле эслеп, секирип ёрге к'опхан эдиле. «Бизге ашарыкъ кеси келип к'алды деп»,— к'ууанып, к'ой бла эчкини тутаргъа хазыр болдула. Эчки эс жыйып, тююнлей бёрюлеге барды да, саламлашды:

— Ингир ахшы болсун!

— Сау болугъуз, жууукъ болугъуз, ахшы к'онак'ла! — деди к'арт бёрю.— К'оркмагъыз, жууук'лашыгъыз бери. К'айдансыз? Энди, бу жашаудан тюнгилюп айлана болурсуз. Ай, татлы к'онак'ла, сиз а не тап заманда келдигиз, кёремисиз, суу бошуна к'айнай турады!

Бёрюню тенглери аны акъыллы сёзлеринне ыразы болдула, жюгю акъ тишлерин ачып, ышардыла. «Энди бир иги тояйыкъ»,— деп, жарлы к'ой бла эчкини жояргъа бёрюле хазыр болгъанлай, эчки к'ойгъа айтды:

— Тутчу бери ол бёрю башны, была да ач кёрюнедиле — бирге ашайыкъ,— деди.

Бёрю башны кѳапчыкъдан чыгъарып, кѳой эчкиге узатды.

— Аны кѳой, ол асыры гитчеди, уллурагъын сайла! — дегенде, эчкини хыйла этгенин ангылап, кѳой бёрю башны бир ненча кере эсе да айландырып чыгъарды. Сора эчки, бёрю башны алып, бёрюлеге атды:

— Ма, алыгъыз да биширигиз. Тоймасакъ, бизде энтда кѳпдю, кѳалгъанларын да биширирбиз. Сиз а, харипле, алыкъа бёрю эт ашагъан болмазсыз. Андан татлы эт биз кѳрмегенбиз. Биширигиз, биширигиз, бюгече сизни бёрю эт бла тойдуругъа биз бойнубузгъа алабыз!

Тели бёрюле ийнандыла: «Эй, была бир залым затладыла, бизни да жутмагъа эдиле,— деп, сагъышха кѳалдыла. — Къачмасакъ, эшигибизни жабадыла»,— деп хыйла этдиле.

— Къазаныбыз не эсе да иги кѳайнамайды, мен бир отунла алып келейим,— деп къарт бёрю кѳарангыгъа ташайды да кетди. Бир кесекден экинчи бёрю:

— Бизни тенгибиз былай кѳп нек кѳалды? Ажашхан болур ансы, кѳайтыргъа заман болгъан эди. Мен бусагъат аны чакъырып келейим,— деп экинчи бёрю да кетди.

Кѳайдан кѳайтырыкъ эди, ол да кѳайры эсе да думп болду.

— Мени тенгериме бир хата болгъанды. Барайым да, болушайым,— деп, ююнчю бёрю да ашыгъышлы сылжырады.

Кѳой бла эчки кѳууанып кюлдюле. Сора жатып, эрттенблагъа дери жукъладыла. Бёрюле уа бирге жыйылып, бир бирлерине тырман этишдиле:

— Жангылдыкъ, бу жол биз бек жангылдыкъ. Кѳой бла эчкиден бёрюле кѳоркѳгъандыла деп а ким эшитген болур! Энди бирси бёрюле эшитселе, бизге не айтырла? Кѳаллай айыплы иш этдик! Кеслери келип, бизни ашагъыз дегенча болгъанлай, биз кѳоркѳакъла уа кѳачып кетгенбиз. Келигиз, барайыкъ да, аламы ашайыкъ,— деген оноуну этип, бёрюле артха кѳайтдыла.

Бёрюлени кѳрюп, кѳой да, эчки да эски эмен терекге миндиле. Бёрюле терекни кѳазып башладыла.

Кѳой, асыры кѳоркѳгъандан, жазыкъны, тиши тишине тиймей, алай кѳалтырай эди. Сора аны эси аууп, терекден жыгъылды.

Эчки уа аны кѳрюп, кѳарыуундан келген чакълы кѳычырды:

— Ай, сен жигит, жиберме ол кѳоркѳакъланы! Мен да бусагъат тюшейим, хайт де, ычхындырма! — деди.

Бёрюле ары-бери чачылып кѳачдыла. Эчки да: «Тут-тут!» — деп, аяусуз кѳычыра кѳалды.

Эчки бюгюн да алай кѳычыра турады дейдиле.

КЪАРГЪА БЛА БАЛАЛАРЫ

Эки уллу тенгизни арасында бир ариу айрыкам болгъанды. Ол айрыкам кѳалын агъач бла жабылып эди. Бир бийик терекни баш чокайында кѳаргъаны уясы, уясында да юч баласы ёсе эдиле.

Бир кюн айрыкамны бир жанына от тюшгенди. Жел отну ышырып, отну кѳанатлары жел бла юзюлюп, тереклени башлары

бла ауа тебирегендиле. Кириш тартып жаннган ёртен къаргъагъа къоркъуу салгъанды.

Къаргъа тёрт жанына къарагъанды, дьгаласха кългъанды... Ёзге мадар тапмай, кёчер кълйгъыгъа киргенди.

Абадан баласын аркъасына салып, уча-уча барып, тенгизни юсюнде тохтап:

— Ха, балам! Мен сени быллай кёп кълйынлыкълагъа кълалып ёсдюреме, мен къларт болсам, сен манга къларармыса, бу кълйынымы эсинге алырмыса? — деп соргъанды.

Баласы:

— Айхай, къларарма, анам, сыртыма кёлюрюп турурма,— дегенди.

— Ай, налат, ётюрюк айтаса, тюзюн айтмайса,— деп, баласын тенгизге атып кетгенди.

Кълйтып барып, аны кичисин келтирип, тенгизни юсюнде анга да тамата баласына соргъанча соргъанды. Ол да, аныча, къларарма деп, анасына жууап бергенди.

— Ай, налат, сен да жалгъланчыса, къларарыкъл туйюлсе,— деп, аны да тенгизге ташлап, биягълы уясына келгенди.

Эм кичи баласын сыртына кёлюрюп, уча-уча барып, тенгизни юсюне жетгенде:

— Аха, кичи балам! Барындан да сени бек сюеме. Мен сени бу къладар кёп кълйналып ёсдюреме, мен гым-гым къларт болсам, анамса деп, сен манга къларармыса? — деп соргъанды.

— Да, анам, сагълыш эт! Сен ананга къларагъланча, мен да санга къларарма. Андан артыкъл мен да санга къларамам. Сен да ананга этгенни мен да санга этерме,— деди.

— Ыхы, сен манга аман туйюлсе, болса да кертисни айтдыг,— деп, тенгизден ётдюрюп, агълачха бошлап кетгенди.

ЖОМАКЪЛА БОЛМАГЪАН, КЪАРА СЕЗ БЛА АЙТЫЛГЪАН ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛА

Мифле, бурунгу таурухла, айтыула,
насийхат хапарла, табиьгъатда болмагъан кючле
бла байламлы хапарла, керти хапарла, новеллала,
чам хапарла

АШХАМ ЖУЛДУЗ

Ашхам жулдуз ал бурун уучуну анасы болгъанды дейдиле. Эртте-эртте, Кам сууну боюнунда нартла жашаучу заманда, Окъулай деп бир уучу жашап болгъанды. Уучу болгъанда да, атханын жазмагъан, туманда болмаса марамагъан — аллай уучу болгъанды. Хапаргъа кёре, муну жаныуарла окъуна танып болгъандыла. Окъулай ууда болгъанда, аланы бири да куркасындан чыкъмагъанды. Бар алай болса да, Окъулай уусуз къалмагъанды.

Жылланы бир жылында Окъулай уугъа чыгып кёп айланганды. Аны аллына бир да садакъ бурунуна илинирик жаныуар чыкъмагъанды. «Аха, энди мени Апсаты къаргъагъанды, жолум боллукъ туююлдю»,— деп, Окъулай артха айланганды. «Апсатыны не бла ачыуландыргъан болурма?» — деп сагъыш этгенди. Болса да бир хыйсап эталмагъанды.

Юйюне къурлай къайтхан кечесинде Окъулай тюш кёреди. Тюшюнде анга бир келечи келип:

— Кам сууну тамагъында Жекеме дорбунда бир садакъ окъ барды да, энди Окъулай аны алып, уугъа аны бла чыгъа турсун. Ол окъну тапхынчы, жанлы марамасын, адамгъа къарамасын,

юйюне к̄айтмасын деп, Апсаты айтдыргъанды,— дегенни айтып, думп болуп кетгенди.

Андан сора учу Окъулай тынчлыкъсыз болады. Аш жарашмай, жукъу кирмей к̄езюне, алай айланады. Кюнлени биринде анасы тынчлыкъсыз болуп сорду:

— Окъулай, жаным-к̄езюм, не болгъанды, этген ашым к̄люнге бармагъанын эслейме?

— Анам, бир тюш к̄ергенме да, ол керти эсе, мен былай нек турама? Етюрюк эсе, былай нек болуп к̄алдым? — дегенди Окъулай.

— Айт, балам, тюшюнгю, сени ананг нарт эллерини тюшлерин жоралаучу эди.

Окъулай тюшюн анасына айтды.

— Да, балам, жашым, Жекеме дорбундан артха жол жокъду, андан алыкъа адам улу артха к̄айтмагъанды,— деди анасы, бек жарсып.

— Анам, мен ары бармасам, юде амандан ёлюрме,— дегенди Окъулай.

Жашын бармай тохтамазын к̄ергенде, анасы анга к̄ыркълы жугъутурну терисинден эки чабыр этгенди, борсукъ териден шалбар тикгенди, белине манс байлатып, артмакъларына к̄ыркъ кече бла к̄ыркъ кюннге жетерча азыкъ салып, эртгенлик чыкъ тюшюгючю, жолгъа ашыргъанды.

— Мен садакъ окъну да алып, сау-эсен юйге к̄айтырма, хар ашхам сайын аллыма к̄вара,— деп, Окъулай атланып кетгенди.

Окъулайны анасы к̄ыркъ кюнню ичинде жашыны аллына к̄варады. Андан сора к̄ыркъ жыл к̄варады. Анда да Окъулай жолундан к̄айтмагъанда, ана К̄ек Тейрисинден тилегенди:

Тёбен Тейри,
Огъары Тейри,
Бу таш мени,
Бу таш сени,
Че, Че, мен да сени...

Олсагъатдан Окъулай учуну анасы к̄екге учуп кетгенди. К̄ек Тейриси аны Ашхам жулдуз этгенди.

Бюгюн да ол, кюн батып, жерге к̄варангылыкъ кире башлагъанлай чыгады. Алыкъа ол жашындан тюнголмегенди. Аллына к̄варады. Ашхам жулдузу чыгъа эсе, жолдагъыла келмей к̄валмазла...

МИНГИ ТАУНУ ШАУДАНЫ

Минги тауну башында, эки айрысыны ортасында, бир шаудан барды. Ол шаудандан бир уртлагъан жан иеси к̄ыяматха дери ёлмейди.

Эртте заманланы биринде бир балалы кӱзгӱн уча барып, ол шаудан суудан ичгенди. Ол суудан ауузуна алып, балаларына келе тургъанлай, аууздан суу тӕюлюп кетип, «тужур» бла «суу кырдык» деген кырдыклагъа тамгъанды. Ма ол кырдыкда бюгюн да турадыла ол Минги тауну башында. Ала не жаз, не кыыш ёлмей, бузламай, ёсюн турадыла.

Ол кырдыкланы ким табып ашаса да, ёлмегенлей, жюз жылланы жашарыккыды. Минги тауну башында ол шаудандан уртлагъан кӱзгӱн а бюгюн да жер юсюнде сауду. Ол кыыямат кюннге дери ёлмегенлей, алай кыычыра турлуккыды.

Ол шаудандан ичген Илияс (Кёк Тейрис), сора Кыыдыр (Жер Тейрис) адамлагъа болушадыла. Аланы атларын айтсанг, кыыйынлыккылада — жерде, сууда, — Кыыдыр, кёкде — Илияс болушадыла деп ийнананыз.

ГЕУЮРГЕ КЮН

Геуюрге кюн Аллахха:

— Адамла мени былай жауларча нек этгенсе? — деп, келечин ийгенди.

Аллах а:

— Сени бу дунягъа татыусуз этген эсем да, ол дуняда уа геуюрге кюн ёлгенлеге соруу этдирмей, жаннетге жиберирме да, сени анда сыйларча этерме, — деп, келечини алай кыайтаргъанды.

СЮЛЕМЕН

Сюлемен файгъамбар кыанатлыланы, жаныуарланы тилин билгенди. Ол кыанатлыладан кыаргъаны чаккырып:

— Дуняны башында не зат ариу эсе да, айланып, кёрюп, келип манга айтырса, — деп ийгенди. Кыаргъа уа айланып, келип:

— Мен айланган, мен жюрюген жерледе кесими балаларымдан ариу бир зат да кёрмедим, — дегенди. Сюлемен ачыуланып:

— Ай, санга айып болсун! — деп, кыаргъаны от кесеу бла ургъанды. Кыаргъаны кесеу тийген жерлери андан бери кыара болуп кыалгъандыла.

Андан сора Сюлемен кёгюрчюнню ийгенди. Кёгюрчюн айлана, жюрюй кетгенди да, келип, былай айтханды:

— Дуняда ындырда будай тёбеле бла, чалманда кыозула ойнагъандан ариу зат кёрмедим, — дегенди.

— Да сен да адамлагъа кыуру да алай ариу кёрюнюп тур! — дегенди анга Сюлемен. Андан бери адамла кёгюрчюнню сыйлы кыанатлыгъа санайдыла.

Артда Сюлемен:

— Дуняны башында бек татлы неди? Билип кел, — деп, чибини неди.

Чибин, айланып келип: «Адамны этинден, кыанындан татлы зат жоккыды», — деп айтыргъа: «Ад...» — деп башлагъанлай, кыарыл-

гъач чибинни тилннен къабады. Аны ючюн, ол кюнден башлап, чибин жызылдап къалгъанды. Алайда тургъан жилин а: «Нек кьой-мадынг чибиннге аны айтыргъа?!» — деп, къарылгъачны къабаргъа кесин атады. Алай къарылгъач учады да, ол аны жаланда къуйругъундан туталады. Ма къарылгъачны къуйругъу аны ючюн айры болгъанды дейдиле.

БИЛГИЧ ЭФЕНДИ

Алгъын заманда бир тау элде бир эфенди жашап болгъанды. Ол билгич эди. Кечелени биринде, жукълап тургъанлай, анга бир ауаз былай айтды:

— Жерге суу къыяма айланырыкъды, алай аны киши да билмейди. Аны ючюн а сен элчилеригизге айт да, нарат агъачдан уллу кеме ишлегиз. Сиз мен айтханны этсегиз, къыйынлыкъгъа тюшмезсиз.

Эфенди секирип къопду, тегерекге къарады, алай жан да кърмедн. Эрттенликде ол ныгъышха чыгып, къартлагъа тюшюн айтды. Ала анга тынгыладыла да, сагъыш этип, быллай оноугъа келдиле:

— Кемени ишлегиз, не болса да. Не затха керек боллугъун а жашай барсакъ кърюрбюз,— дедиле.

Къартла айтхандан чыкъмайын, къарт да, жаш да кетдиле да, кече-кюн демегенлей ишлеп турдула да, бир айдан ол кемени битдирдиле. Аны кенглиги отуз беш метр, узунлугъу — элли метрден да уллу эди, кеси да эки къатлы эди.

Заман озду, алай элге бир суу къыйынлыкъ да келмедн. Сора битеу элчиле жарлы эфендиге кюлюп башладыла. Ол а асыры уялгъандан башын эшикке чыгъармай турду.

Бир кюн ингирде, ол ашхам намаз эте тургъанлай, анга элчилери жыйылып келдиле. Сора бир сыйлы къарт алгъа чыкъды да:

— Эфенди, бу халкъ сенден ишлеген хакъын тилейди. Сен алагъа аны бер да, кеме сени болсун.

Эфенди тынгылады, сагъыш этди да айтды:

— Охо, мен сизге битеу болгъан ачхамы, алгынымы, кююшюмю берейим. Ала жетмеселе, малларымдан да алыгъыз, алай сизден бир зат тилейме: хар тюрлю малымдан манга экишер кьоюгъуз.

Адамла ыразы болуп, алгъан хакъларын чачаргъа кетдиле.

Эфенди уа анга къалгъан малланы да алды да, элтип кемени тюз къатына жыйды, аш берди. Ол кече окъуна жауун жаууп башлады, экинчи кюн да тохтамады. Эфенди ангылады къыяма башланганын. Барып кемеге минип: «Кетейим энди»,— дей тургъанлай, суу, жагъасын ашап, элге бара тургъанын кърдю. Алай адамлагъа къалай билдиррге билмей тургъанлай, бир заманда кемени эшиги къагъылды. Ачып къараса — элчилери. Ала андан кечгинлик тиледиле. «Кемеге кьой бизни да»,— деп тиледиле. Жазыкълагъа жюреги ауругъандан, этген аман ишлерин да уну-

туп, жылы отоугъа жиберди. Сора ала жолгъа атландыла. Суу а кѣпден кѣп келип, битеу жерни басды.

Эфенди эм аны элчилери эки-юч айны айландыла, алай бир тохтар жер тапмадыла. Келе келип къарасала, Минги тауну башыны бир кесегин суу басдырмай тургъанын кѣрдюле да къууандыла. Аланы къууанганларын кѣрюп, Минги тау былай айтды:

— Асыры эртте къууанасыз. Сиз кѣп барсыз да, ауурсуз. Мен сизни кѣтюрсем, оюлуп къалырма деп къоркъама,— деди.

Адамла аны айтханын эшитгенде:

— Ёмюрде юсюнде бир ханчыкъ да ёсмесин,— деп къаргъадыла да эм андан ары жолларына тебиредиле. Азмы-кѣпмю айландыла, да энтда бир къая кѣрдюле. Ол къая уа — Арафат эди. Анга адамла тилеклерин айтдыла да, ол а:

— Гитче, къарысуз болсам да башха тауладан, менде тохтагъыз. Не болса да бирге болурбуз.

Адамла барып, суу болмагъан жерге тюшдюле. Таугъа ыспас эте айтдыла:

— Къыш да, жаз да демегенлей, сени юсюнден тюк кетмесин!

Заман терк ётдю, суу да кетди. Адамла да, жаныуарла да алгъын жашагъанча жашап башладыла. Алай ол замандан бери Минги тауну юсю къаралып, агъарып, ёмюрде кырдык чыкъмайды. Арафат а — хар заманда да жашилди.

ЖЮННГЕ ТАБЫНЫУ

Огъары Учкуланда эм алгъа тамыр Томай деген бир киши салгъанды. Аны къатыны Зайнап акъыллы адам болгъанды. Аланы Окъ деп къызчыкълары, Гитче деп жашчыкълары болгъанды.

Томай кеси нѣгерлери бла, жаудан элчигин сакълар ючюн, элден кетип, юйюнде аз болгъанды. Къатыны бек ауруйду да мынга:

— Томай, мен осуят этеме, къолунга бир жюн кесек ал,— дегенди.

Сора Томай жюн кесекни алып, кѣкюрегине салгъанда, къатын айтханды:

— Бизни кийимбизни жюн Тейри береди. Биз аны бла ант этебиз. Ол сыйлыды, ахшыды. Ол бизни кесини оту бла жылытады. Сен къатын ал, алай эки сабийибизге сакъ бол. Экинчи къатынынг сабийлени жалан къолу бла урмасын — жюн къолу бла урсун. Ол заманда мал Тейриси мал берир, жюню — кийим, эти — аш болур.

Къатын ёлгенден сора бир бѣлек замандан Томай къатын алгъанды. Къатыны огъурсуз адам болса да, сабийлени урса, жюн бла ургъанды.

Жюн ол ёксюзлеге болушуп, Апсатыгъа мал бердиртгенди. Аланы жерни юсюн жапхан кѣп маллары болгъанды. Ол малладан къалып, бюгюн да ала бла жашайбыз.

АКЪ ЖУГЪУТУР

Эртте-эртте, бек эртте, сансыз-санаусуз заманла мындан алгъа, Минги тауну башы айры болмагъанды, юсюнде да бусагъат-дача, къанга бузла жылтырамагъандыла.

Минги тау бек бийик тауду, аны тѣппесин кѣнге тирелип турады. Ол себепден, камысык * жулдузчукъла, учун келип, аны тѣгерегинде бугъулуч ойнаргъа сюйгендиле, терен чатлагъа тюшюп, аланы ичинде, гинасууча, жылтырап баргъан кирсиз тау суулада жууунуп тургъандыла.

Минги тауну тюз тѣппесинде, мазаллы билеу къаяны тубюнде, бир жашил талачыкъ болгъанды. Алайдан узакъ болмай да къая тубюнден, жилимукъча, кирсиз къара суучукъ чыгып тургъанды. Къара сууну къатында, ауузун ёзеннге айландырып тургъан къошун жартыча, тѣгерек, сыйдам дорбунда уа, туюне чал уруп бошап, чиммакъ агъаргъан къарт жугъутур юйдегиси бла бирге жыйылып жашагъанды.

Жугъутурну юйдегиси ашы-сууу да, межямы да жарашып тургъан жерде, ох деп, зауукъ жашагъанды. Жанлы къоркъуулары да болмагъанды, не ючюн десенг, аны эчки-улакълары талада, денпанда, отлай тургъан заманда, жютю мюйюзлю, жютю кѣзлю, ётгюр жюрекли ата жугъутур ышангылы къарауул болуп тургъанды.

Кѣп жашагъан, кѣпню кѣрген Акъ жугъутур, балаларын жашау эбге тюзетирге излеп, аланы женгил чабаргъа, ырандан ыраннга къоркъмай секирирге, тутушургъа, жыйын жанлы бла сермешиуге юйретгенди. Алай этмесе уа, чыртда боллукъ туююл эди. Таулада жугъутурланы сюлесин, айыу, бѣрю, эчкичи къуш дегенча хатерсиз жаулары бир да кѣпдю.

Алай жаныуарладан башларын сакъларгъа была жашагъан тала бир да тап жерди: былайдан къарап кѣрмеген жерлери жокъду, ол себепден, жугъутурлагъа эслетмей, былайгъа бир жангыз душман келаллыкъ туююлду.

Кюнлени биринде, жугъутур сюрюу талада отлай тургъанлай, кѣкню къара булутла жабып, жауун жаууп башлагъанды. Тауда жаугъан жайгъа жауун кѣпге бармаса да, жугъутур юйдегисин дорбун ичине жыйгъанды.

Кѣп турмай жауун тохтап, кѣк жангыдан чууакъ болгъанды, тау башында жулдузла жылтырагъандыла. Къой жол да кѣкню бир жанындан бир жанына дери жарытханды.

Дорбуннга къысылып, эригип тургъан улакъчыкъла, бу шошлукъну кѣрюп, тышына чыгъаргъа излегендиле. Была дорбундан чыгъар-чыкъмаз, ала неден эсе да къоркъуп, ары-бери секирип башлагъандыла.

— Не болду былагъа? — деп, къарт жугъутур сескекли болгъанды.

* Камысык — сиркину, хыпняр.

— Кёремисе, майна, не эсе да бир мазанлы акъ зат бизни таба келе турады,— дегендиле улакъла.

Акъ жугъутур эрлай дорбундан чыкъгъанды. Кертиси бла да, тюз Минги тауну кюн чыкъгъан жанындан бир жылтырауукъ мазанлы акъ кыппа была таба тёнгереп келе тура эди. «Ярабин, бу мазанлы акъ кыппа не зат болуп чыкъды?» — деп, ол сагъышлы болгъанды.

— Эй, жигитле, бизни журтубузгъа жау кирип келеди, сермешниуге хазырланыгъыз! — деп буюргъанды ол. — Эм алгъа урушха мен кесим кирликме. Мен ёлсем, жауну аллына сиз чыгъарсыз!

Олсагъат Акъ жугъутур мюйюзлерин билеп башлагъанды. Мюйюзле жютю болгъанлай, ол, талагъа чыгып, аякълары бла жерни къазып башлагъанды. Ууакъ ташла, аны аякъ тюбюнден чартлап, окъ жюзгенча, тёрт жанына чачылып, узакъ жары тышгендиле. Жугъутурну бурун тешиклеринден чыкъгъан тыллы туман болуп жайылгъанды. Сора Акъ жугъутур, тобукъланып, башын энишге буруп, мюйюзлерин да аллына айландырып, секирип туруп, жаугъа мыллыгын атханды. Мазанлы жютю мюйюзлери бла ол келе тургъан акъ кыппаны сермегенди. Олсагъат кыппа эки жарылгъанды. Къыппаны бир жартысы учуп, кёкге чыгып кетгенди, башха жартысы уа, чыгъа барып, ызына тыше келип, топ атылгъанча, кючлю таууш этип, тюз Минги тауну тёппесине тийгенди. Олсагъат пелиуан тауну тёппеси ортасындан бюгюлюп, эки башлы болгъанды.

Акъ жугъутур ай бла сермешген кёре эдим! Ол тегерек акъ кыппа — ай болгъанды. Андан бери биз, хазна къалмай, жарты айны кёребиз. «Акъ жугъутур айны эки жарып кюйгъанды», — деп къартла да алай айтадыла.

УУЧУНУ ОСУЯТЫ

Эки уучу жашап болгъанды. Бирн ёлгенде, негерине жашчыгъымы уугъа юйрет, деп осуят этгенди. Бир къауум жылгъа уучу тенгини осуятын унутуп тургъанды да, сора:

— Уй, ол жашчыкъ не болуп тура эсе да, бир билейим,— деп баргъанды.

Барса, жашчыкъ 12—13-жыллыкъ болуп, къарыусузуна кетип тургъанлай тапханды.

— Атангы ушкогун ал да, кийик ёлтюрюп келейик,— дегенди уучу.

Эшекни да жегип, ала уугъа тебирегендиле. Бир жерге жетгенде:

— Энди, жашчыкъ, сен бу жолну бар да, алайда тохта. Мен а санга кийикле ёлтюрюп келирме,— дегенди уучу.

Къарангы болгъанды да, Раубазы терекни къатында тохтагъанды жашчыкъ. Алайда тургъанлай, бир ауаз эшитди:

— Ой, Раубазы, Апсаты къурманлыкъ этеди да, санга кел дейди.

— Къонагъым барды, бараллыкъ туюлме,— дегенди Раубазы.

— Къонакыны ал да кел,— дейди Апсаты,— деп дагыда таууш келгенди.

Сора терекден бир адам чыккыганды да, жашчыкыны кбатына келгенди.

— Кел, жашчык, Апсатыгъа,— деп, аны да алып, Апсатыгъа атланганды.

— Апсаты санга: «Нек келгенсе? — деп сорур. — Не керек эсе да берейим, мынча мал, анча мал берейим»,— дер, сен а унама. «Бир жылгы тёлюнго бер»,— деп тур,— деп юйретгенди ол жашчыкыны жолда.

Жетер жерлерине баргъанларында, адам да кѣп, кѣурманлыкъла бпше тура эдиле, уллу дауур эшитиле эди.

Апсаты жашчыкыны кѣрюп:

— Раубазы, бу не адамды? — деп соргъанды.

— Ёксюз жашчыкыды, сенден мал тилей келгенди,— дегенди Раубазы.

— Быллай бир мал берейим,— дегенди Апсаты.

— Угъай, Апсаты, мен ёксюзчюкме, бир жылгы тёлюнго менден кыызгъаима,— деп жашчык унамагъанды.

— Санга аны юйретген ким эсе да бир адам болгъанды. Алай не болса да берирме,— дегенди Апсаты.

Сора ала кетгендиле. Жашчык терекни тюбюнде танг атхынчы тургъанды. Эрттенликде алайдан кетгенди. Эшегин да, атасыны ушкогун да алып кетип баргъанлай, аллына кийик улакчыкыла чыккыгандыла. Жашчык атханды да ючюсюн, тѣртюсюн да ѳлтюргенди. Андан аланы соялгъан да эталмай, этегине жыйып тургъанлай, уучу бир зат тапмай кѣайтханды.

— Неси бу этгенинг? — деп соргъанды.

— Да келе тургъанымлай, аллыма чыккыдыла да, атдым,— дегенди жашчык.

— Аллах санга не берген эсе да, бергенди, ахшы жолгъа бар,— деп уучу жолуна кетгенди.

Андан артха жыллада жашчык уугъа чыгъа, кийик улакыла ёсюп, ол да аланы ата, айнып аягы юсюне болгъанды.

Къартлыкъ жетип, эки кѣзю кѣрмей тохтагъанда, бир кюн келини:

— Уй, аття, бир кийик эчки келип турады,— дейди.

— Ы, маржа, ушкогуму бурнун ары бир бур,— дейди сокѣур уучу.

Къарт кийикни атып аудурады. Алайда кеси да жыгъылып ѳледди.

ТЕНГИЗ ТУЗЛУ НЕКДИ?

Эртте-эртте бир бай кѣарнаш бла бир жарлы кѣарнаш жашагъандыла. Жарлы кѣарнаш байгъа: «Манга муну бла бир туючюк бер»,— деп, табакыны алып, тилей баргъанды. Бай кѣарнаш бермегенди.

Жарлы, аны юйюнден чыгып, мудах болуп келе тургъанлай,

кӊолунда гыржынчыгыгы бла бир киши чыгыады аллына. «Не айланаса?» — деп соргъанды кишичик. Жаш анга, былай да былай деп, жарлылыкъ ханарын айтханды. «Ма бу гыржынчыккыны ал да, тау артына бар. Анда гитче адамчыккъла жашайдыла,— дегенди кӊарт.

Жарлы кӊарнаш тау артына аугъанды, ол адамчыккълагъа тюбегенди. Сӊлешгендиле, танышхандыла. «Бизге бер!» — деп ала муну гыржынчыгыгын бир аууздан тилегендиле. «Берейим, сиз мен айтханны бере эсегиз»,— дегенди жаш да. «Айт, не дей эсенг да, берейик»,— дегендиле гитче адамчыккъла. «Ол сейир тирменчигигизни беригиз!»— Бергендиле. Жарлы кӊарнаш, тирменни да алып, юйюне кӊайтып келгенди. Ол а аллай тирмен болгъанды: андан нени тилесенг да, аны чыгыарып баргъанды. Тирменчиккни кючю бла жарлы кӊарнаш бай болгъанды.

Бай кӊарнаш да жарлы кӊарнашны бай болгъанына зарланганды. Ол тирменчиккни урлап, кемеге минип, кӊачып тебирегенди.

Тирменчиккден хар нени да бирден тилеп, аны бургъанды. Тирменчик да тохтаусуз туз чыгыарып баргъанды. Туз, кемеге сыйынмай, тенгизге кӊуюла-кӊуюла тургъанды. Бир заманда боран кӊопханды да, туз жюгюн кючден кӊтюрюп, жюзюп баргъан кеме тенгизге батханды да кетгенди. Тирменчик а тенгизни тюбюнден да тохтаусуз кесини ичинден туз чыгыарып турады бюгюн да, дейдиле. Ол туз эрип, тенгизни саулай тузлу этгенлей турады. Тенгиз ма аны ючюндю тузлу.

АЙМУШ

Сыйкӊун, Гожуна, Аймуш деп юч кӊарындаш болгъандыла. Атадан ёксюз кӊалып, жангыз аналары бла бир уллу сууну жагыасында жашап болгъандыла.

Аймуш сабий заманлыккъда жагыада акъ, кӊк, кӊара ташланы жыйып, аланы сюрюу этип ойнагъанды. Кӊпмю озду, азмы озду, Аймуш а аякк юсюне болуп, бир байгъа жалчы болургъа барады. Хаккына жарашыргъа тебирегенде, аны кӊулагына бир ауаз келгенди.

— Сюрюуге барып кӊара да,— дегенди ол ауаз, анда ахшы кӊой сюрюуню ичинде бир аман кӊолан токӊлу болур. Хаккынга жангыз аны алыргъа айт. Ёзге затха жарашма.

Аймуш алай этгенди. Кӊойланы кюте жашагъанды. Кюлени биринде белгили ауаз анга дагыада сӊлешгенди:

— Кӊочхар кӊошхан кече санга эки мӊлек келирле,— дегенди ол. — Ала келген кече, чардаккъа минип, чыракъ жандырып, сыбызгынгы терсине айландырып согыарса. Аны эшитип, мӊлекке келирле. Сыбызгынгы тюз айландырып салырла. Сен дагыада терсине айландырырса. Сора ала уруп, сени бир жыягынгы терсине айландырырла. Сен а дагыада сыбызгыны терсине айландырып согыарса. Ала уруп, экинчи жыягынгы да терсине айландырырла. Сен дагыада тере айландырып согыарса. Ючючю

кере урул, ала сени жыякъларынгы жерлерине салып, сыбызгы-
нгы тююне салырла. Сора ол халда сокъ. Ол заманда сен бол-
гъан жаныуарны тилин билirse.

Кѣп турмай, ол ауаз билдирген изми бла мѣлекле келип, Ай-
мушну ол айтханча этгендиле. Аймуш ол айтханны этип баргъан-
ды. Ол кюнден башлап Аймуш дуняда жаныуарма дегенни тилин
билип болгъанды.

Аймушну Бойнакъ бла Қъараууз деп эки ити болгъанды. Ала
Аймушну биргесинден айырылмагъандыла. Сюрюуде къолан токъ-
лугъа да бек сакъ къарагъандыла ала.

Жалгъа тургъан жыллары бошалып, Аймуш кетерге тебире-
генде, къолан токълу айтханды:

— Бу сюрюуде менден сора сени малынг жокъду. Эки итинг,
къазанчыгъынг, мен. Бизни алып кет.

Аймуш къолан токълуну аллына этип, къазанчыгъын аркъа-
сына къаплап, Бойнакъны бла Қъарауузну ызындан тагъып,
Хурла кѣлюне кетгенди. Алайда жер-къонуш салып, жангыз къо-
лан къой бла къош болуп тохтагъанды.

Аймушну къолан токълусу терк окъуна тѣлю берип башла-
гъанды. Жылмы кетди, эки жылмы — Аймушну сюрюуюню аллы
Мырзамбек талада суу иче тургъанда, арты Хурла кѣлюнде тур-
гъанды. Ол сюрюуге итлерин жиберип къоюучу эди. Кеси кѣл
жагъада олтуруп, сыбызгысын согъа, къойлары, итлери да бир-
бирлери бла къалай сѣлешгенлерин эшитип тургъанды.

Бир жол къошха Аймушну къарындашы Сыйкъун келгенди.
къочхар чыгъып, Аймушну сюрюуюне кирип, аны къочхарлары бла
туйюшгенин эслегенди. Экинчи кюн да, ючюнчю кюн да алай бол-
гъанды. Кече ол келип сюрюуюне къошулуп, кюндюз а кѣлге ке-
тип тургъанды.

Бир жол къошха Аймушну къарындашы Сыйкъун келгенди.

— Элде той бар эди да, сен ары келмей болмайса деп, бек
къаты айтып жибергендиле,— деп хапар билдиреди ол. Аймуш ары
барыргъа къабыл болмайды. Болса да: «Қъарындашымы мудах
этмейим»,— деп тебирейди.

— Аллахынг бла тилейме,— деди къарындашына,— энди сен
былай къаласа. Сюрюуюню къатына барма, кютме. Итлени жибер
да къой. Ала сюрюуюню ажашдырмазла. Бир тюрлю илишан кѣр-
сенг а — сен анга ахыр да къайгъырма,— деп кетеди.

Сыйкъун бир кюн турады. Кечесинде ол биягъы къочхар сюр-
юуге чапханын кѣреди. Экинчи кюн да къочхарны ызындан ма-
рал турады. Ючюнчю кюн Сыйкъун Аймушну айтханын этмей,
итлени юсгюртюп, алтынмюююз къочхарны талатдырады.

Ол кезнуде тойда бир къолу бла сыбызгысын согъа, экинчи
къолу бла къызы абизеххе тутуп баргъан Аймушха кѣкден бир
къанатлы сѣлешеди:

Қошулгъан къойгъа тиймеген Аймуш,
Нѣгерге харамлыкъ билмеген Аймуш.
Жангыз терекге минмеген Аймуш,

Еретинлей сиймеген Аймуш,
Қъойла деген кѣлге къуюлду.

Қъошулгъан къойгъа да тийгенсе, Аймуш,
Нѣгерге харамлыкъ билгенсе, Аймуш,
Жангыз терекге да мингенсе, Аймуш,
Ерге да айланып сийгенсе, Аймуш.
Қъойла деген кѣлге къуюлду.

Алтын мюйюзлю акъ къочхар,
Кѣл жагъасында не тохтар?
Қъутургъан итле чапдыла.
Болмайын къойгъа къой къошхан.
Қъойла деген кѣлге къуюлду.

Андан Аймуш, эки этегин да чубур туююп, къошуна айланды. Ол жетгенде, жангыз бир къой къалып, ол да кѣлге секирирге хазыр болуп тура эди. Аймуш сермеп сыбызгъыны алды, дейдиле. Аны сыбызгъы согъууун эшитгенлей, жангыз къой, макъырып, ызына айланганды. Алай а Аймуш:

— Бар сен да, кет,— деп, жангыз къойну да кѣлге ашыргъанды.

Андан къошха къайтып келип, Сыйкъун къарындашына:

— Кет, юйюнге бар! — дегенди.

Болса да, Сыйкъун, кетип къалмай, кесин кетген сундуруп, бугъуп, Аймушну сейирине къарагъанды.

Аймуш а Хурла кѣлню тѣгерегине айланып, сыбызгъы согъуп тебирегенди. Кѣлден бек алгъа, зырылдап, алтын мюйюзлю акъ къочхар чыкъгъанды. Аны ызындан къойла деген тизлип, кѣлден чыгып башлагъандыла. Аны кѣргенде, Сыйкъун: «Қъойларыбыз чыкъдыла!» — деп чапхан эди. Қъойла аны эслеп, юргендиле. Бек алгъа биягъы акъ къочхар айланып ызына секиргенди. Қъойла да аны ызындан кетгендиле.

Андан Аймуш салгъанды да, юйюне келгенди. Анасы бла саламлашып, къошуна къайтханды. Кѣлегин тешип, эки кѣзюне къысханды. Қъазанчыгъын сыртына къаплап, итлерини боюнларына жип салып, ызындан тартып, Хурла кѣлюне кирип кетгенди.

Сора жыл сайын кѣлден жабагъы чыгып башлагъанды. Айланган, жорюген адамла аны кѣре, сейирге къала тургъандыла. Халкъ, жамауат оную этип, юч халкъдан юч жюзюучю сайлап келтиргендиле.

Халкъ жыйылып, Хурла кѣлню жагъасына баргъанды, алайда ѳгюз къурманлыкъ этип, бир жюзюучюню суу тюбюне жибергендиле. Қъурманлыкъ этле бишип, къазанла отдан тюшюрюлюп тургъанлай, жюзюучю суу тюбюнден чыгып келгенди.

— А, не кѣрдюнг, жигит? — деп соргъандыла.

— Да,— дегенди,— кирип бардым, Хурла кѣлню тюбюне жетдим. Тюбюнден ары былай ожакъ тешик чакълы бир жерден суу къаты агъыш бла тюбюне саркъа энди, алайдан ары уа, не кюрешдим да, киралмадым.

Арта ортанчы жүзюучюню жибердиле. Аны да кѣпму сакъладыла, азы сакъладыла, бир заманда ол къайтып келгенди. Келсе, жамауат кѣл жагъасында олтуруп, аны сакълап. Къарасала, аны къуйрукъ дуппушлары сегел-сегел болуп.

— Аха, жигит, не кѣрдюн? — дедиле анга.

— Ой,— деди ортанчы жүзюучю,— мен да, алгъа барып келгенча, ол баргъан жерге дери бек тынч жетдим. Алайдан ары бек кыйын эди. Болса да тышдум. Тышсенг а аллай жерге тыш! Узакъдан къарап, Аймуш бир ариу талада къойларын кюте тургъанлай кѣрдюм. Ол а мени эслегенлей:

— Ай, бу налат бери къайдан чыкъгъанды? — деп итлерин юсюртдю. Ала уа мени ызымдан жетип, къуйругъуму жыртдыла. Аманны кебинден жанымы алып чыкъдым.

Аны да эшитип, жамауат мудах болуп тургъанлай, кичи жүзюучю чыгъып, алай айтханды:

— Сиз бешли ёгюзню кесигиз,— дегенди,— Аны этин тогъуз къазаннга салып биширигиз. Эки сыйлы жиликни: «Аймушну итлерине»,— деп атарсыз. Жауурун къалакъны этин ариу ашар, кѣлге атарсыз. Ол батып кетсе, мени чыкъмазымы билигиз, батмай суу юсюнде къалса,— сакълагъыз, мен Аймушдан хапар алып къайтырма,— деп, жаш ёзге сѣз кышмай, Хурла кѣлюне баш тѣбен болуп секирди.

Ол Аймушха тышюп баргъанды. Барсанг, аллай жерге бар! Былай бир ариу ёзенни ортасы бла суу бара. Эки жаны жашил кырдык талала. Бир жанында алтын мюйюзлю акъ къойла, экинчи жанында къара къойла акъ къозулары бла жатып. Сора ала отлай да, жата тура эдиле. Ала жатып кѣопхунчу уа, кырдык жете да, къойла бла тенг бола да къала.

— А, жигит, жашауум былайды,— дейди Аймуш. — Энди ызынга къайт,— дегенди,— сен бери келгенли, мында кыркъ бла кыркъ минут болду. Анда уа, башында, кыркъ бла кыркъ кюн озгъанды. Ма бу алтын жүнню да саугъагъа жамауатха элте бар. Аймушну къойларыны тыю ма быллай алтынды, деп айтырса,— деп, Аймуш келген жашны ашырды.

Кичи жүзюучю Хурла кѣлден чыгъып келгенде, ол кете туруп кесилген ёгюзлени сюеклери морт болуп тура эдиле. Юйюнде уа, аны ёлген сунуп, ашын этерге хазырлана тура эдиле.

Кичи жүзюучюню ашына жыйылгъанла, къурманлыгъын этип, халарына да тынгылап чачылгъандыла.

ПУЛГУРА КЪАУРА

Пулгура къаура адам эм мал кыйналып кирген къая ыранлада битеди. Ол къаурадан ишленген сыбызгъы алапат ариу согъады. Ол угъай эсе, къаураны баш къусхан кесеги тышсе, жел, аяз ургъан кезиуде ол кеси аллына кюйле согъуучуду. Муну битген жерине къойла жетселе, ала ол къаураны тып тамырына дери ашайдыла. Ол иш алай нек болгъанына быллай жууап барды: «Бурун къойланы уллу аталары алтын урлагъанды. Урлагъан а

ол заманлада арталлы да жюриомеген иш болгъанды. Къойну алтын урлагъанын пулгура къаураны уллу атасы кѳргенди. Энди пулгура бешибибизни халкъгъа жаярыкъды деген къоркъуудан, къойла пулгураны артын юзерге кюрешедиле. Пулгура да аны билип, къойла киралмаз, бек жерледе битеди.

Ахшы сыбызгъычы пулгура къаурадан сыбызгъы ишлеп, къой тартууну тартса, къойла макъырып, сыбызгъычыны тѳгерегине басынадыла.

ОРАИДА

Бек эрттеледе бизни таулада бек сейир, тюрлю ишле болгъандыла. Къарт адам жашап бир заманга жетсе, аны къаядан атыу да — къаты ишлени бири эди. Къарт, жараусуз адам элге къыйынылыкъ келтиреди деген оюмдан болгъанды ол. Аллаи бир къартны жашын элни таматалары чакъырып: «Атангы заманы жетгенди, къайгъысын кѳр»,— деп билдиргендиле. Жаш ол жыйылыудан муда болуп къайтханын кѳрюп, атасы къарт киши:

— Нек мудахса, жашым? — деп къайгъылы соргъанды.

— Атангы къорат, болду жашагъаны,— деп тохтагъандыла...

— Мени ѳлмезими сую эсенг,— дегенди атасы,— мени къаядан атаргъа деп алып кетгенингден сора, дорбунланы биринде къоюп кетерсе. Ким биледи, кѳп бармазма мен да...

Жаш, элни буйругъундан таймазгъа кюрешсе да, атасыны жашарын суююп, аны элтип дорбунга жашырып къайтханды. Заман заманы бла азыкъ элте тургъанды. Бир жолда къарт:

— Не хапар элден, жамауатдан? — деп соргъанды.

— Ач жыл болгъанды да, атам, эркек мал къоймай кесгенбиз, энди къышда къойлагъа къошаргъа къочхар жокъду,— дегенди жаш.

— Алай эсе, къойланы былтыр эл къочхар жыйылгъан орунга уруп жатдырыгъыз.

Жаш атасы айтханча этдиргенди элге, не сейир эсе да, къойла жазгъа тѳлю бергендиле.

Дагъыда бир замандан жаш атасына:

— Къургъакъ, аман жыл болуп, энгда элибизге ач къыйынылыкъ киргенди да, мирзеуге урлукъ къоймай бошагъанбыз, сабанла салынмай къалып кетедиле,— деп, аман хапар айтханды. Атасы дагъыда юйретгенди:

— Сабан ызладан келген жолланы эки жанын суюрюкюз,— деп.

Элчиле ол жолланы жанларын суюрсе,— кюз будай чыгъып, экинчи жылгъа сау элге мирзеу, урлукъ болуп къалгъанды. Ол заманда эл сагъаяды жашха.

— Сен бу акъылланы къайдан тапдынг? — деп соргъандыла таматала.

Ол да къоркъмагъанды да:

— Сиз къаядан атыучу къартладан! — деп таукел жууап бергенди, атасын къаядан атмагъанын да айтханды.

— Биз аланы жардан атып тургъанбыз, алай а ала кёре эдим не затны да билген, берекетни тутуругъу. Барыгъыз, алып келигиз! — деп, буйрукъ бергендиле талай жашха. Ол къарт кишини аты Ойра болгъанды. Эркелетгенден, жашла, аны ат аллына алып: «Ойра, Ойраны алып келебиз, ой, о-о-райда!..» — деп жырлап келгендиле. Эл, ол акъыллы къартха уллу уча бла тюбеп, сыйын кётюргенди.

Андан сора тау элдеде къарт адамны къаядан атыу кийик адет да кери болгъанды. Кёп жаш бирден: «Ойра, орайда!» — деп созуп, ариу айтып келгенлери тап кёрюнген болур, андан сора келин алып келгенде да алай жырлап айтып тебирегендиле да, Орайда къаууанчыны башы болуп къалгъанды деп, бурунгу къартладан былай эшיתיучю эдим...

ШЫНЖЫР ТЁРЕНИ ҚЪОРАГЪАНЫ

Қъачан эсе да бир заманлада, къарачай халкъ мажюсюлюкге табынып тургъан ёмюрледе болур эди, ким биледи, кёкден жерге бир шынжыр салынып тургъанды. Шынжыр төре дегендиле кесине да. Ол ёмюрледе сюд төре болмагъанды, шынжыр төре уа бек сейир-тамаша къуллукъ этгенди халкъгъа.

Хатасы болгъан адам, урлагъан-тырнагъан, адам ёлтюрген, къайдам, дагъыда аны киби заранлы адам, ант эте барып, ол салынып тургъан шынжырны тутса, шынжыр аны уруп, къурушдуруп тургъанды. Хатасы-хыянаты болмагъан адам, ант эте барып, тутса ол шынжырдан, анга уа жукъ да болмагъанды. Алай бла, Шынжыр төре жамауатда аманлыкъчыланы къурутуп тургъанды.

Бир жарлы таулуну бир ингирде юйюнде гыржынлыгъы болмай къалады. Энди сабийле, ачдан жүректери тарай, ахсынажилай, жатып къалыргъа керек боладыла. Жарлы таулу не къычырыкъ этерге билмейди. Бай хоншусу (бу анга жалчы болуп тургъанды) эрттеден бери да, муну хакъын бермей, инжилте тургъанды жыл сайын. Антсызма, мен адам аякъ тыннгандан сора, барып, аны кюбюрюнден ууучум бла бир алтын алып кетмесем, деген оюмгъа киреди жарлы.

Ол умутну эте, сабийлерине кёл бере: «Кече арасында бишерикди сизни ашыгъыз, жатыгъыз да жукъларгъа кюрешигиз, аш бише, мен кесим окъуна уятырма сизни», — деп, ингирде окъуна къалкъыйды кеси да. Сабийле, аталарыны айтханларына толу ийнанып, кёллери жарып, ойнаргъа, кюлюрге кюреше кетип, жатып жукълайдыла.

Аталары, адам аякъ тыннгандан сора, къобуп барып, байны юйюне киреди. Байны юйюрю жукълап болгъанды. Қъысыла барып, кюбюрню бир безгисин акъырын къобарады. Узалып, бир ууучуна сыйынган бир алтын алады да, терк ызына айланады. «Ий, арабин Аллах, кечерик болурса, эшта, кесинг кёрюп турдунг да: артыкъ жутланмадым, кереклим чакълы бирчик алдым сау кюбюр бла бир алтындан. Кесинг кёрюп тураса да, ий, арабин, сабийлерим ачдан инжиледиле. Ий, арабин, бу урлагъанымы

гюняхы кесми болсун, ол дуняда азабымы чегерге ыразыма, бу дуняда мени кечир, урлагъанымы билдирме да къой»,— деп тилей, таныш къасапчыны * юйюне дери баргъанды.

Кече арасында къасапчыны уятып, анга бир алтын кесек бергеди да, андан къой эт алгъанды, юйюне келип, биширип, сабийлерине ашатыргъа ашыкгъанды.

Къасапчы ишекли болгъанды: «Эшта, бу зауаллы кимни эсе да алтын хазнасына ычхынып этип айланады былай»,— деп келгенди ол обур адамны кёлюне. Жарлы таулу да къасапчыны бет къанын жаратмагъанды: «Эшта, бу сезген болур алтынны къайдан алгъанымы»,— деп келгенди жарлыны кёлюне. Алай болсада, этни юйюне элтип, юй бийчесине ушхууур этдирип, сабийлерин уятып, ашатып, тойдургъанды. «Къалгъан алтынчыкъларымы къайры жашырайым?» — деп, тангнга дери тынгысыз болгъанды. «Бай, мен урлагъанымы билип, Шынжыр төреге алып барса уа, ант этдирип, элтип шынжырдан тутдуруп, шынжыр да мени къурушдуруп къойса уа? Не мадар этер эди адам, бу къоркъуудан башымы къутхарыр ючюн?»

Танг аласында жарлы, мужурасыны сабын бери алып, тюбюн жонуп, тешик этеди. Гырыннга алтынланы сыйындырады да, мужураны сабын орунуна жарашдырады да къояды.

Эртгенликде къасапчы, байны юйюне барып: «Былай да былай, ол жарлы бюгече, алтын берип, менден эт алып кетген эди. Сени алтынынгдан урлагъан болурму? Турамыды хазнанг саулай да?» — деп сорады. Бай киши барып кюбюрюне къараса, арт безгиси да къобуп, уууч бла бир алтын да къоран тургъанын кёредди.

— Бир ишексиз, бу жарлы таулуну ишиди! — деп, къутуруп, бай ол жарлыны юйюне сюзюлюп жетеди. Барып къараса — жарлы кишини сабийлери эт ашай тура. Жарлы бла даулашады: «Алтынымы урлагъанса, кел, Шынжыр төреге барайык да кёрейик. Кёрейик, ким терс, ким тюз болгъанын: Шынжыр халкъны аллында айырыр»,— дейди.

Экиси да салып шынжырны тюбюне барадыла. Халкъ да, сейбирге къараргъа, ызларындан тебирейди. Халкъны аллында жарлы ант-къырал этип кюрешеди, алтынны урламагъанына ийнандырылсам деп, алай а киши антха ийнанмайды. Бай да: «Керти да урламагъан эсенг, антынгы да эте-эте, бар да шынжыр төреден тут да бир кёрчю»,— дейди. Жарлы таулу ол заманда, ахсыннган да этип, байгъа айтады: «Мен барын, шынжыр төрени тюбюнде ант этип, шынжырны да кълума чырмап, сени ийнандырып къайтхынчы, сен мени бу мужурамы былай алып бир тур»,— деп, таяккъны байгъа узатады. Ол алады. Сора жарлы барып, шынжыр төрени тюбюнде былай айтады:

«Ий, арабин Аллах, урлагъан да этдим, несине да бердим, энди мени бир жазыккъсын да къой. Мен а шынжырны санга ышанып тутама, мени къурушдурма, кюл-кёмюр этме, ий, арабин!»

* Къасапчы — эт сатыучу адам.

Къоркъа-къоркъа, къолу къалтырай, барып шынжырдан тутады. Тутады да, сау-эсен сирелип турады. Халкъ, ауузун ачып, сейирге къарап тургъан халкъ, къууанады, жарлы керти да урламагъанлай, даугъа тюшюп айлана кёре эдим, деп.

— Былайда да алдадыла мени,— деп чамланады Аллах. — Шынжыр төреден къутулургъа да мадар тапды бу ассы миллет! — дейди. Сора Аллах, шынжырны, зынгырдатып, сайлап, халкъ да къарап тургъанлай, ызына тартып, кёкге алып къойгъанды.

Жарлы киши да, барып байны къолундан мужурасын алып, юйюне кетгенди.

Ол кюнден сора Шынжыр төрени орнуна Сют төре бола башлагъанды.

СУУНУ БАГЪАСЫ

Тау элдеде ёмюрледен бери да жазылмагъан жорукъ жюрюйдю: кийик жаныуарланы, сууну, жерни аяулу этерге деп. Ол затны юсюнден быллай айтыу жюрюйдю:

...Учу-къыйыры болмагъан тюзлеге къайдан эсе да жау аскерле келгендиле. Аланы атларыны аякъларындан жер титирегенди. Садакъ окъларыны кёплюгю Кюнню бетин жапханды. Суула къан болгъандыла. Бу къыйынлыкъдан жанларын къутхара, анда жашагъанланы бир къаууму таулагъа башын атханды.

Тар ёзенледе орнала, ал кезиуде ала тюз жерлеге тансыкъ болгъандыла. Акъбаш таула, жашил чегетле, гоккалы биченликле, шорха суула аланы жүреклерин къууандырмагъандыла: ала эркин тюзлеге талпыгъанлай тургъандыла. Таулада уа алагъа жылы тюбегендиле.

Арпа сабанлада битим асыры къалындан, ичин жилин жырып ётмезча, алай болгъанды, къойла къойчуланы къалын жюнлери бла, уллу тёлюлери бла къууандыргъандыла, нйнеклени сютлери да къалын болгъанды. Айтыргъа, адамла ахшы жашагъандыла, сууну, жерни да аяулу жүрюте билгендиле.

Жерден боркъулдап чыкъгъан къара сууланы төгереклерине таш төшегендиле, буруу этип, малгъа теплетмей тутхандыла. Жауун жаугъан, къалын чыкъ тюшген кезиуде, жерни топурагъына заран салмаз ючюн, малны тик сыртлада, тюз жерледе да кютмегендиле. Отлау жерлени, биченликлени юслери бла мал сюрмегендиле. Хансха заран салмаз ючюн, къошланы бир жерден бир жерге кёчюрюп айланмагъандыла, тузну маллагъа къуру да бир жерге къуюп турмагъандыла.

Хансны жерден тамыры бла чыгъарып атыу, жаныуарланы, къанатлыланы къырыу адет болмагъанды. Жерни сибиртги бла къыздырыу, малны башына уруу, суугъа тюкюрюу эм уллу айыпха саналгъанды.

Бу затланы жукъгъа санамай, кеси не суйсе, аны этип айланган, Маймул деп жангыз бир адам болгъанды. Аны маллары кезлеуню төгерегин теплеп, суу ичгендиле, алай бла сууну төгерге-

тин батмакъ этип, ийисден адам къатына баралмазча болгъанды. Маймул ол затны сан этмегенди, тёрт жаны кезлеу, тёрт жаны отлау, ала бошаллыкъ туюлдуле деп, бир кезлеуно батмакъ этип бошаса, башхагъа барып тургъанды.

Бир жолда элде той болгъанды. Маймул тойда бозадан кёбалгъанын кёбюп, суу ызына, элчиле суу алыучу жерге барып, кеси жаратуна суугъа чыкыгъанды, алайда уа таш тубюнде ол кезиучюкде Суу Анасы солуй тургъанды.

Маймулну этгенине бек чамланып, Суу Анасы тау халкъны къюп кетип къалгъанды. Олсагъатдан окъуна кезлеуле кчуругъандыла, шорха суула шум болгъандыла, къобанла азайгъандыла. Кюн асыры къысхандан, ташла жарылгъандыла, ханс кюйгенди. Суусапдан, ачдан мал суюле къырылгъандыла. Жаныуарла, къанатлыла тауладан узакъгъа кетгенди. Суу излеп, адамла, кечеле, кюкле бла куюла къазып, дыгалас этгенди, алай а сууапарын кесалмагъандыла — ала жерни не терен къазсала, суу да аллай теренге кетип баргъанды.

Бир ингирде, иссилик бираз сёнгюп, тауладан аязчыкъ къакъгъан кезиуде, жамауат жыйылгъанды. Адетни бузуп, сууланн тегереклерин батмакъ этген, аланы аямай, халкъгъа бу къыйнылыкъны келтирген Маймулгъа сюд этерге жыйылгъанды.

Элчиле аны юдегисин, кесин да элден къысгаргъа оноу этгенди. Бу азап, эм уллу азап болса да, тюз болгъанды. Бир жангыз адам, ол угъай, жуукълары да, Маймулну жакълап бир оёз айтмагъандыла.

Анасын, къатынын, эки жашы бла къызын да алып, танг аласында Маймул элден кёчюп кетгенди. Ол кюнден башлап, элден бир адам да аны саламын алыргъа болмагъанды, саламын алгъан угъай, Маймулну элни жеринде кёрген адам ёлтюрюрге керек болгъанды.

Жауун жаудуруп ючюн, эллиле бир уллу макъаны тутхандыла, къызла анга алтын, окъа салып, чекен тигип, бара тургъан бурху суучукъгъа ийгенди, алай а макъа жауун жаудурмады. Эшекни жуундуруп, суу кчуругъан жерде жашындан тартып айлангандыла. Суу Анасына ашха деп, къозула бла улакъланы сойгъандыла, алай а кёкден тамычы акъмагъанды.

Элде эм сыйлы къарт, юч жюз ташчыкъны жыйып, хар ташха дууа окъуп, хар бирин суу ызгъа атханды, алай а кёк не кюкюремегенди, не жашнамагъанды.

Ёзенде жашагъан адамла, талай кере жыйылып, Тейриден тилек тилегенди: «О, кючю кёп Тейри, бизге суулары болгъан булутланы ий, таула кютю башлары бла аланы къарынларын жырып, сууларын бизге текдююрча эт»,— дегенди.

Бу тилек да болушмагъанды: Минги тауну тёппесине булутла къонмагъандыла, кюн да биягъынлай хатерсиз къыздыргъанды. Кчуруп тургъан сабанланы адамла терлери бла, жилимукълары бла сугъаргъандыла, ол себепден бир-бир жерледен аз-буз тузлу суучукъла кёрюнгенди, алай а ол суу, аруу бла ёлюм келтиргенден озуп, жукъгъа жарамагъанды.

Элде эшиклери тартылып кьалгъан юле, къабырлада уа — жангы къабырла кѣп болуп башлагъандыла.

— Не сакълайбыз, мындан аманнга жетгинчи, былайдан кейтик, Итиль сууну жагъасында эркин тюзлеге барайыкъ да орнадайыкъ, анда, бабаларыбызны жеринде, жашау этербиз,— дегенле асламдан аслам бола тебирегендиле.

Бу кезиуде къайда эсе да бир хан, таулада алыкъын анга бой салмагъан халкъ болгъанын эшитип, аланы бойсундурургъа аскер жыйын ийгенди. Элени кюйдюрюрге, анга къаршы тургъанланы ёлтюрюрге, арну кызыланы анга келтирирге, къалгъанлагъа да жасакъ буюргъанды.

Маймул ёзенни аягъында къойларын кютгенди, жауну келе тургъанын биринчи ол кѣргенди. Сюрююн да къоюп, къошха чабып барып, кызын атха олтуртуп, элге къуугъуннга чапдыргъанды, кеси уа жашлары бла бирге жауланы мычытыргъа оноу этгенди, ёзенде бир жангыз адам да ётмезча тар жерни билгени себепли, жау аскерни алдау бла ары буургъа умут этгенди. Муратыча, алайгъа бурун, сермешип тебирегендиле: Маймул аланы бири бла сермешген заманда, къалгъанлары таргъа тыйылып, жан-жанларын талай тургъандыла.

Жауну хапарын эшитгенлей, ёзенни адамлары, къартдан башлап жашха дери, къолуна сауут алалгъан — бары къопханды. Бу къургъакълыкъ кысхан жерибизни жаугъа къояйыкъ да, башыбызны бир жары атайыкъ деген адам болмагъанды.

Маймул бла къарындашыны юсюне кичи къарындашы да ёлюп тургъан кезиуде, элчиле жетгендиле. Ёзенни тар жерин агъачла бла бегитгендиле. Кеслери сюелгендиле. Хар бир таулу тургъан жеринде бирер къая болуп сермешгенди, ол угъай, къаны къуюла тургъанлыкъгъа, сауутун къолдан тюшюрмегенди, ёлюклери да жауну аллына буруу болгъандыла. Сау кюнню иси къан тѣгюлюп, жерге жутулуп баргъанды.

Ингир ауангыда кычырыкъ-сыйыт да, бичакъ тауушла да тохтагъандыла. Таулуланы тепдиралмай, жау ызына кетгенди.

Елгендени асырагъандыла, Маймул бла жашларын да ала бла бирге басдыргъандыла — ол къаны, жаны бла терслигин тюзетгеннге санагъандыла.

Бу сермешууден сора жети кюнден сейир зат болгъанды. Алгъы бурун кѣгде Тейрини бичагъы — жанкылыч * кѣрюнигенди. Андан сора жанкылычны кѣксюл этеги Минги тауну имбашына тюшгенди, къалын болгъанды, кѣпгенди, ызы бла уа сууукъ суу болуп, сыртладан агъа келип, тогъуз ёзенде тогъуз къобан ачханды: Тейри къол, Чучхур, Уллу Кам, Гоначкир, Теберди, Бахсан суула орунларына келгендиле.

Суудан тоюп, жерлеге жан киргенди, биченликле гокка хансладан жашнагъандыла; жаныуарла, къанатлыла, чегетлеге къайтып, къууат салгъандыла.

* *Жанкылыч* — тейри кылыч.

Суудан суусапларын кьандырып, таулула сууну ариу сакъ-ларгъа, аяргъа ант этгендиле.

АКЪБИЛЕК

Хурзук башында, кьуш учуп жеталмаз деген бир жерде, тау жютюню тюз тѣппесинде чиммакъ кьала жылтырайды, кюнню кѣзюн кьамата. Кьаланы тѣгерегин да тау жютюле кьуршалап, кюн таякъла аралары бла суу шорхалача, сыпдырылып ѣтгендиле. Тюбю уа — кѣзкѣрмес, тюзсюз жар.

Ол кьалада бир сейир бийче жашагъанды. Адурхайны суйген эгечи Акъбилек болгъанды ол. Аны санлары кьарангы кечени кюнча жарытхандыла. Кюнню кѣзюн кьаматырча, алай сейир жылтырагъандыла бийчени чиммакъ-акъ санлары.

Кьаланы терезесинден кьолун тышына узатса, Уллу Кам тюзю жарып, Кьобан башланган жер кюндюзча жарыкъ болуп кьалгъанды. Кьобан сууну биринчи тамычылары да, чыкъ тамычылача, жим-жим жылтырап, бир-бирлерин бай эте, саркъа келип, шорхулдай, алайдан тѣбен саркъып кетедиле.

Уллу Камны ары жаны бла кьаланы арасына Акъбилек сокъгъан чепкенледен жол тартылып болгъанды, кийик жюнню кѣк мамугъундан согъулгъан чепкенликден.

Айюцю, Акъбилекни эри, бир залим адам болгъанды. Ол кечеле бла ханланы, патчахланы хурелерин тонап, ызына кьайтса, Акъбилек, терезеден кьолун узатып, Уллу Кам тюзю жарытып, кѣпюрден бий кьыйналмай ѣтуп тургъанды.

Бир жолда Айюцю, насыпсыз киши, накъырда этип:

— Энди хурелени тонарыкъ туююлме. Алтын-кюмюш салыр жер табалмайбыз кьалада. Кьажар патчахны бир сейир кызы барды дейдиле. Аны алып келейим. Сени кьолунг да мутхуз бола башлагъанды, ингирчекча, созула,— деп кетгенди, ойнай-кюле, жолуна.

Аллай Акъбилек кьопсун жауума! Талай кюнню ѣкюнуп туруп, Айюцю кьайтып келгенин аны кьадырыны кюмюш кьонгуроучугъундан билип, уянганды. Эрлай, кимни алып келе эсе да бир кѣрейим деп, билегин терезеден тышына узатып, дуу жандыргъанды Уллу Камны кенг тюзюн.

Излегенин кѣралмагъанында, эслеяла болмазمامы, асыры кьарангыды деп, терезени кенгине ачып, ѣшюнюн да чыгъаргъанды тышына. Кьадырны кѣзлери кьамап, башы тѣгерек айланганды. Бара барып, кѣпюрню ортасында абынып кетип, бийикден Уллу Камны ташлы толкъунларына тюзгенди. Ол кюн бийни артмакъларында алтынлары сууда эрип, чабакъланы юслерине чапханды. Андан бери Кьобанны чабагъына «алтын чабакъ» дейдиле, Хурзук башында акъ кьалагъа да — «Акъбилекни кьаласы». Уллу Камны толкъунланып башланган жерине да энди «Айюцю суугъа кетген жер» дейдиле.

БАХСАНУКЪ КЪАЛА

Бахсанукъ бийни къаласы Бызынгыда болгъанды. Бахсанукъ битеу тау элдеде аты айтылгъан батыр эди. Ол Эбзеден, Кабартыдаш эм башхаладан малкъар эллени къоруулауда бек кеп затла этгенди.

Хапаргъа кере, аны Сарайда деп бир бек ариу къатыны болгъанды. Бир жол Бахсанукъгъа Шаулукъ бий къонакъгъа келгенинде, муну къатыны аны жаратханды, деп айтадыла. Ингирде Бахсанукъ къонагъына аш бердирген заманда, Сарайда Шаулукъ бийге кече аны бла тюбеширге белги бергенди.

Кече, Бахсанукъ жукълагъанлай, къатыны чыгып, Шаулукъ бла къачаргъа оноу этгенди.

Бахсанукъ бий Бызынгыда биринчи садакъчыгъа саналып болгъанды. Ол кюнлюмден атып, чегетдеги кийиклени жаздырмай уруп болгъанды. Шаулукъ бий бла къатыны, къача туруп, Бахсанукъну садакъ окъларын барын да алып кетгендиле.

Бахсанукъ уянып, къатынын жокълап, терк окъуна аны Шаулукъ бий бла кетгенин билгенди. Садакъны алып, аланы ызларындан тебирейме десе, садакъны бир огъун да тапмагъанды. Сора сууну ары жанында къойчусуна кычыргъанды:

— Садагъынгы да, окъларынгы да ал да, бери терк ёт,— деп. Къойчусу ол айтханлай этгенди.

Бахсанукъ Шаулукъ бийни ызындан къууа келип, аны ат бойнунда олтургъан къатынын да эслегенди. Къагынына тиймей, Шаулукъ бийни атып, Усхурдан ёргерек таба жолда ёлтюргенди. Къатынын а артха къайтаргъанды. Къаласындан атып, чегетде бир тонгузну ёлтюргенди. Сора эки эмилик атны арбазында такъдыргъанды да, Сарайданы эки аягъын экисини къуйрукъларына байлатып ийгенди. Артда къатыныны хурттакълары бла ол тонгузну арбазында бир кёрде басдыртып, сын таш салдыртханды. Бахсанукъ ёлгюнчю дери, хар эрттенден къопса, ол сын ташха садагъы бла атып болгъанды дейдиле.

Бахсанукъ жашагъан къаланы тюп хунасы сауду эм анга бююн да «Бахсанукъ къала» дейдиле.

МАММАШ ТЮК

Маммашлары бек ырысхылы, терк байыкъгъан тукъумгъа саналгъандыла. Байлыкъ кюсеген тукъумла аладан «Маммаш тюк» деп бир зат алыргъа кюрешгендиле, ол байыкъдыргъан этерикди деп.

Халкъда айтылгъаннга кере, Маммашланы къарт аталарын шайтан алгъышлагъанды: «Бёрюден баламы къалдыргъанынг ючюн, сен да, сени туудукъларынг да киши къолуна къарамай, байлыкъда жашагъыз»,— деп.

Алай не эсе да артда быланы ырысхылары башларына жарашмагъанды.

КЫРАН ТЕРЕК ЭМ СОЛТАНАКЪ

Чёжок улу бий жетген жеринде не тюрлю болса да артыкчылык этиуну ызындан тюшген адам болгъанды. Ол заманда узакъ жерледен мал сюрген — бийлени бек суйген ишлери болгъанды. Бютюн да жылкы сюрген а эм жигитлик ишге окъуна саналгъанды. Эртте заманладан бююннге дери айтыла келген: «Бар да жылкымы сюр»,— деп да аны ючюн айтыла болур.

Ол иш Чёжок улу ючюн чыкыгъан кибики эди. Аны тогъуз жашы болгъанды. Жашланы абаданыракъларын ол хар заманда биргесине жортуулгъа элтип, кесини хунерин алагъа да кърлай къайтмагъанды. Жашлары барысы да бирча жортуулгъа барыргъа юйреннгенден сора, Чёжок улу атлары айтылгъан Шакъманланы жылкыларындан сюрюрге атланады.

Тогъуз жашы эм кеси Холамны жайлыкъларында Ириуачеле деген жеринден Шакъманланы Солтанны жылкысын сюредице. Шакъманланы сюрюучюлери, жылкычылары да биригип, жылкыны ызындан жетип, Къара сууну башында тыядыла. Атышыу башланады, Шакъманланы сюрюучюледен экиси, дагъыда Шакъманланы Солтанны жашы да алайда ёледиле. Солтанны жашы ёлгенден сора, Шакъманлагъа къуугъун хапар барады.

Солтанны эмчек жашы ары барыргъа ыразылыгъын эмчек атасына билдиреди. Алай Солтан аны жибермейди. Жаш кърмагъандан сора, Солтан жашха бир тайчыкъ берип, бу ары жетгинчи не ат арыр, не да ала къутулурла деген акъыл бла жашны бармагъа кърояды.

Иш Солтан умут этгенча болмайды, жаш аланы терк окъуна жетеди. Агъачны ичинде кър кюрешгенден сора, ол да ёледди. Аны ёлген хапары келгенде, Солтан бий ачыулу халда атланып тебиди. Ол аллай сауутчу болгъанды кеси да: илишанны ийне салып атыучу эди.

Солтан, къуууп, Чёжок улу тогъуз жашы бла жылкыны сюрюп, Акъ суугъа жетип баргъанлай, ызларындан жетип, аланы бирин къралдырмай, атып, атладан бир-бир агъызгъанды. Кеси да жылкысын жайлыкыгъа кърайтаргъанды.

Ол кюнден бери Солтанны адамлары кърырилгъан жерге «Кыран терек», Чёжок улу жашлары бла кърырилгъан жерге да «Солтанакъ» дейдиле.

КЪЫР

«Кър» деп бир жер барды. Анга алай нек атагъандыла десенг? Алайда малкърлыла бла кърым ханны аскери уруш этгенде, малкърлыла битеу ол аскерни кърыргъандыла.

Кърим ханны аскери «Алла, Алла»,— деп чапхандыла. Ол заманда Чегем, Малкър таулула уа «А маржа, маржа»,— деп чапхандыла былагъа. Была аланы битеу къралмай кърыргъанларында, Чегем, Малкър таулула:

— Қырым ханны Алласын Чегемни, Малкъарны Маржасы хорлады,— деп айтхандыла.

УРЛАННГАН ҚЫЗ

Гора ауузунда «Чурукъ учхан» деп бир жер барды. Ол бир кызыны аты бла айтылады. Аты Чурукъ болгъан бир кызыны эбизеле урлагъандыла. Таудан аударуп, аны эбизе элге элтгенлеринден сора, ол къалай эсе да ычхыннганды. Баргъан жолундан ажашып, башха жерге чыкъгъанды. Тау башындан Чегем жанына къарап, къара жер кѳргенди. Қъарды, бузду деп къарамай, жыйрыгъын чулгъап учханды. Кызыны анасы тюшюнде кѳрюп, ол кызы учуп тюшерик жерге баргъанды. Анасы бла кызы, алайда тюбешип, бир-бирни тапхандыла, дейдиле.

ҚЪАРЫНДАШЛА ТАШЫ

Бир элде бир бийни эки жашы болгъанды. Ала экиси да бири-биринден аруу эдиле: узунла, кенг кѳкюреклиле, инчге беллиле, не бай кызы да эслерча эдиле. Ала экиси да бир бирлерине айтмай, бир байны кызын суйгендиле. Қызы да суйгенди аланы, алай ол ангылай эди, эки къарындашдан бирин сайларгъа керек болгъанын.

Қызы кѳп сагъыш этеди, алай бир акъылгъа келалмайды. Сора былай сагъыш этеди: «Барайым да, анамдан бир сорайым. Ол кѳпню кѳрген адамды, тюз оноу этерге болушур». Барып, анасы бла хапарлашхандан сора, ана былай айтады:

— Сен аланы экисин да бир кюн, бир сагъатда, бир жерге чакъыр, кесинг да алайгъа бар. Сора атангдан тиле да, бек уллу алтын кесегин ал. Сен алайгъа баргъандан сора, бир ауукъ заман ѳтмеге кѳюп, бир ышаннган адамынга ол алтынны сыз дерсе. Андан ары кесинг кѳрүрсе, тап сайлау этерсе.

Қызы кетеди да, барысын да анасы юйретгенча этеди. Ингир алагъа Шах тийресе къарындашла да, кызы да келедиле. Ала ючюсю да хапар айта тургъанлай, аланы башлары бла учуп, жерге бир зат «доп» деп тиеди. Жашла кызыны да кѳюп, мыллыкъларын ол тюшген затха атадыла. Алтын болгъанын кѳргенлеринде, ауузларындан сѳз чыгъармай, тынгыладыла.

Эслерин жыйгъандан сора, алтынны юлешалмай, туююшюп башладыла. Туююшлери бир кесекден къама урушха кѳчдю. Қызы хар затны да ангылап, ачудан жүреги кюе, юйюне къайтды. Жашла аны да эслемедиле. Кѳпню-азмы туююшдюле, ким билсин, ала экиси да ауур жаралыла болуп ѳлдюле.

Экинчи кюн байны кызы ол жерге келди да сейир зат кѳрдю: ол алтын къап-къара таш болуп тура эди. Сора аны башына быллай акъыл келди: «Алтын да кѳтюралмады бу кыйынлыкъларны, болмай тургъанлай, мен а къалай этейим?» Алайдан кетип, юйюне бара тургъанлай, асыры жарыгъандан бу болгъан ишге, жүреги жарылып ѳлюп къалды, дейдиле.

Ма ол алтындан таш болуп кьалгъан ташха уа андан бери «Къарындашланы ташы» дейдиле.

МАЛКЪАРУКЪ КЪАЛА

Эл тьюбу элде Малкъарукъ къаланы Малкъарукъланы Келемет ишлегенди. Малкъар да, Къабарты да, кърым ханнга бойсунган, анга жасакъ тѣлеген заманда, кюнлени биринде Келемет ат ойнатхан жерге тюшгенди. Анда кърым ханны кызы ким хорласа, анга Барыргъа сѣз бергенди. Ат ойнатхандан сора да илишан атхандыла, компар таш атып да эришгендиле. Быланы барысы бла да Келемет озгъанды. Къыз къала башындан къарап, Келеметге кѣлю киргенди. Келемет да аны суйгенди. Къыз къала башындан узуш жипни жиберип, аны бла тюшеди да, Келемет бла къачады. Бѣзларындан ханны адамлары къуугъун этедиле.

Келеметни жыйыны Къапчагъай тарындан ѳрге жибермейди аланы. Ала садакъ бла атып, атларын урадыла, адамларына уа тиймейдиле. Сор ханны адамлары оноулашдыла андан ары бармазгъа, хорланырыкъларын биллип. Адам иедиле жарашайыкъ деп. Келемет сорады: «Нек сыйырыргъа умут этесиз ханны кызын?»— деп. Ала айтадыла: «Да хан къаласы болмагъаннга берлик туююлдо кызын». «Да алай эсе, ол а кыйын туююлдо»,— деп, Келемет къала ишлетеди. Ма хапарда Малкъарукъ къаланы юсюнден бу жюрююлдо. Ол къала бюгюн да сюеледи Огъары Чегемни ортасында, битеу юлледен да бийик кѣрюнюп.

ЖЕЛ ОКЪ

Эки тенг жаш бир бирлерин жанларыча кѣрюп болгъандыла. Алай жашап тургъанлай, аладан бирлери бир ариу кызыны суйюп, къатыннга алды. Ол тиширыуну бирси жаш да сюеди. Асыры суйгенден не амал этерге билмейди да, харам акъыл башына келеди.

Кюнлени биринде тенг жашла экиси да уугъа барадыла. Жолда бара туруп окъуна, ол акъыл бла барып, къатынсыз жаш ол къатынлы жашны ѳлтюреди. Ёле туруп ол жаш кесинги мурдар нѳгерине:

— Аллахдан тилейме, сени бу ишинги мени къатыныма жел окъ * айтсын.— дейди.

Мурдар жаш, юге нѳгерини ѳлюгюн да алып къайтады да, ол кеси жыгъылып ѳлгенди дейди. Къатын ачюдан кюеди, кѣп заманны къарасын киеди. Болса да, ол мурдар жаш тилегенде, анга къатыннга барады.

Экиси да жашай турадыла да, жаш бир кюн мулжаргъа сыртындан туюшуп, жатып тургъанлай, эшикден ургъан аязчыкъ бир жел окъну алайгъа келтиреди. «Энди мени бу тиширыудан айырырча бу дуняда аллай кюч къайда?»— деп, аллай бир махта-

* Жел окъ — хансны аты.

нып тургъан жаш ол жел окъну кѣргенде, ёле туруп тенги айтхан сѣзле эсине тюшюп, кеси аллына кюледн. Отжагъада аш бишире тургъан къатын эрине:

— Не болду, нек кюлдюнг? — дейди.

— Бош, бош, бир зат эсиме тюшген эдн... — дейди эри.

— Угъай, айт, нек кюлдюнг, сен мени бир улуу шарайыбымы билмесенг, алай кюллюк туююл эдинг,— дейди да къатын, ёлке-лейди. «Къатынымы ыразы этмесем, керти да бир шарайыбын билип кюлген сунуп, ишекли болуп турлукъду»,— дейди да жаш, аны алгъынынгы эрин къалай ёлтюрсенин, ёле туруп ол анга жел окъну юсюнден не айтханын, жел окъчукъ, учуп юйге киргенде, битеу ол затла эсине тюшюп кюлсенин башындан аякъгъа дери айтады. Къатын:

— Хо, иги этгенсе,— дейди да къояды.

Кече жукъларгъа жатханлай а, къатын эрин къалкъыргъа къоюп, аны балта бла уруп ёлтюреди.

СИБИЛЧИ БЛА ХАНТУКЪАЙ

Бир элде Сибилчи бла Хантукъай деп эки бий болгъандыла. Эки бийни да бирер гѣжефлери болгъанды. Сибилчи бла Хантукъай гѣжефлерин да алып, эл сайын барып, тутушдуруп айлана эдиле. Эки гѣжеф да халкъда чыкъмагъанча, къарыулу гѣжефле эдиле. Ала адам бла тутушсала, не сюск сындырмай, не да ёлтюрмей къоймаучу эдиле. Ма бир жол да, алай айлана кетип, бир элде тутушханда, бир жашны ёлтюрген эдиле. Адам ёлгенликге, бий а аны бир да къулагъына алмай эдн. Улуу тууар къарынын, гыбытха айран къуюп толтургъанча, толтуруп, сыртындан жата эдн. Бийле элден элге баргъанда, къыйналып бармаучу эдиле. Аланы хар бири, тынч, арбагъа олтуруп, сыртына да жатаракъ болуп, ауузун да ашдан бош этмей айланыучу эди. Ала келип, элге тюсселе, халкъны асыры къыйнаргъа сюйгенден, болгъанны талап алгъанча этиучю эдиле, бир къозуну бошагъынчы, бир къойну кесдирип, анга да иги бюсюремей, дагъыда башхасын кесдире эдиле.

Бир элде бир аламат, бир къарыулу келин болгъанды. Да бир жол аны къайын атасы, къарт киши, ийнек сауаргъа халжаргъа баргъанды да, саууп тебирегенди. Алай ол ийнек чочуп, кишиге саудурмагъанды. Къарт кишини келини къарап, ол ишни кѣрюп тургъанды. Келинчик келип, къайын атасындан тил тута, къартха къолу бла челекни бер деп кѣргюзтгенди, челекни къолуна алгъанды. Олсагъат келин ийнекни онг къолу бла ёрге кѣтюрюп чалманны башы бла тышына атханды. Ийнек жыгъылып, ары-бери сюрюше, дагъыда ёрге тургъанды. Келин дагъыда чалманны башы бла секирип ётюр, биягъы ийнекни кѣтюрюп, чалманны ичине атханды. Андан сора ийнек, бираз къалтырагъан да этип, бир да тепмей тохтагъанды. Келин да келип, ийнекни саууп, сююн юйге элтгенди. Аланы къоншулары ол келинни алай этсенин кѣрюп тургъандыла.

Сибилчи бла Хантукъай бийле, гёжефлерин да алып, тутуш-дуругъа ол элге келгендиле. Бийле келликлерин аллында кюн окъуна билдиргендиле; ол себепден а ашарыкъ, ичерик, жатар жер хазыр болгъандыла. Ала тутушургъа бир адам да тапмагъандыла. Да ол ингирде адыргыгъа къалгъанда, келинни къоншусу ол келинни къарыулулугъуну хапарын айтханды. Олсагъатдан окъуна эл оноулашып, тутушургъа гёжефге ол келинни айыргъанды.

Аны эшитген заманда, келинни къайын атасы бек мудах болгъанды. Алай болса да, элге тийишли кёрюнюп болгъан оноугъа угъай дерге болалмагъанды.

Бийле да, сиз бизни гёжефлерибизни тиширыугъа тенг кёресиз да, ол келин гёжефлерибизни жыкъса — битеу бу элни жасагъып биз берирбиз, жыкъдырса уа — битеу бу элни мюлкюн алып кетербиз, деп жаныгъандыла. Барысы да олтуруп, бишген къунажин этни эки гёжеф бла келинни аллына юч юлюш этип салгъандыла. Келин артда ашагъанды, экисини юлюшлеринден да бирер къапханды, сора:

— Сиз былай туругъуз, мени халкъгъа бир сёзюм барды да, айтып къайтайым,— деп ёре тургъан заманда, ауурлугъун онг къолуна бераракъ этип, онг жанындагы гёжефни базыкъ бутундан къысып, ёрге къопханда, базыкъ бутун къыркъгъанды. Кеси уа тышына чыгып кетгенди. Ол гёжеф бутуну сынганын не жёнгерине, не да башха адамгъа айталмагъанды. Бираз тургъанлай:

— Келин хазырды, хайда, Хантукъайны гёжефи,— дегенде, ол кесини бутуну сынганын букъдуруп, жёнгерим жыкъса эди, бу халда кетип къалыр эдим деген мурат бла:

— Бусагъатда бутуму жели тутупду,— деп жууаплагъанды. Сора келин бла тутушургъа Сибилчини гёжефи чыкъгъанды.

Гёжеф келинни, кишиленича, кёкюрегине къысып тутаргъа умут этгенди, келин гёжефни кёкюрегине жибермей, эки билегинден тутханды:

— Мени кёкюрегиме тийишлиге къор болгъа эдинг,— деп, халкъгъа да:

— Сизни сыйгызыз тёпмедеди,— деген сёзле бла гёжефни бир билегин къысханды да сындыргъанды. Эки билегинден тутуп, имбашы тиерча атхан заманында, гёжеф барып жерге тийгенинде, имбашы ууалгъанды. Келин экинчи гёжефни да алай бла бошатханды. Аны кёрген бийлени да кёзлери чачыаргъа жетгенди, халкъ бек мардасыз къууанганды. Экинчи, Хантукъайны буту сынып, юйде олтуруп тургъан гёжефине чыкъ дегенде, ол керти хапарын айтханды. Алайда бийле хорланып, гёжефлерин да алайда атып, ёчлерин да бермей, къачып юйлерине кетгендиле.

«Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха» — деп, адамгъа санамаучу къылыкъны телилик болгъанын халкъ алайда энгда кёргенди.

Ол махтаулу келинни аты бюгюн да таурухда алай айтылады.

Бийлени да бийи бий Бекмурзагъа туугъан эди тёрт улан. Уланланы таматасы Къамгъут-бий болгъанды. Бекмурза Бакъсан ауузуну бийи болуп талай жылны жюригенди. Ол жыйыны бла Терекге, Къобаннга жортууулгъа барса, тамата жашын — Къамгъут-бийни да биргесине ала эди.

Алай бла Къамгъут-бий эрттеден окъуна уруш ишге юйренип болгъанды. Айтхылыкъ батыр урушчу, эм аскер башчы Къамгъут-бий душманларын кѣп кере хорлагъанды. Ол жер-жерден келтирген жесирлерине къалала, кешенеле ишлетгенди. Бакъсан тарладан душман ётдюргенди.

Къамгъут-бийни атасы ёлгенден сора, Бакъсан бойнунда аны тамата бийге саладыла. Халкъда аны аты белгили болгъанды. Алай ол ауруудан жашлай ёлгенди. Белгили урушчу бийни саууту-сабасы бла кешенеде асырагъандыла. Аны атыны кереги бла бирге кешенеде басдыргъандыла. Нек дегенде, ол, душман таргъа кирсе, къабырдан къобуп, атына минип, сауутун-сабасын биргесине алып, урушха кире эди. Душманны ууатып, ызына къыстай эди. Ма аны ючюн таулу сюрюучюле, душман алагъа артыкълыкъ этсе:

— Тур, Къамгъут-бий! Бизге болур болгъанды, Бакъсан ауузу душман аскерден толгъанды,— деселе, Къамгъут-бий атланып чыгъа эди.

Бир жол бир сюрюучю Къамгъут-бийни кѣреме деп, керексизге кешенени башындан:

— Тур, Къамгъут-бий! Бизге болур болгъанды, Бакъсан ауузу душман аскерден толгъанды,— деп къычыргъанлай, Къамгъут-бий, атына да минип, сауутланып чыкыгъанды. Ол энишге айланып Бакъсан тарында Къабахан кечиге дери келгенди, сыртха-таугъа да чыкыгъанды, алай малчыла ырахат мал кюте тургъан болмаса, бир жерде да душман кѣрмегенди. Ол Минги тауну башына чыгып да къарагъанды, бир жерде да душман аскери жокъ. Къайтып барып, кешенесине киргенди. Андан сора, ким къычырса да чыкъмагъанды.

Ол таурух кертимиди, ётюрюкмюдо — ким биледи, алай Къамгъут-бийни кешенеси бюгюн да Тырнаууз шахарны баш жанында, Бакъсан сууну онг жагъасында турады. Эскиликни суйген жолючула батырны къабырына баш уруп озадыла.

Жылла озадыла, жигитлик а жашайды.

ЖАБАГЪЫ БЛА ТЕРЕЧИЛЕ

Бир жол тѣре эки хоншуну даулашын сюзе болгъанды. Бир хоншу, бирсин тѣреге салып: «Сени эчкинг мени биченими кюйдюргенди, багъасын тѣле»,— дегенди. Эчкини иеси хоншусуна: «Эчки сени арбазынга киргенде, таякъ бла уруп, бутун кесинг сындыргъанса. Мен аны аягъын аны ючюн байлагъанма. Эчки жаннган отну къатына баргъанында, къаты жел уруп, аягъында

байлауу отдан кѳабыннан этгенди. Кѳоркѳгъандан эм буту ачыгъандан, эчки бичен жыйылгъан жерге секиргенди да, бичен аны ючюн кюйгенди. Сора кѳайдады мында мени эм эчкими тѳрелигибиз?» — дегенди ол.

Тѳречиле алагъа бир тюрлю оноу эталмагъанлай, даулашдан сора чачылып тебирегендиле.

Тѳре жыйылгъан ныгъышны кѳатында ойнай тургъан сабийле битеу бу ишни кѳрѳп тургъандыла. Аланы ичинде сабий Жабагъы да болгъанды. Тѳречиле чачылып башлагъанларында, ол, ала эшитирча: «Аллах сакъласын, былача тѳречиле болгъандан!» — деп жѳнгерлерине айтханды. Тѳречиле ол заманда аны чакъырып: «Да сен кесинг а сора кѳаллай оноу этерик эдинг бу ишге?» — деп соргъандыла андан. Эсли жашчыкъ а былай жууаплагъанды: «От эчкини жаралы аягъыны хатасындап тюшгенди. Ол зат ючюн не эчки, не аны жаралы аягъы, не эчкини иеси терс тюйюлдюле. Аны аягъын, бичени кюйген адам сындыргъан эсе, биченни багъасын да ол кесинден дауласын».

Ол кюн тѳречиле жашчыкъны акъылына, эсине сейир этип, аны тѳреге кѳошаргъа оноулашхандыла.

ЖАБАГЪЫ БЛА ЭКИ ТИШИРЫУ

Кюлени биринде тѳреге бир уллу жыйын келгенди. Ала ары эки тиширыу бла ючжыллыкъ жашчыкъны алып келгендиле. Тиширыуладан бирлери:

— Мен элимден сабийими да алып шахаргъа базаргъа келгем. Сатыу эте тургъанымлай, бу тиширыу манга: «Кѳолунгдагъы жышчыкъ мени сабийимди. Аны тюз бир жыл толгъанында, арбазыбыздан абрекле урлап кетгендиле. Мен аны ол мангылайында уллу сенкилинден таныгъанма», — деп, манга кѳадалып кѳалгъанды. Энди мени бу адамла бла бирге, бери алып келгенди. Элиме барайыкъ да, битеу жамауат да шагъатлыкъ этер сабий меники болгъанына, — деп, жиялгъанды.

Сабийни даулагъан тиширыу а бек уста билип болгъанды жашчыкъ аныкъы болмагъанын. Аны кѳайынылары бла эри: «Сен сабийге иги сакъ болмай, урлатгъанса абреклеге», — деген тырманларын чыртта кѳурутмагъандыла да, ол алдап, сабийни бу элчи тиширыудан сыйырыргъа аны ючюн кюрешгенди.

Тѳречиле:

— Экигиз да шагъатчыларыгъызны да алып юч кюнден келигиз, — дегенлеринде, ол сабийни даулагъан кѳатын:

— Сиз муну ычхындырсагъыз, ол сабийни да алып, биз тапмазча бир жерге кѳачып кетерикди. Бизни ишибизге бюгюн кѳарагъыз, — деп сюелгенди.

Ол заманда Жабагъы былай айтханды:

— Бу эки тиширыу жашчыкъны орталарына сюелтсинле да, бири бир кѳолундан, бири да бир кѳолундан тутуп, эки жанына тартсынла. Сабийни тартып ким сыйырса да — ол аныкъы боллукъду, — дегенди.

Тюз аны эшитгенлей, ол сабийни даулагъан тишируу, чабып, жашчыкъны бир къолчугъун сермеп тохтагъанды. Ол элчи тишируу а:

— Сабийни алай тартсакъ, биз аны къыяулу этерикбиз. Мен бу ишни эталлыкъ туююлме,— деп, ачы жиягъанды.

Битеу бу ишге сейирсинип къарагъан адамлагъа уа Жабагъы:

— Сабийни керти анасы ма бу элчи къатын болгъанын кесигиз да ангылагъансыз. Сабийни анга беригиз да, юйюне ашырыгъыз,— дегенди.

ЖАБАГЪЫ БЛА БИР ЖАРЛЫ КИШИ

Бир кече Жабагъыны юйюне къоншу элден Ахмат деп бир жарлы киши келгенди да:

— Жабагъы, тилейме, мени хапарыма тынгыла да, болушаллыкъ эсенг, бир болуш. Мен билеме, бу ишимде сенден сора бир адам да болушаллыкъ туююлдю манга,— дегенди.

— Да хапарынгы айт да, андан сора да бир оноу этербиз,— дегенди Жабагъы.

— Озгъан ыйыкъда, кече, сабийлерибизни да жукълатып, юй бийчем: «Ма къыш жетди, юйде уа не отун жокъ, не къатыкъ жокъ, сабийлени юслери да жаланнгач»,— деп аямай манга тырман эте тургъанлай, арбаздан бир ёкюрген таууш келгенди. «Малыбыз да жокъду, не болур бу таууш?»— деп чыкъсакъ,— тюз эшигибизни аллында бир уллу семиз ийнек сюелип тура эди. Амалсызлыкъ да къысып, ол ачыуланып тургъаным бла да, иги да сагъыш этмей, юйдегиме: «Бир адамгъа окъуна айтсанг, жанынгы алырма. Бу малны мен кесип, сояйым да, элден киши кёрмезча, кече бла этин базаргъа алып кетейим»,— деп, ол айтханымы толтурдум.

Ийнек а элибизни байларындан бирини болуп чыкъгъанды. Ол ийнегин излегенде, анга элден биреулен: «Ахматны ол жаланнгач сабийлери кийиннген кирик этип айланадыла. Ол аланы тогъузусун да бир жолгъа къалай кийиндиралгъанды? Баям, ийнекни ол урлагъан болур»,— деп, аны манга къозутханды. Бююн а бий мени кесине чакъыртып: «Адамла ийнекни сен урлагъанса деп айгадыла. Тамбла эрттен бла эртте манга кел да, экибиз да тереге барлыкъбыз»,— деп буюргъанды манга.

Мен билеме, юй бийчем бу ишни ёлсе да бир кишиге да айтырыкъ туююлдю. «Ийнекни сен урлагъанса»,— деп сюелирча, бир адамны да шагъаты боллукъ туююлдю. Тереди: «Урламагъанма»,— деп ант этсем, бу ишден къутуллугъуму да билеме. Алай ётюрюк айтып, къадай ант этейим? Антымы къалай бузайым? Не этерге билмей, санга аны ючюн келгенме, Жабагъы,— деп, хапарын аны бла бошагъанды.

— Да,— дегенди Жабагъы,— сени антха алай сакъ болгъанынг ючюн эм да ол бек амалсыз болуп урлагъанынгы да эсге ала, мен санга болушургъа кюрешейим, алай мындан ары, не бек къый-

налсанг да, энди урламазгъа ант эт,— деп кишиге ант этдиргенди.

Андан сора Жабагъы келинин чакъырып:

— Бешикни бери бир келтирчи,— дегенди. Келини бешикни келтиргенде, ол кишиге:

— Олтурчу бу бешикге,— деп буюргъанды.

Ахмат сейирсинип, не айтыргъа да билмей, бешикге ауурлугъун салмай олтурургъа кюрешгенди. Ол бираз олтургъандан сора Жабагъы анга:

— Энди къоп да манга иги тынгыла. Тамбла төреде: «Урламагъан эсенг, ант эт»,— дерле. Сен а: «Мен бешикден къопханлы бери быллай иш этмегенме»,— де да, ант эт. Мен сени бу ишден къутултама, сен да ол манга энди урламазгъа этген антынга ёлгюнчюге дери кертичи бол,— деп, къонагъын алай ашыргъанды.

НАЗИР БЛА ҚЪЫҚЪ

Орусбийлары бла Наурузлары бир бирге жау болуп, Наурузланы Қъықъ, жыйын эте да келе, Орусбийланы жылкъыларын сюре да кете, аладан жылкъылары сакъларгъа адам табылмай болгъанды. Орусбийлары Теммоланы Назирни чакъырып:

— Энди сен сакъламасанг, биз жылкъыдан бошاپ къалабыз,— деп, Назирни жылкъычы этгендиле.

Бир белек замандан сора, къыш Назир жылкъыны кюте тургъанлай, Қъықъ келип жылкъыны сюрюп башлагъанда, Назир атып, аны жыйынындан экеуленни ёлтюрюп, биреуню да ауур жаралы этип, бир ат да бермей, къыстагъанды. Ол кюнден башлап Қъықъ Назирни ёлтюрмей къоймам, деп ант этип, излеп айланганды.

Бир кюн Қъықъ, жыйынчылары, кеси да жылкъыны сюрюп баргъанлай, бир байтал жипиге батып, аны чыгъаралмай тургъанлай, Назир кёрюп, атындан тюшюп, ким болгъанларын да билмей, жипиге кирип, атны ал жанын ёрге кётюрюп, чыгъарып, бу алты кишиге: «Энди сиз муну энишге иймей туругъуз»,— деп, барып арт жанын кётюргенде, была, тыялмай, ийип къоядыла. Назир ачууланып, аланы къамичи бла согъуп, ат къангасын да аркъасына алып, байталны къолтугъундан байлап, аты бла тартып чыгъарды. Кесин тазалап, кийинип, сауутун-сабасын тагъып, атына минип кетди.

Қъықъ сейир болуп:

— Бу не алааматды, быллай къарыулу жигит кимледенди?— деп сорду. Ол ёлтюрюрге деп излеп айланган Назир болгъанын билгенде уа, экинчи да ант этди: «Мен ол жигит адам бла жау болмай, шуёх болурма»,— деп.

Уллу шуёх болуп, хар жылдан анга саугъагъа бир фитир аякъ ушкок от берип тургъанды. «Назирни аягъы» деп ол аякъ Огъары Бахсанны кёчюргюнчю, жамау-жамау болуп, Теммолада Назирни жашларында сакъланнганды.

АЛМОСТУ

Бир таулу киши агъачха баргъанды. Ол ызына къайтып келе, аны сыртына, секирип, алмосту мингенди. Аны сыртындан тюшерге унамагъанлай, юйюне келеди. Сора ол киши ол алмостудан бир тюгюн юзюп алады. Ол тюкню ышым башына букъдурады. Алмостуну уа тюгюн адам алып букъдурса, ол андан чыртда да кеталмайды эм да ол адамны не айтханын да толтуруп турады. Ол киши аны билип, алмосту тышына чыкъгъанда, ол алгъан тюгюн юйюнде тыпыр ташны тюбюне салып букъдургъанды. Аны алай этгенин а кишини гитче къызчыгъы кѳргенди.

Бир къауум заманны алмосту бу адамны не жумушун да этип тургъанды. Бир кюн киши да, аны къатыны да кетедиле да, алмосту сабийле бла кеси къалады. Сабийледен сурай кетип, тюгюн тыпыр ташны тюбюнде табады. Ол къолуна тюшгенлей, алмосту сабийлени да къайнай тургъан къазаннга атып, агъачха кетип къалгъанды деп айтадыла хапарда.

АГЪАЧ КИШИ

Агъач киши Абейланы онеки атадан алгъа бирлерине кѳрюнгенди. Аны аты Чечембай болгъанды. Агъач киши анга чамланып, къаргъыш этгенди: «Онеки атагъа дери бирден сора улан болмасын бир юйюрюгюзде». Андан сора Абейланы атадан атагъа бирер жашдан сора жашлары болмагъанды.

ОБУРЛА

Бек эртте Огъары Чегемде Мушай деп бир къарт къатын болгъанды. Анга элде обурду деп айта эдиле. Бир къарт киши аны обур болгъанына ийнанып:

— Мен антсызма, муну бир сынамасам,— деп, Мушайгъа ингирде къонакъгъа баргъанды. Мушай къонагъын ашатып, ичирип бошагъандан сора, тѳшек этип, эски уллу таулу юйде жатдыргъанды, кеси уа, аны жукъларыгъын сакълап, жукълагъан кибик этип тургъанды.

Къонакъ ѳхчеге, хурулдап, кесин жукълагъан сундургъанда, Мушай акъыртын туруп, отжагъагъа келгенди. Отжагъаны тыпыр ташын къобарып, тыпыр ташны тюбюнден бир уллу къара къошун чыгъаргъанды. Аны ичинден бир къара жауну алып, кѳзюне-башына сюртгенди. Гѳзеннге кирип, андан бир сибиртги бла бир кийиз къамичи чыгъаргъанды. Ол жаудан алагъа да сюртгенди.

Сора Мушай, ожакъны тюбюне барып, сибиртгиге мингенди. Аны къамичи бла ургъанлай, «ш-у-у», деп учуп, тышына чыкъгъанды. Бийик кѳкню бошлугъунда, къарангы кече айланч-бойланч этип, кѳклеге ѳрлей кетип, бир таула таба бурулгъанды.

Мушайны былай этгенине аны къонагъы жашыртын ызындан къарап тургъанды. Ол кетгенден сора, къонакъ да ол къара жау-

дан алып, кёзюне-башына сюртгенди. Кёлуна ол да бир кийиз кьамичи алгъанды. Минерге уа сибиртги тапмагъанында, кьарай кетип, эшик артында бир агъач тегене кёргенди. Ол тегенеге минип, кьара жаудан анга да сюртгенди. Сора кьамичи бла тегенени ургъанды. Тегене юй ичинде, кьонакьны да кётюрюп, учуп башлагъанды. Элт да бир кьабыргъагъа ур, кел да экинчи кьабыргъагъа ур. Алай эте, не болсада, ожакъ тешикге тюзелип, бу да, Мушайча, тышына, хауа бошлугъуна чыкьгъанды.

Булутлагъа булгъана-чулгъана кетип, тегене бир бийик таулагъа айланып тебирегенди. Таулары башларына жетгенде, ол эниште тюше башлагъанды. Тегене эниште тюше башлагъанында, ол кьонакь тауну башында бир жарыкъ эслегенди. Тегене, келе келип, ол жарыкьны кьатында кьоннганды. Кьараса: уллу отну тегерегинде токъсан тогъуз кьатын. От уллу жана. Отну юсюнде да бир уллу эт кьазан кьайнай.

Кьонакь акьырын барып, быланы бир кьыйырына чёкдю. Кьатынланы ортасында Мушайны да кёрдю. Бу олтургъанла барысы да обурла эдиле. Мушайны кьонагъы ызындан келгенин ушатмай, кёзлерин-бетлерин чюйюрюп-жыйырып, Мушайгъа терс кьарай эдиле. Болса да этер мадар тапмадыла.

Эт бишгенден сора, кьазанны тюшюрюп, этни бир адам терини юсюне алдыла. Этни токъсан тогъуз юлюш этип, юлешдиле да, обурланы таматасы Кьаракъаш айтды:

— Да, кьонакь, аман тап, бизни этген ишибизни билдинг. Кишиге жукь айтма. Эт юлюшюнгю аша, той, алай не аз да сюексайакь сындырма. Ашап бошагъандан сора, сюеклени ызына бер,— деди. Кьонакь не боллугъун бир сынайым деп, анга жетген кьабыргъа сюекни, ашагъан кирик этип, букьдурун кьойгъанды.

Хар ким ашап бошадыла, сюеклени элтип Кьаракъашха бердиле. Ол сюеклени санады. Сол кьабыргъадан бир кьысха неги жетмеди. Оу-шау этдиле, алай неги табылмады. абылмаса да не этерик эдиле. Терисине жыйдыла да, юфкюрдюле. Тери кёпдю, адам сыфатына кирди.

Барысы да сибиртги атларына минип, ызларына айландыла. Эки обур да ол союлгъан адамны кётюрюп, булутланы ичи бла алгъан жерлерине элтип кетдиле.

Мушай да, кьонагъы да келип, тешеклеринде жатдыла. Эрттен болуп, кьушлукь заманда, Мушайны кьонагъы да ыгышха чыгъады. Ары келгенде, башха элден келген бир кьарт кьонакь кишини кёрюп, анга салам береди. Ынчхай-ынчхай, кьонакь саламын алды. Сора Мушайны кьонагъы сорду:

— Кьонакь, нек ынчхайса?

— Да билмейме, бюгече Омарда кьонакь эдим. Бир аман тюшле кёрюп, бастырыкъланып чыкьгъанма. Энди уа сол жанымда кьабыргъам тынчлыкь бермейди... — деди.

Ол Омарны кьонагъы алайдан ауруп ёлюп кетгенди. Ол кече тауну башында обурла союп ашагъан адам ол болгъанды, деп айтадыла.

ШАЙТАН БЛА ДОНДУ

Эртте заманланы биринде Донду деген бир киши кюз артында кече Чегемге келе болгъанды. Анга къабырланы ичи бла барыргъа тышгенди. Къоркъаракъ да болуп келе тургъанлай, огъары жанындан, кошелени къатындан шайтанланы тауушларын эшитгенди. Донду сейир этип: «Кечени бу заманында была не затладыла?» — деп жашырын къарагъанды. Къараса уа — шайтанланы от этип, тепсей тургъанларын кѳргенди.

Сора Донду: «Къартла шайтанланы къачырыр ючюн, адам кѳнчегин тешип, башына кнерге керекди деп айтадыла да, бир кѳрейим алай этип», — деп, кѳнчегин тешип, башына кийгенди. Ол тюз алай этгенлей:

— Ой, Донду Суюндюк,
Ой, жууундукъ да, кийиндик.
Тюбюн баш этген,
Башын тюп этген
Донду улу Суюндюк.
Дорбунлагъа кетишдик,
Аман кюнлеге жетишдик,—

деп, думп болуп кетгендиле деп, хапар алайды.

БѢРЮ КЪОЧХАР

Пѳрк агъачны башында, бир талада къой къозлата эдик. Алайда, ыстауатны къыйырында, бѳрю уя болгъанды. Ол бѳрю маллагъа тиймегенди. Аны кесини уа кючюклери бар эди. Ол ѳсе келген кючюкле улдуракъ болгъанлай, бир къозубузну тутуп ашагъан эдиле. Аналары аны кѳргенде, балаларын сынсытып, къычыртып, туйген да, къапхан да этгенди. Биз да анга сейир этип, къарап турдукъ.

Эрттенликде къарагъаныбызда, къойлагъа бизни болмагъан бир акъ къозу къошулуп тура эди. Жууукъда уа башха ыстауат, къош болмагъанды. Аны себепли, ол къозуну бѳрю келтиргенин ангыладыкъ. Ол аны ол балалары ашагъан къозуну орунуна келтиргенлиги эди.

Ол къозу артда бек уллу къбчхар болгъан эди. Аны атына да биз «Бѳрю къбчхар» атагъан эдик.

АГЪАЗ

Тау къышлыкълагъа жангы эл ишлерге чыкъгъан эдик. Чалкъы жетсе айтыучу эдиле алай. Жайлыкъда Къожакъ тюбю деген жерибиз. Мен ийнѳкге, бузоугъа къарайма, къалгъан ишге жарайма деп билмейме. Хаман да кѳреме: бир агъазчыкъ, уясындан чыгып, эшикге чабады, сора — ызына. Къуру алай этип турады, баласына къоркъгъанды да. Анга тийген киши да жокъду.

Бир кюн уллу жауун жаууп, чалктычыланы кьошха жыйды. Жашла, эригин, ойнап, жырлап тебиредиле. Бирлери айтды:

— Келигиз, агъазны баласын урлайыкъ, анга тийген сау кьалмайды, дейдиле,— бир сынаыйкъ,— деп. Марлап туруп, агъаз жанлагъанлай, баласын урлайдыла.

Жарлы ана бир кьайгыгъа кириу этди, баласын кърмегенде. Чыртда да чыдам табалмай, адамланы аралары бла да чабады. Бичсибаш, четен кьошчугъубузну юй тюбюнден аркъауун кетюрюп тургъан чыпын бар эди, агъаз анга минип, сютбаш челекке тамызды. Таматабыз урушду: «Ыразы болдугъузму?» — деп.

Агъазны кьапханы, тамызгъаны да ууду, билебиз. Жашла, акъыртын, балачыкъны орунуна салдыла. Келип баласын эслегенлей, быкъыгъа ёрлеп, челекни жантау бауун ашап, сютбашны жерге ийип чачды.

Сейир-тамаша болгъан жашла, юй тюбюн сибирип алып, сютбашны таз бла элтип, ит тегенеге кьуйдула. Итленн бири жетип, андан жалап тебиреди. Ийнаныгъыз, ашап да бошагъынчы, ит ёлюп кьалды.

Экинчи жашла агъазны баласына тиймей эдиле.

АТАСЫ БЛА ЖАШЫ

Эртте заманда бир кишини жангыз жашы болгъанды. Кеси ёлюрге башлагъанда, жашына:

— Жашым, жер тюбюнде кёмюп кьойгъан кёп хазнам барды, аны кьазып алсанг, кьарнынг ач, юсюнг жаланнгач болмаз,— дегенди. Атасы ёлгенден сора, жаш юйюню тегерегин тохтамай кьазып, жукъ табалмагъанды. Кёп кьазып, арып-талып, болмагъанда, бир кёп жашагъан кьартха барып:

— Атам былай-былай деп кетген эди, энди уа жукъ тапмайма,— дегенди. Кьарт:

— Сен атангы осуятын ангыламагъанса. Атанг санга жер кьоюп кетгенди. Аны кьолунгдан келгенича, кюрешип, сюрюп, урлукъ салсанг, заманында чыкьгъанын чачмай-тёкмей жыйып алсанг, ач да болмазса, жаланнгач да болмазса,— дегенди,— деп, кьарт атасыны осуятын ангылатханды.

Сора жашы башын кьашып, энди ангылап, атасыны осуятын этерге кюрешгенди.

БИРЛИКДЕ — ТИРЛИК

Бир юйдегиде бир кишини юч жашы болгъанды. Ол кишини юч жашы да бир-бирлерин кёрюп болмай, башха-башха ишлеп болгъандыла. Ол киши жашларына кёп кере былай айтыучу эди:

— Жашларым, бир-бирге былай аман болмагъыз. Сиз бу халда ишлесегиз, сизни ким да хорлар.

Алай болгъанлыкьгъа, жашла аталарыны айтханын кьулакьгъа алмагъандыла. Бир кече жашла да, жашланы атасы да юйге жыйылгъандыла. Аталары:

— Жашларым, былай болуп айланмагъыз, сиз алай болсагъыз, сизни ким да бюгер,— дегенди. Сора жашладан бирлери:

— Қыалай бюгерикди, хоу бир да, ол деген бош затды,— дегенде, аталары анга:

— Бар да ол эшик артында ол сибиртгини бери келтир,— дегенди. Жаш сибиртгини келтирди. Аталары сибиртгини, жашларынын бирем-бирем чакъырып, хар бирине:

— Сындыр,— деп бергенди. Ол юч жашдан сибиртгини бирлери да сындыралмагъанды. Андан сора, аталары сибиртгини бузуп, аны чачын алып, юч жашха:

— Сындырыгъыз! — деп бергенди.

Жашла ючюсю да ол чачланы бек тынч сындыргъандыла. Сора жашланы аталары айтханды:

— Ма кёрдююзмю?! Сиз да ол сибиртгича биригип болсагъыз, сизни ким да хорламаз; алай сиз ол сибиртгини мен чачхандан сора чачларыча боласыз, бирер чачын сындыргъан кибик, сизни да алай сындырлыкъдыла, бюгерикдиле. Алай, сибиртги бирлешип, кыысылып тургъанындача, сиз да бирге кыысылып, бирлешип турсагъыз, сизни киши да сындыраллыкъ, бюгаллыкъ туююлдо,— дегенди.

Сора жашла бирикген кюч уллу болгъанын ангылап, аталары буюргъанча, бирге бирлешип башлагъандыла.

* * *

— Насып, кыайры бараса?

— Бир тилли болуп, бир-бирин ангылап жашагъанлагъа.

— Жарсыу, жияу, кыыйынлыкъ, сиз а кыайры барасыз?

— Бизни сакълагъанлагъа.

НАМЫС

Эртте заманлада бир тар ёзенде бир бай киши жашагъанды. Ол бир кюн эрттен бла эртте туруп эшикге чыкъса, терен жаугъан къарда юйден бир ыз кетип тургъанын кёргенди.

— Не ызды бу, мал, адам кыозгъалгъынчы? — деп, ызны ызлеп барып, бир чырпыны ичине кирип тургъанлай тапды.

— Сен не затса? Мени юйюмден чыгъып бараса, ызынга кёре,— деди бай.

— Мен сени ырысхынг-насыбынгма. Мен сенден кетип барама, сен мени ызымдан, кыуууп келгенинг ючюн, санга ырысхынгдан сен сюйген бир затны кыояйым. Сюйсенг — жылкынгы, сюйсенг — тууарларынгы, сюйсенг — кыойларынгы, сюйсенг — юй хапчугюнгю кыояйым. Сайла да, аланы биринден сюйгенинги ал,— деди.

— Сен былай тур, мен барып, юйдегим бла кенгешип келейим да, нени сайлагъанымы билдирейим,— деп, бай юйюне кетди.

Ол юйюне барып, жашларын, кыызларын жыйып, ишни болушусун айтып ангылатды. Ала кёп заманны бири-бири бла кенгешдиле: кими — жылкыны алайкы деди, кими — тууарланы,

кими — кьойланы, кими — юй хапчукню алайыкъ деп, кѣп чай-кьалдыла. Кенгешге кьошулмагъан отоуда бир жангы келинлери кьалды. Аны да чакъырып сордула.

Жангы келин айтды:

— Амал боллукъ эсе, намысны алыгъыз. Намыс болса — ырыс-хы табылыр,— деди.

— Тюз айтаса! — деп, бары да намысны алыргъа таукел болдула. Бай ызына кьайтып барып айтды:

— Небизни ала эсенг да, намысыбызны кьой, кьалгъан мюл-кюбюзню барын да ал,— деди.

— Алай эсе, сиз мени кьолуму, аягъымы байладыгъыз. Мен сизден кетмейме,— деп, байны биргесине кьайтып ызына келди. Байны байлыгъы тюрленмей, байлай кьалып кетди.

БАЙЛЫҚЪ, НАСЫП, АҚЪЫЛ

Бир жолда Байлыкъ, Насып, Акъыл — ючюсю да бир-бирлерине тюбеп, бир-бирлери бла ёчешип, даулашдыла.

— Сиз экигизден мен кючлюме,— деп, Байлыкъ кеси кесин кючлюге санады.

— Насып болмаса, байлыкъдан не хайыр,— деп Насып да кеси кесин онглу кѣрдю.

— Акъыл болмаса, Байлыкъ бла да, Насып бла да киши хайырланырыкъ туююлдю,— деп, Акъыл да кеси кесин махтады.

Ала ючюсю да бир бири бла кѣп даулашып, жолгъа чыгъып кетдиле. Кетип бара, алларында, кесини бахчасын сюрюп, урлукъ ата тургъан бир жарлы кишиге тюбеп, аны кьатында тохтадыла. Алайда Байлыкъ аллына атлап, эки кьолун жайып айтды:

— Буюрама, сени сюрген жеринге алтын чыкъсын! — деди.

Ол алай айтханлай, сюрюлген жери алтындан толуп кьалды. Аны алай кѣргенлей, Акъыл да кесини кючюн билдирир ючюн, жарлы кишини акъылын алды.

Олсагъатдан жарлы киши чабып барып байгъа айтды:

— Мени жериме нартюх чыгъар орнуна ташла чыкъгъандыла.

Бай сейирсенип, жарлы кишини жерине барып, бахчасын кѣр-теплей, анга татлы тил бла айтды:

— Кел, экибиз бахчаларыбызны ауушдурайыкъ. Мени нартюх чыкъгъан бахчамы сен ал, сени ташла чыкъгъан бахчангы мен алайым,— деди.

Жарлы киши кьууанып, бахчасын байгъа ауушдурду. Бай алтынны арба бла ташып, юйюне элтди.

Жарлы киши уа не этерин билмей, бир жерден тепмей, жер кьазып башлады. Алайда Насып да кесини кючюн билдирир ючюн эки кьолун жайып, жарлы кишиге кьарап:

— Насыплы бол! — деди.

Олсагъатдан жарлы кишини кьатына бай саудюгерле келип тохтадыла. Аланы бири жарлы кишини кѣзюне кьарап айтды:

— Бизге таматалыкъ этерге сенича бир адам тапмай, излеп келе тура эдик. Энди сен бизге тамата бол деп, тилейбиз.

Жарлы киши не айтыргъа да билмей, башын кымылдатып, ыразылыгъын билдирди. Олсагъатдан саудюгерле жарлы кишини сакъалын жюлюп, юсюне да сыйлы кийимле кийдирип, бир ариу тор атха миндирип, орталарына салып, биргелерине алып кетдиле.

Бара барып, бир элге жетип тохтадыла. Алайда бир ариу кызы болгъан байгъа къонакыгъа бардыла да, саудюгерле кеслерини таматарларына байны кызын алыргъа деп, байгъа келечилик айтдыла.

— Сизни таматагыз мени кызымы жарата эсе, мен бек ыраzyma,— деди бай. Олсагъатдан байны жууукълары, тенглери жыйылып, уллу къууанч этип, байны кызын жарлы кишиге бердиле.

Саулай эл жыйылып, байны киеуюн кёрюрге келдиле. Киеу а сёлеширге сёзюмден жангылама деп къоркъуп, сёлешген адамлагъа жууап къайтармай, тынгылап турду. Аны тынгылагъанына байны жууукълары къайгылы бола башладыла.

— Нек сёлешмейди бу? Бизни хыликыгя этерге умутму этеди? — деп, бай ачыуланды.

Ишни къармалгъанын кёрюп, Байлыкъ бла Насып Акъылдан:

— Жарлы кишини акъылын ызына бер,— деп тиледиле. Акъыл жарлы кишини акъылын ызына берди. Олсагъатдан эслеп, жыйылып тургъан халкъдан сёлеширге эркинлик алды. Бай анга сёлеширге эркинлик берди.

Ол жыйылгъан халкыгъа къарап, айлды:

— Мен гитче заманымда бизни элге жау чапхан эди. Эркишиле бла бирге тиширыула да жаугъа къаршы чыкыгъан эдиле. Аланы ичинде бир жигит кызы эркиши кийимле кийип, эркишиле бла тенг атха минип, жауу элибизден чыгъаргъынчы тынчылыкъ тапмай кюрешген эди. Мени тюненеден бери сёлешмей тынгылагъаным — бу кызы да аныча жигитмиди деп, кызыны сынап тургъан эдим. Мени терслигим кечигиз деп тилейме,— деди.

— Биз а сен бизни хыликымы этесе деп тура эдик,— деп, бай къууанды. Олсагъатдан уллу той этдиле.

Андан сора жарлы киши саудюгерлеге тамата болуп, акъыл оноу этип, жарлылыкъдан да къутулуп, бир да мардасыз бай болуп къалып кетди. Адамны акъылы болмаса, байлыкъ бла да, насып бла да хайырланаллыкъ туююлду.

БИР БИРИН БЕК СЮЙГЕНЛЕ

Бир жаш тенгине келип:

— Мени къатыным мени жанындан да бек сюеди, ким биледи, мен андан алгъа ёлсем, ол да кеси кесин ёлтюрюп къояр деп къоркъама,— дегенди. Тенги айтды:

— Алай эсе, сен юйге бар, къарыным ауруйду де да жат, бир талай заманны ынчхап, дыгалас эт да, андан сора кесинги ёлген кирик эт да: «Тенгими чакъыр, мен ёлдюм»,— де да, къатынынгы мени чакъырыргъа жибер. Мен барып бир сынаим аны,— дегенди.

Жаш юйюне келип, тенги айтханча, къарыным ауруйду деп жатды. Къатыны жиляп:

— Сен ауругъандан эсе, мен он къат да ёлейим,— деди. Жаш ынчхап, бир кесекни «дыгалас этип», къатынына айтды:

— Мен ёлдюм, чап, тенгими чакъыр.

Къатын чабып барып, тенгине айтды:

— Охатай, бери кел! Эрим ёлдю да къалды,— деп, бетин союп, чачын жыртып жиляды. Ол жаш къатынны биргесине келип, юйге кирип, тенгини къатына олтуруп, дууа окъуду. Андан сора къатыннга айтды:

— Эринги гюняхы къурусун! Ёлмезлик ким барды? Жилягъанны къой, сен алыкъын жашса, манга кел да къал, ёлгеннге мадар жокъду,— деди. Къатын аллында ачуланып:

— Мени эрим ёлюп тургъанлай, сен манга алай къалай айта-са? — деп жиляды.

Эрини тенги къатыннга жууап къайтармай:

— Ауруйма,— деп, ынчхап жатды.

— Ненг ауруйду? Не дарман этейик? — деп къатын ары-бери чапды.

— Манга дарман жарарыкъ туююлдю. Манга дарман боллукъ жангыз буду: сен къабырлагъа барып, ёлген адамны къулагъын кесип, алып келип берсенг, жүрегиме ол къулакъны басханлай, сау боллукъ эдим,— деп ахсынды.

Олсагъатдан къатын кюлуна бичакъны алып, жатып тургъан эрини къулагъын кесерге тебирегенлей, эри секирип ёрге турду.

Жашны тенги да секирип туруп, бир да мардасыз кюлюп:

— Тенгим, къатынынг сени бек сюе эди да,— деп, чыгъып юйюне кетди.

ОСУЯТ

Хожа кызып-бишип, къаты ауругъанды. Халкъ аны кёре, келип-кетип тургъанды. Къарыусузгъа кетгенин сезип, Хожа къатынына осуят этгенди:

— Къатын, халым осалды. Ёлюрге боллукъма. Хайт дегиз. Мени бир тилеригим барды: узагъыракъ болса да, мени эски къабырлада асырагъыз.

— Нек? — деп соргъанды къатыны. — Жангы къабырлада игиди да.

— Угъай-угъай. Мёлекле соруу этерге келселе: «Бу эски къабырды. Манга соруу эртте этилгенди»,— десем, ийнанып, кетип къалыргъа боллукъдула,— дегенди Насра Хожа.

ТАПХАНЛАЙ...

Эл пчинде бир къауум адам ныгъышха жыйылып сёлеше болгъандыла. Хожа да, барып, алагъа кюшулгъанды. Адамланы бирлери бирлерине соргъанды:

- Азыкъны адамла не заманда ашайдыла, экен?
- Қим биледи...
- Байла суйген заманларында, жарлыла уа тапханлай,— дегенди Насра Хожа.

ХОЖА СЮД ЭТЕДИ

Бир жарлы адам ишлеген жеринден ингирде юйюне кыайтып бар тургъанлай, аны орамда уллу сакъ жауун жетгенди. Ол, жауундан кыачып, эт сатыучуну тюкенине киргенди.

Ол анда кыююнундан чыгъарып, кыуру гыржынны ашап башлагъынчы, жауун тохтагъанды. Ол а тюкенден чыгып, кетип тебирегенди. Тюкенни иеси аны ызындан кычырып кыайтаргъанды да:

— Ахчаны бере бар! — деп кысханды.

— Не ахчаны? Мен сенден жукъ алмагъанма, не ахча излейсе? — дегенди жарлы.

— Нек излемейме? Тюкенимде этими ийиси бла гыржынны ашагъанынг ючюн багъасын берирге керексе!..

Даулаш уллугъа кетгенди. Болмазын кёрюп, тюкенчи ишни сюдге бергенди. Сюдню орунуна кыалгъаны себепли, анга Хожагъа кыараргъа тюшгенди. Иш бла шагъырей болуп бошап, Хожа аланы чакъырып, сорууларын этгенди, сора тюкенчиге:

— Берлакъ кел! — деп, кыатына жууукъ келтиргенди. Хуржунундан бочхасын чыгъарып, ахчаланы зынгырдатып:

— Кыулагъынгы жууукъ тут! — дегенди.

Тюкенчи кыулагъын ахча тауушха тутханды. Насра Хожа:

— Эшитемисе? — деп соргъанды.

— Эшитеме! — дегенди тюкенчи.

— Неде бу таууш?

— Ахчаны тауушу.

— Хайда бар энди жолунга!

— Хакъымы бердир!

— Ахчаны тауушун ал да, бар!

— Ахчаны тауушун кыалай алайым?

— Этни ийисин кыалай алыучу эсенг да, алай!

ЮЙРЕТИУ

Хожа кызыны кыолуна кыошунну тутдуруп:

— Бар, суу алып кел,— деп, жыягъына ургъанды. — Сындыргъан иш этсенг, жанынгы алырма.

— Хожа, бу не этгенлигингди? Сындырлыкъ туююл эсе, анымы билесе? — дегендиле адамла.

— Сындыргъан бир этсе, тую да тур. Андан не чыгъарыккъды? Алгъадан туюсенг а, кыоркъуп, сындырмай келир,— дегенди Хожа.

Хожа хоншуларындан бир заманда да тарыкъмагъанды, алай аланы бири уа жарашыусузлугъу бла аланы барысын да кыйнап тургъанды. Бир кюн ол аман хоншусу келип, андан жип тилегенди. Хожа юйюне кирип кетип, бир кесекден чыкъгъанды да:

— Тейри, жипге суу бойнунда кзурутургъа ашлыкъ жайып турадыла,— дегенди.

— Ол деген не сёздю? Жипге ашлыкъ жайгъан боламыды? Ол неге ушагъан сылтауду? — деп кюлгенди хоншусу.

— Бермезге суйсенг, жибинге ашлыкъ угъай, тары да жаярса,— дегенди Хожа.

ТЮШ

Биягъы Хожаны ахчасы тауусулгъанды. Аны юсюнден сагъыш эте жатханды да, тюшюнде анга биреу тогъуз сом ачха бергенди. Алай Хожа аны жаратмагъанды.

— Алай къалай этесе? Он сом эт муну, алайсыз аллыкъ туююлме,— деп тохтагъанды Хожа. Алай ол адам тогъуз сомгъа капек къошаргъа унамагъанды.

— Алай эсе, алмайма,— деп, Хожа тогъуз сомну алыргъа унамай къойгъанды. Бу даулашда жүреги кыйналып, уянып, секирип туруп, ундуругъуна олтурса, юй къаппа-къарангы, анда киши да жокъ, сом угъай, къара капек да жокъ. Хожа жарсыгъанды:

— Алып къойсам боллукъ эди. Охо, къайгъырмаз, жукъласам, энтда берир эсе уа,— дей, жангъдан, юсюн да тынгылы жабып, жатханды, алай кёзюне жукъу кирмегенди. Болсада ол кёзлерин къаты къысханды да, къолун да узатып:

— Бер, охо, бер! Тогъуз сомну окъуна алайым,— деп къычыргъанды.

АЙЫП ТЮЙЮЛМЮДЮ?

Хожаны хоншуларындан бири келип, андан эшегин хаух тилегенди. Алай Хожаны эшегин берлиги келмегенди да:

— Угъаймы дей эдим? Алай эшек мында жокъду,— деп къойгъанды.

Олсагъатдан, хатагъа, эшек бауда окъуп башлагъанды. Хоншусу аны эшитип, Хожаны уялтама деп:

— Ала, сен къалай ётюрюк айтып къойдунг! Эшек бауда окъуй турады, сен а, аяп, мында жокъду дейсе. Оллахий, манга алай этерсе деп а турмай эдим,— дегенди. Хожа сёз тапмаймы къаллыкъ эди:

— Сен къужур адам кёреме,— дегенди ол. — Менича акъ са-къаллы кишиге ийнанмай, эшекге ийнанама дерге айып туююлмюдю?

КЕСИ БИЛЕДИ

Хожаны бахчасына бир ёгюз киргенди. Хожа аны туююп кыстаргъа таякъ излеп келгинчи, ёгюз бахчасындан чыгып кетгенди. Экинчи кюн жолну озуп баргъан бир арбада ёгюзню танып, чабып ызындан жетип, туююп тебирегенди. Ёгюзню иеси:

— Жаным, сен телими болгъанса? Ёгюзню нек туюесе? — деп соргъанды. Хожа анга:

— Сен тынч тур. Ол кесини айыбын кеси биледи,— дегенди.

КЮЧ СЫНАУ

Ныгъышда жыйылып, хар ким кесини къарыуундан, кючюнден селеше келгенлеринде, Хожа да сёзге кшошулуп, былай айтханды:

— Жамауат, мени къарт болгъаныма къарамагъыз, мени кючюм ахыр да тюрленмей, алгъын жаш заманымдача турады.

— Къайдан билесе?

— Мени юююмю къатында бир уллу таш барды да, мен аны жаш заманымда да кётюралмай эдим, энда да кётюралмайма, ма андан билеме.

ЖЕР АУМАЗ ЮЧЮН

Адам кеп жыйылгъан жерде, Хожаны тыгъырыкгъа тыябыз деп:

— Хожа, кесинг да кере болурса, эрттенликде орамгъа чыкъсанг, адам бек кеп болады. Бирле ёрге барадыла, бирле энишге барадыла. Ол аланы не этгенликлериди? — деп соргъандыла.

— Адамла аны билип этедиле,— дегенди Насра Хожа. — Барысы да бир жанына барып турсала, жер, аланы кётюрмей, аууп кетерикди.

ХОЖА АЙНЫ ЖЕРИНЕ САЛАДЫ

Хожа бир кече суу алыргъа къуюгъа келгенди. Челегин жыжымгъа кысып, энишге жиберип башлагъанлай, куююну ичинде сууда айны суратын кёргенди.

— Ай харип а, кёкде болуучу эдинг да, не тереннге тюшгенсе,— деп, челегин къуюгъа бошлагъанды. Ол ары жетгенлей, айгъа илиннген болур деп, тартып ёрге чыгъарып башлагъанды. Челек, кётюрюлюп келип, куююну тамагъында неге эсе да илиннгенди.

— Аха, айны бусагъат чыгъарама,— деп, Хожа аякъ тиреп, кючюнден келгени къадар тартханды. Жыжым юзюлюп кетип, Хожа, сызылып барып, сыртындан тийгенди да, кёкде айны кёрюп:

— Ихы! Къыйналсам да, айны жерине салдым,— дегенди.

АНДАН САНГА НЕ ФАЙДА?

— Хожа орамгъа чыкъгъанлай, биреуге тюбеп, ушакъ эте болгъанды.

— У-у! Хожа, бир алакат лѣкъумла алып барадыла,— деп сѣз нѣгери аны сѣзюн бѣлгенди.

— Да, андан манга не хайыр? — дегенди Хожа.

— Сизге элтедиле.

— Да андан санга не файда?

КЪУУУТ БЛА ЖЕЛ

Хожа жолгъа атланганды. Къатыны анга азыкъгъа къууут салгъанды. Элден бир кесек узайгъанлай, асыры ачдан тѣзалмай, Хожа азыгъын ашар акъыл этгенди. Узалды да, хуржунундан ууучу бла къууутну чыгъарып ауузуна элтди, алай аны асламысын жел алып кетди. Биргесине баргъанла аны кѣрюп, ичлеринден кюле:

— Хожа, быллай бир суйюп нени ашайса? — деп сордула.

— Жел былай къаты ургъанлай турлукъ эсе, бир затны да угъай,— деди Хожа.

ЖАШ ТЕРЕКЛЕ

Хожа бахчасында терекчикле орната болгъанды. Аны ол ишге уллу кѣлю бла берилип кюрешигенин кѣрюп, биреу айып этип сѣлешгенди:

— Хожа, нечик иги кѣлю болгъан адамса сен. Аман умутунг жокъду, тейри, ол терекчикле кѣгет этип, аладан ашар мурат эте эсенг.

— Мен ангылагъаннга кѣре, сен кесинг орнатмагъан терекни кѣгетин ашамайса. Алаймыды? — деди Хожа. Алай ол адам абери айталмады. Хожа уа:

— Терекле да, бизнича, къарт боладыла. Ата-аналарыбыз бизге терекле ёсдюрюп кетгенча, биз да энди келликлеге алай этерге керекбиз,— деп акъыл юйретди.

ЕЧЕШИУ

Огъары Чегемде биреулен:

— Эски къабырлада бир эски тюшген къабыр барды да, ол къабырны къатына барып, аны къатында кече ким баста этип, ашап келсе, анга акъ атымы берирме,— дегенди.

Биреулен:

— Мен барама,— дегенди.

— Баралмасанг а, не берирсе? — деп соргъанды акъ атны неси.

— Баралмасам а, атынг орталыкъ багъасын берирме,— деп сѣз бергенди ёчешген адам.

Барыргъа айтхан бла ёчню берирге айтхан, эки тюз адамны къатында сёз тауусуп, къол тутушхандыла.

Бу иш а къоз артында болгъанды, кечеле бек къарангы болгъан заманда.

Кече, ол ёчешген адам гыбыт бла суу, чоюн, отун, тюй, къалакъ алып, ол эски тюшген къабыргъа кетгенди. Барып от этгенди. Бастаны бишире туруп, ол, къоркъмазча, жырлып башлагъанды. Бир заманда къабырдан:

— Ёлгенле болгъан жерде жырларгъа жарамайды! — деген бир эриши ауаз чыкъгъанды.

— Ёлгенле уа тынч, къайгъысыз жатаргъа керекдиле, — деп, ол адам, какны ашап башлагъанлай, къабырны ичинден бир эриши къара къол узатылып, аны ызындан а ол биягъы эриши ауаз:

— Манга... манга да... манга да... — деп ынчады.

Ашай тургъан батыр:

— Ма санга да, — деп, къалакъ бла исси бастаны алып, ол къолгъа салды.

— Эй, биширип къойдунг да къолуму, — деп, къабырдан чартлап биреу чыкъгъанды.

Къараса: ол а — аны бла ёчешген киши. Атын бермезге умут этип, ол аны къоркъутама деп, андан алгъа келип, къабыр ичине киргенди. Болсада, акъ атны, сёзюне ие болур ючюн, батыргъа бергенди.

МЁЛЕУШЕ БЛА БУСЛИЙМАН ДИН

Буслийман дин кирген заманда Мёлеуше деген бир къарт къатын былай айтханды дейдиле:

Бусурманла аллайла-быллайла, дейле.

Бу берекетибизни къоймайла, дейле.

Аны (тонгузну) къуйкъасындан эки жингиригим бла саркъып, бир ашагъа эдим, сиз а бусурманла бола туруп эдигиз, — дегенди.

КЪАЙЫН АТА БЛА КЕЛИН

Биреу тана берип сёлешдиргенди келинин. Ол келини уа аман ауузлу къатын болгъанды. Бир кюн ол къайын атасына бек исси шорпа бергенди да, къарт ашайламай кёп тургъанды. Сауутланы жууаргъа ашыкъгъан келин:

— Бизни ата иссиге ит кибикди, — дегенди.

— Энди ёгюз окъуна берирем, менден тил тутсанг эди, — деп жууауаплагъанды анга къайын атасы.

ОРАКЪЛА

Эртте Къарачайда бир элде къатынла оракъ ора болгъандыла. Ора баргъанлай, бир къоянчыкъ тутхандыла.

Кюн кетип, кеч болгъанды. Юйге кетер заманлары болгъанда, къатынланы таматалары айтханды:

— Мен бир иги оноу этейим: оракъланы кѣтюрюп баргъандан эсе, къояннга жюклейик. Къоян къайры барлыкъды, бизден айырылып? — дегенди. Къатынла бары да ыразы болуп, оракъларын къояннга жюклеп, алларына ийгендиле. Къоян а къачып, оракъла бла тас болуп кетгенди.

Бююн а: «Къарачайлы къатынла къояннга оракъла жюкленлей», — деп Малкъарда сѣз къалгъанды.

ЖАУ БЛА МАЛҚЪАРЛЫ

Эртте бир заманда бир малкъарлы къошдан атыны эки жанына эки уллу гыбытны жау бла жюклеп, жолгъа чыккъанды. Бир атха — минип, экинчи, жау жюкленген, атны да адеж тартып, келе келгенди. Кюн исси болгъанды. Кюн тюш заманда:

— Атла да тойсунла, мен да намазымы этип, бираз жукълайым. Жау да эрип барады, ташны юсюне къуяйым да, ол да кюнде бираз къурусун, — деп, жауну гыбытладан бир жассы ташны юсюне къуйгъанды.

Абдез да алып, намаз да этип, жукълагъанды. Кюн да батартгъа жууукълашып уянса, атла ташны эки жанына келип, башлары бла ёрге-энишге эте, чибинлени къоруй. Ташны юсюнде уа жау жокъ. Сора атлагъа соргъанды:

— Жауну не этгенсиз? Ким ашагъанды? — деп.

Атла уа бнягъыча башларын гыллыулатып тургъандыла.

— А-а-а, биз ашагъанбыз, деп айтадыла, — деп, кюнде эрип кетген жауну, атлары ашагъан сунуп, алайда алагъа ачуланып, аланы ёлтюрюп, юйюне къуру иерлери бла жаусуз гыбытларын кѣтюрюп баргъанды.

СИПСА БЛА ИССА

Эртте Къарачайда Исса деп бир бай жаш болгъанды. Ол жангыз жаш болгъанды. Дагъыда аны кибик Сипса деп бир бай къобузчу, тойчу, къарындашы-эгечи болмагъан бир къыз болгъанды.

«Тенг тенги бла, тегене бауу бла» дегенча, Сипсаны Иссагъа алгъандыла. Кюндюзюнде Иссаны арбазында уллу той, тепсеу баргъан заманда, Сипса да кесини келин отоундан, бугъаракъ болуп, терезеден къарап болгъанды. Ол той-оюнну барыуун, нязамын жаратмай тургъанды.

Адетге кѣре, кече болгъан заманда, Исса жаш нѣгери бла къатыны болгъан отоугъа:

— Кече ахшы болсун! — деп кирди.

Адетге кѣре, жангы келинни къыз нѣгери да, келин да ёрге къобуп, быланы олтуртадыла. Сора сѣз арасында Сипса Иссагъа айтады:

— Сизни тоюгъуз, оюнугъуз неге ушайды?

— Нечик? — деп ангыламады Исса.

— Нечик болуб'а, жашларыгъыз, кызыларыгъыз тепсей билмейдиле.

— Да сен а алай устамыса?

— Мен а, айып этме ансы, тепсей а билеме... Мен бир тепсе-рем, сен ауузунг бла бир тартыу тарт... жангызгъа бир барайым,— дегенди.

Исса туруп, харс уруп, ауузу бла къобуз тартыу тартып:

— Хайда, Сипса, жангызгъа барчы, Сипса! Малы тас Исса, ююк къуругъан Исса! Хайда ююнге барчы, Сипса! — деп, ююне кыыстап ийгенди, дейдиле.

СЕНИ ЭЛТИРМЕ БИРГЕМЕ

Чегемде бир жырчыгъа тойда жашладан бири безиреп: «Иги боллукъ эди, сен ёлуп, ол ариу ауазынг ол дуниядан чыгъа турса»,— дегенди. Бу жырчы уа кеси да бек чамчы адам болгъанды да, жашгъа: «Манга ол дунияда эжиучю керек боллукъду да, эжиучюге сени элтирме биргеме»,— деп жууаплагъанды.

ТЕЛИ ЖАНИБЕК ЧЕГЕМГЕ БАРГЪАНЛАЙ

Эртте бир заманда Къарачайда бир уллу эл жыйылып, бир даулаш ишге къарап болгъандыла. Ол эл жыйылыуда Чегемге тёреге адам иерге керекди деп оноулаша болгъандыла. Сора биреулен, аны эшитгенлей, кишиге да жукъ айтмагъанлай, Чегемге кетгенди. Бир бёлек кюнден ол къайтып келгенди. Келсе, биягъы эл жыйылып. Сёз, биягъыча, Чегемге адам иерге керекди дегенлеринде:

— Да мен Чегемге барып келдим,— деп, Жанибек деген киши чыккыгъанды.

— Нек баргъанса? — дегенлеринде, Жанибек жукъ да айталмагъанды.

Энди андан бери «Тели Жанибек Чегемге баргъанлай»,— деп халкъ сёзю болуп квалгъанды.

МАСХАРА

Эртте Уллу Чегемде бир жигит жаш бек сайлама бир ариу кыызгъа къонакыгъа баргъанды. Жаш кызыны тилеп болгъанды. Сора кыыз къонакыгъа чай келтиргенди. Чайына уа балтуз салмагъанды. Ол аны: «Къонакъ не айтырыкъ болур?» — деп, жашны жунчутургъа, сынаргъа этгенди.

Жаш а, чай кышыкыны алып, стаканны ичинде чайны булгъап, зынгырдатып тебирегенди. Ол заманда кыыз айтханды:

— Эй, эшикге къарачыгъыз, бу зынгырдагъан къонгуроу таууш неди? Огъесе почта фаэтонму келеди? — деп.

Жаш а:

— Балтуз иш келтире болмазмы? Бир сорчугъуз,— дегенди.

Сора кыз балтузну андан сора бергенди. Бираздан а кеси да жашгъа баргъанды дейдиле.

ТЮШ

Бир адам бир кече тюшюнде ариу жарашдырылгъан ашарыкъла кѳргенди бийикде. Ары-бери айлангъанды да, басхыч тапмагъанды. Экинчи кюн аш ашаргъа унамагъанды:

— Мен бюгече басхыч тапмагъанма да, аны ючюн ариу ашланы ашамайын къалгъанма. Энди уа басхыч да элтирикме, кесим да ач болсам, ол ариу ашарыкъланы кѳп ашарыкъма,— деп, ол кюн да, ол кече да ашаргъа унамагъанды. Кече болгъанда, басхычны да ол кѳрген къангасына салгъанды. Бир къыйырын кеси жатхан ундурукъгъа жетдирип. Жукълагъанда, тѳшекде ары-бери къымылдагъанды, басхычха тийип, башында къангадан басхычны къыйырын ычхындыргъанды. Басхыч, келе-келип, ол адамны башына тийгенди, башына тийип тешгенди. Ол заманда ол адам секирип тышына чыкъгъанды.

— Ол ашарыкъланы иеси мени урлагъанымы билип, башыма тургъанды,— деп, ол кече, башы да къанай, тышында тургъанды.

АЙЫУ БЛА УУЧУЛА

Бызынгыдан бир къауум уучу уугъа баргъанды. Агъачда айыу излей барып, айыну кесин кѳргендиле. Айыну кѳргенде:

— Ызы къалайын баргъанды? — деп, ызын ызлагъандыла. «Айыну кесин кѳре, ызын ызлагъанлай»,— деп, халкъ сѳз андан чыкъгъанды.

ЕГЮЗ БЛА УУАНЫК

Егюз бла Ууанык сабаннга кетип бара, алларындан Ат чыкъгъанды.

— Егюз, къайры бараса? — деп соргъанды алаша.

— Сабаннга-а,— деп созуп жууаплагъанды Егюз.

— Ууанык, сен а къайры бараса?

— Сабаннга! — деп тири жууаплагъанды Ууанык.

Ингирде сабандан Егюз алгъа, Ууанык а артда, боюну созула желгенлей, алларындан Ийнек чыкъгъанды:

— Егюз къайдан келесе? — деп соргъанды ол.

— Сабандан,— деп, Егюз ѳхтем жууап бергенди.

— Ууанык, сен а къайдан келесе?

— Сабанда-ан,— деп, кючден-бутдан жууап бергенди Ууанык.

ЕГЮЗ БЛА ЭШЕК

Егюз бла Эшек ырандан тигелеп келе, Егюз къая эринине жанлагъанды.

— Ёгюз, кая эринине жууукъ барма, жыгъылырса! — дегенди Эшек.

— Мен жыгъылгъанлыкъга, сени ненг къорайды? Неге гузаба этесе? — деп Ёгюз чарлагъанды.

— Ай, сен ёлесе деп жарсымайма, сен ёлсенг, этинги манга жюклерикдиле да, андан жарсыйма ансы,— дегенди Эшек.

Ж Ы Р Л А

УРУНУУ ЖЫРЛА

ДОЛАЙ

Ой, долай, долай, дол гыбыт,
Сары жаудан тол, гыбыт.
Ичиндеги къара ийнекни жаууду,
Тышындагъы сары эчкини гыбыты.
Да, эсен-сау келсинле кьошда малчыла,
Ой, апчымасынла жарлы жалчыла.
О долай, долай, жаным былкылай,
Тууарларыбыз келелле, черкес жылкылай.
Аланы аллындагъы къара ийнек,
Бу гыбытдагъы къара ийнекни жууурту.
Да этебиз уллу Тейриден умутну.
Ой, бола эсенг — бол гыбыт,
Сары жаудан тол, гыбыт.
Болмай эсенг, мени къулагъымы кеселле,
Сени бухчагъынгы кеселле,
Аланы бир бирлерине жалгъайлар,
Сейирлерине къарайлар..
Долайны былай-былай урайыкъ,
Тейри берсе, гоппан майгъа турайыкъ.
Ой, Долай, Долай а былкылай, дейди,
Ийнеклеринг келелле, черкес жылкылай,
Эчкилеринг келелле, акъгъан чырпылай.
Ой, чынкъыл-мынкъыл чынакъдан,
Жау этмесенг, чынгатырма къулакъдан.
Ой, Долай, былай далдыргъан,
Ой, къаңжал билеклени да талдыргъан.

Ой, жауну кѣпден тегенелеге алдыргъан,
Ой, аякъланы, чѣмючлени толтургъан,
Ой, сюрюучюлени бу дыгаласха къалдыргъан.

САБАНЧЫНЫ ЖЫРЫ

Ёгюзле, ийнар айтайым,
Арымагъыз-талмагъыз,
Этген ишими битдиригиз.
Сизни бла эгеним бек битсин!
Тюбю бла бѣдене жырмаз кибики,
Башына узалып жетмез кибики,
Битген бюртиюгон жел элтмез кибики.
Къачда, ёлмей жетсек,
Хар бюртиюгон къууанч бла жыярма,
Ач балаланы тойдуруп,
Кесим «Чоппа-Чоппа» айтып, ойнарма.
Сизни аллыгъызгъа да къуярма,
Кесим да сизни бла тоярма.

ЭРИРЕЙ

Эрирей айтхан эрге асыуду,
Алай эталмагъан эки ачыуду.
Тюбюне акъгъаны бизникиди.
Башында къалгъаны сизникиди.
Жаланнганч аркъаны бит ашар,
Эшикде къалгъанны ит ашар.
Къурманнга соярма анангы.
Жаулагъа сатарма танангы.
Ой, Эрирей, Эрирей!
Ындыр салама къар сокъмакълай,
Къуйрукъларыгъыз алтын токъмакълай.
Эрирейге барасыз,
Ауузугъузгъа суу салмайын
Ингирге дери ишлейсиз,
Арымайын-талмайын.
Ой, Эрирей, Эрирей,
Аурумагъыз, ёлмегиз,
Мындан уллу къыйынлыкъ
Дуниягъызда кѣрмегиз.
Саргъалалла арпа биттикле,
Аякъларыгъызда алтын бюртиюкле.
Ол бюртиюкле нарт азыгъы болурла,
Кюфлерибиз токъ мирзеуден толурла.
Ой, Эрирей, Эрирей.
Эрирей билмеген сен жазыкъ,
Суу ичмеген къара ёгюз,
Аны сурген — мен жазыкъ.

Ой, Инай, Инайда,
 Иги хапар келгенди кюн арада.
 Баса кирсенг — чепкен кирир,
 Баса кирмесенг — четен кюлюр.
 Инайчы къатынны баласы болсанг —
 Акълы, кёклю кийдирир,
 Уллу Тейриге суйдюрюр.
 Ой Инай, Инайда,
 Иги хапар келгенди кюн арада.
 Баса кирсенг — чепкен кирир,
 Баса кирмесенг — четен кюлюр.
 Мени жашым доммай этле къакълайды,
 Сени киерге бек ашыгъыш сакълайды,
 Жайлыкълада чалманларын къурайды.

ИНАИ

Ой, Ийнай, Ийнай, Ийнара да дейди да,
 Бир иги хапар а келсин кюн арада.
 О муну киерик нелляй кишиди?
 Тёреде темир таякълы,
 Къаяда чыпчыкъ аякълы,
 Алтынлы ушкокга бау салгъан,
 Къаракъаш къатынына ау салгъан.
 Марагъанын жазмагъан,
 Ай жолоучулукъда азмагъан,
 Эмилик атха жер салгъан,
 Анагъа-атагъа нюр жаннган.
 Ой, Ийнай, Ийнай, Ийнара да дейди да,
 Бир иги хапар келсин кюн арада.
 О муну киерик нелляй кишиди?
 Жыйынлада сабыр сёзлю,
 Жылкы ызында жютю кёзлю.
 Кюндюзню кююп, кече жюрюген,
 Тёрт къош бла сабан сюрген,
 Юсюне танг атдырмай туруучу,
 Тёрт элни да айыбын жулуучу.
 Аллай кишиди бу чепкенни киерик,
 Аны жолуна насыплы кюню тиерик.

ЧЕПКЕН ЭТГЕНЛЕНИ ЖЫРЛАРЫ

Жюнюбюзню бою сазды,
 Къызыбызны оюну азды,
 Сууур-сууур, сууурай,
 Ой-ай-хай-й!

Жюнюбюзню бою болсун,
Къзыбызны къюну толсун,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Ыннабыз хумжу сыхъсып,
Аппабыз жюню къыркъсын,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Сабийчикле чык жиберип,
Аналары согъуп турсун,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Къалынлыгъы суу ётдюрмей,
Тюгю сайын алтын болсун,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Ариулугъу кёз къамата,
Баса турсанг, эни кирмей,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Узунуна седиремей,
Тынгылы битген чепкен болсун,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Тау артында эбизени,
Арисейде оруслуну,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Къабартыда черкеслени
Ыразы этген чепкен болсун,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Зырылдап чоллакъ учсун,
Шууулдап кисну ётсун,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Иш оюндан башланнганды,
Чыгы сайын ашланнганды,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Олтуругъуз, оюн битди,
Ой, кюлюгюз, иш келеди,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Тыпыл сууну ышпа чачсын,
Чепкенни уа келин бассын,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Ой, Тейри, кюн ашчы бизге,
Ишибиз терк битер кюзге,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Турчу, къызы, арнучукъ,
Тыпыл сууур, кирмез анда,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Тыпыл суууп кирмесе уа,
Къалын чепкен болмаз анда,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Онг берир Аймуш бизге,
Жабагъы жюн болур кюзге,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Чоллакъ жюрюп, къююн толур,
Бизге онглу анда болур,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

Байча, Байча, онг берирсе,
Чепкен сокъгъан къыз кёрюрге,
Сууур-сууур, сууурай,
Ой-ай-хай-й!

ХУНАЧЫЛАНЫ ЖЫРЫ

Бур салта да, ур, салта,
Къайын ташча тур, салта.
Ташны кыйып жыр, салта.
Жаркъаларын къаната.
Жаркъаларын къаната, ур, салта!
«Уф»,— дегенде, ур, салта,
«Ах»,— дегенде, къой, салта,

«Ых», — дегенде, бол балта.
Ташны ишлеп кьой, салта.
Ташны ишлеп кьой, ур, салта!
Салта женгил саплыды,
Табаны темир таплыды,
Ургъанда, мамукъ кьаплыды,
Усталыкьгъа алтын атлыды.
Усталыкьгъа алтын атлыды, ур, салта!
Бур салта да, ур, салта,
Къара ташны бир малта.
Кёксюл шаугютюн ач да,
Жарашырча эт, салта.
Жарашырча эт, балта, ур, салта!
Салтасыз хуна ишленмез,
Хунаны бети кёрюнмез,
Ёмюрге деп этилмез,
Салтасыз таш кесилмез.
Салтасыз таш кесилмез, ур, салта!
Салта болат маталлы,
Уста аны аз бурду.
Салта уруп, таш сынды,
Бети кьызып, суу урду.
Бети кьызып, суу урду, ур, салта!
Хуна битди, уста кетди,
Кёрген анга сейир этди.
«Боркъа кьотур», — деп ётдю,
Хуначы сагъыш этди.
Хуначы сагъыш этди, ур, салта!
Салта, салта сыйлансын,
Таш ариуун сайласын.
Салта сапсыз кьалмасын,
Билген кьолуна алсын,
Билген кьолуна алсын, ур, салта!

ТАРЫХ-ЖИГИТЛИК ЖЫРЛА

Тарых жырла

АЧЕЙ УЛУ АЧЕМЕЗ

Кырымдан келдиле кырымлы семенле,
Жолукъгъаннга бийди, ханды демегенле.
Келе-келип, ныгъышлада тохталла.
Ныгъышлада олтургъан бир бѣлек къарт
Алагъа адетли салам бердиле,
Аланы саламларын да алдыла.
— Жууукъ болугъуз, сау жюриген къонакъла!
Къонакъланы къонакъ юйге элтдиле,
Къонакълагъа къонакъ къанга салдыла.
Къонакъладан бири секирип ёрге тургъанды:
— Айып этмегиз, бир-эки сѣз а айтыргъым бар
эди.

Биз узакъдан келген жолоучулабыз,
Бир къонакъ къангадан хазна тоймабыз,
Аны ючюн жау жерибизде сауут-саба къоймабыз.
Экинчи да къонакъ къанга салдыла,
Андан сора сауут-саба къойдула.
Тангы алагъа ныгъышлагъа чыкъдыла.
Тѣгерекге-башха къарайла,
Кѣргенлерин туура марайла.
Бичакъларын кыыл къайракъда билейле,
Къатынны, кызыны арнуун тилейле.
Ёрге айланып, эл башына къарайла,
Эки ариуну суугъа бара кѣрдюле.
Ол баргъанла къатынмы элле, кызымы элле?
Аладан да бири кызы туююл, къатын эди,
Къатын эсе да, созгъан алтын эди.
Ачей улу Ачемезни къатыны эди,
Бирси — аны ёге кызыды.
— Бахчада битген хобуста,
Сиз экигизден келечиге ким уста?
— Бахчада битген дагъыда хобуста,
Биз экибизден Сокъур Атабий къан уста.
Атабийни келечиге жибердиле.
Бара-барып, къабакъ эшигинде тохтады.
— Хей! — деп, къабакъ эшигинден сѣлешди.
Ачемезни къатыны чартлап чыкъгъанды.
— Жууукъ бол, Сокъур Атабий, не айланаса?
Не жюриюсе?
— Келген жумушуму айтайым.
— Жууукъ бол юйге.

— Юйге баралмайма,
Ачемезни излеп келгенме.
Ачемез бюгюн къайдады?
— Ачемез уугъа кетгенди.
Керек эсе, ингирликде келе кел.
Сора ингирлик болгъанды.
Ачемез да уудан келгенди,
Чаналаны, арбаланы кызыартын,
Жолукъгъаннга буу жапхакъла узатып.
Ингирликде келечи къайтып баргъанды.
Къабакъ эшигинден бнягъы сёлешди.
Чачырап, Ачемез бери чыккыгъанды.
— Жууукъ бол, Сокъур Атабий!
Не айланаса, жюрюйсе?
— Келечиге келгенме.
Келечиге — ёлюм жокъ.
Узақъдан бизге бир хан къонакъла келдиле,
Къатынынгы суугъа бара кёрдюле,—
Жангыз кечеге тилейле.
— Айып этмегиз, биз да кесибизни
жарашдырайыкъ,
Къонакъладан айып алмазча болайыкъ.
Аны бла Атабий артха къайтханды,
Алгъан жууабын къонакълагъа айтханды.
Ачемез, артха айланып, юйюне киргенди.
Айтхан жууабын къатынына билдиргенди:
— Ингирликде къонакъла келликдиле.
Къонакъладан айып алма,— дегенди. —
Ашларына-сууларына иги къара.
Мени атымы бир да сагъынма.
Тийребизни жатма къой,
Къара ушкокга эки окъну басма къой!
Ачемез ундурукъ артына букъгъанды.
Ингирликде къонакъла келдиле.
— Жууукъ болугъуз,— деп, къонакъ юйге
Ачемезни къатыны элтгенди,
Аланы да къонакъ киби кёргенди.
Ашларына-сууларына къарагъанды,
Таматаларына ундурукъда жер этгенди.
Ол гяур да ундурукъда жатады,
Онг месин, тюз айланып, тартады.
Сол месин да, бир жанлыракъ туруп, тартханды.
Эки окъ да жауурунундан батханды.
Эски юйню букъуларын чачханды,
Ол гяур да бир «тынчайып» жатханды.

Бшхайтыдан бир къара къаргъа кычырды,
Къарачайгъа бир кюзлюк ёртен ычхынды.

Ол ёртен а тюлдю, къанлы ёлетди,
Акъыллы башланы тели этди, сер этди.

Къойда айланган къойчу итлени
Къой кесерге, тейри, юйретди.

Жерле жарылдыла да — жек чыкъды,
Бу жаман ауруу бизни ичибизден нек чыкъды?
Чыкъды эсе — шам Къарачайны жер жутду.

Отла жанадыла Учкуланда жалынсыз,
Бу ариу кызыла уа къайры кетип баралла,
Некяхлары бир да болмай, къалынсыз?

Кёзлери, къашлары къара кыйылып,
Тал чыбыкъла кибик, ары-бери бююле,
Нек барадыла жер бешикlege жыйылып?

Къайда къалдыла сабийlege салынган,
Ма ол къаты суюкледен сыппала?
Къурукълада кюе ашап, халек болдула
Чепкенликге айырылган ариу кыппала.

Къалабек улу Асланбек кёрдемчи *
Кёкде чаукаланы ушок бла атады.
Кючук улу Асланбек, не этейим,
Къонакъ юйде, жер къучакълап, жатады.

Къонакъ юйде ёрге тагъылып къалгъанды
Асланбекни сарыкъулакъ суюпюк бичагъы,
Бир узалгъанлай, жети ёлюкге жетеди
Бийнёгер къатыныны кенг къучагъы.

Бийнёгерни къатыны болур ариу Генжекъыз,
Суу тилегенге аякъ бла беред.
Къаншауну къатыны ариу Хайыркъыз
Тишлик тилегенге тутуп суусап беред.

Гилястанны къатыны ариу Заурдат,
Намыс ючюн агъач аякъдан тюшмей, жан беред,
Чегетден кюнлюмге къарап, жиляйды.

* Кёрдемчи — ауруудан ауруп, ёлмей къалган адамгъа айтхандыла.

Гилястанны ай жаякылы Кюлсюнюн.
Энди бу жалгъан дуняда, къарап, ким кёрю?
Кючюк улу сары Бекмырзаны тюрсюнюн?
— Мени сары атымы сабанладан бери алыгъыз,
Эки уланымы жанаша кёрге салыгъыз.

Асланбек кеси да аслан беллиди,
Ышхайтыны тогъузоулан сакълайбыз.
Кёп ёлумден, къабыр орун тапмайбыз,
Биз сорабыз да, эмина кирмеген эл жокъду.

Эминадан къайры къачып къутулурбуз?
Нек болушмайла межгитледе Къуранла?
Къартларыбыз къырылып, шындык болалла,
Эмина бизни къалай излеп тапханды?

Эмина тийген ёлмей къалмайды,
Кёп дарий, жибек бермесек,
Афенди ёлюк къатына бармайды.
Ол «шейитди» деп, жуууп, кёрге салмайды.

Алгъын ёлген басдырылмай къалса да,
Афенди дарий бергеннге чапханды,
Эмина бизни къалай излеп тапханды?
Гяуур эмина, не этерикди ол энди? —
Адамыбыз бары къалмай ёлгенди.

ОРУСБИЙЛАРЫ

(Э к и н ч и э м и н а)

Биз чыкыгъан эдик тар Бахсандан, жер къарай,
Жюрюген эдик жалгъан дуняда, кюн санай.

Чыгъа келдик, тар Бахсандан юзюлюп,
Кирген эдик шам Тебердиге, тизилип.

Биз умут этдик Уллу Тебердиде жашаргъа,
Бизге буюрулмады Мухуну будайындан ашаргъа.

Къан жаугъанды Мухуну башы чатлагъа,
Кимле минерле мекер тамгъалы атлагъа?

Бизни хапарыбызны, ой, кимле барып айтырла
Уллу Бахсанда уа ныгъыш сакълагъан къартлагъа?

Шейит ёлюклени, жуумай, салалла къабыргъа,
Эминадан къачханланы санайдыла гяуургъа.

Келеметни кызы болур ариу Уба-бийче,
Ол ийнеклени саууп, чегет тюзге кыстады.

— Ийнеклерим эрттен чыкьдан келгинчи,
Тоханабыз жилин жырмаз ханс болду,
Эки илячиним дуниядан тас болду.

Орусбий улу жигит Элмырза ёлдю эсе,
Майорланы, Тау Артына элтип, ким сатар?

Сюйген балам гитче Алхаз ёлдю эсе,
Алтынлыны, салып-сыйпап, ким атар?
Сары садагъын кёкге айландырып ким тутар?

Тебердиге кёпюр салдым да, суу элти,
Биягъы эмина шам Тебердини кыуу этди.

Таулада болалла эминаны жоллары.
Кёп дарий бермесенг, ёлюкню жуумайды
Бизни афендини кыоллары.

Терек кесдим да Тебердиде — суу элти!
Минилмей, тутулмай, бош кыалдыла,
Уллу Тебердини жылтыратхан
Жаш кыатынла тул кыалдыла.

Терек кесдим да Тебердиде — суу элти!
Абаданла, шыйыхны аллыбызгъа салып,
Кыыбылагъа айланып, дууа этдик.

Мангырай кыалды Азгек толу кёп кыоюбуз,
Басханда этиле болур бизни
Уллу «кыууанчыбыз-тоюбуз».

Хапарыбыз жюрюйдю шайтан бла, жин бла.
Сымайылны кыатыны обур Жаннетхан
Эминаны Басханнга кыоймады хыйны бла, жек бла,
Бизни бу хапарыбызны эшитсе, келир эди
Чёпеллеуню анасы Даулетхан булут бла, кёк бла.

Кеч чыгъады Гитче кыолну чолпаны,
Басханна тауларын кюсей ёлдю
Атабийни жигит туугъан Сопаны.

Жер кызабыз, керки бла жоннганлай.
Кулдоз улу жангыз Мирземек ёлгенлей,
Гыды ичинде марал, кийик бош кыалды.

Келинлерибиз эшикге чыгъаргъа уялып,
Бетлерине кыара жабыула тарталла.

Киши кьалмаз эминадан ёлмейин,
Намыс деп бир кючлю зат чыкьгъанды да,
Жашларыбыз ёлелле, кьатынларын кёрмейин.

Тёгерекге кьарайбыз да, таула болмаса, жукь
кёрмейбиз.
Тарыгьыргъа киши жокьду да, не этерге
билмейбиз,
Эмина болмаса, башха ауруудан ёлмейбиз.

ХАСАУКА

Къычырады Дауле: — Хахай, кьуугъун!
Къарачайны шохун, барын жууугъун

Чакьырыгьыз — бизге женгил жетсинле,
Къара кюнде бир болушлукь этсинле!

Къанлы патчах кёп артыкьлыкь этеди.
Маржа, жашла, патчах аскер жетеди.

Патчахлыкьды этибизден тоймагъан,
Тар ёзенде жашаргъа да кьоймагъан.

Жау киргенди — Хасаукагъа келгенди,
Тап жолланы Амантишден билгенди.

Чанка бийди бизни сатып кьоярыкь,
Къарачайны багъасындан тоярыкь.

Ийнаралны жаны кибик тенглери,
Башхасы жокь — этеклери, женглери,

Ол кьауумду бизни ачыкь жауубуз,
Ала бла кемсиз кёпдю дауубуз.

Ол ийнарал бизни хорлап алалса,
Тырнакьларын юсюбюзге салалса,

Жыртып, талап, муал этип кьояред,
Жасакь бла терибизни сояред.

Ачыудан биз кьайнагъынчы-бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,

Бирлешейик, кенгдегин да жокьлагъыз,
Тар ёзенде журтубузну сакьлагъыз.

Тау асланла, хазыр болуп чыгьыгьыз,
Жау аскерни женгил-женгил жыгьыгьыз.

Ойнатыгъыз сампалланы, кьолланы,
Къызартыгъыз Хасаукада жолланы.

Эбекку улу от къалагъа кетгенди,
От алыргъа кѣп дыгалас этгенди.

Ырхы басып, от ѳзекни жапхалды,
«Ай, не медет!» — деп, ол эрнин къапханды.

Излей кетип, бир уууч от тапханды.
Анга къошар затла излеп чапханды.

Залыккъылды табып, аны эзгенди,
Кюкюртню да къошуп, отну сюзгенди.

Ёлчелеге къуюп, аны сюздюле,
Мычымай кьоргъашин окъла жюздюле.

Бир базыкъны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кѣпню къая ыраннга ийдиле.

Жигерлени, жигитлени кьолунда
Тау мылтыкъла эгер сауут болдула.

Хасауканы айланч-буйланч жоллары
Шындык-шындык ёлюкледен толдула.

Жигит таулу ёхтем-ёхтем жекиред,
Ташдан ташха, жел ургъанча, секиред.

«Таукел улан ийнаралны ёлтюрсюн.
Башын кесип, аны бизге келтирсин!»

Батыр Умар гѳжефсинип атлайды,
«Кьоркъмагъыз!» — деп, жаугъа къаршы
чартлайды.

«Жетигиз», — деп, нѳгерлерин сакълайды,
Атады да, алчыларын къаплайды.

Окъ тийгенди бизни жигит Умаргъа,
Аман кюнде жер салгъаненг Чубаргъа.

Керек эдинг быллай кюннге тууаргъа,
Даулет барад кѳзлеринги жумаргъа.

От бошалып, окъ бошалып къалса да,
Ташла-агъачла отча-топча жандыла,

Асланланы кьурч беллери талса да,
Абычарла чаууллагъа аудула.

Бу къазауат бек узақъгъа барлыгъед,
Ийнаралны баш токъмагъын аллыгъед,—

Аскерибиз азды, саны толмайды,
Сауут кюч да биз суюгенча болмайды.

Тизгинлешип, ёзенни ёрге жау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:

— Таулучукъла, сиз да ёсюп жетерсиз,
Бу къан дертни жууапларын этерсиз!

УЛЛУ ХОЖ

Ой, Уллу Хожда бир сейир барды, танг барды,
Тохтамай, жети кюнню кызыл-ала къан барды.

Ой, Хож элинде жети ариу этед къазауат,
Артыкъсыз да эки ариу этед къазауат.

Алдагъысы — Хожну кызы Байдымат,
Экинчиси — Хажини кызы Уркъуат.

Уркъуатны — эки эгиз бешиги.
Бешиклерин ол узунуна салады,
Сермегени сайын аскерледен къан алады.

Къазауат этди, бешиклерине окъ тийгинчи,
Акъ жаулугъуна кызыл къанла синггинчи.

Орус патчах зорлугъуна таянып,
Юсюбюзге солдатланы салганды,
Ёзенлени жаяу туман алганды.

Ол туман тюлдю, топдан чыкъгъан тютюндю,
Элге тюше, жандырады — жилтинди.

Ожакъларыбыз жау чыракълай жаналла,
Сабийлерибиз ат аякъ тюбюнде къалалла.

Къарох улу, итден туугъан ийнарал,
Сабийлени, уругъа къуюп, кюйдюред,
Аны бла патчахха кесин суюдюред.

Бой бермеген ариу черкес кызланы,
Къымыжа этип, чыбыкъ бла туюдюред.

Уллу Хожда болур узун-узун чалманла,
Душманларыбыз бизни къаныбыздан къанмалла.

Къанлы патчах ийнадады ийнаралны сёзюне,
Налат болсун ол патчажны кёзюне.

Бек битгендиле Уллу Хожда сабанла,
Юсюбюзге бошландыла азыу тишли къабанла.

Къолларында узун, жити къамала,
Сабийлерин жокълайдыла анала.

Хожну сууун къалай ариу къызартханд
Черкеслени шоркъа акъгъан къанлары,
Тынч чыкъмайды сабийлени жанлары.

Жарлы анала балаларына жилияла,
Ёлюклени баш тюклерин сылайла:

— Ийнаралгъа ит териден кебин бичерек,
Аны къанын бал татытып ичерек.

Къан чачылды суу ызында ташлагъа,
Къызла да къошулдула къазауатда жашлагъа.

Къазауат барды, жерге къызыл къанла сингдирип,
Къатынланы, къызланы атлагъа миндирип.

Ассы ийнаралла аман ишни башлалла,
Бир да къалмай ичли къатынла ташлалла,—

Жазыкъланы къарынларын тарталла,
Сабийлерин аякъ жоллагъа аталла.

Патчакхлыкъны ичибизге иймезек,
Жашагъан жерибиз, Къарачайча, бек болса.

Мындан ары он жыл къазауат этерек,
Жашагъан жерибиз тенгиз болса, терк болса.

Къазауат этелле Уллу Хожда, той кибики,
Къырылып жаталла, иссилеген къой кибики.

Адам тапмайбыз кебинибизни бичерге,
Термилебиз, суу тапмайын ичерге.

Алтынлы сауутланы элтип такъдыла
Уллу Хожда жангыз чинар терекге.

Ёлюклерибизни гяусар итле талайла,
Акъгъан къаныбызны чубар маскеле жалайла.

Хож элини къатынлары, къызлары,
Бичакъ байлап, къазауатха баралла,
Хожну сууун, кемеуюл этип, тыялла.

Төгерегибизни къанлы аскерле сакълайла,
Этибизни союм къойлай къакълайла.

Арабызда орус килисала салалла,
Къартларыбыз табыныргъа баралла.

**Жорууулгъа, чабыууллукъгъа барыну
юсюнден жырла**

САРЫБИЙ БЛА КЪАРАБИЙ

Тау Артында Мызы бла Зортму эди?
Тау Артында аладан батыр жокъму эди?
Акъ мюйюзле къара чагъырдан толалла,
Мызы бла Зорт да уугъа барыргъа кенгеш болалла.

— Кел-кел, Мызы, кел, Мызы!
Биз Чегем элге барайыкъ.
Мен кѣргенме Чегемде
Семиз, уллу къочхарла,
Башлары да — бууланы башынлай,
Къуйрукълары — тирменлени ташынлай.

— Къарт болгъанбыз, къой, Зорт,
Харам хантны къояйыкъ,
Тапсыз жюрюуюбюзню да энди тыяйыкъ.
— Къарт болсакъ да, Чегем элге жетербиз,
Семиз къочхарланы аллыбызгъа этип кетербиз.

— Къой, Зорт, къой, энди къарт болгъанбыз!
Чегем элде гыпы деп бир болады,
Ингир болса — бирер аякъ аталла,

Қъара жамычыны кенделен ийип жаталла.
Алтынлы деп алада бир болады,
Ол тура болур гөбел кийизге чулгъанып,
Қъара от бла сампал ташы
Чарламазча булгъанып.
Тенгизлеге кирселе,
Кемеле кибик жюзелле.
Жауну къарап кёрселе,
Қъара къузгъунлача излейле.
Жауну къолгъа алсала,
Қъакъ къабыргъача тузлайла,
Тукъумунда къартдан тебреп,
Ташха дери ызлайла.

— Кел-кел, Мызы, кел, Мызы,
Холам элге барайыкъ,
Жашлары биченнге кетген болурла,
Қъойларында къартла-къуртла къалгъан болурла.

Была, чыгъып, Тихтеннгенден аудула,
Қъара кёзюдюреуюкню энишге, ёрге салдыла,
Кенг чатлада кеп къойланы кёрдюле.
Чегемден къоркъуп, Малкъар элге келдиле.
Кенг чатны башындан энишге атдыла,
Келип, была къойчу сюрююню тапдыла.
Айдаболну — къысырчысы, малчысы
Қысырлары бийик сыртда ойнайла,
Саулукълары Минги тауда отлайла.
Қысырчысына жау къонакъла келдиле.
Келдиле эсе, ала сууукъ салам бердиле:

— Кеп болсун, жаныбыз болукъ, къарт къойчу!
— Сау болугъуз, сау келигиз, къонакъла.
Қонакъларым, ой да, мени жанларым!
Қарт къойчу сыбызгъыгъа устады,
Бургъусантдан Минги таугъа эштдирип,
Жаш къойчугъа сора былай айтханды:

«Мен жазыкыгъа жау къонакъла келдиле,
Энди алагъа сора, энди не этейим?
Мен, къарт къойчу, аладан къайры кетейим?»
Жаш къойчу да сыбызгъыгъа уста эди,
Минги таудан Бургъусантха эштдирди:
«Тутарса да, къарт эркечни кесерсе,
Қъазаннга салып, тюбюнден чырпы от этерсе,
Ол къайнаса, суу къуй да, сен гиртчи эт.
Сараякъ итни юйге къурап иерсе,
Сют къуйсала да, ол къатына бармазча,
Саутт юйню тырнап, улуп башларча.

Къонакъланы алай бла тангга дери тыяра.
Жау къонакъла келгенлерин анда билирле».

Къарт къойчу да — къарт эркечни кесерден,
Къонакъла да — анга аны кесдирмезден.
Къарт къойчу, тутуп, эркечни кесгенди,
Сараякъны къурап, юйге ийгенди.

Сют къуйсала, ол а аны ичмезча,
Ётмек атсала, къатына да бармазча,
Саут юйню тырнап, улуп башларча.

Къарт къойчу сора этни отха асханды,
Чырпы от эте да, къайната да бишире,
Суу къуя да, къайгара да гиртчи эте,
Къонакъланы тангга дери тыйгъанды.

Къонакъла сора къойчугъа былай сордула:
— Айдаболланы къарт Айдабол саумуду?
— Къарт Айдабол жыл тешекде жатады.
— Айдаболну эки жашы саумуду?
— Бири ауруп, бири дарман излей кетгенди.
— Айдаболну чичхансырт аты саумуду?
— Чичхансырт а ат аруудан эртте ёлгенди.
— Айдаболну Сараякъ ити саумуду?
— Сараякъ ит а ит аруудан эртте ёлгенди.

Ол заманга Сараякъ Тёбе артына жетгенди.
Тёбе артындан элге ачы улугъанды.
Къарт Айдабол Сараякъны улугъанын эштгенди.
Жашы Сарыбийни кесине чакъыргъанды.
— Къойчула Сараякъны ач этип ийген болурла,
Женгил окъуна анга бир аш беригиз,—
Дегенди къарт Айдабол жашына.
Сарыбий, элтип, Сараякъгъа сют къуйгъанды.
Ол а ийисеген да этмеди,
Ётмек атды — къатына да бармады.
Саут юйню тырнап, улуп башлады.
Ол заманда къарт Айдабол билгенди
Жау къонакъла келгенлерин.

Къарт Айдабол эки жашына сора былай айтханды:
— Энди бизге жау къонакъла келгендиле,
Энди алагъа биз къалай этейик?
Аланы ызларындан къалай жетейик?
Къойчула келген къонакълагъа
Къонакълыкъ этген болурла.
Жау къонакъланы тукъуму жаууруннга уста болады.
Сиз ат жеригизни артын аллына салыгъыз,

Ушкокларыгъызны уа сиз терсине тагъыгъыз.
Жау къонакъла жаууруннга къарасала,
Ол заманда сиз терсине баргъан сунарла.
Терк окъуна Айдаболну эки жашы
Ат жерлерин артын аллына салдыла,
Ушкокларын да ала терсине такъдыла.
Секирип, Чичхансыртха кетлеш миндиле,
Жау къонакъланы ызларындан ала къысха болдула.

Бу заманда жаула да жулдузланы санайла,
Къарт эркечни, блшмегенлей, жауурунун сыдырып,
Жаууруннга къарайла.
Жаууруннга къарагъанда, керти хапар билдиле,
Айдаболланы эки улусу да сау болгъанын кёрдюле.
«Билселе да, Айдаболну эки улусу
Бизни алай терк жетмезле.
Сюрююлеринде сууукъ хапар болгъанды деп,
Сюрюю болгъан жерге жетмезле».
Суу кетип баргъан жанына была энишге кетелле,
Сюрюуде уа бир кесек къаугъа этелле.
Была жауурун къалакъны къолдан къолгъа алдыла,
Эркечни этин чийли-бишли ашалла.
Къартны къолларын аркъасына байлап,
Къойланы сюрюп башлалла.

Айдаболланы эки улусу жетгендиле:
— Къойла уа къайсы тауну кетгендиле?
Тийре таякъны узакъдан аталла,
Чичхансырт сары ажирни
Къамичи бла, къамичи бла тарталла.

Тийре таякъ Тихтенгеннге къарады,
Айдаболланы эки улусу къойланы ызын санады.
Узакъ болмай, была жауну тауда жетгендиле,
Къойланы алларына тохтап,
Ачы къазауат этгендиле.
Къарабий, атып, жауланы таматаларын къаплады,
Сарыбий, атып, экинчилерин къаплады.
Къалгъанлары, къачып, таугъа кетдиле.
Къарт эркечни сюеклери
Ашлау юсюнде къалдыла.
Эки батыр, къойланы сюрюп,
Къошха къайтдыла.

ЖАНХОТЛАНЫ АЗНАУУР

Абайлары бла Жанхотлары бир бирлерине къажану болгъандыла. Абайлары Жанхотланы Ибакъны ёлтюрюп, малын-молкъун алыргъа мурат этгендиле. Ибакъны уа жангыз жашы болгъанды.

Ол Къабартыда Хамза бийде ёсгенди. Юйюне уа анда-санда бир келип болгъанды. Аны уа Абайлары билип болмагъандыла.

Азнауур эркин ёсген, бёкем, жигитлиги да болгъан адам болгъанды. Малкъаргъа келсе, жарлы уанла бла къазаны игирек къайнауучусу да белгилиди. Ол талай жолда жарлы малкъарлыланы жолда къутхаргъанды. Атасындан жашыртын жарлылагъа, урлап, мал берип да болгъанды.

Азнауур атасын ёлюмден къутхаргъандан сора, Абайлары муну хорлаялмазлыкъларын билип, хата этмесин деп, мынга къызларын бередила.

Бир жолда Азнауур къабарты бийле бла жортууулгъа барады. Ала Къобан суудан ётгенден сора, аланы муратларын билип, ногъайлыла хазырланып турадыла. Талай жолда жигитлигин кёргюзтген Азнауурну адамлыгъын сезип, бир къатын ала тургъан жерге суу алгъан сылтау бла келип, Азнауурдан:

— Акъ чепкени болгъан акъ атлыны урма, бизни адамла бла къазауат иш этсегиз,— деп тилейди. Ол а ол къатынны жашы болгъанды. Азнауур кюлюп, анга да сёз берип, алай кетеди.

Была жылкыны сюрюп, къайтып келе, артларындан иелери жетедила. Азнауур къабартылыланы мал бла ашырып, кеси келген къуугъуну аллын тыяргъа умут этгенди. Алай уруш башланады.

Жау кёп болса да, Азнауур аладан юлюшюн алады. Ахырында, Азнауур берген сёзюне базаына, ол акъ атлы мынга жууукъ къысылады. Азнауур анга тиймегенди. Ала ушакъ эте башлагъанлай, Азнауурну артындан ушкок атылгъанды. Жаралы болгъан Азнауур алайда биягъы быланы кёбюн къыргъанды. Ол заманда акъ атлы, базаынып, жууукъгъа келип, Азнауурну кёкюрегинден ургъанды. Азнауур, жаралары хорлай тебирегенлей, атын артха айландыргъанды. Ол суу бойнуна жетгенлей, ёлгенди. Ол заманда негерлери аны ёлюгюн да алып, малсыз, эллерине къайтхандыла. Азнауурну алай боллугъун аны къатыны билгич Къаракюмюш билип, бу кете туруп, барма, деп тилеген эди. Аны унаталмагъанда уа, ол, къаргъышча, анга битеу къалай боллугъун айтхан эди.

Абайлары бла Жанхотлары бир бирге жау элле,
Мал мюлк бла Абайладан Жанхотлары бай элле.
Адам башлары уа Абайланы кёп элле.
Абайлары былай кенгеш этелле:

— Шо, къарт Ибакъны тутуп, башын кессегед,
Аны малына-мюлкюне кесибиз не болсагъед!
Жыйылайыкъ да, биз сыра, ичги этейик.
Ичгиден эсиртип, тюртюп, жардан атарбыз,
Жанхот жалпакъны да къара ёзденлеге сатарбыз.

Къарт Ибакъны да бир уланы бар эди,
Ол а, тауда туууп, тюзде Хамза бийде ёсеед.
Аны уа Абайлары билмелле.

Жыйылдыла да, сыра-ичги этдиле,
Ибакъны да чакъырып, сыра-ичгиге элтдиле.

Ол заманда уа Къабартыда Азнауур уллу тойда ойнайды,
Къабартылы жашланы ол тойда тынч къоймайды.

Бир къабартылы жаш а былай айтып селешди:

— Азнауур, сен тойгъа чыкъсанг,

Эчки жаулай сынаса,

Къабартыны бир жанына тыяса,

Кесингден башханы уа тойда ойнарын суймейсе,

Кимден туугъанынги уа кесинг да билмейсе.

Кесинги туугъанынги, кесинг билсенгед,

Къарт атангы уа бугъоун а ийсенгед.

— Анама туугъан улан болмайын,

Бу жашны айтханын кечирсем,

Муну айтханын, барып, толулай билмесем! —

Деп, Азнауур кече бла таугъа атланып кетгенди.

Анасына келип, былай хапар сурайды:

— Анам, мени атам къайдады?

Манга къаллай сёзле айтханды?

— Огъары Малкъарда Абайлары сыра-ичги этелле,

Сени атангы да сыра-ичгиге элтгенле.

Сыра-ичгиде тургъанына ма бюгюн он кюн болады.

Атдан тюшмей, Азнауур Малкъаргъа баргъанды.

Абайлада уллу сыра, уллу той,

Тойларына кшошулуп, от башындан къарайды,

Черкес гебенегин кийгенлей,

Сарыкъулакъны да гебенек тюбюне ийгенлей.

Муну эки кюлу сарыкъулакъгъа жабышып,

Эки кёзю от башына къабышып.

Абайлары бир-бирлерине былай сурайла:

— Эт бишмеймиди? Шапала, этни неге алмайсыз?

— Согъумну башын тайдыргъа заман болгъанды,— деп, шапа

Сыра аякъны алгъышлай болгъанды:

— Бюгюнден ары Жанхот буруу, Жанхот жайлыкъ

Абайланы болсун! — дегенди.

Сора алай бла алгъыш этип, тартыргъа,

Азнауурну атасы Ибакъны башын тайдыргъа болгъанды.

Ол заманда Азнауур сарыкъулакъ бла ургъанды,

Уллу къазанны саулай отха къуйгъанды,

Абайланы бир жыл телюсюн къыргъанды.

Ол уллу къазанны отха этди эсе,

Атасы Ибакъны кюлундан тутуп кетди эсе,

Абайлары муну бир да билмелле,

Азнауурну Ибакъны жашы болгъанын суймелле.

Абайладан Жанхотлагъа келечиле келелле,
Алимырза къызы Қъаракюмюшню
Азнауургъа, къалымсыз, къатыннга берелле,
Орталары къайгъысыз жашап къалыргъа.

Қъабартыны уллу бийи, ёздени —
Была къалмай жортуулгъа чыкъдыла.
Атланышып, бара кетип, Қъобан бойнуна жетдиле.
Қъобанны кёчюююн, излеп, тапмалла.
Кече болса, Қъобан кёчюююн излейле,
Кюндюз болса, саламбаш кёшля ишлейле.
Қъобан кёчюююн излеп тапмайла.
— Хамза бий, сен а оноугъа-кенгешге нек кёшулмайса? —
Деп Хамза бийден сурайла.
— Эт ашамагъан итим бла эгерим,
Тауда къалгъанды таулу жашчыкъ нёгерим,
Биз, ол болмай, жортуулгъа бош чыкъдыкъ.
Нёгерлери былай айтып соралла:
— Хамза бий, сен сейир сёзле айтаса,
Уллучабыр таулуны къалайлыкъдан махтайса?
— Қъорасынла бу махтанчакъ а бийле,
Бирер хора тайгъа минелле,
Окъ тиймейин, батырлыкъны сюелле!

Азнауур а тауда туууп, Қъабартыда ёсгенди,
Жюзге бир керекли адам башын кесгенди.
О, Азнауур! Азнауур! Болмаз саурусхан,
Ногъай байталланы таугъа сюре тауусхан.

Қъабартыдан таугъа эки келечи кетдиле,
Кюн кёшлукъгъа Жылгъы турасына жетдиле.
Жылгъы ныгъышдан къартла къарап кёселле.
— Келген атлыла Зылгъы элине келселе, Жануйукълагъа
келирле,

Малкъаргъа барсала, Абайлагъа барырла,
Хосбартыгъа барсала уа, Жанхотлагъа келирле,—
Деп, келгенлеге бичиу бичелле.
Ала келип, къая тюбю бла оздула,
Жанхотланы кенг сарайларына бардыла.

Қъаракюмюш атлыланы юйге жууукъ этеди.
Қъонакъла уа бир бирлерине къарап кюелле.
— Қъонакъла, сиз мени неме кюлесиз?
Кийиме кюлсегиз, сиз анама кюлесиз,
Сыфатыма кюлсегиз а, сиз Аллахха кюлесиз.
— Угъай, биз санга уа кюлмейбиз,
«Таулуланы адетлери былаймыды?» — деп кюлебиз.
Қъаракюмюш а былагъа алай жууап этеди:

- Юйде эркегырыу болмаса, адет алай болады,
— Азнауур а бусагъагда къайдады? — деп сордула.
— Ол а Огъары Малкъаргъа кетгенди.

Азнауурну ызындан адам ийип чакъыртдыла,
Келечиле мынга битеу болумну айтдыла:

— Къабартыны уллу бийи, ёздени
Бир да къалмай жортуулгъа чыкъгъандыла,
Барысы да Къобан бойнуна жыйылып,
Сени келиринги сакълайдыла.
— Алай болса, атабыз Ибакъгъа сорайыкъ,
Аны ыразылыгъын алып, жолгъа алай чыгъайыкъ.

Атасы: «Мени сени была бла атланырыгъынгы суймейме,—
дейди,—
Алай, жашы, дунняда аман жандан эсе, адамгъа бет ахшы,—
дейди.—
Къатынынга да, болумну айтып, иги алгъышла этдир да,
бар»,— дейди.

Къаракюмюш а обур тилле билеед,
Азнауурну ёллогюн билип, аны бармазлыгъын сюеед.

Аны къалмазлыгъын кёргенде:

— Бара эсенг, мен а санга ахшы «алгъышла» этейим:
Юйюнгю аллында уллу сарайынг,
Жумуртха ойнамаз кирик, ариу тюз.
Атынгы аягъы кетси тешикке,
Мен, сенден туууп, алан салмайым
Бу аллымдагъы алтын бешикке.
Сен аман кюнде атланып чыкъгъын эшикке!
Бара эсенг а, сауутларынгы берейим,
Къарт атангы да таргъа къарап, тарыкъгъанын кёрейим.
Сен энишге баргъын, жыйыннга ал болуп,
Ёрге къайтхын, къамиш гюлтеге жан болуп.
Бу «алгъышладан» сора Азнауур кёп сагъыш этгенди,
Болсада: «Чакъырдыла»,— деп, атланып кетгенди.

Была атландыла да, ура, жорта кетдиле,
Къобан бойнуна да барып жетдиле.
Хамза бий, кенгден кёрюп, кюн тийгенлей, жарыды.
Айсыз къарангы кече
Азнауур ала бла уллу уруш этгенди.
Была Къобан кёчюуден кирип ётдиле,
Къобанны ётюб'а уллу тоноу этдиле.
Ызларындан къысха къуугъун жетгенди,
Азнауур ала бла уллу уруш этгенди.
Азнауурну Къобан бойнунда урдула,
Жылкыны къалдырмай, артха бурдула.

ЧЕПЕЛЛЕУ

— Загъаштокъ улу, жигит туугъан Чёпеллеу,
Неге тынчаймайса, нечик тынмайса?

Энди менге тынчлыкъ бир да бермейсе,
Ай, да мени бурун кибик кёрмейсе.

Тюбюнге жайгъанма дарий, къанауат,
Сени жанынг сыйлы Аллахха аманат,
Энди неге тынчаймайса, тынмайса,— деди. —

Юсюнге жайгъанма дарий жууургъан.
Нек къоркъаса, болур Аллах буюргъан.

Башынга да салгъанма, жаным, къуу жастыкъ.
Къучакълашып, жаным, ариу тынч жатдыкъ.

Энди неге тынчаймайса, тынмайса?

— Къайдан тынчайым, къалай тынайым,— дейди,—
Кёлюме келелле тюрю оноула,

Кёзюме кёрюнелле алтын, кюмюш тоноула,— дейди
Загъаштокъ улу да жигит Чёпеллеу.

— Турчу, бийче, чыракъны жандырчы,
От жагъаны да баллы хантдан алдырчы.

Турду бийче, чыракъны жандырды, дейди.
От жагъаны да бир ариу хантдан алдырды.

Чёпеллеу а тура-созула келгенди,
Бийчесине энтда жумуш бергенди:

— Тийремде да баред юч да тенгим,— дейди,—
Барчы, бийче, энтда аланы чакъырчы.

Алай болса, бийче кетди, келтирди,—
Чёпеллеуню берген жумушун кётюрдю.

Ашап-ичип ала, жаным, бошалла, дейди,
Тёрт элле да — манг атлыгъа ушалла.

Келигиз, жашла, биз а энди кетебиз,
Танг атхынчы кюнбет элге жетебиз.

Келигиз, жашла, кюнбет элге чабайыкъ, дейди,
Адам сайын а экишер жесир табайыкъ, дейди.

Атландыла ала, жаным, кетдиле,
Кёп тюлдюле была, кьуру тёртдюле,
Минг адамдан ала, жаным, бекдиле, дейди.

Ала чаба-жорта, тейри, кетдиле,
Ала, барып, кюнбет элге жетдиле.

Кюнбет элге кьарамайын чапдыла,
Кюнбет элден экишер жесир тапдыла, дейди.

Сау-саламат ызларына кьайтдыла,
Хапарларын биягьы бийчеге айтдыла,

Тынчайдыла ала, жаным, жатдыла.

Чёпеллеу а тынчаймайды, жатмайды, дейди.
Энтда, чегет элге бармаса, тынчлыкь тапмайды,

— Туругьуз, жашла, чегет элге да чабайыкь,
Бир кьуруса да, бирер жесир табайыкь.

Тамбийланы да Жарахмат жигит, ой, алай айтады:
— Кьойчу, Чёпеллеу, бюгече нишибиз бизге толугь
иш эди.

Бусагьатда жукьлап, жаным, тюш кёрдюм,
Башыбызгьа кьаты тиер иш кёрдюм:

Кьарт атанг ныгьышда да олтурад, деди,
Аны кьатында да, жаным, тенги жокь,
Эки чыначыкьгьа жете жени жокь.

Жарахматха Чёпеллеу алай айтады:
— Аман хомух, тюшге не ючюн ийнанаса,—
дейди,—

Тюш деген а — жукьуланы богьуду,
Тюшге ийнанган — адамланы жогьуду.

Алай болса да, атландыла, кетдиле,
Чаба-жорта, жаным, Чегет элге жетдиле, дейди.

Чегет элден кёп жылкьыны сюрдюле,
Кьача-кьача, Четен кьолгьа кирдиле.

Эки жигит тёртюсюне жолукьду,
Чёпеллеуем эрлай окьуна сорукуьду.

Жан бересе, санларынгы узатып,
Кьанынг барад, Четен кьолну кьызартып.

Алдыла да, тоноу этип кетдиле дейди,
Бу жарлыла кьаллай кюннге жетдиле!

БЕКМЫРЗАЛА, КЪАЙСЫНЛА

Ой, не этейик а,
Айдаболну — Къоспартыда кьаласы.
Къаратон кьалды Тазрет деген, ой, баласы.
Кьалмайын мынга жууукъла, тенгле келдиле. Ой, ой, ой.

Ой, о келдиле да,
Ала мынга кьатын алыр оноу этдиле,
Тау артына келечиле, ой, ийдиле.
Баргъан келечиле Тау артына жетдиле. Ой, ой, ой.

Ой, о жетдиле да,
Къонакъбайда бир ариу кьыз кёрдюле.
Болжал этмей, аны алып келдиле.
Тазретге бир улан бла бир кьыз туудула. Ой, ой, ой.

Ой, о туудула да,
Уланына Жабо бий деп аталла,
Къызына да Нух бийче деп, ой, аталла.
Была экиси да ёсдюле, уллу болдула. Ой, ой, ой.

Ой, о болдула да,
Нух бийчени кьырым бийге бердиле.
«Жангыз жаш» деп, Жабо бийни, ой, сыйлайла.
Эй, жаным, Тазрет бийге ёлюр ауруу тийгенди. Ой, ой,
ой.

Ой, о тийгенди да,
Жабо бийни сюйдю кьатын алырын,
Тау артына келечи жыйын, ой, барырын.
Тау артында огьурлу жууукъла болалла. Ой, ой, ой.

Ой, о болалла да,
Анда барды тукьум — Бийнёгерлары.
Аланы барды ариу, ахшы, ой, кьызлары.
Жабо бийге аладан кьатын алыргъа сюйдю. Ой, ой, ой.

Ой, о сюйдю да,
Келечиле Тау артына аудула.
Хамме бийчеге сёз берип, ой, келдиле.
Тазрет саулукъдан Жабону юйюрлю этдиле. Ой, ой, ой.

Ой, о этдиле да,
Жабогъа ол эки осуят этди:
Атангдан кьалгъан малны сен, ой, терк жойма.
Кьатынынгы ата юйюнде юч кюнден кёп кьойма.
Ой, ой, ой.

Ой, о юч кюнден кѣп кѡйма.
Къарт Тазрет ёлдю, дуниядан кетди.
Юч кюн, юч кечени ашын, ой, этдиле,
Сора келечиле Тау артына кетдиле, дейди. Ой, ой, ой.

Ой, о кетдиле да,
Тау артындан къатын алып келдиле.
Жаболагъа туугъанды, ой, эки улан.
Бирн жигит Къайсын, бирн да Бекмырза, делле. Ой,
ой, ой.

Ой, о соралла да,
Ала ананы эмчегин алмайла.
Ала аны эмерге, ой, кѣл салмайла.
Сора, усталаны чакъырып, былай соралла. Ой, ой, ой.

Ой, о саралла да,
Ала жыйылып, былай жоралайла:
— Была тау кишиле, ой, боллукъ болурла,
Сиз былагъа, буздан эмчекле этип, салыгъыз. Ой, ой, ой.

Ой, о салыгъыз да...
Сора, буз эмчекле этип, салдыла.
Жашла буз эмчеклени терк, ой, алдыла.
Ёсюп, онбеш жылларына толу жетгенде, ой, ой, ой.

Ой, о жетгенде да,
Уштулуда гара суула ичдиле.
Тобукъ башдан тау кийимле, ой, бичдиле.
Экиси да бир кибик тау башында ёсдюле. Ой, ой, ой.

Ой, о ёсдюле да,
Гемиргеуден хан къонакъла келдиле
Тазретлагъа бу кѡзу бла, ой, кѡй бла.
Ала келдиле да бир оюн бла той бла. Ой, ой, ой.

Ой, о той бла да.
Хар кечеге къысыр ийнек соялла,
Тюш азыкъгъа семиз ирик, ой, къоялла,
Къонакълагъа кюнде юч мал жоялла. Ой, ой, ой.

Ой, о жоялла да,
Юч кюн, юч кечени къонакъгъа алдыла,
Тёртюнчю кюн хапар сора, ой, бардыла.
Бекмырза бла Къайсын хапар сордула. Ой, ой, ой.

Ой, о сордула:
— Сизнича узакъдан келген къонакъла,
Этер ишлерин этмей, ой, къайтмайла,
Къонакъбай сормай, хапарларын айтмайла. Ой, ой, ой.

Ой, о айтмайла да.

— Биз келгенбиз жесир тилей, жан тилей,— деди.

— Бушман этигиз, жокъ чакъда, ой, келгенсиз!

Къайтып, ала Жабо бийге сордула. Ой, ой, ой.

Ой, о сордула да.

— Эй, жашла, бу къонакъланы суймейме,

Менича, аланы Тейри да, ой, суймесин,

Юлерине Тейри саулай иймесин,— деди. Ой, ой, ой.

Ой, о иймесин да,

Барыгъыз, сиз ариу хурмет этигиз!

Къыш келгенсиз деп, жазны болжал, ой, этигиз...

Къайтып, сора къонакъларына келдиле. Ой, ой, ой.

Ой, о келдиле да:

— Атабыз къартды, бурун эсин тапмайбыз.

Бизни тау элдеде аллай жорукъ, ой, болады:

Атасындан къалгъан мюлкню ким жойса. Ой, ой, ой.

Ой, ким жойса да,

Ол да атасына халал жаш болмаз.

Тазретден къалып, барды эки, ой, къарт къазакъ,

Аладан, тутуп, бирин сизге биз берсек. Ой, ой, ой.

Ой, кетдиле да,

Къыш кетеди, жаз жетди,— деди Бекмырза.

Была энди атланыр оноу, ой, этдиле,

Нёгерле излей, Бызынгыгъа аудула. Ой, ой, ой.

Ой, о аудула да,

Нёгерге Рахай улу Токъну алдыла,

Ызы бла Уллу Чегемге, ой, аудула,

Анда тийиншли нёгерле тапмалла. Ой, ой, ой.

Ой, о тапмалла да,

Салдыла да Уллу Басханнга бардыла,

Анда Орусбийланы бий Кючюкню, ой, алдыла.

Къайтып, ала Холам сыртында къалдыла. Ой, ой, ой.

Ой, о къалдыла да,

Къайсынны къошха шишлик тилей ийдиле.

Ала Къайсыннга шишлик мал, ой, бермелле,

— Жазды, къозу — гитче, къой — арыкъ,— делле.

Ой, ой, ой.

Ой, о делле да,

Орусбий улу Рахай улун жиберди.

Ол а бир къашха ирик алып, ой, келди.

Аны ашап, Уллу Малкъаргъа эндиле. Ой, ой, ой.

Ой, о эндиле да,
Жууукъну, тенгни да къалдырмай сордула.
Аталары Жабо бийни, ой, сормалла,
Сормасала да, была бу жол онгмалла. Ой, ой, ой.

Ой, о онгмалла да,
Атландыла да, Уштулагъа бардыла.
Ингриликге къалауур къошха, ой, жетдиле,
Тартыучуну тартып, таугъа къаралла. Ой, ой, ой.

Ой, о къаралла да,
Тау башында акъ жугъутур кёрдюле.
Къайсын барып, акъ жугъутурну, ой, ёлтюрдю,
Рахай улу да аны къошха келтирди. Ой, ой, ой.

Ой, о келтирди да,
Бий Бекмырза былай айтып сёлешди:
— Къартларыбыздан мен алай, ой, эшитгенме,
Акъ жугъутурну жюзге тергегендиле. Ой, ой, ой.

Ой, о тергегендиле да,
Аны этинден ашап, шорпасын ичмей ким жатса,
Кёрюр къыйынлыгъын тюшонде, ой, кёреди.
Бекмырза сора ма алай этип жатханды. Ой, ой, ой.

Ой, о жатханды да,
Аны тангы бир аман бла атханды.
— Эй, Къайсын! Бир аман тюшле, ой, кёргенме,
Бу жол бизге жол туююлдю, къайтайыкъ. Ой, ой, ой.

Ой, о къайтайыкъ а.
Атабызны къабарты полкда кёргенме,
Бёрю тонуну эки женги да, ой, кесилип.
Къоспартыда къаласын кёрдюм оюлуп. Ой, ой, ой.

Ой, о оюлуп.
Агъач кесерге Мусук таугъа чыкъгъанек,
Андан атдыкъ, кесип, ой, эки илкичип,
Ала кетдиле Уллу Черекге кёмюлюп. Ой, ой, ой.

Ой, о кёмюлюп а,
Ол экиси биз болурбуз — къоркъама,
Бу жолубуз жол болмаз деп, ой, айтама.
Кечеге тюш — кюндюз ишге келечи,— деди. Ой, ой, ой.

Ой, о келечи да.
— Эй, Бекмырза! Тюшден къоркъуп, биз къайтсакъ,
Чегет элде къызбай бий тенглеге, ой, не айтырбыз?
Биз келгенбиз къонакъланы ишлери ючюн. Ой, ой, ой.

Ой, о иши ючюн а.
Тюш дегенниг — жукъулары богъуду,
Тюшге ийнанган — адамлары, ой, жогъуду.
Тюшден къоркъсакъ, къатынлагъа не айтырбыз? Ой,
ой, ой.

Ой, о не айтырбыз а.
Ала — тартып, тау артына аудула.
Кючюк бла Токъ суудан ёталмай, ой, къалдыла.
Бекмырза бла Къайсын эбзе къалагъа бардыла.
Ой, ой, ой.

Ой, о бардыла да,
Эбзе бийни жашын урлап чыкъдыла.
Къайсынны жолда аягъын жел, ой, тутханды.
— Мен къалама, Бекмырза, сен бар,— дегенди.
Ой, ой, ой.

Ой, о дегенди да.
— Сени къоюп, мен кеталмам,— деди ол.
Ызларындан а бир эбзе жыйын, ой, жетгенди,
Жетер жетмез къылыч уруш этгенди. Ой, ой, ой.

Ой, о этгенди да,
Атылмай къалды ол батырны къазмычы *.
Байтал болду да бу жыйынны, ой, азмычы.
Бий Бекмырза ал сермешде ёлгенди. Ой, ой, ой.

Ой, о ёлгенди да.
Жаралы Къайсын а суу чучхургъа киргенди.
Тасхачы эбзе къарап аны, ой, кёргенди.
— Сен ёлесе, сарыкъулакъны манга бер,— деди.
Ой ой, ой.

Ой, о бер деди да,
Къайсын къылычны, сабындан тутуп, узатды.
Эбзе къоркъду: — Сабын, ой, сабын узатсанг а,— деди.
Бурнундан тутуп, сора сабын узатды. Ой, ой, ой.

Ой, о узатды да,
Бурнундан тутуп, сора анга сабын узатды.
Къылычны алыргъа эбзе да, ой, узалды.
Айландырып, сабындан тутуп, сермеди. Ой, ой, ой.

Ой, о сермеди да,
Къылыч бла эбзени эки бёлдюрдю.
— Ой-хой, Къайсын! Уруп, ой, къоюенг! — деди.

* *Къазмыч* — ушкок.

— Урмагъан эсем, атлап бир кёрчю,— дегенди.

Ой, ой, ой.

Ой, о дегенди да.

Эбзе, Къайсыннга къарап, тюрленди.

Сора, арлакъ атлап, экиге, ой, бёлюндю.

Къайсын да кылычы бла суугъа кёмюлдю. Ой, ой, ой.

МАЛКЪАР БАСИЯТЫ, ДЮГЕР БАДИНАТЫ

Дюгер Бадинаты, Малкъар Басияты,

Къабартыны ахшысы

Къала сыйгъа жыйылгъандыла,

Эки кере барып къайтхандыла.

Эм ахырда Абайлада къала сыйгъа жыйылгъандыла.

Бара-барып, межгитде ырыс илишан салгъандыла.

Бир къаууму, алып, ичги тарталла,

Бир къаууму, салып, илишан аталла.

Илишанны, эки атханлай, уралла.

Андан тебиредиле таш килисаны тонаргъа.

Къалмагъанлай, экеу-экеу кенгешге турдула.

Кенгешлеринде киши ахшысын тергейле,

Къаражауланы Мисирбийны анда кёрмейле.

Ол болмайын а барып жерлерин билмейле.

Къаражау улуна сен бар, мен бар болдула.

Къаражау улуна киши баргъа базмайды.

Къубадий улу гитче Бекмурза чыкыгъанды,

Онбеш жыл тамам анга жетмеген,

Кишилликде киши аллына ётмеген.

Къубадийланы жаш Бекмурза —

Ол кесине кенгеш нёгер алмайды,

Кенгеш нёгерге да бармайды.

Бу кесн билмегенлей, чий этни

Ашамайдыла ити бла эгери,

Бюгюн мында жокъду муну кенгеш нёгери.

— Мисирбий жоугенсиз атха минмейди,

Бизни кибики, башсыз жыйыннга кирмейди.

Этмегенлей, батырлыкъны сюймейме,

Оноуугъуз не болгъанын билмейме.

— Оноуубуз олду: биз барабыз таш килисаны тонаргъа.

Дюгер Бадинаты, Малкъар Басияты жыйылгъан жерден

Киши базынмайды аны жолун билген,

Ёхтем Мисирбийге келечиге барыргъа.

Мисирбий болмаса, киши жокъду

Таш килисагъа жолну таныргъа.

— Дюгер Бадинаты, Малкъар Басияты,
Қъабартыны ахшысы!
Кесигиз билесиз, Қубадий бла Қъаражау
Ата-бабадан бери къанлы жау элле,
Жер чеклери ат аумаз къарлы тау элле.
Елтюрсе да, Мисирбийге келечиге барырма,
Адам берсегиз, сизни жумушугъузну этип къайтырма.
Мисирбий да агъач талагъа кирип, жашай болмаз,
Келечиге баргъанны ашай болмаз.

Анга нѳгерге киши базмагъанды чыгъаргъа.
Бийтууланы сангырау Геуш — эмчек атасы:
— Аны жангызлай атасыны къанлы жауларына
Мен ийдем,— дегенди,—
Ол жангыз кетип, башыма бѳрк кийдем,
Артха айланып, Дюгер Бадинатны мен ийдем.

Тебирегенди атына минип ызындан,
Шатегенде айлангандыла экиси да энишге.
— Биз айландыкъ,— дегенди Геуш,— Шатегенде энишден,
Елген ахшыды черкес элlege бедишден.
Бара-барып, ала тохтадыла,

Урх бойнунда атларын терс къантарып.
Андан жамчыларын тюплерине салгъандыла.
Бекмурза эмчек атасына айтханды:
— Юйден тебиреген заманда, мени атам
Бир затха юйретген эди да, аны бир кѳрюр эдим.

— Ахшы, не айтхан эди? — деп Геуш сорады.
— Жол излесенг — жашдан алырса,
Акъыл излесенг — къартдан алырса.
Алайда бузоучу жашладан:
— Қъаражауланы Мисирбийны къайда кѳресиз? — деп
сорады.

Ол аладан: «Қъайдансыз?» — деп да сорады.
Ала айтадыла:

— Қъаражауланы Мисирбийни къатын келтирген заманы,
Қъарауашлары боза сюзе,
Қъуллеры отун жара, къазан къайната,
Қъазакълары къанга элте, къанга келтире,
Бизден орта юйде олтуруп къалгъанды
Байла бла, бийле бла.

Олсагъатда гаммешге минип, Урх суудан
Бир сабий жашчыкъ аланы жанына ѳтгенди.
— Қъайдан келесе, жаш? — дегенди.
— Қъаражаулада тойдан келеме,— дегенди.

— Қъаражаулары Мисирбийни къайда кёрдюнг?
— Қъаражаулары Мисирбий сизни туурадан къарап кёргенди,
Тойну, къарсны тохтатып:
— Аланы ат тизгинлерине ким жабышса,
Бешкъарышдан жесир алырма,
Ата-бабагъа дери бошатмаз кибик жасакъ салырма.
— Сау бол, ахшы улан,— деп, Бекмурза
Қъайтханды Геушну къатына.
Олсагъат окъуна атларыны айылларын тартып,
Урхну жарып, ётгендиле, кечиу излемей.

Тойну, къарсны да тохтатып,
Мисирбий юч жерге юч къалауур салгъанды,
Эм ала къабакъгъа жетгенлей, эшиклерин жапханды.
Эшикни ачмагъанлай, жаш Бекмурза башы бла ётгенди,
Қъабакъны да ачып, Геушну да кийиргенди.
Алай аланы къатына киши келмеди.

Той къыйырында бир чыгыр жашчыкъны ала чакъырдыла:
— Мисирбий къайдады? Қъонакъ суймеймиди? — деп сордула.
— Сизни ол Урх бойнунда кёрген эди,
Тёгерекке къалауурла салгъан эди.
Бусагъатда байла бла, бийле бла орта юйде олтурады,
Тойчулары чакъырып, къартлары тепсетирге, къобузчулары
сокъдурады.
— Ахшы улан, барып, Қъаражау улуну бизге чакъырсанг а,—
дедиле.

— Қъаражау улу сизни аллыгъызгъа келгинчи,
Жаш жүреклеригиз къарт болур,
Қъара сакъалларыгъыз акъ болур.

Олсагъат башлыкъларын билеклерине, тапанчаларын
беллерине салып,

Бекмурза Геуш бла орта юйге киргенди:
— Аш татлы болсун, байла, бийле,— деп, алагъа салам
бергенди.

— Сау бол, сау кел,— деп, Мисирбийден бирсиле къопдула,
Келген къонакълагъа жарыкъ болдула.

— Олтуругъуз, сууукъ ызлы къонакъла,
Аш барды — ашагъыз, ичги барды — ичигиз,— дегенди ёхтем
Мисирбий.

— Ичгинги къуйгъун бетинге,
Этинги атгъын итинге!
Байла, бийле къопхан заманда, сен ёрге къопмадынг,
Мисирбий.

Жангыз экиден сора сёзюм жокъду,
Келечинге ёлюм жокъду.
Сени бла мени ата-бабадан бери жаулугъубузну биледиле,
Юйюнде жауламасанг а!

Биз санга ашаргъа-ичерге келмедик,
Барыр жерибизни билмедик.
Келлик болсанг — сенден манга онг болсун,
Келмез болсанг — бизге энди жол болсун!

— Кёресиз да энди мени халымы,
Чалман толу кърманлыкъгъа малымы,
Тойла, оюнла толтуруп туралла аллымы.
Барысыз-къайтырсыз, Къабартыны, Таулуны ахшысына
Мени халымы айтырсыз.

— Сени жангы къатынынг, къара сыранг бар,
Арбазынг толу оюнунг, тоюнг бар.
Къатынынгдан, тойладан айырылып къалмазса,
Къабартыны бла Таулуны ахшысы болгъан
Жерге уа энди бармазса! —
Алай айтып, олтурмайын, артха айланып кетгенди.

Къаражау улу уллу сагъыш этип башлады,
Оюн да, тоюн да ташлады,
Жолоучулукъ кийимлерин кийип башлады.
— Энди мен кетейим, барайым,— дейди,—
Къабарты бла Таулуны жыйылгъан жерине,
Бармай къалсам, не келир халкъны келюне?

Барыгъыз ол къалмазлыкъгъа:

«Бери къайт!» — деп айтыгъыз.

Алай айтып, ызындан атлы ийгенди,

Андан сора Бекмурза къайтып келгенди.

— Къубадий улу, аман жууаплы жаш кёреме да сен,—
деди. —

Сиз баргъан жерге бармасам, оноучу болурсуз ишиме.
Сизден артха мен къалсам — къатын келлю кишиме.

Алайда Мисирбий Бекмурза бла жарашханды:

— Мен ата, сен жаш болайыкъ,— деп айтханды,—

Эски дертни унутайыкъ,— деп къучакълагъанды.

Энди была ура-жорта кетдиле,

Бара-барып, жыйыннга уа жетдиле.

Энди бары да бир болуп,

Таш килисаны тонаргъа кетдиле.

АТАБИЙНИ ЖЫРЫ

Абайлары кѡанлы кѡала ишлейле.
Хуна ташын тытыр бла кѡалайла.

Хар кечеден кѡысыр ийнек соялла,
Боюн курмуштугун Атабийге кѡоялла.

«Ашайма да, жабыллыкѡ тиш эзмейди,
Ашамасам, аман кѡарным тѡзмейди».

Сокѡур Атабий темирчиге келгенди:
— Манга бичакѡ ишле,— деп тилегенди.

— Абайладан измисиз ишлемем,— деди.
Барып, Абайладан изми тиледи.

Абайлары анга изми бердиле.
— Нек ишлемейд? Бар, ишлесин! — дедиле.

Кѡолу бла сюрте кѡырау кѡзлерин,
Келип, айтды темирчиге сѡзлерин.

Темирчи да анга: «Ишлерме,— деди,—
Алай энди темир, кѡмюр тап»,— деди.

Багушлада тапды сыныкѡ темирни,
Адамладан тилеп алды кѡмюрню.

Темирчини гюрбежисине элтди,
Темирчи да бир иги бичакѡ этди.

Бичакѡ келди Атабийни кѡолуна.
Жютю билеп, салды сора кѡойнуна.

Жарлы Атабий сокѡур болду бушуудан,
Ол бичакѡны ишлетгенди ачудан.

Атабийни эки кѡызы бар эди,
Экисича элде ариу аз эди.

Абайлары аман оноу алдыла,
Сокѡур Атабийге бушуу салдыла.

Эки кѡызын бирча сатып жойдула,
Ариу Сырманы Тау Артында кѡойдула.

Ачыкъ сюелирге жетмей къарыуу,
Къан алыргъа къайнай эди сарыуу.

Темирчиден тилеп, бичакъ ишлетди,
Жютю билеп, къан алыргъа ант этди.

Абайлада эки улан бар элле,
Ала басхан жерле кызыл къан элле.

Ала къулларын, малланыча, саталла,
Омакъ болуп, кюнден сыра тарталла.

Жатхан жерлерин Атабий билгенди,
Кече арада юслерине киргенди.

Кёзю къырау шыхыртха уа игиди,
Къызгъан жүрек къан алыргъа тириди.

Эки улан жукълайла, хурулдашып,
Атабий да сермеди, жууукълашып.

Бичакъ бла тартды богъурдакъларын:
«Энди ичигиз кызыларымы хакъларын!»

Къызгъан жүрек этер борчун толтурду,
Таукел келип, эски юйюнде олтурду.

Елеме деп Атабий чырт къоркъмады,—
Батыр турду, башын эниш тутмады.

Эрттенликде ёлюклени кёрдюле,
«Аха, бу нед, ким ёлтюрдю?» — дедиле.

Халкъ жыйылды Абайланы жиляугъа,
Къырау Атабий да келди сарнаугъа.

Къул Атабий, сёзю узакъ ашырмай,
Этген ишин айтды, къоркъмай, жашырмай.

— Башха адамны жокъду мында хатасы,—
Деди,— менме бу къайгъыны атасы.

Манга къаллай къара тангла атдыла!
Эки кызымы да была сатдыла,

Сыра алып, багъаларын тартдыла,—
Деди,— энди жазаларын тапдыла.

Абайлары эки эмилик сайлалла,
Атабийни экисине байлалла.

Эмиликле, юркуюп, эки юздюле.
Къалгъан къулла да бу жырны тиздиле.

БЕКБОЛАТНЫ ЖЫРЫ

Шакъманлары Холам элде жашайла,
Жарлы халкъны къой этинлей ашайла.

Инжителле, къаныбыздан тоймайла,
Адамланы намыслары бла ойнайла.

Мал семизин, сарыуекча, жуталла,
Арбаз толу къарауашла туталла.

Мал иймейле къышлыкълада къауданнга,
Жибермейле элде жангыз шауданнга.

Келинлени ал кечеде марайла,
Бёрюлеча, келин отоугъа къарайла.

Бий Омарды Шакъманланы башлары,
Жарлылагъа туююледи къашлары.

Къул жигити кючлю болад, бек болад,
Аллай жигит — Махийланы Бекболат!

Акъ къолда бир тау жугъутур макъырды.
Омарны Бекболат уугъа чакъырды.

Таугъа элтди туураладан къараргъа,
Къая ыранда жугъуртурла мараргъа.

Ыранда барды тогъай башлы жугъутур,
— Мен къарайым,— деди,— сен а бугъуп тур.

Жугъутурла тап жаталла мараргъа.
— Омар, кезиу сенид,— деди,— къараргъа.

Омар, къарап, жугъутурла кёрмеди,
Бекболат а арт жанындан сермеди.

Хыны тюртюп, Акъ къаядан ташлады,
Кеси аллына былай айтып башлады:

— Акъ къаябыз — жугъутурлу, текели,
Къаяда къалды Омар бийни кекели.

Мен къарайма къая башы туурадан,
Энди ичербиз сен бермеучю сууладан.

Сюйгенлеринг жүрек ауруу алсынла,
Душманларынг ырахатланып кълсынла.

Тынчлыкъ болсун Холам элни жашына,
Бушуу салдым Шакъманланы башына.

Жюрегибиз, ахыр къызып, от болду,
Кётлек Омар Холам элден жокъ болду.

ТАТАРҚЪАН

Жауунла жауалла жалпакълагъа, кёллеге,
Къуугъун келгенди Къарачайда элlege.

Ныхт башында сюеледиле юч къурукъ,
Дуут Аягъындан чыгъады ачы къуугъун-
кычырыкъ.

Къарачайгъа кызылбек аскер киргенди,
Къатын-кызыны ол кюн жалан аякъ этип сюргенди.

Ол кюнледе жигит уланланы жыйынлада
жокълайла,
Излейдиле да, Ботта улу батыр Татаркъанны
тапмайла.

Къайда болур сора батыр Татаркъан?
Жетишген кюн алады ол керти къан.

Экинчиси — Мука улу омакъ Байчагъыр.
Къылычындан кызыл ала къан агъар.

Татаркъан а бизден артыкъ не этеди?
Жау киргенде, аны аллыбызгъа салабыз,

Жаугъа жетсек, къаныбызны алабыз.
Иммолат да ёрге-энишге чабады,—

Кеси миннген тор ажирны арытды,
Бийлигин сахтиян чарыкъла бла танытды.

Татаркъан а жолоучулукъ алгъанды,
Ох эте, кеч эте, экинчи кюн келгенди.

Къарагъанды да, элде киши кёрмегенди.
— Анам, жаным, бизни элибиз къайры кетгенди?

— Ишни заманыды, элибиз ишге кетгенди.

— Анам, тюенене къойчу къошда кългъанем,

Жауун жаууп, онгсуз-кьолайсыз болгъанем.
Эрттен бла сюрюу кьопхунчу,

Ашыгъып, мен эртте туруп кетгенме,
Бек ач болуп, уллу инжилип жетгенме.

Бир хазырынг-бузурунг жокъмуду?
— Алгъын ийген кьойларынгдан этген эдим
кьурманлыкъ,

Андан санга толу юлюш кьойгъанем.
Юч ёзенден юч эгечинг жетдиле,

Ала, жиляп, санга алгъыш этдиле,
Юч сюегин ючюсю ашан кетдиле.

Санга кьалгъан — жауурун бла баш жарты,
Сени ауузунга тийсин деп кьойгъанем,

Ашай тур, ол тьойюлдю ашарыкъны арты. —
Татаркъан жауурунну этин сыдырды да, юч
кьапды,

Элни кьуугъуннга кетгенин жауурундан таныды.
— Анам, мени, иш заманды деп, жубатма,

Кьуугъуннга кетген аскерни да узайтма,
Берген сютюнг бла сенден тилейме.

— Кьалмазлыкъса, жашым, аны билеме.
Дуут жалпагъын кьызылбек аскер алгъанды,

Элибиз да, кьуугъун этип, кьуралгъанды.
Жалпакъ кьыллы кьалмай, ёзеннге да киргенди,

Къатынны-кьызны жалан аякъ этип сюргенди.
Эмчек ананг бара эди, кьызгъан ийнекча ёкюре,

Кьызылбекле бара элле, жесирлеге силкине.
— Анам, бюгече бир жарлы жашчыкъ кёргенем,

Ол жашчыкъгъа чабырларымы бергенем,
Жокъмуду манга эрик ашагъан чабырлыкъ?

Кьалмагъанды энди рахатлыкъ-сабырлыкъ! —
Чабырлыкъны ууа, чаба кетгенди,

Эрлай жолда эки чабыр этгенди.
Аскерни Ысхауат сыртында жетгенди.

Секирип ол, эрлай ёрге туруп,
Эки этегин буйрек башындан кыйырды,

Уланланы эркечлерин айырды.
Бёлек уланны сыртны энишге

Сютден тойган маркъа кёзулай ойнатды,
Жетгени бла къан гыртчыла чайнатды.
Ете барды да, эркек кёузгунча кыйырды,—

Кыйрыкылган кыйгъа жыйын жанлы ычхынды,
Ысхауат сууун кыйзыл къаннга алдырды.

Ботта улу батыр Татаркъан
Арыган жашлагъа салды ат аркъан.

Манс жетмейди батыр Татаркъанны белине,
Ой, бет тапдырды Къарачай деген элине.

Батыр Татаркъан алтынлыгъа бетден-бетге базады,
Кыйзылкёнчек улу Иммолат
Аягыннан, черкес атлай, асхайды.

Татаркъан алтынлыны бет-бетге атады,
Кыйзылкёнчек улу аягыннан, черкес атлай,
жатады.

Ысхауатда ачы бар да, гара жокъ.
Не кыйрайбыз да, Алботланы Зулияда бирден сора
жара жокъ.

КЪАНАМАТ

Эбзеланы жигит тууган Къанамат,
Эки кёзюнгден сени кыйзыл къан агъад.
Этер эдинг, санларынга бош болсанг,
Сени урган итле бла кыйсауат.

Жарыкъ жулдуз, таугъа айланып, батады,
Учкуланда бир тулпар ёлюк жатады.
Чыкыган эдинг Сынгы кыйбакъдан абрек,
Жети жылны айланганенг хажирет.
Жюрюдюнг кеченг бёрю, кюнюнг ит болуп,
Кыйген кыйиминг сирке болуп, бит болуп.
Жети жылны Амгъата бойнун сакъладынг,
Кыйикле ёлтюрюп, таулада этле кыйкыладынг.
— Кыйсбот, кыйарнашым, ёлюр тюшюбюзню
кёргенме,
Кесим жангыз кыймыжа болуп кёргенме.

— Қъоркъма, Қъанамат, адам кәрмез тюш
жокъду,
Да бизни кибик эрлө тюшмез иш жокъду.

— Кел, Қъасбот, биз былай этип турмайыкъ,
Женгил окъуна Қъарачайгъа барайыкъ,
Қъонакъбайлыкъны Хубий улуна салайыкъ.

Биз баргъанек Абул-Керимге къонакъгъа,
Абул-Керим бизни къонакъ кибик кәрмедн,
Кәрмесе да, тасхабызны итлеге бермедн.

Толу кюнню къонакъ юйюнде жашырды,
Экинчи кюн бизни, ариу айтып, ашырды:

— Орус мени энди ариу кәрмейди,
Жазгъан къагъытыма къолай жууап бермейди.

Гюллю улу Хажн-Бекирни жаны кибик кәреди,
Жазгъан къагъытына уллу акъыл бәледн.

Биз баргъан эдик, ой, Учкуланнга къонакъгъа,
Салып тюшдюк Гюллю улу деген къанаугъа.

Бизни кәргенлей, ол гинжи кибик кийинди,
«Хош келгин, Қъанамат»,— деп, тюлкую кибик
суйюндю.

Алай баргъанлай, бизни къонакъ юйге салгъанед,
Хыйла бла сауутларыбызны къолубуздан алгъанед.

Кечесинде — татлы хантладан тойдурду,
Кюндюзюнде — ма къара къойлай сойдурду.

— Мен барайым да, къагъыт, къалам алайым,
Санга, Қъанамат, ариу къагъыт жазайым.

Қиши кәрмезча, сени иги жашырайым,
Паспорт алып, тюрк патчахха ашырайым.—

Алай айтып, ол бизни къоюп кетгенед,
Эшиклерибизни тышындан къадау этгенед.

Мычымайын Ачау улу старшинагъа жетгенед,
«Қийикле тутдум»,— деп, къууанып, хапар этгенед.

Старшина элден уллу къарыу салгъанды,—
Қъанамат тургъан юйню тегерегин канвой
алгъанды.

Дауурланы эштип, Қыанамат терезеге баргъанды.
— Қъасбот,— деди,— бизге болур болгъанды,
Тёгерегибиз къара чаукадан толгъанды.

Ай, Қъасбот, керти болду бизни тюшюбюз,
Қъолай болмады бизни къонакъбайда ишибиз...

Тогъуз окъ тийгенди, Қыанамат, сени башынга.
Қъара кюн келди Алийни жигит жашына.

Не болгъанды белинге къара къамагъа?
Мыйынг чачылды юйде эшик къангагъа.

Протоколунгу къанынг бла жазалла,
Қъабырынгы да Қъара багъанада къазалла.

Эбзеланы тулпар туугъан Қыанамат,
Қъабыргъангда барды артыкъ негинг.
Сени къанынгы бу итлеге къурутмаз
Артынга къалгъан сынгар улан сюегинг.

Жаргъан дохтурла сени башынгы сылайла,
Тиширыула, тюрсюнюнге къарап, жилийла.

Амгъатада талай жылны жашадынг,
Марал, кийик териледен къош этип.
Итден туугъан Гюллю улуна нек ышандынг?
Уллу кёллю болдунг, жанынгы бош этип.

Учкуланда мурдар итле жашайла,
Уялмайла, адам этле ашайла.

Кочхар улу, Қыанаматны ёлтюрюп,
Патчахдан чын, саугъа, ашау алады,
Мурдарлыгъы ючюн майдал тагъады.

Ёлюп кетдинг, Эбзеланы Қыанамат,
Тулпарлыгъынг арт кюнюнге жарамад.

Дунияда сенден жарлы ким болур?
Эгечинг жокъ — кёзлеринги жумаргъа,
Ананг жокъду ёлюгюнге жилиргъа,

Атанг жокъду ысхатынгы къуараргъа,
Қъарнашларынг ушайдыла тууаргъа.

Ма, кёрдюгюзмю Хажы-Бекирни этген итлигин?
Хажы-Омар, ала бар сойгъан кийингинги жиплигин.

ГАПАЛАУ

Ёксюз болуп ёсген эдинг, Гапалау,
Кёп кыйынлыкъ кёрген эдинг, Гапалау.
Къарыусузгъа нёгер эдинг, Гапалау,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Сен жарлылагъа тыянчакъ болуученг,
Ала ючюн сёзню таукел салуученг,—
Къарыусузлагъа сен кёпюр салуученг,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Жарлы-къарыусузла ючюн кюрешдинг,
Алагъа жер юлюш алама дединг.
Тогъуз къама кирип, ёлдюнг, Гапалау,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Эки эгечинги артха этгененг,
Жер юлешген жерге чыгып келгененг,
«Къарыусузланы унутмагъыз»,— дегененг,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Ыстауатда тогъуз къазан къайнайды,
Жан-жанынгда тогъуз къама ойнайды,
Ой, кюнде тогъуз къама жылтырайды,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Артха турмай, намысынга уялып,
Сермешесе, къызыл къаннга боялып,
Тогъуз киши да жан-жанынгдан алып,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Жан алмадынг, тогъузоулан туюгюнчю,
Жан алмадынг, тогъуз къама киргинчи,
Жыгъылмадынг, тогъуз къама тийгинчи,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Атанг жокъду кёзлеринги жумаргъа,
Ананг жокъду къан башынгы жууаргъа,
Эгечинг да жокъ къучакълап жиляргъа,
Анасына жигит туугъан Гапалау!

Отунг кёмюлдю, эшигинг жабылды,
Жарлы, ёксюз — бары санга жиляды,
Чотчалада къатынынг къызлай къалды.
Анасына жигит туугъан Гапалау!

БАЛЛАДА ЖЫРЛА

ҚЪАНШАУБИЙ БЛА ГОШАЯХ

Бий Бекмырзагъа туугъан эди төрт улан:
Таматаларыны аты Қъамгъут бий,
Аны кичисини аты Элбуздукъ,
Аны кичисини аты Қъаншаубий,
Эм кичилерини аты — Гилястан.

Гилястан — сабанладан эшеклени сюрюючу,
Қъаншаубий — кызланы келин отоуда
Ичги сёзлерин билиучю,
Таматалары Қъамгъут бий —
Жесирликге жүрюючу.

Қъамгъут бий Гошаяхны кёргенди
Сабий кыызчыкъланы ичинде;
Сейир бир ариу кыызчыкъ,
Бузугъу болмай юсюнде.
Қъамгъут бий аны урлады, бир киши да кёрмеди,
Эл-Журтуна желтирди, биреуге да бермеди.
Элтип, аны эмчек анасына берген эди,
Заманына келсе, алырма деп,
Аны кёлюне келген эди.

— Анам, мени асырагъанча, муну да асыра,
Бир кишиге кёргюзтмей.
Асырады аны жети жыл жер юйюнде,
Биреуге да кёргюзтмей.
Қъамгъут бийни эмчек анасы аны атына
Гошаях бийче атады,
Аны къатына адам къоймайын,
Биргесине жатады.
Қъамгъут бий, аны эмчек анасында
Он жети жылы жетген кюн,
Барып, аны алай кёргенди,
Қъамгъут бий, аны кёргенлей,
Ахшы къатын боллугъун билгенди.
Қъууаннгандан, кесин тыялмай,
Кеси аллына кюлгенди.
Аны кёрюп, Гошаях бийче суйюндю.
Гошаях бийчени хапары
Тау Элlege билинди.

Гошаях бийче, былай айтып, кюй этди:
— Мен алгъы бурун Қъамгъут бийге баргъанма,
Кёп жашамай, Қъамгъут бийден

Тул къатынлай къалгъанма.
Къарындашлары не этерелле,
Мен Қъамгъут бийден къалмасам,
Элбуздукъ къара жер къапха эди,
Мен анга бармасам.
Сора мен Қъаншаубийге баргъанма.
Къаншаубийни бар эди эмчек уланы,
Ол а ким эди деп сорсагъыз —
Хадаужукъланы Гюргокъ бий.
Къаншаубийим таймай анга къонакъгъа барыучу
эди,

Къаншаубийим ариу эди,
Гюргокъ бийни къатыныны
Кёзю анга къараучу эди.
Сора бир кюн Гюргокъ бийни къатыны
Къаншаубийге айтханды:
— Сен ариуса, кёзюм санга къарайды,
Тыялмайма жаш жүрекни,
Жюрегим санга тарайды.

— Сен мени эмчек уланымы къатыныса,
Сени бла мен ол ишни эталмам,
Гошаях бийчени къоюп, сени бла кеталмам.
Бийче былай айтып жиляды:
— Басхан башы таракъ-таракъ къаяла,
Ала бир бирине аугъа эдиле,
Мен жашагъан бу тар ёзеннге
Къара къанла жаугъа эдиле!

Жиляй-жиляй, Гошаях Къаншаубийден тиледи:
— Гюргокълагъа барма сен, бир палахы жетмесин,
къатыныны,

Хыйны-мыйны биледи,
Этген муратына жетгинчи, ол сени къоймаз,
Къанынгдан да тоймаз,
Ол санга этерин этгинчи!

Гюргокъ бийни къатыны,
Къаншаубийден тюнгюлюп,
Боза бла от бергенди,
Боза ичип, мыйыкълары сюртгенлей,
Мыйыкълары къолларына келгенди.
Мыйыкълары алай болуп кёргенде,
Генже тайгъа мингенди.

Андан сора ол, къачып, Дагъыстанга киргенди,
Дагъыстанда бир уста къатынны хапарын
билгенди.

Ол къатын айтды, Къаншаубийни кёргенде:
— Мен санга къарамам, къатынлыкъгъа алмасанг,

Сау этерге мен бойнума алама,
Мени кьоюп, сен юйюнге бармасанг.
Ол къатынны алып, киргенлей аны къойнуна,
Мыйыкълары эрлай келди орнуна.

Алаша бойлу эди ол къатын,
Узалып, кюбюрге жеталмай эди,
Къаншаубийни ыразы эталмай эди.
Бир кюн къатын, узалып, кюбюрге
Жеталмагъанын кёргенде,
Къаншаубий анга кюлгенди,
Къаншаубий айтмаса да, къатын аны кёлюндегин
билгенди.

— Нек кюлесе, бармыды сени къатынынг,
Бар эсе, узунмуду санлары?
Мен билеме, унутмайса сен аны.

— Барды мени Гошаях деп
Узун бойлу къатыным,
Жюрегимден кетмейди
Узун къара чачлары,
Аны амалтын тас болдула
Бекмырзаны жашлары.

Сора къатын анга айтханды:
— Бар энди, жанынгдан сюйген
Гошаяхны бир кёр,— деп,—
Жыл кёзюне къайтып манга келмесенг,
Къоркъуу барды, мыйыкъларынг тюшер,— деп.
Дарман берди жыл кёзюне ичерге,
Аны бла биягъынлай мыйыкълары тюшерге.
Къаншаубий генже тайгъа мингенди,
Чаба-жорта, Басхан таба келгенди.
Гошаях бийче аны излей айланнганын
Алайда соруп хапар билгенди.
Андан уруп Эл-Журтуна келгенди,
Жанындан сюйген Гошаяхны кёргенди,
Сора тохтап жашаргъа мурат этгенди.

— Манга Аллах буюргъан болур,— дейди,—
Жыл кёзюне жетгенде,
Биягъы дарманны къапханма,
Мыйыкъларымы, алгъынча,
Эки кьолума келип тапханма.
Ачыуланып, мыйыкъланы
Къолумдан атып, чачханма.
Дагъыда айланып, биягъы
Дагъыстаннга къачханма.

Къаншаубий Гошаяхдан
Былай айтып тиледи:
— Мен ёлеме сени ючюн,
Сени кымыжа этип кёрмесем,
Энтда къайтып келирме,
Бу ауруудан ёлмесем.
Гошаях бийче уялды,
Уялса да, не этсин —
Кымыжа къатын
Чачын ийди аллына,
Юй тубюнде жюрюдю,
Чачын ийип сыртына.
Чачы жапды санларын,
Бир затын да кёрмеді,
Къаншаубийни мураты
Бир файда да бермеді.

— Не этейим, тиширыуну кымыжасы
Эриши болады, кёрсем, кёлюм чыгъар эди.
Хар тиширыуну чачы, Гошаяхныча, узун болса,
Тиширыу бары чачы ичине бугъар эди.

Гошаях бийчени кюю

— Къаншаубийим тас болгъанды,
Излейме да тапмайма,
Къаншаубийим кетгенли, бир кечени
Белими тешип жатмайма.

Жиля, жиля, жарыллыкъ,
Жарлы Гошаях!
Мен не этеме да, келген жолун кёрмейме,
Бёрю болуп, къара агъачха кирмесем,
Не этерими билмейме.

Ким ёлюр, бу бийлени кючлеринден къутулуп?
Къаншаубийим тура болур,
Бирледе жесир болуп, тутулуп.
Къаншаубийни излей-излей,
Къан чапханды эки кёзюме.
Нек ийнанганем Хадаужукъланы
Къахме бийчени сёзюне?! —

Къарачач болгъанды Гошаяхны нёгери.
— Кел, Къарачач, Къара ташха барайыкъ,
Жиляй-жиляй, Къара ташны узунуна жарайыкъ.
«Мен да жарылама, сен да жарыл,
Къара таш!» — деп жиляйыкъ.

Кел, Қъарачач, Қъара ташдан
Тёбен таргъа къарайыкъ,
Қъаншаубийим келе эсе,
Жюрюгенлеге сорайыкъ.
Келмей эсе, жилай-жилай турайыкъ.
Биягъы къанлы къаягъа ёрлейик.

Айландыкъ да, Қъара ташдан атландыкъ,
Изледик да, Қъаншаубийни тапмадыкъ,
Қъаншаубийими тапмазлыгъымы билгенме.
Қъаншаубий иги эди, ах демезден,
Ол тегерек ариу къала юйюнг болса,
Бек да ахшы эди аны ичинде,
Гошаях кибик, къара къашлы биринг болса.

— Қъарачач, Қъаншаубий кетгенди •
Мындан озуп, ары таугъа.
Андан келтирир санга
Накъут-налмас, алтын саугъа.
Алтын саугъа сени болсун,
Қъаншаубийни къарап жангыз бир
Кёрмеклик мени болсун!

Қъан кечиуден ары ётгенди
Генже тайны ызлары,
Мени кибик жилай къалсынла
Мени бу къайгъыгъа салгъанла —
Хадажукъланы сары чачлы къызлары.

Алай эсегиз алыгъыз,
Қъабырымы Қъарт-Журтда салыгъыз.
Қъаншаубийим, сени ючюн
Кёп къыйынлыкъ кёргенме,
Айлана келип, Қъарачайда
Аман бла ёлгенме.

Қъаншаубийим, сен келсенг,
Кюн бетни жарытхан,
Кенгден кесин танытхан
Кешенеми кёрюрге,
Мени тюзлюгом бар эсе,
Сен да менича ёлорсе.

Хапарымы айтырла Қъарачайны къартлары,
Мени бу кюннге къойгъан
Хадажукъланы ит бийчелерини
Болгъа эди бир да къалмай артлары!

КЪУБАДИЙЛАРЫ

Къубадийге уа бир улан туумайд, кыз туумайд, ой-ой,
Жарсыйд, кюед, анга мадар ол тапмайд.

Эте эдиле, «къартлыкъ тонунг» деп, ала тон, ой-ой,
Къубадий къалды тогъуз къатындан къаратон.

Ала анда бу сыйлы ичгиле ичдиле,
Къубадий а не ышармады, кюлмеди, ой-ой.

— Эй, Къубадий, сен нек ышармайса, кюлмейсе?

— Эй, уланла, ким жашына, ким кызына къууанып,
кюледи, ой-ой.

Мен а энди неме къууанып кюлейим?..
Ахшы жууукълары Къубадийге къатын сайлайла, ой-ой.

Сора, къуртхаланы жыйып, ала соралла.
Къуртхаланы таматалары уа — Аштархан, ой-ой.

— Эй, уланла, бу ишни бизге сиз сорсагъыз,
Бийкъанлада барды эки ариу кыз,— деди, ой-ой.

Таматаларыны аты болур Мёлеуше,
Кичилерини аты болур Жансарай, ой-ой.

Мёлеушени тили аман да, къолу ахшы,
Жансарайны уа къолу аман, тили ахшы, ой-ой.

Ариу сёзде, жаным, сора ауруу жокъ,
«Тили аманны болур,— дейле,— кюню аман», ой-ой.

«Тили ахшыны болур,— дейле,— кюню ахшы».
Ала Жансарайны Къубадийге алдыла, ой-ой.

Жансарайдан Къубадийге тууду тогъуз улан.
Тогъузусу да ёсюп, кишиле болдула, ой-ой.

Тогъузусу бирер кёк шаулухха миннелле,
Жаш келин отоулагъа сормайын кирелле, ой-ой.

Жыйылдыла да, Къуран алып, ант этдиле:
Тапхан ана бла эгечден сора, делле, ой-ой,
Бир аманлыкъдан тыйылмай жюрюрге делле.

Жюрюдюле, жууукъ неда ахлу къоймалла, ой-ой,
Аманлыкъдан, саякъ ишден да тоймалла.

Ана эгечлери Мёлеушеге бардыла, ой-ой,
Мёлеуше аланы алай айтып къаргъады:

— Сиз, ит фасыкъла, бу келепендем чиригиз,
Къутургъан итлей, къара агъачха киригиз, ой-ой.

Сиз бу ишлеге, ахсынып, бушуу этигиз,
Жетигиз къайтып, агъачда ёлсюн экигиз, ой-ой.

Жер жарылды да, жинсиз жерден жин чыкъды,
Къубадийлагъа бу ит аурууу нек жукъду? Ой-ой.

— Биз, бу ит ауруудан къырылмай, сау къутулсакъ,
Къурманлыкъгъа да къуба ёгюзле соярек,
Келин отоулагъа кириучюбюзню къоярек, ой-ой.

Арба туздан, дейди, бир оймакъ сют ауурду,
Ол начаслагъа тийген — кетмез ит аурууду, ой-ой.

Къатынлары уа къалдыла къара ау салып,
Сырлары да къалдыла къарыш жау салып, ой-ой.

Къубадийни къатыныны аты Жансарайды.
Бийкъанлада ол тогъуз сауузгъа къарайды, ой-ой.

Элни халкъы къачды, жийиргенди аладан,
Ариу Жансарай жилиды, кесин талады, ой-ой.

Жата эдиле бир къучакълашып, башлашып,
Дарий тешеклери бир бирине къошлашып, ой-ой.

Дарман сюртелле, ичелле да — жарамайды,
Жаратхан Тойри да жазыкъсынмайд, къарамайды, ой-ой

Быланы таматалары болур Ийналукъ,
Ийналукъ жатад, бу ит ауруудан къыйналып, ой-ой.

Орамны ёрге бир жаш келинле келелле,
Келе келип, сора кенгеш, ушакъ этелле, ой-ой.

Быладан жийиргенип а, къайтып кетдиле.
Ийналукъ терезеден къарап кёргенинде, ой-ой,

— Кичи къарындашым мени Бекмырза! — деди, —
Угъа баргъан жерингде адам кёрмез жер бармыды? —
ой-ой.

— Таусолтан къабакъны артында барды къара агъач,
Келигиз, уланла, ол Къара агъачха барайыкъ! — ой-ой.

Анда бардыла ол ууакъ-ууакъ талала,
Анда кёпдюле бу жугъутурла, маралла, ой-ой.

Атларыбызны да талалада бошларбыз,
Да, биз ёлсек да, ма анда ёлюп бошарбыз, ой-ой.

Къырылсакъ да, этибизни къуртла ашарла,
Сюеклерибизни уа чий хансла жабарла, ой-ой.

Ол къара кийген къатынларыбыз жилирла,
Да, бизни излеп, анда уа кимле табарла? — ой-ой.

Кюнлюм жанында бард тогъай-тогъай дорбунла,
Тёгерегинде да къара суула агъалла, ой-ой,

Мындан бек онгуз болгъунчуннга биз турайыкъ,
Атларыбызгъа минишип а женгил барайыкъ, ой-ой.

Ол сёзлеге уа бары да бирден: «Хоу»,— делле,
Секирип туруп, атлагъа минип тебрелле, ой-ой.

Бийче къатынлары кекеллерин тарталла,
Ёшюн тюймелерин ала къыркъып аталла, ой-ой.

Ол ит аманланы аналары Жансарай,
Тили тутулуп, ол терезеден шош къарайд, ой-ой.

Ала кетдиле, Қъара агъачха жетдиле,
Атланы къантарып, отларгъа бош этдиле, ой-ой.

Да, кеслери уа Кюнлюм дорбуннга кирдиле,
Элмырзагъа: «Атлагъа бир къара»,— делле, ой-ой.

Тири Элмырза ушкогун алып чыкъгъанды,
Отлай тургъан балалы маралны атханды, ой-ой.

Балалы маралны алайда атып ёлтюрдю,
Желини сютден толуп тургъанын ол кёрдю, ой-ой.

Бойнун тартды да, терисин а алалмады,
Терисин а алалмады,— болалмады, ой-ой.

Сора суулугъуна сютюн саууп алгъанды.
Суулукъну этип, къая тешикке салгъанды, ой-ой.

Къая тешикден бир къызыл жилин чыкъгъанды,—
Суулукъда сютню ичип, ол ызына къайтханды, ой-ой.

Ол кёпген жилин а тешикке киралмады.
Артха айланып, суулукъгъа къусуп кетгенди, ой-ой.

Бий Элмырза уа къарап аны кёргенди.
Къарындашларына келип, былай дегенди, ой-ой:

— Келигиз, жашла, бу туруу-туруу туююлдою,
Мен энди тапханма ёлор отну игисин, ой-ой.

Кёп термилмейин, биз аны ичип ёлейик.
Къая дорбунда, былай термиле, не этейик? Ой-ой.

Была ол сютно къашыкъ юлюш этип башлалла.
Бирер уртлашып, сютно барын да бошалла, ой-ой.

Тёнгерешип, была бир ыйыкъны жатдыла,
Юслеринден ит ауруулары акъдыла, ой-ой.

Жараларына да жангы тюкле чыкъдыла,
Бир ыйыкъдан была секиришип къопдула, ой-ой.

Къопдула да, бир бирине кёз-къаш бердиле,
Къуртлары агъып, тюкле чыкъгъанын кёрдюле, ой-ой.

— Ай,— дедиле,— бу ит ауруудан сау къалсакъ,
Къырылып къалмай, элибизге къайталсакъ, ой-ой.

Къурманлыкъгъа биз къуба ёгюзле соярек,
Тоба болсун, бу аман ишлени къоярек, ой-ой.

Сау ыйыкъ озду, была уа бир хант къанмалла,
Ачлыкъ къысханды да, сюелир къарыу тапмалла, ой-ой.

Жан алыуда энди бир бирлерине къарайла,
Этген аманлыкъларына энди жарсыйла, ой-ой.

Таусолтан улу уугъа айлана келгенди.
Сора, къарап, ол быланы былай кёргенди, ой-ой.

— Аха,— дегенди,— не болгъанды, сиз кимлесиз?
Бу палахлагъа да сиз не ючюн жетгенсиз? Ой-ой.

Этген ишлерин а, жашырмайын, айтдыла.
— Ачдан ёлебиз, бир къарар адам жокъ,— делле, ой-ой.

Ол а деди: — Бу ишге мен бек жарсыдым,
Энди сизни ач ёлумден къайтарайым, ой-ой.

Таусолтан улу къойла, къозула алады,
Саусузлагъа ол а бек жарсып айланады, ой-ой.

Ауруу жугъар деп да къоркъмай, келип бери,
Саусузлагъа суу берелле келинлери, ой-ой.

— Тейри урсун бизни элде аман сантланы,
Сыбызгъы согъуп, къууанинган чал къартланы, ой-ой.

Ала бизни уа ёлгеннге санап туралла,
Тюбююзню чачып, тоноу этип алыргъа, ой-ой.

Къалгъан жашларыбыз тюбююзню бермезле,
Итибиз къалса да, аланы сыйын кёрмезле, ой-ой.

Ол нажасла ёлмедиле, тирилдиле.
Къайтып, энтда да юйлерине келдиле, ой-ой.

Айтханларыча, къуба ёгюзле сойдула,
Энди была аманлыкъ этиуню къойдула, ой-ой.

Халкъ а быланы агъачда ёлген сунганды.
Сау болгъанларын кёргенде, бушуу-бушман болгъанды,
ой-ой.

Да, ала энди халкъ къоркъгъанча да болмалла,
Алгъынча да бедишликге да къалмалла, ой-ой.

Къурманлыкъ этдиле, уллу къууанчла болдула,
Тогуз къарнаш да аманлыкъларын къойдула, ой-ой.

ЖАНЫМ УЛУ ИСМАЙЫЛ

Жаным болсун а бу Жанымланы Исмайыл.
Не этерге кюйдю ол халал жанынг, Исмайыл...

Жукълай эдим а, жукъу арада тюш кёрдюм,
Башыма уа бир уллу Аллахдан иш кёрдюм.

Секирип туруп а, мен ёрге айланып къарадым,
Хыныракъ келген эки атлыны мен кёрдюм.

— Аллах-Аллах, эй, не хыны келелле
Бу къуугъуннга келген атлыла!

Чыкъчы, анам, кимледиле, къарачы,
Суку атлыла къалайлада тохтайла?

Ётюр кетип, Жанымлада тохталла.
Мен харипге уа къысха къуугъун келди.

— Исмайыл! — деп, эшикден сёлешдиле.
Исмайыл чачырап тышына чыкъды.

— Кел, Исмайыл, къайын атанг ауруйду,
Бек къыйналып, исси аурудан жатады.

— Эй-хей, энди анга къалай барайым,
Къайын атама кёрюнмеген заманымда?

— Къайын атанг ит ауруудан ауруйду,
Санга келдик, жумушубуз да олду.

Келмей эсенг, ызыбызгъа къайтайыкъ,
Болушунгу къайын атанга айтайыкъ.

— Угъай-угъай, атланайым, барайым,
Не болгъанды, халына бир къарайым.

Атланып, ол Нарсанагъа келгенди,
Сормагъанлай, дохтурлагъа киргенди.

Дефтерлерин алып, къарап тинтгенди,
Тинтгенди да, бираз таукел этгенди.

Ит ауруугъа жарар дарман кѳргенди,
Дарман алып, къайын атасына келгенди.

Къайын атасы — жан алыугъа тыянып,
Юсюне кирирге болалмайды, уялып.

— Аллах-Аллах, энди къалай кирейим?
Букъгъан кезиуумдю, къалай кѳрейим?

Уруп кирди аны жатхан жерине,
Сермеп алды тобугъуну тѳрюне.

Дарманладан анга нчире тебреди,
Бир да болушлукъ болад деп билмеди.

— Эй, Исмайыл, мен ёлеме, кетеме,
Энди санга мен осуят этеме.

Жанымдан суйген тор атымы алырса,
Кесими кѳзюмден кѳрюп турурса.

Ол сѳз бла осуятын этгенди,
Кюе-бише, бу дуниядан кетгенди.

Сора Исмайыл бир мудах хал алды,
Къабыргъа ол къайын атасын салды.

Деуюр этдирди, ысхатын юлешди,
Андан сора, алай айтып сѳлешди:

— Эй жашла, мен тѳрт саныма къоркъама,
Айып этмегиз, жаныма къоркъама.

Алгъынча мен атлайлмайма энди,
Сют ауруу санларыма тийгенди.

Угъай-угъай, ол сют ауруу туйюлдю,
Менде къалгъан къарыу — къарыу туйюлдю.

Эртте-кечден ёлюр тюгом чыкъгъанды,
Къайын атамы ит аурууу жукъгъанды.

Жашла, маржа, атымы келтиригиз,
Къымылдагъыз, теркирек жетдиригиз!

Атны келтирирге жашла кетдиле,
Мычымайын, артха айланып, жетдиле.

— Эй, Исмайыл, атынг бир жагъынлыды,
Жууукъ къоймайды, гынттысы уллуду.

Аллы бла барсакъ, къапхан этеди,
Арты бла барсакъ, ургъан этеди.

Энди анга биз не амал этейик?
Сен амал юйрет да, алып жетейик.

— Ол гяурну къылыгъы аман болуучуд,
Танымагъанын къабыучуд, уруучуд.

Кесини нохтасын алып барыгъыз,
Элтип, кеси кёрюр жерге салыгъыз.

Кесини нохтасын алып бардыла,
Элтип, аны туурасына салдыла.

Ат, кёргенлей, таныды да нохтаны,
Кишнеп келип, башын салып тохтады.

Мычымайын атны алып жетдиле,
— Тур, Исмайыл, атынг келди! — дедиле.

Исмайылгъа аман ауруу тийгенди,
Сан-санына ёлюр отну ийгенди.

Исмайылым, туруп, ат жерин алды,
Кючден-бутдан атны юсюне салды.

Ахыр кючюн жыйып, атына минди,
Артха айланып, жарлы юйюне келди.

Исмайылны ау тубюнде къатыны
Къаланкъаны къалтыратды, ахтынып,

Ауун атып, терезеден къарады,
Аны кёлюн амалсызлыкъ тарады:

«Исмайылым былай мудах келмеучед,
Атха минсе, къуш да жетер демеучед...»

Жангы келин терезеден чартлады,
Жилямсырап, хыны, суху атлады.

— Не болгъанды, жаным, Исмайыл, санга?
Ачы къоркъуу берди сыфатынг манга.

Сен аурума! Мен ауруюм, ёлейим.
Аурууунгу алып, кёрге кирейим!

Жетип, къысды Исмайылны къойнуна,
Исмайыл да ауду аны бойнуна.

Элтп, Исмайылны тешекге салды,
Къучакълады, жилиды, кёлюн алды.

Исмайылны кёлун тутуп олтурду,
Жууургъанын жилямукъдан толтурду:

«Атынг къалды ат илкичге байланып,
Кесниг къалдынг отоуунгда сойланып».

Жаш къатыны, жилип къарай кёзюне,
Къулакъ салып, тынгылайды сёзюне.

Сарнайдыла эгечлери, анасы,
Алай жатсын душманынгы баласы.

Сен харипни мудахдыла сёзлеринг,
Сюйген къатынынга къарай кёзлеринг.

Жаш къатынынг башынгы шош сылайды,
Сылайды да, былай айтып жилийды:

— Эй, Исмайыл, мени къоюп кетесе,
Энди манга не осуят этесе?

— Да, осуятым а санга ол болсун:
Бу кенг кёкюрегим санга жол болсун.

Мени жаным жаш жанынга къор болсун,
Акъ башлыгъым энди къара-мор болсун.

Кёп суйген эдим, аз жашадыкъ бирге,
Ахыр кюндю биз бир бирни кёрюрге...

Мен ыразыма, ыразы бол манга,—
Алай эди ахыр тылпыу анга.

Эси тайып, къатын тешекге ауду,
Исмайылны толу юйюне къан жауду.

Кеси ёлдо, суйгенин артында къойду,
Ачы ёлюм юйюр жашауну жойду.

Тынгылагъыз Исмайылны жырына,
Бир къарагъыз жатарыкъ къабырына!

Сен юйюнге ие кёзден къараученг,
Къыйын кюнде жарлылагъа жараученг.

Алып баралла, агъач атха миңдирип,
Сау мюлкюнпден женгсиз кёлек кийдирип.

Ызынгдан а жыяу аскерге сюрдюрюп,
Анангы, суйгенинги да кюйдюрюп.

Эгечлеринги жилиатып, сарнатып,
Къююп кетдинг, бушуу кюлге къаратып.

Ариу къатынынгы кёлюн ким алыр?
Сени азлеп, аныча, ким таралыр?

ЖАГАЙЛАНЫ МАЙЫЛ

Къарасауут тийиншлиди сырма кююшге,
Жалчы болдум мен Боташланы Юнюсге.

Берги Гумгъа тебиреген эдим оракъгъа,
Башым къалды уллу Къарачайда жомакъгъа.

Кюз алайда биз тебиреген эдик хайыргъа,
Къара кюн келгенди Жагайланы Майылгъа.

— Ой, атам, жаным, мен санга хапар айтайым.
Айтайым дейме, кёрген тюшюме къайтайым.

Кече жукълап, мен аллай бир тюш кёргенме,
Башыбызгъа жарамагъан иш кёргенме.

Атам, бюгюн биз бираз сабыр болайыкъ,
Жолгъа чыкъмай, жарлы юйюбюзде къалайыкъ.

— Айхай, къызым, жарлыгъа, ишлемей, кюн
жокъду.
Баш кечиндиргенден сора анга юй жокъду.

Биз бара эдик да бир арбагъа жыйылып,
Ой, кетген эдик уллу Къобаннга къюулуп.

Юнюсден бу къара палах келди бизге,—
Егюзлени кёзю къыймай, берди бизге —

Юйренмеген эки эмилик ууанык,—
Тебиреген эдик баш кечиндириге, къууанып.

Бара-барып, биз Къобан шорхалагъа къюулдукъ...
Юнюс хажиге келги эди кетмез къыйынлыкъ!

Къобан суу бир тенгиз болду, терк болду,
Ол ариу Сюйюмню анда жашар кюню кёп болду.

— Эки ууанык да бир шайтан болду, жек болду,
Бизни арабызда дауур, къычырыкъ кёп болду.

Ой, алгъын кибик мен ышармайма, кюлмейме,
Атам Майыл нек къутургъанын билмейме,

Алты башлы юдегисини Къобаннга къуяргъа,
Тонуубузну сюймегенле жыяргъа...

Ариу Сюйюм жанын берди, суу тюбюнде термилип,
Адетде ёлмеди, келин отоуунда керилип.

Эзиу тюймелерин анда хур жашла тешелле,
Ол къудас чачын, ой, суу шандыкла эмелле.

Суу суурдинле ариу сифатын марайла,
Жан чачларын а агъач таракъла тарайла.

— Бармайыкъ,— дедим, жол къууандырмазын
ангылап,
Осият эддим, суу шындыкълагъа тынгылап.

Амал болмады бир бирибизни кёрюрге,
Қишибиз къалмады ысхатыбызны берирге.

Суу тюбюнде бир эриши жаныуарла жашайла,
Ёлюклерибизни мында суу балыкъла ашайла.

Тебиреген эдик тар ёзенледен, тауладан,
Элибиз толду ачы жилиудан, къаугъадан.

Толу юйюр эдик, Къобаннга кетдик къюулуп.
Сизге жетмесин бу бизге жетген къыйынлыкъ.

СОВЕТ ВЛАСТЬ ЭМ ГРАЖДАН УРУШ БЛА БАЙЛАМЛЫ ЖЫРЛА

РЕВОЛЮЦИЯ ЖЫР

Биз к̄алауур а салг̄анбыз к̄арап,
Ол ыфчык̄лаг̄а, башлаг̄а.
Совет власт̄дан болушлук̄ келсин,
Тауда урушхан жашлаг̄а.

К̄ызыл партизанла уруш этелле,
Саут болмайын к̄ол бла.
Мурдар к̄азак̄ла адам асалла,
Закон сурамай, хор бла.

Тарда жан берген эки батыр жаш,
Халк̄ ючюн к̄урман болдула.
Чабыуул этип, жыртхыч к̄азак̄ла
Оналты жашны алдыла.

Не ючюн дертигиз бар эди, итле,
Ол Махай бла жашына?
Алаг̄а тийген к̄урч а ок̄ла тийсин,
Мурдар Нанашны башына.

Жарлы Жюнюсю сюрдюре барып,
К̄арилги ичине урдула.
Андан к̄айтып, ол ассы итле
Уллу той, оюн к̄урадыла.

Жангыз бир ок̄чук̄ к̄алай татыды,
Зекерия, сени белинге?
Аны тойдург̄ан сен болдунг, Баттай!
Ажым от тюшюн к̄елюнге.

Пристоп тоноу салг̄анды, дейле,
Батча улуну малына,
Батча улу К̄онак̄ тутулуп барад,
Аллах болушсун жанына.

Ой, тау артындан аууп келеди
Ол жарлыланы билеги.
Отда к̄азанлай к̄айнайды, дейле,
Хажимуратны жүреги.

Тютюнден туман басып келеди,
Сиз андан к̄орк̄ууп юресиз,
Сизни кюнююз онгуп батханды,
Ачюдан улуй ёлюрсюз.

ПАРТИЗАН ЖЫР

Большевикле келелле,
Ой орайда,
Езенлени толтуруп,
Ой, орайда,
Тау бийчеле сарнайла,
Ой орайда,
Мюйюшледе олтуруп,
Ой орайда.

Хутуй таудан аугъанды,
Ой орайда,
Кадетлени ызлары,
Ой орайда,
Къаялада бугъалла,
Ой орайда,
Хажидауутну къызлары,
Ой орайда.

Хажидауут нек къачад,
Ой орайда,
Шалбарын жолда къююп?
Ой орайда,
Тукъум, сен нек жатмайса,
Ой орайда,
Бахсан сырадан тоюп?
Ой орайда.

Энди Тукъумну тутуп,
Ой орайда,
Къакълагъыз да, керигиз,
Ой орайда,
Сабийлери ач къалды,
Ой орайда,
Бир жапхагъын беригиз,
Ой, орайда.

Сыннган аркъасына уа,
Ой орайда,
Къара тамыр жагъыгъыз,
Ой орайда,
Науруз бий тели болгъанд,
Ой орайда,
Жыжым бла тагъыгъыз,
Ой орайда.

Ала мурат этдиле,
Ой орайда,

Халкыны жегип турургъа,
Ой орайда,
Къара халкыны аркъасына,
Ой орайда,
Темир чыбыкъ уругъа,
Ой орайда.

Болса да, жеталмалла,
Ой орайда,
Этген муратларына,
Ой орайда,
Тауда орун къоймабыз,
Ой орайда,
Кадетлени барына,
Ой орайда.

Жел ургъанча къачалла,
Ой орайда,
Къоркъакъ кюмюш къашхала,
Ой орайда,
Халкъ чыгъып алгъыш этед,
Ой орайда,
Биз большевик жашлагъа,
Ой орайда.

Таугъа кирип барабыз,
Ой орайда,
Езенледен цепь болуп,
Ой орайда,
Кадетлени хорладыкъ,
Ой орайда,
Биз аладан кеп болуп,
Ой орайда.

Энди, алгъынча, тау бийле,
Ой орайда,
Халкыны жегип, сюрмезле,
Ой орайда,
Энди къайтып ала,
Ой орайда,
Тау элlege кирмезле,
Ой орайда.

Большевикле — жигитле,
Ой орайда,
Бизге жашау бердиле,
Ой орайда,
Къара халкыны кезлери,
Ой орайда,

Кюн жарыгъын кёрдюле,
Ой орайда.

Ант этебиз тохтамай,
Ой орайда,
Совет жолда жюрюрге,
Ой орайда,
Антыбыз — власть ючюн,
Ой орайда,
Атакада ёлюрге,
Ой орайда.

ТАТЛЫУКАНЫ ЖЫРЫ

Большевик фронт келеди, дейле,
Ол ишин санга сурамаз.
Хорламаз кючге силжинип кьагъылма,
Ишинги Аллах кьурамаз.

Ючкюнлюк урум бирле айталла
Жангыдан чыкьгъан фронтха,
Татлыука, алай жигит киши эсенг,
Большевиклени бур артха.

Бир бёлек атлы чыкьгъанды, дейле,
Къзакъ бандитлени кьууаргъа,
Ала мурдар закон салгъан эдиле,
Халкъны игисин бууаргъа.

Татлыука, кьайры жъачып бараса,
Малкъарны ахчасын жыйдесенг?
Бу большевикле кьайдан чыкьдыла?
Элтип тенгизге кьуйдесенг?

Къара тенгизге кьуйгъан эсенг а,
Быланы урлукъгъа кьойгъанса.
Энди большевикле келмезлик сунуп,
Халкъны терисин сойгъанса.

Серебряков миннген алаша,
Калмыков кьууса, арыды,
Болшевикле келелле, деселе,
Халкъны жүреги жарыйды.

Большевикле келелле энди —
Кадетле кюню къарангы.
Сен кьайда букьдуруп бараса, мурдар,
Керохунг бла кьамангы?

Бизге къара кюн сен берлик эдинг,
Большевикле кирип келмесе.
Ананг бергенни тѣкгейенг, Татлыука,
Энди Малкъарны кѣрмесенг!

БОЛЬШЕВИК ТАУҚЪАНЫ ЖЫРЫ

Саулай Эресейде ѳртен жанады,
Жарлыла къаугъа ачалла.
Жер иелеге кыскынык киргенди,
Ала тау артына къачалла.

Чолакъ Мырзакъул телеграмма урады:
«Къарачай аскер берсин!» — деп.
Большевик аскер жетип келеди,
«Бай, бий да кюнюн кѣрсюн!» — деп.

Партизан болуп, чыкыгъанды, дейле,
Элни жарлысы, жалчысы.
Партизан отряд келеди, дейле,
Большевик Таукъан алчысы.

Баш ауруталла, къулакъ сасыталла
Ушжок атылгъан тауушла.
Шкуро аскерге тузакъ болалла
Партизанла — бизни тау жашла.

ТОГЪУЗ ЖАШ

Кюнубюз тие келеди
Ол бийиклеге, башлагъа.
Садакъа тилей эдиле
Аскерде айланган жашлагъа.

Садакъа тийишли казнады
Аскерде ашагъан малыбыз,
Бир кюн арада озмайды
Къайгылы болмай жаныбыз.

Биз минишип чыкыгъанек
Бирер арыкъ атлагъа.
Саламлашып чыкыгъанек
Ма Кѣнделенде къартлагъа.

Ма биз чабышып чыкыгъанек
Учкѣкен башы къапхакыгъа,
Бизни кюнубюз келгенди
Ол Хочуланы ахсакыгъа.

Эсендукдан чыкыгъанлай,
Ма биз киргенбиз балчыкыгъа,
Хапарыбызны ким айтыр.
Кенделенде Жанчыкыгъа?

Аскерчи жашла чыкыдыла
Сакълар ючюн эллерин,
Къазаллы жашда тапдыкъ
Юсюпню чепкен женглерин.

Юсюп къаргъанып кетгенди
Эки-юч кюнден къайтыргъа.
Къазаллы, сенден тилейбиз
Тюз хапарларын айтыргъа.

Биз минишип чыкыгъанбыз
Бирер арыкъ тайлагъа,
Бизни кюнубюз келгенди
Элде къалгъан байлагъа.

Тукъум юзюлюп барады,
Адам урлугъу жайылмай.
Биз бир акъыллы болсагъа
Кадет, большевик айырмай.

КОЛХОЗ ЖАШАУНУ ЮСЮНДЕН КЪУРАЛГЪАН ЖЫРЛА

МАЛЧЫЛА

Мени суюгеним иги малчыды,
Маллары семиз — бауунда.
Кюнню къызыуунда салкъынлыкъ болуп,
Жамычы болгъаем жауунда.

Мен сени кёрмей бир кюн къалсам да,
Тегерегиме къарайма.

Бююннгю кюнюмю, тамбла сунуп,
Бир кюнню экиге санайма.

Мен жолда барсам, алай барама
Сени излей кезлерим.
Баргъан жолумда аллымдан чыкъсанг,
Чыкъмай къалалла сёзлерим.

Мен эришпуге сени чакъырама,
Сюймеклик алгъанды кесими.
Ишимн алапат мен толтурама,
Санга бургъанлай эсими.

Къызла сюерин суйсегиз,
Сиз да болугъуз алчыла,
Комбайнёрчу, тракторчу
Неда колхозда малчыла.

КОЛХОЗЧУ КЪЫЗГЪА

Сени колхозда атынг чыгъады —
Ишинг бла алдаса,
Къыйын иш болса колхозда къайда,
Сен а суйгеним андаса.

Алай ишлегенинг бек къууандырад,
Мен да уа санга жетерме.
Къалайда къыйын иш болса да,
Кесим тилеп этерме.

Сен къаты ишлеп, ударник болуп,
Къалгъанлагъа юлгю бересе!
Эртте кетип ишге, бир да ашыкъмай,
Юйге бек артда келесе.

Эринчек болгъан — саудан ёледи,
Бурунгулула айтханлай.
Мен а сени алай аллыкъма,
Сен выставкадан къайтханлай.

Экибиз да бирге къаты ишлербиз,
Бир бирге ишде болуша.
Къуру биз угъай, битеу колхозубуз
Башхалагъа юлгю болурча.

ЖЫЙЫНДА АЙТЫУ

Бу уллу суудан ёталмайбыз,
Кёпюр салгъанбыз ётерге,
Юйге тансыкъ болгъанбыз,
Бригад къоймайды кетерге.

Гестенти сыртдан к̄арасанг,
К̄еп сенекле ойнайла.
Экинчи бригаданы жыйыны
Аллай лодурланы к̄оймайла.

Биз бир затны да излемейбиз,
Аллыбызда барды сатыбыз.
Биз колхозланы хорлайбыз,
«К̄ыалабековду» атыбыз.

К̄юз бичеи заман игиди,
К̄өгет да табабыз ашарг̄а.
Гестентиден ариу жер жок̄,
Хауасы тамашады жашарг̄а...

Бригадирибиз кетип барады,
Ол элден хапар алырг̄а.
Касилкачыларыбыз с̄з
бердиле
К̄юнден он гектар чалырг̄а.

Хайдаг̄ыыз, к̄ыызла, ой жашла,
Биз алдан-алг̄а барайык̄.
Хорлатмайык̄ халк̄лаг̄а —
К̄ызыл байрак̄ны алайык̄.

Председательге с̄з бергенбиз
Биз колхозланы озарг̄а.
Ичибизде лодурла бардыла,
Мытырланып, ишни бузарг̄а.

ЖАШЛА БЛА К̄ЫЗЛАНЫ БИР-БИРЛЕРИНЕ ЖЫРЛАРЫ

— Биз чалг̄ы чала турабыз, к̄ыызла,
Бармак̄лача тизилип.
Ызыбыздан алай женгил келигиз,
К̄өгюрчюнлеча, сюзюлюп.

— Жетижыллык̄ны беш жылны ичинде
Биз толтурург̄а излейбиз.
Алай эринип бизге к̄өрюнмегиз,
Биз аллай жашланы с̄юймейбиз.

— Сиз да эришигиз, биз да эриширбиз, к̄ыызла,
Сизден алг̄а барырг̄а.
Чалг̄ы чалыуда, гебен этиуде
К̄ызыл байрак̄ны алырг̄а.

— Сиз кызыл байракъ алсагъыз, жашла,
Биз выставкагъа барырбыз.
Хар не иште алгъа барып,
Махтау къагъытла алырбыз.

— Сиз выставкагъа барырсыз, кызыла,
Биз грамотала алырбыз.
Коммунист бригада атыбызгъа аталып,
Махтаулу болуп барырбыз.

— Сиз Мамайгъа эришигиз, жашла,
Биз Гаганованы жетербиз.
Жетижыллыккыны беш жылны ичинде
Ажымсыз толу этербиз.

— Жашла, кызыла, эгеч, къарнаш,
Коммунизмге барырбыз.
Колхоз ишледе, совхоз тюзледе
Биз къууанчладан толабыз.

БИРИНЧИ МАЙ

Жашла, кызыла Май байрамгъа
Кийинелле, о-ой.

Юйден къошха Май саламын
Иелле, о-ой.

Сабанланы тракторла
Къазадыла, о-ой.

Машинала урлукъланы
Саладыла, о-ой.

Бахчаланы тереклери
Чагъадыла, о-ой.

Чыранланы къар суулары
Терк агъалла, о-ой.

Сабан чыпчыкъ бараздадан
Секиреди, о-ой.

Тойгъан кукук ёхтем-ёхтем
Кекиреди, о-ой.

Къарылгъачла учадыла,
Май болгъанды, о-ой.

Тирликле чагъадыла,
Жай болгъанды, о-ой.

Къозуланы къуйрукълары —
Тегенеле, о-ой.

Бузоуланы усхарлары —
Бегенелей, о-ой.

Ийнеклени желинлери
Сютден толу, о-ой.

Бугъаланы боюнлары

Этден толу, о-ой.
Къурт-къумурсха тирилишип
Чабадыла, о-ой.
Туу байталла хора тайла
Табадыла, о-ой.
Къой сюрюуле, чапырылып,
Отлайдыла, о-ой.
Хора ажирле, къайырылып,
Атлайдыла, о-ой.
Къая ыранда маркъа улакъ
Макъырады, о-ой,
Бухар къозу аначыгъын
Чакъырады, о-ой.
Къыралыбызгъа сыйлы махтау
Биз этейик, о-ой.
Кели Майгъа къууанч бла
Биз жетейик, о-ой.

КОЛХОЗЧУ ҚЪЫЗ БЛА БРИГАДИРНИ ЖЫРЫ

— Чагаланы аллы башланганлы бери,
Бѐлюнмейин, чага этеме.
Трудоденлерими бери бер, бригадир,
Энди мен эрге кетеме.

— Алай кетерге боллукъ туююлдо,
Къачда сабанланы ормайын.
Трудоденлеринги берлик туююлма,
Атанга-ананга сормайын.

— Атама-анама сормай, бригадир,
Къуру да ишге сюресе.
Берген планынги эртте толтургъанма,
Битеу иш бойнума туююл эсе.

— Сен бу ишлени къоймасанг, къызчыкъ,
Алгъынча, ариу кѐрмезме.
Барыб'а сен къайры барлыкъса?
Санга ёгюз арба бермезме.

— Мени кибик тюз колхозникини
Аллах муратын берликди.
Агъач арбаны башынга ур, бригадир,
Легковой бла келликди.

— Сени кибик тюз колхозница
Ишни былай атып кетемиди?
Легковой бла, ах, келир кибик,
Районда къуллукъ этемиди?

— Мени киби́к тюз колхозница
Ишни былай атып кетемиди?
Районда кьуллукъ этген болмаса,
Легковой бла элтмеймиди?

— Қалған кызлагъа эшитдиресе, деп,
Мен анга кьоркзуп ёлеме.
Ант этдире эсенг, эрге тебиресегиз,
Теплеп кетерик кёреме.

— Керти айтаса, кетерге тебиресек,
Қарарыкъ тьююлбюз кишиге.
Сёзюнгю зыраф иймей, бригадир,
Башха мадар тап ишинге.

Трудоденлерими бери бер, бригадир,
Сен учётчикни келтирп.
Орам бла озсанг, ызынгдан кьарарма,
Терезе жабыуну кётюрюп.

— Мен учётчикге атлы ийгенме,
Жерсиз, жоенсиз, айылсыз.
Былай кызып кьалай кьалғанса?
Бек сейирликмиди хайырсыз?

— Бир ариу сёзле айтаса, бригадир,
Кетмезлик киби́к эсимден.
Кьалай болғанын кесинг ангыла,
Кёлюнг чыгъарыкъды кесингден.

— Мен учётчикни келтирп, кызчыкъ,
Трудоденлеринги береме.
Кьатхан кьауданнга от салған киби́к,
Кьабынып кьалған кёреме.

— Кёкге бийик чыгъып, кьарайла
Самолётла бла лётчикле.
Ыразы болугъуз, сау кьалыгъыз,
Бригадирле бла учётчикле.

ҚЪОЙЧУГЪА ЖЫР

Мени сьогеним кьойла кютеди,
Мен кьой кютгенни сьоеме.
Жолда тьубесе, бетим кьызара,
Сьоймеклик отда кьоеме.

Мен сьоеме да, сьойюп кьоеме,
Жанымдан артыкъ кёреме.

Жюрегим тарай, кёзлерим къарай,
Аллынга чыгып келеме.

Юй аллыбызда алма терекни
Майда чыгъады чирчиги.
Малладан келсе, бизге къайтыучед,
Эки кёзюмден бирчиги.

Къойланы къоюп, аскерге чыкъдынг,
Офицер кийим киерсе.
Къойнума салып жата турумма,
Сурат алдырып иерсе.

Ой, мени дуниям — къарангы дуния,
Менлей ким жашар тузакъда?
Жандан суйгеним чекни сакълайды,
Дальний Востокда — узакъда.

Сен тансыкъ болсанг, мудах болмачы,
Ударник болуп ишлерме.
Сен анда чекни жигер сакъласанг,
Мен мында колхозну кючлерме.

«Кёрююн кёрмей, эр кёрге кирмейд»,—
Такъыр этмезсе кёлюнгю.
Эрни эрлигин кыйынлыкъ сынайд,
Къурч сакъла Совет элинги.

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШНУ ЮСЮНДЕН ЖЫРЛА

АСКЕРЧИ ЖАШНЫ ЖЫРЫ

Ой, эрттенликде, сагъат сегизде
Мен машинагъа мингенме.
Суйген ахлула, сиз сау къалыгъыз,
Мен къазауатха киргенме.

Тюнене кюнде мен бир бой кёрдюм,
Жаратылгъанлы кёрмеген.
Ата журт Кавказ! Сени энтда кёрю
Бюгюн сермешде ёлмеген.

Мен кийиучю сары бухар бёркню
Энди кимле кие болурла?
Мени суююучю алакёзчюкню
Энди кимле сие болурла?

Тогъуз окъ тийип, жаралы болсам,
Мен окопамы сакъларма.
Къан тамырларым суууп къалгъынчы,
Къанлы душманны окъларма.

Душмандан учхан окъла, жауунлай,
Кёз ачдырмайын келелле.
Эки от боран бирге чулгъанса,
Саулайын полкла ёлелле.

Къыйынлыкъ келсе, жигитлик керек,
Ешюнню кючлю бурурбуз.
Душманнга къаршы эрлик керекди,
Бир урса, эки урурбуз.

Кючлю жау келсе, болмайд къоркъмай да,
«Къоркъмагъан батыр болмайды».
Жауну аллында къоркъуп сирелсенг,
Башыггы сылап къоймайды.

Мени суйгеним, унутуп къойма,
Ол окопда ёлдю, деп.
Айтхан сёзюнгю жалгъан этмезсе,
Энди ол келлик туююлд, деп.

Биз урушабыз эркинлик ючюн,
Аны ючюн жан да берирбиз.
Душманны хорлап, къайтып барсам,
Къууанч къол тутуп кёрюрбюз!

БЕШ ТАУЛУ ЖАШ

Бир да къара туман а басыб'а келеди да
Украин тюзню къырына.
Тынгыларгъа суйген, келиб'а, тынгылагъыз
Беш да таулу жашны жырына.

Украин тюзле ма аллай тюзледиле,
Эки къыйыры кёрюнмей.

Тамам жети айны уруш этген эдик,
Кече, юньюбюз да бѐлюнмей.

Биз, таулу жашла, кѐп да тьюйюл эдик,
Беш да тау элден — бешеулен.
Эрча сермешинде ючюбюз ѐлгенед,
Саулай кьалгъан эди экеулен.

Юсюнге душман кьанлы ѐлюмню атса,
Ёлюм да болад урушда.
Ёлгенни асырай, кьалгъанла сермеше,
Ма, хорлау алырбыз согъушда.

«Эр элде туады, деу тюзде ёледи,
Ёз халкы ючюн кюреше».
Келген душманига кьурч кѐкюрекни салсанг,
Кьачады, абына, сюрюше.

Урушха келгенек кьызгъан жүрек бла
Жаудан жау кьанны алыргъа.
Сиз, Кавказ таула, ёхтем, батыр туругъуз,
Биз жауну хорлаб'а барыргъа!

АСКЕРЧИНИ ЖЫРЫ

Биринчи юйюм — мени Ата журтум,
Сени сакъларгъа кетейим.
Машинада бара, фронтха жетгинчи,
Санга бир жырны этейим.

Ата Журт ючюн урушха кирип,
Топлагъа отла салырбыз.
Фашистле кьачып, биз аланы сюрюп,
Берлинге дери барырбыз.

Биз жигит болуп, Журтну сакъласакъ,
Ол ит фашистле кирмезле.
Къартны, сабийни эмда онгсузну
Ала жукъусун бѐлмезле.

Жерибизге кирген кьанлы жауланы
Энди жүреклерин жарабыз.
Гранатланы ёшюньюбюзге байлап,
Танклагъа кьаршчы барабыз.

Совет танкла западха баралла,
Ала жерни, кѐкню кьаралтып.
Коммунизмге биз жол салабыз,
Кьан ичген губулану кьоратып.

Кьутургъан бѣрюча улусун Гитлер,
Ол уясындан кеталмай.
Жан берир кеси да бизни кьолубуздан
Ол, муратына жеталмай.

Кьутургъан бѣрюню изгилдик этдик
Ол терен ташлы уядан.
Энди кишини кьабып, ауруун жукьдурмасын деп,
Аны тас этдик дуниядан.

Машинада этген жырымы
Энди жашауумда кѣреме.
Уруш бошалды, ма биз хорладыкъ,
Анам, кьууанч хапар береме.

Сюйген жырымы жырлайма, тенгле,
Сюйген танкама олтуруп.
Барлыкьма, анам, мен ёшюнюмю
Сыйлы орденледен толтуруп.

Ата Журтуму жауладан сакълап,
Кьууанчым бла келеме.
Ичейим сени сууунгдан, Кьобан,
Мен тансыкъ болуп ёлеме.

ГЕРОЙ БОЛУП КЪАЙТИ

Мени кьолумда кьол жаулугьум,
Бууунума салып жашырдым.
Жанымдан эсе сюйген наньымы
Мен кьазауатха ашырдым.

Сен кьазауатха кетип бараса,
Эсенлик бла айланнькъ!
Тенглеринги арасында, наным,
Биринчи болуп сайланнькъ.

Адресинги бери жаз, наным,
Сен баргъан жерге кетерме.
Сени биргенге ол жаула бла
Мен да кьазауат этерме.

Сени биргенге мен да барайым,
Жара байларгъа жарарма.
Жауну аллына мен сени салып,
Ызынгдан кьалай кьарарма?

Сени биргенге мен да барайым,
Сени биргенгден кьалмайым.

Мени да ала барсанг а, наным,
Жюрегиме ауруу салмайын.

Мени бармагъымда жюзюгюм,
Аны бармагъымдан алмагъыз.
Наным келип, ёлюмю кёргюнчю,
Мени къабыргъа салмагъыз.

Наным келип, ёлюмю кёрсе,
Не ауруу болгъанын билдирир.
Мени къабырыма къанга салмагъыз,
Сюймеклигими оту кюйдюрюр.

Менден кыйынлы бир къыз ёсген болмаз
Да мен жашагъан элдеде.
Жер жарылып, кюйюп турады
Мен жилип къопхан жерледе.

Жерге къапланып жилисам, тенгле,
Жилигъан жерим жар болад.
Мени жилимугъум сууукъ суугъа тюссе,
Ол анда къайнап, пар болад.

Къалай кетейим, къайры кетейим,
Къайда кечинмек этейим?
Наным тургъан жерде от жанады, дейле,
Мен жилимайын не этейим?

Сен баргъан жерни кючю кёп болсун,
Жау киралмазча къатынга.
Родинаңгы сакъла, ой, иги жаш,
Герой атарла атынга.

Сени геройлугъунг белгили болсун,
Эшитилип Кавказ таулагъа.
Кремльге элтип, берсинле
Ленинни орденин саугъагъа.

Жюз фашист танка бир кюн ууалсын
Мени нанымы кючюнден.
Биринчи герой сен болуп чыккъгъын
Сау Къарачайны ичинден!

АСКЕРЧИНИ АНГЫ

Ой, халал тенгим, багъалы тенгим,
Антлы болгъанбыз экибиз.
Бир заманда эсингден кетмесин
Присягада сёзюбюз.

Биз присяганы принимать этгенбиз
Ушкочну кьолгъа алгъанлай.
Биз артха турмай а барлыкъбыз
Кавказгъа, приказ болгъанлай.

Жанымдагъы жара байлаула,
Жаралы болсам, байларса.
Жауну жолундан мен ёлюп кетсем,
Къанымы жаугъа къоймазса.

Мен пулемётну къаты атарма,
Сен ленталарын берирсе.
Жаным сау болуп, артха турмазма,
Сен да биргеме келирсе.

Биз къарындашланы пленден чыгъарып,
Жауланы ары саллыкъбыз.
Ноябрьде приказ боллукъду —
Кавказны ызына аллыкъбыз.

Аллах башыбызда, Жуков бизни бла,
Этген муратлагъа жетербиз.
Бир солдатыбызны орнуна биз
Фашистлени гунч этербиз.

СЮЙМЕКЛИК ЖЫРЛА БЛА ИЙНАРЛА

АКЪТАМАҚЪ

Беш жылымда бешикте,
Он жылымда жыйыннга,
Эй, онбешинчи жылымда, дейме,
Тюбедим суйген да къыйыннга

Къаялада жуу-жуу жумарукъ,
Кёкледе жулдуз учханлай.
Эй, къалай суйгенем мен сени, ариу,
Ауузунгдан сёзюнг чыкъгъанлай?

Быкылы тауда уа минг кийик,
Жюрюр жолларың сакълайма.
Эй, тау элени къармап айландым —
Мен сенден ариу тапмайма.

Ырымжыны жилиги
Жаз башында бишгенди.
Эй, атха илиннген кюнюмден башлап,
Сени къайгыың манга да тюшгенди.

Бездиргенде наз терекле,
Жел урса, женгил къалтырай.
Эй, сен тийрегизден чыгып тебиресенг,
Кюн чыкъгъан киби да жылтырай.

Суу бойнуну таллары,
Чапыракъ учунда баллары.
Эй, суу къамишден сыйдамды сюеги,
Ийген алтынданды санлары.

Суу бойнуну тереклери,
Жел бла келмейд эблери.
Эй, сени манга къызгъандыла
Хоншуларыгъызны кеплери.

Мин, Акътамагъым, файтоннга, дейме,
Сен къобуз согъа, чайкъала.
Эй, мен да барырма сени сол жаныңда,
Селешгенинге жууап да къайтара.

Мин, Акътамагъым, файтоннга, дейме,
Хамут салгъанма тор атха.
Эй, жаз иссиде безгек болурса,
Алып кетейим наратха.

Бийти чибин кенг кетер,
Къанатын жайып, бал этер.
Эй, ажал имбашында, умут тау башында.
Этген муратына да ким жетер?

Кел, Акътамакъ, учайыкъ,
Биз айгъа салам берирге.
Эй, сен минчакъ инжи, мен базар кюзгю,
Базардан ойнай да келирге.

Таулагъа тогъай салмасам,
Тюзде файтон бла бармасам,
Эй, жерде обурла ашайла сени,
Хауада межам салмасам.

Батдыланы бёрю къаранчха,
Гапбушлада салымча.
Эй, менден къалсанг, къалып кетериксе,
Ой, кюн кюйдюрген да сабанча.

Сени бир тюрсюнюнг — жаз жилик,
Бир тюрсюнюнг — акъ къаймакъ.
Эй, манга жюрек ауруу бергенди
Учхан кёз, ариу Акътамакъ.

Къызыл къала, акъ къала,
Тенгизде баппуш чайкъала.
Эй, сен ариулукъгъа тартып ёч алсанг,
Мен да жигитликге да махтана.

Атынгы айтып, атыма минсем,
Чапхан болады жоргъасы.
Эй, биз экибизге заран болгъанны
Да къара шайтан къаргъасын.

ТАУКЪАН

Мени суюгеним Таукъан болгъанды,
Тау кийиклени мараучу.
Сени таныгъанлы, кесим болгъанма
Келлик жолунга къараучу.

Ол уллу ёзеннге кюн тиймейд, Таукъан,
Мен кюн тийгеннге барлыкъма.
Ала эсенг а, алчы, ой, Таукъан,
Ишими кенгнге саллыкъма.

Ишими кенгнге мен салсам, Таукъан,
Ой, ким жюрютюр жууабын.
Эки суюгенинге себеп болгъанны
Айтып айтмайла сууабын.

Ой, Таукъан таугъа кетгенди, кызыла,
Тау кийиклени мараргъа.
Келигиз, кызыла, бирден барайыкъ,
Таукъанны аллына къараргъа.

Ол суу бойнунда сюлесин, Таукъан,
Къаягъа къалай ёрлесин?
Экибиз суюгенден не пайда, Таукъан,
Ой, атанг-анант тилесин.

Ой, кълумдагъы кълумгъаным, анам,
Кълумдан сууундан толмайды.

Ичги сёзюмю айтыргъа, къызла,
Таукъаным мында болмайды.

Таукъанынг, дейле, къоймайла мени
Таулада хауле уланнга.
Таукъанны бели ушайды, амма,
Тюзде айланган жилиннга.

Жангы ишленген мени юлерим,
Тюбю — къанга, башы — мияла.
Таукъандан къуру къалгъанма, къызла,
Сюйгенимд дерге уяла.

Гара бойнунда юлеринг, Таукъан,
Аланы башы къанжалды.
Мен адамладан нек ийменеме,
Таукъан кёпледен мажалды.

Эки суйгеннге заран болуучу
«Къара жин» кирди арагъа.
Орус докторла келин къарайла,
Жюрекде кюйген жарагъа.

Алыннга чыгъып къарайма, Таукъан,
Ол сен жюрюуючу жоллагъа.
Экибиз бирге тюшюп къалгъыек
Агъачда терен къоллагъа.

АЙЖАЯКЪ

Айжаягъым, мени сейир ариуум,
Санга уа къайнайды мени сарыуум,
Къарт болсам да, къарыр санга къарыуум,
Орада радарада, радара.

Башлап айтайым алгъа башындан,
Сюйюп а тебирегенем къашындан,
Акъылым а кетди мени башымдан,
Сени амалтын хауле болдум къошумдан.

Кёзлеринг кёзюр ойнайла, маржа,
Сёзлеринг а жюрек байлайла,
Айжаякъны эшиги жабылсын,
Аллай ариуланы кёпле сайлайла.

Ой, къап-къарады сени къашларынг,
Жибек аркъан кишикди чачларынг,
Антым, мени бир да эсимде болмайын,
Бек алгъа кесинг башладынг, ой-ой.

— Баш азыуунга сени къарайма, тейри,
Жангыздан сора сени тишинг жокъ.
Заманы озгъан, энди къарт гяуур,
Ариу къызла бла бир да ишинг жокъ.

Ой, Голалада ариу мёлекле,
Алада уа болур балли терекле.
Ала жаз башында чиммакъ чагъалла,
Бишип, къачда тюплерине агъалла.

Ой, сени кибики тул къатынланы
Мени кибики тишсиз къартла табалла.
Сен гишлериме бир да къарама,
Замансыз, чакъсыз ала агъалла.

Ол башындагы чилле жаулугъунг
Ариу жарашады сени бойнунга.
Мен сукъланама, ёлеме, маржа.
Мамукъдан да жумушакъ кьойнунга.

Ой, сыртдан аууп баралла, дейди,
Контор жылкыыланы аллары,
Акъ кюмюшге къара сауут салгъанлай,
Айжаякыны кыргыи санлары.

Мен ат жерими салгъанма ариу,
Жылкыылада сары тарпаннга.
Мен уллу тор атымы берликме,
Айжаякыны манга тапхаинга.

Биз бюгюн урум халкъда жашайбыз.
Туз бла ётмекни ашайбыз.
Жюр, Айжаяк, Тебердиге кетейик!
Биз Тебердиде жашарбыз.

Орус печи бла ариу юй салып,
Биз Тебердиде жашарбыз.
Эшикни артындан чюй салып,
Кюн ортагъа дери жатарбыз.

Ой, сен юйюнгден тас болгъа эдинг,
Къарт ананг излеп, сени тапмазлай,
Ой, сени кенг арбазынг тар болсун,
Атлыла ойнап сора чапмазлай.

Ой, кёкню къалын булуту, маржа,
Ол да къара жерни жабыуу.
Ой, игисагъан, бирге болгъаед
Эки суйгенни жазыуу.

Мен кёкге басхыч салгъанма, алан,
Булутланы кенпиге чачаргъа.
Аллах эки къанат бергеед манга,
Айжаякъ, сени алып къачаргъа.

Ой, жылкъылада да алай тор ажир,
Ол башын ариу салат тузакъгъа.
Ишибиз къысха келгенед, алан,
Жууукъла иелле узакъгъа.

Ой, тузакъды, дейле, антым, кьоймайла.
Мени кьолумдагъы кьурукъгъа.
Айжаякъны сьоймэй а мен не этейим,
Ол юренир ариу кьылыкъгъа.

Ой, жылкъыда болур акъ байтал,
Акътабан ариу алай тай этер.
Айжаякъны эшиги уа шау болсун,
Эки да жарлыны ол а бай этер.

Айжаякъны жилин ала жаулугъу
Сейир ариу жарашады бойнуна.
Ай игисагъан, тьошюп къалгъаем
Мамукъдан жумушакъ кьойнуна.

Айжаякъны кьардан акъ бойну бар,
Мамукъдан жумушакъ кьойну бар.
Айжаягъым, мени сейир ариуум,
Санга уа кьайнайды мени сарыуум.

Айжаякъны жилин ала ботасы,
Келин болуп, юй тёрюндон тохтасын,
Экибизге неких жазгъаед, маржа,
Ахмат эфендинн сохтасы.

Ой, жылтырайды, жанады, маржа,
Стол юсюнде ариу чин аякъ.
Сени тынчайтмайды, ой кьоймайды
Багъыр улу Къасбот аман кюлаякъ.

КУЛИНА

Сенден ариу кёрмедим
Мен жюриген журтлада,
Санга ушатып, тансыкълайма
Гокка хансланы сыртлада.

Кёзлеринг кёзюр ойнайла,
Сёзлеринг жүрек байлалла.

Ариуну юю кьурусун,
Ариуну кёпле сайлайла.

Къашларынгы кьарасы,
Кёзлеринги аласы.
Сени тапхан жаннет тапсын...
Ариу Кулинаны анасы.

Кулина эте, Кулина эте,
Къарангы болгъанды дуниям.
Сен эсиме тюшгенде,
Къолумдан тюшдю китабым.

Аягъындагъы чурукъла,
Чурукъларынгы баулары.
Сени суйгенли эрип къалгъанды
Мени жюрек жауларым.

Башынга кысхан жаулугъунг,
Аны чачакълары салынган.
Суймегенлей суйдюре эсенг,
Сени кюнюнг алынган.

Юсюнге кийген жыйрыгъынг
Къандан эсе кызылды.
Алгъын бир суйгеним бар эди,
Сени ючюн энди бузулду.

Аягъында чурукъларынг
Жыр-жыр эте, жырылдай,
Кел, ариуум, алып кетейим,
Анала къалсынла гырылдай.

Къаяда къаплан жатханлай,
Къамагъа бичакъ такъгъанлай,
Къадарынг болса, келирсе,
Жалан аякъ, чапханлай.

Кел, ариуум, кел, ариуум,
Чилле жаулукъну жибеге.
Келсенг, алып кетерем,
Алтын тауукъну жюжеге.

Юйюбюз аллында уллу таш,
Ол ортасындан бёлюнсюн.
Жанынгдан суйген пальтонунг
Бизни юйде кёрюнсюн.

Кел, кел, ариуум, кел, кел, ариуум,
Хамут салгъанма сары атха,

Бу жай иссиде безгек болурса,
Алып кетейим наратха.

Келесе, кетесе, Кулина,
Бизни юйге да келсенг а!
Келмезлигингден тюнголгенме,
Письмоларымы берсенг а.

Мен сени суйгенли, сенден кӛргенме
Эки кӛагъыт олтанлыкъ.
Анам билгенди, унамайды.
Письмоларымы берчи, сау кӛаллыкъ...

СЕНИ АРИУЛУГЪУНГ УШАЙДЫ

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Тийген кюнюме, жарытып.
Бетинги нюрю кюннге эришеди,
Аныча, кесин танытып.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Мартда чыгъыучу жанкӛозгъа.
Жашиллик хорлап, жашауну онглап,
Жерге нюр салгъан а жазгъа.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кече чыгъыучу толу айгъа.
Кегетле бише, сабанла жете,
Зауукъдан толгъан кек жайгъа.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кекде жаныучу жулдузгъа.
Сууда жашаучу, андан чыгъыучу
Ол жылтырауукъ кӛундузгъа.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кӛобанда ала чабакгъа.
Кез кӛаматыучу жети бояулу
Нюрлю жанкӛылыч таякгъа.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кекбоюн акъ кегюрчюннге.
Бетинги акълыгъы бир бек ушайды
Билезиклик акъ юннге.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Акъ чакгъан балли терекге.
Ауузунгдан чыкгъан ариу сӛзлеринг,
Балча, жагъылалла жюрекге.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кёк садда чакъгъан хансчыкъгъа.
Чемер суратчы кёл ашап салгъан
Суратда ариу жанчыкъгъа.

ЖАНКЪОЗУМ

Ышара, кюле келеди ариу,
Бети тюрленген дарийча.
Кёгет жулдузум жүрек жапсарад,
Бир юйде жангыз сабийча.

Энди дуниядан умутум жокъду,
Мени жашауум кетгенди.
Жаз майда чакъгъан терек гюллеча,
Къуруп заманы жетгенди.

Къалай замансыз унутуп къойдунг,
Кёз кирпич къысып ачханча,
Жаз башы жанкъоз суйюнюп, чыгъып,
Дагъыда къуруп къалгъанча.

Таула къуршалап мени терт жанымы,
Барыр жерими билмейме.
Жанымдан да бек суйгеними,
Кюсеп, тёзалмай, излейме.

Ёксюзлей къалгъан кийик улакъча,
Тау арасында къалгъанма.
Къуш буюкъдургъан тауукъ балача,
Ёлюм сагъышны алгъанма.

Суймеклик ауруу этинге сингсе,
Къан жүрюмейди санлада.
Менден да жазыкъ болурму, анам,
Аллах жаратхан жанлада?

СЕНИ УНУТМАЙМА

Мени жүрегимден бир да кетмейсе,
Кёпле сени суйген сунама,
Сенсиз жашауум мутхуз кёрюнед,
Унутмайма, суйгенлей турама.

Тюз да къарамынг сени уа ушайды
Кесинлей битген назыгъа.
Дагъыда къарамынг сени ушайды
Салкъын а Кавказны жазына.

Сени кѣргенлей тургъаным а болады
Кюнню таякълары тийгенча,
Къайда болсам да, сени унутмайма,
Къатымдан кетмей тургъанча.

Бир да сенден ариу жан болмаз, дейме,
Ол мен жюриген жерледе,
Кимни да суйгени алай кѣрюнеди,
Емюрден кетмезсе кѣлюмден.

Кѣк кѣгюрчюннге ушатырем сени,
Кенг хауада учуп барырча.
Алтындан сынжыр тагъарыкъта анга,
Узакъдан кѣрсем — танырча.

Къайда жюриюсем да, биргемесе, ариуум,
Таймайын жюриюсе кѣлюмде.
Сенлей ариула туумазлыкъ сунама
Ол мен жашагъан элимде.

СЮЙМЕКЛИК ЖЫР

Къалайлада отлай болурла,
Мени къоюп, эннген малларым?
Суйгеним эрге кетгенди, дейдиле,
Къырылып тюшдюле санларым.

Къырылып тюшген мени санларым,
Тирелалмам энди ёрге.
Ол баргъанынгдан терк айырылгъын,
Салсынла сени да тар кѣрге.

Жазыуум санга болмаса, гяуур,
Не да сынамазем, билмезем,
Ол кече алайда мен болсам эди,
Жан алдырмайын бермезем.

Ол кече алайда мен болсам эди,
Эшикни сакълап туурем,
Сени элтгенни, тобады, тапсам,
Тюз да жюриегине урурем.

Ол кече алайда мен болгъанлыкъгъа,
Эшигинги сакълап а турмазем,
Айтхан алай этсем да, гяуур,
Сени ючюн кишини да урмазем.

Сен жамауатны саулай алдадынг,
Акъ болгъанды, деп, сакъалым,

Менден иги жашха бармагъанынгы
Эшите туруучу эдим хапарын.

Бойнунга салып жатарем, ариу,
Билегим бла да кьолуму,
Баргъан а этгенсе, терк айырылгъын!
Ол менден иги да болурму?

Ариуум, сени бир кёрюр ючюн,
Орамгъа чыгъып а сакълаучем.
«Нек тураса?» — деген адамгъа
Айтыргъа жууап тапмаучем.

Ариуум, сени мен кёрюр ючюн,
Орамгъа чыгъып а сакъласам,
Адамла манга не айта болурла,
Айтыргъа жууап а тапмасам?

Бойнунга салып а жатарем, ариуум,
Билегим бла да кьолуму.
Аны ариулугъу, алгъын нюрю
Онгмагъанлай тура болурму?

Дуня кырылгъан той болса, ариуум,
Тийреде тойлагъа бармазем.
Тогъуз кьозлагъан къатын болсанг да,
Сенден башханы алмазем.

Сени хапарынгы эшитир ючюн,
Салып Петербурхха барырем.
Тогъуз кьозлагъан къатын болсанг да,
Дагъыда тапсам, алырем.

* * *

Сюймеклигими мен да айтайым,
Сен да акъылынгы жашырма,
Мени сюйген наным, балачыкъ,
Кюнюнго зыраф ашырма.

Андан сора мадар жокъ эсе,
Жанымы жоюп кетейим,
Туура къарындашым, таша сюйгеним,
Мен санга не амал этейим?

Къонгуроу таууш этеди
Миннген атынгы наллары,
Хар бир затха да бирча ушайды
Ариу нанымы санлары.

Сени миннген тор атынг,
Аны кзулакълары жумула.
Сен бизни юйге квачан келликсе,
Киеучюк болуп, кзубула?

Кёкден жерге жауун жаумайды,
Тауланы башы кваралмай.
Кызла жашлагъа хапар этмейле,
Жюреклеринден жаратмай.

Хуржунумда базар кёгетим,
Тюздю мени санга ниетим,
Ахырат деген — бош затды,
Сенсе — дунияда жаннетим.

Бахчалада балли терекле
Кватына барсам, бал чыгъа,
Мен сени кёрсем, муркку этеме,
Сен да мени кёрсенг, ашыгъа.

Айлана кетип, жюрюй кетип,
Тутханма кёксюл кёгюрчюн.
Кванатчыкъларын кесим кбыркъырма,
Иерик туююлме, ёлгюнчю.

Мен тереземи ачып жатама
Айны жарыгъын кёрюрге,
Алтын шынжыр асырап турама,
Ариуум, санга берирге.

Мен тереземи ачып жатама
Айны жарыгъын кёрюр ючюн.
Атамы-анамы харам этерме,
Ой, наным, бала, сени ючюн.

Юйюмю аллына чыггып кварасам —
Бийик тауланы башыча,
Биз экибиз да сейир ушайбыз
Тирменни эки ташыча.

Башынгдагъы квара чачынг
Алтын окъаны бургъанлай,
Ийнар айтханлай, мен суюдюм сени,
Кватымдан кетмей тургъанлай.

Сен да термиле, мен да термиле,
Кёп заманыбыз озмасын.
Биз экибизге заран болгъаннга,
Аллах жазуу жазмасын.

Белингдеги кюмюш кяма
Ариу ушайды белинге.
Лакъырда этип, кьаты сёз айтсам,
Тиймесин сени кёлюнге.

Сенден суюгеним мени бир да жокъду,
Битеу дунияда сен жаша.
Кёп кюнлени кёрмей кяалама,
Сенден уялып, не кьача.

ЭРТТЕНЛИКДЕ БИР ХАПАР ЭШИТГЕНМЕ

Эрттенликде бир хапар эшитгенме,
Тёшегимден ёрге тургъанлай.
Хар саным бирча сынтыл а болгъанды,
Къарныма кяма ургъанлай.

Эрттенликде кетиб'а барама,
Хар жолукъгъанны урлукъча.
Алай болмаз хапар эшитгенме, тенглерим,
Жарсыуум жылгъа боллукъча.

Эрттенликде кетиб'а барама,
Мен сууукъ аяз урдуруп.
Жанымдан суюгеними алыб'а кетдиле,
Къарнымы кьаты бурдуруп.

Э-эй, Аллах, не этейим, жамауат,
Ой, кяалай ары кетейим?
Мен суюгеними кёрмей оздургъанма,
Ёлю жукъусу этейим!

Энди мени ючюн дуния бузулсун,
Тауладан ташла тёнгереп.
Бу аман а дунияда кяалай жашарыкьма,
Суюгеним менден ёнгелеп?

Жерлени башын суу алсын энди:
Мен терен жерге кёмюлдюм.
Жашагъан дуниям экими боллукъду?
Суюгеним, не аман термилдим.

Жандыргъанлай тутугъуз, эгечлерим,
Ол отоууму пинарын.
Сагъышланмай а бир бек суюген эдим,
Да нек билмеем кыйнарын?

Экибиз этген ишлерибиз —
Элlege газет урулсун.

Кёкле, жерле да бери айланып,
Башы тюрбюне бурулсун!

Сёзюнг чапыракъдан ётмесин, гяуур,
Хар къайгы юсюнгден кетмесин!
Жаратхан бир Аллах, тилеб'а айтама —
Жастыкъ тынчлыкълы этмесин!

Сен къуралмагъын, онгмагъын, гяуур,
Оу, жер башына къонмагъын!
Жаратхан Аллах, тилеб'а айтама —
Улан тынчлыкълы болмагъын!

Ары кетеригин алгъадан а билсем,
Оу, эшигинде турурем.
Эй, аны алгъан жашны танысам,
Ай, жүрегинден урурем!

Аны ызына къызгъанмаз эдим
Къолумдан келген малымы,
Аны да ётюрюк мен айта эсем,
Къойнунда алайым жанымы.

Термилип ёле уа турама энди,
Ол сюйгеними бир келтир!
Жаратхан Аллах, сенден а тилейме:
Ой, термилтмейин, терк ёлтюр!

ЖЮРЕК ЖАУУМУ СЕН ДА АШАЙСА

Сары дарий мени кёлегим,
Ой, саргъалады билегим.
Жашлай, сабийлей, сюймеклик алып,
Жарылып къалады жүрегим.

Къумгъан сууну кётюралмайды,
Талгъан этеди билегим.
Ой, жаннган отха сууну къуйгъанлай,
Салкъын болады жүрегим.

Ма санга жазгъан мени письмоларым,
Терезе башы къангада.
Ах, манга берген, ой, сюймеклигин
Уллу Аллах берсин санга да.

Санга да жазгъан письмоларыма,
Кесингден башха къарамаз.
Кёзден кетген кёлден кетеди да,
Унутуп къойсанг жарамаз.

Айлана кетип да, жюриой кетип,
Тутханма кёксюл кёгюрчюн.
Къанатчыкъларын кесим къыркъырма,
Иерик тюйюлме, ёлгюнчю.

Суугъа кирсем — ала чабакъма,
Да андан чыкъсам — балыкъма.
Жарылсынла, ёлюп къалсынла,
Мен суйгеними аллыкъма.

Къанатлы болуп, учуп келип,
Юйюнгю аллына къоннганма.
Кёзюме къарап кюле турмачы,
Адам болмазлыкъ болгъанма.

Къанатлы болуп, учуп чыкъгъыем,
Сени туурангдан къарарча.
Да уллу Аллах бир мадар этгиед,
Мени журегиме жарарча.

Кёкде баргъан къара къанатлы,
Ол къанатларын къакъгъынчы
Аллынга къарап, кёзлерим ау болду,
Къанатынга къагъыт такъгъынчы.

Белингдеги сени кямарынг,
Ариу жарашад белинге.
Кёзюнге къарап кюле турмасам,
Не келе болур кёлюнге?

Белингдеги кюмюш кямарынг.
Белинги ариу къуршайды.
Кёзбау сёзлеге устаса ансы,
Акъылынг башхагъа ушайды.

Тюлкю чыкъды мени аллымдан,
Ой, тюгю кызыл къанындан,
Сен ариучукъну алып кетерем,
Дуния ырысхы малындан.

Кёкюрегингде сени тюймелеринг,
Алтынга ушайды формасы.
Кёлю бла суйген а, кызычыкъ,
Атагъа, анагъа сормасын.

Кёкюрегингде дагъыда тюймеле,
Тёбен жанлары тыйынды.
Суймекликни несин айтасыз,
Ой, жан дармандан къыйынды.

Белиндеги сени кымарынг,
Ой, жылтырайды, жанады,
Сюймеклик ийнар айтхан заманда,
Сабий жүрегим кыанады.

Кюнүбюз, тийип, алай келеди,
Юйүбюз аллы ёзеннге,
Сейир-аламат этеме, жашла,
Сюйгени болуп тезгеннге.

Сен да сие эсенг, мен да сюеме,
Кел айырайыкь даууму.
Къара да къашчыкь, акъ да мангылай,
Ашайса жүрек жаууму.

Жүрек жаууму сен да ашайса,
Ой, ууакъ-ууакъ ышара,
Къаллай ариудан къалып къалгъанма,
Ой, гяуур, санга ышана.

Юсюндеги сени кёлегинг,
Билине турады билегинг.
Быллай бир мени термилтген —
Ташданды сени жүрегинг.

Таш болса да, эки жарылыред.
Къарла да къалмай эриген.
Жашлай, сабийлей сюймеклик салып,
Сау санларымы кемирген.

Ал жаныбзыда бийик къаяла,
Къаяда кийик жатмайды,
Бек насыплыны баласы болмаса,
Сюйгенин киши тапмайды.

Къайдан таныдым, къайдан сюйгенем?
Аллах муратынгы бермезлик!
Эки кёзчюгюнг бирден къармалып,
Ашагъан ашынгы кёрмезлик.

Санга къарай, къакъмагъанлайын,
Мени эки кёзюм толгъунчу,
Сен эрге барсанг, мен къатын алмам,
Сени сабийлеринг болгъунчу.

ТАУЛАНЫ БАШЫ

Тауланы башы жау болса,
Мен, жилин болуп, ётерем.
Наныгъымдан хапар айтханнга
Жанымдан юлюш ётерем.

Тауланы башы тау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз.
Къылыч жарала сау болсала да,
Сюймеклик жара сау болмаз.

Бай, бай эте, бай, бай эте,
Бай жарлыгъа не беред?
Башында акъыл болмаса,
Дуния малындан не келед?

Жашла, суугъа кире турмагъыз.
Терен туююлдо, сайды, деп.
Къызла, къуллагъа бара турмагъыз,
Малы барды, байды деп.

Келигиз, къызла, барайыкъ
Жоллары къыйын Бахсаннга.
Наныкаймдан къаллыкъ туююлме.
Бойнумдан ёрге асханнга.

Бара тургъанлай, бир тюлкю чыкъды,
Тюгю къызылды къанындан.
Наныкайымы сайлап алгъанма
Битеу дунияны малындан.

Къанат таууш келеди,
Бойну бурулгъан кёгюрчюн.
Атамы, анамы харам этгенме,
Наныкайчыгъым, сени ючюн.

Туурамдан къарап тураса,
Къаядан суугъа салынсам.
Зыйнадан туугъан зыйна болайым,
Андан кёп санга жалынсам.

Сени жүрегинг алайды,
Мени жүрегим былайды.
Этингден кесип, туз сепген кибик,
Сюймеклик деген алайды.

Юйюнгю аллында уллу суу,
Чайпалып, бери урады.
«Жарыла эсенг, бузулчу»,— деп
Кёз туурамда турады.

Кёкде баргъан сары саз,
Жерде баргъан сары къаз.
Сыйлы Аллах, сенден тилейме
Ол ариукёзню манга жаз.

Башындагы мухар бёркюнг,
Сени манга танытхан.
Сенден ариу кёрмегенме,
Кечени, кюнлени жарытхан.

Къайын чыбыкъдан кёреме
Бизни маллаы чалманы.
Биреу суйюп, биреу суймесе,
Къаллайды муну дарманы?

Къарап турсам — тоймайма
Этегингден, женгингден.
Къалай тюрлю айырылгъан эдинг
Кесинг суйюучю тенгингден?

Бир терекде беш алма,
Санасам, алты болад.
Сени кёрмей бир кюн къалсам,
Акъылым жарты болад.

Бармагъымда жюзюгюм,
Алтыны кёпдю кюмюшден.
Сени бир кёргенни сайлар эдим,
Жаннетден жетген юлюшден.

Бууунумда сагъатымы
Кеси кёзюмден алырса.
Ёлген кюнюмде, келип, наным,
Къабырыма кесинг салырса.

Къолумдагы мени жюзюгюм,
Ысхатыма берирсе.
Жанымдан суйген тенглерими
Кеси кёзюмден кёрюрсе.

Дуняя малы дуняяда
Мен дуняягъа къарамам.
Сен болмагъан дуняямы
Мен дуняягъа санамам.

Кече, кюн да тохтамай,
Санга хапар жазама.
Сен билмейсе, нанчыгъым,
Сени ючюн азама.

Жаратылмагъан жюрюмез,
Жюрюмеген абынмаз.
Сени менден бек суйген,
Излесенг да, табылмаз.

Ой, ой, аланла, ой, ой, аланла,
Акъды мени кийгеним.
Къызчыкъ кибик, къубула тургъан
Ариу нанымды суйгеним.

Юйюнгю аллында акъ тауукъ,
Айлана келип къуш алсын.
Сени жауунгу суйгени болуп,
Атагъа, анагъа ышансын.

Атагъа, анагъа ышансанг,
Дуния малына сатарла.
Дуния малын къабыл кёрселе,
Башынгы суугъа атарла.

Кёкде баргъан зурнукла —
Бара-келе турлукъла.
Андан манга хапар айтмайла,
Къарынлары бурлукъла.

Санга письмо жазама,
Женгил къайтар жууапны.
Ахырында кёрюрсе
Гюняхны бла сууапны.

Гёбелек болуп къоннгаем
Бел бауунгу жезине.
Шайтан болуп кёрюннгием
Ол эки ариу кёзюнге.

Орусда айланган, орус кёзбаучукъ,
Орус кийимле кийгененг.
Андан эсе, мени жүрегим,
Факъырачыны суйгеенг.

Факъырачыны мен суйсем,
Анга садакъа берирем.
Бир кюн келмесе да, бир кюн келиред,
Айлана турса, кёрюрем.

Минги тауну башында
Алтын къанатлы къуш кёрдюм.
Жаннетни арасында
Сени бла тюш кёрдюм.

Керохун тешип кетгенди,
«Чилледен юз да, бау эт», — деп.
Мени жатаргъа къоймалла:
«Сени суйгенчигинг хаулед», — деп.

Хауледен сора не айыбы барды?
Хауледен кесим тыярма.
Сабийден, жашдан хауле болганды,
Акъылын башына жыярма.

Бойнунгдагы акъсыл башлыгыынг
Юч къаты айланад бойнунга.
Сюйдюрюр дууа салгъанса, дейле,
Ашчы, къарайым къойнунга.

Кепдиреуюз ичген кисей келегинг,
Кёгерсин сени билегинг.
Ташны урсанг, жарылгъан этед,
Ташданды сени жүрегинг.

Адамла алай айталла:
«Не болгъанды санга?» — деп.
Сени ананга жияп барлыкъма:
«Бир мадар этчи манга», — деп.

Кёгюрчюнле гъурулдайдыла:
«Бузулгъан болур мени уям».
Сени кёрмей бир кюн къалсам.
Къарангы болад дуниям.

ТАУЛА, ТАШЛА ЭРИЙДИЛЕ

Юсюмдеги жыйрыгъым —
Узун иеги тамгъалы,
Аллыбыз иги бола келип,
Артыбыз болду къаугъалы.

Кёзюнге къарап къюлалмайма,
Жюрегим ёрге толгъандан,
Бир бирибизни билалмай къалдыкъ.
Халкъ ызыбыздан болгъандан.

Бир бирибизни къалай билейик,
Къыйынды аны билмеклик,
Дунияда жандан татлы зат жокъду.
Аны да хорлайд суймеклик.

Суймекликге былай таралып,
Сейир этеме жаныма,
Хунада ташла эрий болурла
Бир-бир кюнледе халыма.

Мен кёзюм бла кёрючем,
Да кёлюм бла къаргъасам,

Ташла-агъачла манга эрирле,
Тарыгъуларымы санасам.

Кѣп ариу сѣзюн эшитгенме да,
Кѣлюм бармайды къаргъаргъа
Татлы тенгим жокъду мени
Тарыгъуларымы санаргъа.

Сюймекликден сора не болур
Сабий санланы къурутхан?
Мени Аллахым, дуниясын къойсун
Бир бирни алгъа унутхан.

Сюймеклик ауруу — сан ауруу,
Сабий санланы кюйдюрген.
Аллахны да терс иши кѣпдю —
Болмазлыкъ ишни сюйдюрген.

Туурангдан къарап, кюлюп турурма,
Къаядан суугъа салынсанг,
Анамы кызы мен болмагъанма,
Мындан кѣп санга жалынсам.

Эки кѣзюнге къарасам,
Эки къашынгы кѣреме,
Буслийман эсенг — ийнанырса,
Сени суйгенден ёлеме.

Эки къашыны къарасы
Ох, къарыш барды арасы,
Сюйгени бла тынчлыкъсыз болсун
Сени жауунгу баласы.

Къашларынг а ариу къарады,
Къараялмайма кѣзюнге.
Ётюрюк айта билмеген сунуп,
Алдандым ариу сѣзюнге.

Кѣзлеринг къара, къашларынг къара,
Бир къарагъанда къараулу,
Аны эки кѣзю кюле келеди,
Къызланы алдаргъа жараулу.

Къара къашлары, акъ мангылайы —
Мени жүрегими кюйдюрген,
Артына таралгъан къара чашчыгъы —
Нанымы манга сюйдюрген.

Ызынгдан къарап, кѣреме
Кѣлек жагъангы къошагъын,
Менден башхагъа терилсенг а,
Алгъан кеченгде бошагъын.

Мен ундурукъгъа жатханма
Узунлугъуна, энине,
Къайда болгъанын билмейме ансы,
Барлыгъем болгъан жерине.

Болгъан жеринге барлыкъма,
Бауурум бла суйрелип,
Бир минутчукъну кетмейди эсимден,
Тюз жюрегиме да туйрелип.

Суйгеним келед суйюнюп,
Къара мор бла кийинип.
Сени жауунгу суйгени болсун,
Бу аман элге билинип.

Мени суйгеним келе турады,
Ма ийнолайда, арлакъда.
Болмачы ишни жюрекке салып,
Нек къыйнай болур Аллах да?

Минг сёлешсем да, бир сёлешмейди
Стол юсюнде суратынг,
Кесинге былай термилтип,
Да неди манга муратынг?

Итле кибик юре турсунла,
Мен Аллахымы сакъласам!
Сени письмонгдан манга не келсин,
Кеси жанынгы тапмасам?

Сёлешгени сайын бир ариу болады,
Бети тюрленнген дарийча.
Къайгъыларымы бир иги чачады,
Жангы тилленнген сабийча.

Тауланы башы бийикге чыгъып
Малла кырдыкла отлайла,
Сен туруучу юйлени, наным,
Къайда айлансам да, жокълайма.

Къарап кёрмейме, сёзюнгю эшитмейме,
Письмо бла салам айтама,
Эшикке чыгъып, санга ушагъан кёрсем,
Юйге мудах болуп къайтама.

Аягъымда чурукъла
Бир ариу элле, онгмаса.
Прастой жашха барлыкъ туйюлме,
Баш къууллукъчугъа болмаса.

Дуния жарыгъым, жүрек тамырым,
Сенича, кимни кёрлюкме?
Сенден башхагъа баргъандан эсе,
Суратынга къарап ёллюкме.

Ийнарларымы жазып бошасам,
Келсенг, кесинге берликме,
Санга ушагъан жокъду киши да,
Сенича кимни кёрлюкме?

Мени дуниям чарс дуняды,
Мен чарс дуняда жашайма.
Бир игиликге да тюбемей,
Мен ёлюп къаллыкъгъа ушайма.

Письмо жазсам да, жууап бермезча,
Не хата этгеним мен санга?
Жашлай, сабийлей аралыкъ этип,
Эримеймисе сен манга?

Кюзгюге къарап, кёреме
Мен быстыр кийген санымы.
Мен да кечмейме, Аллах да кечмез —
Аралыкъ этдинг жанымы.

Тауланы башы дагъыда тау болса,
Мен жилин болуп ётерем.
Сыфатынга кёре акъылынг болса,
Барын да харам этерем.

Сени ючюн харам къалай этейим
Ахлуларымы барысын?
Ичимде отла жаналла,
Жюрегим къалай жарысын?

Сенича жарыкъ бир болалмадым,
Сен айдан, кюнден жарыкъса.
Мени жүрегими быллай бир кыйнап,
Ахыратха не айтып барлыкъса?

Сени жүрегинги мен а кыйнамадым,
Анда жаннетде жатарма.
Анда уа мындача буюкъмам —
Тюртюп, жаханымге атарма.

МЕНИ БАРДЫ ИЙНАРЫМ

Къап-къарады къашларынг,
Кюмюш-мияла кёзлеринг.
Къуранны хатын айтханлай,
Ауузунгдан чыкъгъан сёзлеринг.

Сорсам, хапар айтады
Кёкде баргъан кёгюрчюн.
Петербурхха деричин
Барырем, сени кёрюм ючюн.

Кечеден юннге кёреме
Жюрегими, суулай, азгъанын.
Саулай Қъарачайны багъасыды
Сюйгеними письмо жазгъаны.

Белимдеги кямарым
Белими бирден кършагъан.
Сен болмасанг, кёрмедим,
Базар кёзбаугъа ушагъан.

Узалама — жетмейме
Сен жюрюген таулагъа.
Сени эшигинг шау болсун —
Ауруу салдынг санлагъа.

Мындан къарап, танийма
Акъ къаяны айрысын.
Келмегенли, алгъанма
Жюрегиме къайгъысын.

Юсюндеги чепкенинг
Сюйреледи узундан.
Юч сагъатны къарадым
Сюйгеними ызындан.

Минги тауда туманла,
Ала жерге кьонсунла.
Дуня керек тьююл эди,
Сюйгеним бла кьойсала.

Алып-алып къарайма,
Акъ къагъытда хатынга.
Жангылмайын, келсенг а
Манга этген антынга.

Мени барды ийнарым,
Алай ариу эжиую.
Жазыусуз ишни къалай сюйдюм?
Аллахны къыйнар кезиую.

Бери къарап бугъады
Къаядагъы сюлесин.
Накъырда сёзню кьойсун да,
Келечи ийип тилесин.

Сюйгени болгъан къалмайды,
Сагъыш этсе, азмайын.
Жауума келсин сюймеклик,
Сыйлы Аллах жазмайын!

* * *

Мындан къарап, таныйма
Кюнлюмде келгенни.
Бермей эсенг, къой, анам,
Жар кетюрюр ёлгенни.

Гёзенекге къарайма:
Бирден сора къязыкъ жокъ.
Мени тенглеримде
Менден башха жазыкъ жокъ.

Кёкде баргъан къанатлы
Кёмюлюп бара тенгизге.
Олтуругъуз, тенглерим,
Хапар айтайым мен сизге.

Терек башында алмала —
Ашаялмайма.
Сенсиз жер къурусун —
Жашаялмайма.

Кюндюз къайда болсам да,
Сен эсимден кетмейсе.
Кече жатсам, тюшюмде
Манга жукъу бермейсе.

Бу халланы айтама,
Жюрегимде тыялмай.
Таурухунгу этеме
Мен, къартладан уялмай.

* * *

Юсюнгдеги жыйрыгъынг,
Темир итиу ургъанлай.
Келчи, кызычыкъ, кетейик,
Дуния къарап тургъанлай.

Жырымы айтайым санга:
Сен керек эдинг манга.
Сары аякълы къушладан
Салам жибердим мен санга.

Ийнар айтып башладым,
Къыз эсеме тышгенде,
Жилямайын болмадым,
Сенден айырылып кетгенде.

Болалмайман айтыргъа
Жюрегимде халими.
Сени ючюн берир эдим,
Жетишгенде, жанымы.

Сууукъ, къаты жел келгенди
Туманланы чачаргъа.
Аллах къарыу берсе эди
Сени алып къачаргъа.

Мен атымы такъгъанма
Айры талгъа, хау ийнар!
Сюйгеними алышмайма
Дуния малгъа, хау ийнар.

Дуния малы — чапыракъ,
Келир, кетер, хау ийнар!
Эки сүйген бир болса,
Ким да не этер, хау ийнар.

НЕ ЭТЕРСЕ?

— Къара агъачда кийикни,
Сен терк барсанг, жетерсе,
Эмен терек мен болуп,
Жерге батсам, не этерсе?

— Эмен терек сен болуп,
Жерге батхан сен болсанг,
Жютю балта мен болуп,
Кесип алсам не этерсе?

— Жютю балта сен болуп,
Кесип алгъан сен болсанг,
Сабан темир мен болуп,
Жерге кирсем, не этерсе?

— Сабан темир сен болуп,
Жерге кирген сен болсанг,
Сегиз ёгюз мен болуп,
Тартып алсам, не этерсе?

— Сегиз ёгюз сен болуп,
Тартып алгъан сен болсанг,

Кѣк кѣгюрчюн мен болуп,
Учуп кетсем, не этерсе?

— Кѣк кѣгюрчюн сен болуп,
Учуп кетген сен болсанг,
Къара лячин мен болуп,
Къагъып алсам, не этерсе?

— Къара лячин сен болуп,
Къагъын алгъан сен болсанг,
Тары бюртюк мен болуп,
Жайылып къалсам, не этерсе?

— Тары бюртюк сен болуп,
Жайылып къалгъан сен болсанг,
Балалы тауукъ мен болуп,
Чѣплеп кетсем, не этерсе?

— Балалы тауукъ сен болуп,
Чѣплеп кетген сен болсанг,
Ёлюп, къара къабыргъа,
Кирип кетсем, не этерсе?

— Ёлюп, къара къабыргъа
Кирип кетген сен болсанг,
Акъ кебининг мен болуп,
Чырмалып жатсам, не этерсе?

ЭШИКЛЕНИ АРЫ БИР АЧ

— Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим,
— Кѣзлерими ариулугъун
Мен бир кѣрейим.

— Кѣзлерими ашиулугъун
Билмегенмисе?
Чегетледе къара дугъум
Кѣрмегенмисе?

— Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим,
Къашларынгы ариулугъун
Кесим бир кѣрейим.

— Къашларымы ариулугъун
Билмегенмисе?
Акъ къаяда къара къундуз
Кѣрмегенмисе?

— Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим,
Санларынгы ариулугъун
Кесим бир кёрейим.

— Санларымы ариулугъун
Билмегенмисе?
Чөгетледе субай нарат
Кёрмегенмисе?

ЖАШ БЛА ҚЫЗНЫ ЖЫРЫ

— Юйюбюзню башы, ой, бийик таула,
Тауланы тюбю — тар сызгъа.
Атам берсе да, къалай барлыкъма
Акъылсызгъа, малсызгъа?

Мени атам алай айтады:
«Берлик туйюлме жарлыгъа».
Атам берсе да, къалай барлыкъма
Кеси тели болгъан маллыгъа?

Кютген къоюнг минг болсун,
Саугъан ийнеклеринг жюз болсун!
Малланы юйю къуругъа эт да,
Башында акъылынг тюз болсун.

Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Кеси адамлыкъгъа тырмашхан,
Кийим юсюне жарашхан.

Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Уллу ажирге мингеннге,
Жети тилни тамам билгеннге.

— Мен алсам, аллай къызы аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма.
Чачын жуууп жыйгъанны,
Кесин кечеги тойдан тыйгъанны.

— Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Арбазына арба киргеннге,
Ыстауатында ити юргеннге.

— Мен алсам, аллай къызы аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма.

Бурун кибик чачын тарагъан,
Тойдан эсе тоннга къарагъан.

— Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Сыртда жылкы тыйгъаннга,
Къанжыгъагъа аркъан буугъаннга.

— Мен алсам, аллай кызыны аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма.
Къашлары былай кенгден кыйылгъан,
Бир кесекчик тойдан тыйылгъан.

Мен алсам, аллай кызыны аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма.
Эрттен бла эртте тургъанны,
Машинаны къаты бургъанны.

— Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Алтын къама такъгъаннга,
Ариу ажирле бакъгъаннга.

— Мен алсам, аллай кызыны аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма.
Башында акъылын тыйгъанны,
Телиге ёрге тургъанны.

— Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Тенглерине акъыл юлешген,
Жетеу бла кеси кюрешген.

— Мен алсам, аллай кызыны аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма.
Жангыз къарагъанлай, кёргенин алгъанны,
Кийимни бичип салгъанны.

— Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Къачда согъум къакълагъан,
Башын къатын сёзден сакълагъан.

Мен барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Кыйынлыкъда онгсузун сакълагъан,
Зауукълукъда тенгин жокълагъан.

Мен, барсам, аллай жашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма.
Ол алай къара таныгъан,
Халкына алай жарагъан.

ЖАШ БЛА ҚЪЫЗНЫ ИЙНАРЛАРЫ

— Тюбюнден туман келеди,
Тауланы башы к̄баралып.
Мен с̄юйгениме письмо жазама,
Жюрегим бла таралып.

Мени жюрегим былайды.
Сени жюрегинг а к̄алайды?
Этинги кесип, туз этген кибик,
С̄юймеклик деген алайды.

— Мени жюрегим былайды, наным,
Сют мешинаны бургъанлай.
К̄батыма келип, неге тилейсе,
Эгечинг бола тургъанлай?

— Сен биширген тюрлю хантладан
Мен ашамайын тоймазма.
Эгечим болгъан угъай эсенг,
Атамдан туусанг — к̄оймазма.

— Юйюбюз аллы бийик сыртла,
Аланы башы к̄аяды.
Не к̄еп эришип, тилесенг да,
Сени к̄ыйынынг заяды.

— Инженер болуп чык̄гъан эдим,
Башыгъыз бийик таулагъа.
С̄юймеклик деген к̄ыйын затды,
Ауруу береди саулагъа.

Инженер болуп таулагъа чык̄сам,
К̄аядан т̄ебен салынсам,
З̄ыйнадан туугъан з̄ыйна болайым,
Мындан к̄еп санга жалынсам.

ИЙНАРЛА

— Билегинг юсюне нек тыянганса,
Талыймы болур билегинг?
К̄есинг жангызлай кирип жатсанг,
К̄ыйнала болур жюрегинг.

— Билегим юсюме не к̄еп тыянсам да,
Талмайд мени билегим.
К̄есим жангызлай к̄еп кече жатханма,
К̄ыйналмайд сабий жюрегим.

— Кел, кел, ариукам, алып кетейим
Элибизни башында гарагъа.
Дуньяда дарман табылмай, дейле,
Сюймеклик салгъан жарагъа.

— Дунияда дарман табылады, жашы,
Сюймеклик салгъан жарагъа.
Да мен сени бла неге барайым
Элни башында гарагъа?

— Акъ палатокну нек байлагъанса
Битгенми этгенди бойнунга?
Сюймеклик дууанг барды деп айталла,
Къарамай къоймам къойнунга.

— Акъ палатокну байламагъанма,
Битмегенд мени бойнума.
Сюймеклик дууам мени да жокъду,
Неге къарайса къойнума?

— Ешюнюндеги тюймеле, къызы,
Тюймеле туюл туюгенле.
Экибизча этеми туралла
Кёллери бла суюгенле?

— Ешюнюмдеги тюймеле, жашы,
Тюймеле туюл — туюгенле.
Ма сени кибик осал жашланы
Мени кибикле суймейле.

— Мени кёзлерим иги кёрмейле,
Таулада жаугъан къар эсе.
Буслийман эсенг, жашырма, къызы,
Менден суюгенинг бар эсе.

— Мени кёзлерим иги кёрелле
Таулада жаугъан къарны да.
Да мен сенден несин жашырайым,
Сенден суюгеним барды да.

— Арт сёзюм ма буду, къызы,
Ма арт сёзюмю алырса.
Манга да келмей, отказ этсенг,
Менден аман бирге барырса.

— Юсюндеги кёк кёлек, жашы,
Тамгъалары бармакъ басханча.
Мени ызымдан неге айланаса,
Бойнумдан ёрге асханча?

Къашларынга къараоам,
Къараялмаучем кёзюнге.
Ёмюрде адамгъа алдатмам деучем,—
Алдатдым ариу сёзюнге.

ЖАШ БЛА ҚЪЫЗНЫ ҚЪАРГЪЫШ ИЙНАРЛАРЫ

Къыз: Ойюгюз аллында бу баргъан сууну
Бир жанын ташлап ётейим.
Эндиге дери суйгенме, жашы,
Энди уа къаргъыш ётейим.

Мангылайынгда сары кекелинг
Таракъны аузуна тох болсун.
Сен жалан аякъ жер басалмазча,
Эки аягъынг топ болсун.

Башынгдагъы къара чукалынг
Артынга айланып сылансын,
Аурууланы аманы тийип,
Ананг юсюнге жилиясын...

Жаш: Ойюгюз аллында ач бёрю, къызы,
Юсюнге айланып улусун.
Не аман къаргъышла этгенсе, къызы,
Къаргъагъан аузунг къурусун.

Сен бизни юйге суйюп келгененг,
Жаулукъ тартдыргъанбыз белинге.
Къаргъагъанынга айып этмейме,—
Тийген болурбуз кёлюнге.

Сен мен келтирген кёп конфетлени
Чайнамайын а жутаса.
Кимден болса туугъан сабийлеринги
Орус яслиде тутарса.

Ой аллыбызда алма терекле,
Ашайлмадым алмасын.
Сен тогъуз эрге баргъыйенг, къызы,
Аладан бири да къалмасын.

КЪЫЗ — ЖАШХА

Мен жырлай билип да, жырламагъан сунуп,
Кёлюгюз къалып кетмегиз.
Къаргъыш этмейин а жырлайлмаучума,
Къаргъасам, айып этмегиз.

Тарыгыуларымы да, жарсыуларымы да,
Къагъытха салып, жырлайым.
Къан быстырларынгы аллыма салып,
Да жияй-жияй, жууайым.

Сен калидордан тюшюп келесе,
Аягъым, къолум, башым деп.
Сени ананг, жияп, манга келгиде,
Сени суюючю жашым, деп.

Сен суратынгы да неге къоймайса,
Сыннга салынырыкъ суратынг.
Арбазла сайын кишней айлансын
Жанынгдан суйген сары атынг.

Мени суйгенчигим энишге барады,
Ол тенглеринден ал болуп.
Ой, ёрге алып да келсинле сени,
Миннген атынга сал болуп.

Мени суйгенчигим атланып чыкъгъанды,
Былай тенглеринден къуралып.
Гулла бла да алып келсинле сени,
Хобуста кибик, тууралып.

Юйюгюз аллында уллу къонгуроу,
Сагъат мардадан урулдукъ.
Уллу бичакъ тийип, белингден юздюрюп,
Эгечинг юсюнге бурулдукъ.

Юйюгюз аллында уллу арбаз, наным,
Тегерек тутхан той аллыкъ.
Аяулукъгъа кийген сени кёк бёркчюгюнг
Къызыл къанынга боялыкъ.

Мени суйгенчигим терс жолну барса,
Аны тюз жолгъа бурсунла.
Терс жолда барып тюзелмесенг, наным,
Мангылайынгдан урсунла.

Ой, суу бойнунда юйюгюз, наным,
Да ырхы келип суу алсын.
Ма мени къоюп, башха къыз алсанг,
Сени уллу бичакъ туурасын.

Юйюбюз аллында ит парий, наным,
Ол кёкге айланып улурукъ.
Суймеклик ачудан бир аман къаргъадым,
Къаргъагъан ауузум къурурукъ.

Стол юсюнде суратынг, наным,
Къолума алып кёрейим.
Сени тырнакъчыгыынг ачыгъандан эсе, наным,
Мен бир кюн турмай ёлейим.

СЮЙГЕНИМДЕН КЪАЛГЪАНМА

Санга письмо мен да жазама,
Сен кюле-кюле окъурса,
Жарыкъ дуниямы къарангы этгенсе,
Кёзю кёрмеген сокъурса.

Санга письмо энтда жазама,
Письмону ичинде жырым бар.
Мени айтыучу сёзлерими,
Унутуп къоймай, эсинге ал.

Ой, ой, анам, къалай этейим?
Сюйгеним эрге кетеди,
Ох, тенглерими ичинде, гяуур,
Мени хыликкя этеди.

Энди санга къаргыш этейим,
Мени къаргышым жетерик.
Киши эшигин сынамай, гяуур,
Ёмюрюнг жангыз ётерик.

Кетеме эте, кетеме эте,
Сен кеталмайын къалгыенг,
Дунияны юсюнде санга адам къуруп,
Садакъачыгъа баргыенг.

Садакъачыгъа сен барып, гажай,
Садакъа жыйып къалгыенг .
Манга этгенинг жетди деп а,
Мен жүрегинги жаргыем.

Кеси ёмюрюме, ой, мен унутмам
Да сени ариу халларынгы.
Эрге бараса дегенли тюшгенди
Учуп айланыучу санларым.

Мени жүрегиме тюрелгендиле
Ма сени ариу сёзлеринг.
Къалгъаннга да алай туйюлме,
Бир бек кыйнайла кёзлеринг.

Мени сюйгеним ма аллай кыз эди:
Ой, ничге белли, къаракъаш.

Дагыда ариулугтун мен айтайым:
Бир субай санлы, узунчач.

Ой, сени ючюн бир кѣп барыучем
Сени жашагъан элинге,
Да мени ючюн ташла жаусунла,
Ах, энди барлыкъ жеринге.

Сени эринги кѣре барлыкъма,
Ах, жети таудан аусам да,
Менден игисин сен а тапмазса,
Патчажны жашы болса да.

Ой, ой Аллах, сени сѣзлеринги
Мен жюрегиме тюйгенме.
Сени амалтын, ой, мурдар къызчыкъ,
Хайран болуп жюрюгенме.

Ой, ой анам, къалай этейим?
Жалынсыз ичим кюйгенди.
Мен къыйынлы, жюрегим
Жазыусуз ишни суйгенди.

Ой, ой Аллах, мен къыйынлыны,
Ауур сѣзюм да атхан окъ.
Да мен къыйынлы болмасам,
Ой, суйгенимден къалгъан жокъ.

ОРУСЧА-ТАУЧА ИЙНАРЛА

Моя милая, чернбровая,
Жанынга кърман болайым.
Я тебя люблю, а ты любишь меня?
Айып этмегин, сорайым.

Сегодня пойду я на вечеринку,
Суйгеним ары келирми?
Если пойду я к ней на вечеринку,
Ол ышарып, жууап берирми?

Каждое утро вы выходите
Юй аллыгъызда арбазгъа.
Перед тобой буду я клясться
Сенден башха къызны алмазгъа.

Тыш элледен келген адамланы
Сени кѣзюнгден кѣреме.
Биреу ючюн биреу ъле эсе,
Мен сени ючюн ълеме.

Бармаз жеримде лишь из-за тебя
Мен уллу орамгъа барама.
Я ведь никого не слушаю, милая,
Сен адам сѣзге къарама.

А кому какое дело, милая,
Биз бир бирибизни жаратсакъ?
Еще годик, полтора месяца,
Адам сѣзлеге къарасакъ.

Мени эсимден бир да кетмейсе
Сѣзюмю башхагъа бурсам да.
Ох! Неужели бог не поможет,
Тоймайын тилеп турсам да.

Мени кѣзюмден бир да кетмейди
Ой, сени нюрюнг, суратынг,
«Бир сумасшедший тапханма»,— деп,
Алаймыды манга муратынг?

Моя милая — очень культурная,
Ёрге, энишге озады.
Къалгъан характери, кажется, ничего,
Кесин къошакъландырады, бузады.

Келлик эсенг, келчи, милая,
Сени ыразы этерме.
Садись в кабину, а я рядом сяду,
Юйюбюзге алып кетерме.

Келлик эсенг, келчи, милая,
Къалмагъанды этер амалым.
Къачаннга дери буду кланяться,
Болмагъанмыд келир заманынг?

Ой, расцвели алые розы,
Мен да алагъа жубана,
С тобой проведем молодую жизнь,
Жашаубузгъа къууана.

САНДЫРАКЪ

Ой-та, маржа, сандыракъ а,
 Жаны чыкъгъан сандыракъ.
 Жангылтады сол аякъ а,
 Мажал болсун онг аякъ.
 Махарагъа барайыкъ а,
 Анга туура къарайыкъ.
 Махарада кышлыгъыгъыз,
 Жокъду бир да тынчлыгъыгъыз.
 Ары-бери сюресиз да.
 Жарлы бийге кюлесиз.
 Тёшден отун атыгъыз да,
 Ырхы ызда къатыгъыз.
 Бет жуумагъан моллагъыз а,
 Чегет журтда кьонмагъыз да,
 Кьонсагъыз да, онгмагъыз да.
 Кёсесакъал а къартыгъыз да,
 Аман болсун артыгъыз.
 — Хаф! — демеген итчигиз,
 Жарым челек сютчюгюгюз,
 Шайтан кирмез юйчюгюгюз,
 Тютюнсюзлей кюйсю юйюгюз!
 Ойра, маржа, сандыракъ а,
 Сандыракъны санайым а,
 Аманынга къарайым а,
 Жар тюбюнде табайым а,
 Ой Махай, Махай эт да,
 Сыртха чыгып хахай эт.
 Чоппанынг бла суу алгъын а,
 Тары гыржынлай ууалгъын а.
 Ой, Сюлемен, Сюлемен а,
 Къатынынгы тиле мен а.
 Тилесем да, бермез сен а,
 Ит кирик да кёрмезем а,
 Арыкъ атны жоргъа этдим,
 Аны бла той этдим да,
 Дуния жүрюген жол этдим а.
 Сабан этдим бидишден,
 Атым ёлдю жүрюшден.
 Огъуму атдым къаягъа да,
 Кетип къалды заягъа да.
 Багъа берип алмагъыз а,
 Жаныгъызгъа салмагъыз а,
 Хапарлыкъгъа къалмагъыз а,
 Аман сёзю айтмагъыз да.

Сюрюу-сюрюу кьойларыгъыз,
Ийилип ётген босагъагъыз,
Жарыгъы чыкьгъан тегенегиз,
Ун ётмеген а элегигиз.
Элге-жолгъа бермегиз а,
Къонакъны сыйлы кёрюгюз а,
Къолуна тыякъ беригиз а,
Жолда бара кёрюгюз да,
Аны бла махталыгъыз,
Аман сагъатдан къалыгъыз!

ГОЛЛУ

Ой, ори, орадара!
Ори, орадара!
От башында эмен чыккыр.
Ори, орадара!
Аны ичинде зынтхы боза.
Ори, орадара!
Андан ичдим, кекирдим.
Ори, орадара!
Ары-бери секирдим.
Ори, орадара!
Ой, ори, орадара!
Ори, орадара!
Аналары айырылдыла.
Ори, орадара!
Айырылдыла, не юлешдиле?
Ори, орадара!
Юч жыйырма мюйюзсюз ийнек.
Ори, орадара!
Тёрт жыйырма тюпсюз челек.
Ори, орадара!
Жюз бла жыйырма мюйюзсюз сенек.
Ори, орадара!
Ори, ори орадара!
Ори, орадара!
Аналаны Бийчокку...
Ори, орадара!
Халжарында юч токълу.
Ори, орадара!
Санадынг да, бири жокъ.
Ори, орадара!
Бичагъынгы кыны жокъ.
Ори, орадара!
Чабырынгы чыгы жокъ.
Ори, орадара!
Ой, ори, орадара!
Ори, орадара!

Апаланы Алабай...
Ори, орадара!
Тёшден кетген таналай.
Ори, орадара!
Эки аягъынг — чаналай.
Ори, орадара!
Уруп ийдим — бар алай.
Ори, орадара!
Ой, ори, орадара!
Ори, орадара!
Онг жанына барыгъыз.
Ори, орадара!
Сол жанына барыгъыз.
Ори, орадара!
Аякъны ариу салыгъыз.
Ори, орадара!
Къууанч бла къалыгъыз!
Ори, орадара!

БОЗ АЛАША

Ой алаша, боз алаша,
Ой-ой-ой.
Чаришге чапсанг, оз, алаша,
Ой-ой-ой.
Озалмасанг — артха келчи,
Ой-ой-ой.
Жаммызынгы тарта келчи,
Ой-ой-ой.
Мени алашам боз хорады,
Ой-ой-ой.
Аны ким да нек сорады?
Ой-ой-ой.
Алашамы жангыз тюгю,
Ой-ой-ой.
Сыртындагъы кертме жюгю,
Ой-ой-ой.
Чычхан териден жангыз жиби.
Ой-ой-ой.
Таш макъалай туякълары,
Ой-ой-ой.
Къарыш болур къулакълары,
Ой-ой-ой.
Темир юзед жыякълары,
Ой-ой-ой.
От чагъады туякълары,
Ой-ой-ой.
Мени алашам къыргъыз жоргъа,
Ой-ой-ой.

Секиреди аршин жолгъа,
Ой-ой-ой.
Мени алашамы кенг саууру,
Ой-ой-ой.
Қъарыш болур сырт жаууру,
Ой-ой-ой.
Иер салсанг, къулакъ жумар,
Ой-ой-ой.
Қъамичи тийсе, къуйрукъ булгъар,
Ой-ой-ой.
Ары айлан да, бичен аша,
Ой-ой-ой.
Бери айлан да, салам аша,
Ой-ой-ой.
Ашамасанг — талау аша,
Ой-ой-ой.
Мени алашам аллай бозду,
Ой-ой-ой.
Халкъ чариште барын озду,
Ой-ой-ой.
Эй, машалла, боз алаша,
Ой-ой-ой.
Кёз тиймесин, жюз жыл жаша,
Ой-ой-ой.

ЖЁРМЕ

Қъарачайдан бёлек атлы
Тебиредиле, ой-ой.
Жорта барып, кеч къонушха
Жетишдиле, ой-ой.

Ала алайда чий быдырны
Жаратмалла, ой-ой.
Ала сора доммай уугъа
Жайылдыла, ой-ой.

Ала, жаным, ёлтюрдюле
Семиз доммай, ой-ой.
Ол доммайдан этген элле
Тогъуз жёрме, ой-ой.

Санадыла, жёрмеледен
Бири жокъ, ой-ой.
Жёрме урларгъа Шымаухадан
Тири жокъ, ой-ой.

Жау жагъылды, урлагъанымы
Билдирдим, ой-ой.

Уллу к̄ъабып, мен ауузму
К̄юйдюрдюм, ой-ой.

Ой, ж̄ерме, аллай ж̄ерме,
Быллай ж̄ерме, ой-ой.
Мени ж̄ермем, аллай ж̄ерме,
Быллай ж̄ерме, ой-ой.

Тыш чегиси жети арбаг̄ъа
Жип болады, ой-ой.
Базык̄ълыг̄ъы жети арбаг̄ъа
Жюк болады, ой-ой.

Мени ж̄ермем тас болг̄ъанды,
К̄ерюрмегиз, ой-ой?
Ол саг̄ъатха аны урларг̄ъа,
Телимегиз, ой-ой?

Ол саг̄ъатха аны ашарг̄ъа
Б̄ерюмегиз, ой-ой?
Аны ючюн элге, жолг̄ъа
К̄елирмегиз, ой-ой?

Мени ж̄ермем баг̄ъанадан
Базык̄ъ эди, ой-ой.
Бир к̄ъарыннга аны ашаг̄ъан,
Жазык̄ъ эди, ой-ой.

Мени ж̄ермем — баулу ж̄ерме,
Жаулу ж̄ерме, ой-ой.
Мени ж̄ермем — ашаг̄ъаннга
Даулу ж̄ерме, ой-ой.

Ж̄ерме сыпдырылды, жашла,
Жаным бла, ой-ой.
Жарлы юйюме к̄ъан салг̄ъанма
К̄ъарным бла, ой-ой.

ГАЛЕФЕЙЛЕ

Ибрахим — хужу, Ибрахим — тели
Галефейлени башлары.
К̄ъалмай, галефейли болуп к̄ъалг̄ъандыла
Хабаз элини жашлары.

Галефейлеге мен жыр этгенме,
Бирин бирине тутдуруп.
Кесими галефейими к̄ъойдум,
Орундук̄ъ тубюнде бук̄ъдуруп.

Мында усталаны жаратмай, Идрис
Партнойгъа кѣнчегин элтгенди.
Галефейине къарайма деп а,
Чыгъана ичине кетгенди.

Нухай галефей этдиреди, дейле,
Этдире билмей бузгъанды.
Байкъулов Исмаил аны эшитгенде,
Кѣнчегин чардакгъа сызгъанды.

Мариям галефейни тар этеди,
Къолларын Аллах ургъанлай.
Ол Жабаланы Жюнюс айланады
Олтуралмай, ёрге тургъанлай.

Магу улу Исмаил Таукъаннга келед,
Галефейи ючю жалына.
Къулча улу Исмаил къайдан келесе,
Галефей къулакъларынг салына?

Галефейлени несин айтасыз,
Эл хуналаны оялла.
Эл правленден къарыу болмаса,
Элни хунасыз къоялла.

ГЫЛЖА

Манга къалынынга малла берелле,
Келигиз, женгил барайыкъ!
Ненча эселе, барып къарайыкъ,
Тергеп, санларын алайыкъ.

Манга къалынынга берген малланы
Жыйылып келип кѣрелле.
Манга къалынынга не тѣрт туумакъ къой,
Не да гылжа ийнек берелле.

Гылжадан туумакъланы алырек,
Алай бырнаклагъа къошарла.
Бырнакга чурум кѣп болад, дейле,
Артларын этип бошарла.

Бири батмакгъа батханды, дейле,
Бири аны юсюн жапханды.
Бирлерин тюнене сатханды, дейле,
Бирин да аракыгъа тартханды.

Къонгур гылжаны несин айтасыз,
Мюйюзюне накъыш салдыргъан.

Ол аллай кӱонгур гылжады, кызла,
Жетеуге кӱатын алдыргъан.

Тюбюнден жаууп бир келген барды,
Ол жауунмуду, кӱарымыды?
Ой-ой, аланла, бир зат сорайым:
Гылжаны мюйюзю бармыды?

Гылжаны жыры туууп чыкӱгъанды
Уллу Малкӱарны жырындан.
Кели кыркӱарда бузоу берликди,
Бугъала жюрюйдюле ызындан.

Гылжаны манга кӱалыннга берген,
Аллай кӱп туусун малынга!
Жетиге кӱатын алдырып, гылжа
Сегизге келди кӱалыннга.

Гылжаны кӱошха ийгенме, харип.
Саламеликден ёлгенди.
Эти да жукӱгъа жарамай, жазыкӱ,
Териси тыхырдап келгенди.

Гылжаны терисин берип аллыкӱма,
Ой, кӱамиш аякӱ, чач таракӱ.
Берген гылжанг ёлгенд, кет, сылыкӱ,
Башынга жетгинчи уа кӱалакӱ.

СЫЙ ЖЫР

Сёзню кертиси алай кертиди,
Киши этмейди экисин.
Аны ючюн мени аман кӱрмегиз!
Ой, мен айтайым кертисин!

Келечиле алай келелле:
— Бел бау сатылады, алсын,— деп.
Кӱайын кыызчыгъы шӱндю окъуна:
— Аны сыйгъа манга салсын,— деп.

Келинни кӱезю кыыймайды
Башындагъы жаулукӱну.
Аны баш аугъа бермей а кӱойса,
Анда эшитирсиз даулукӱну.

Сый келгенди сизни юйюгюзге,
Жут кӱзле бла кӱарайла.
Кимге эки кӱлек, кимге бир кӱлек,
Кимге да жан жаулукӱ айталла.

Экишер келек жетгенле,
Махтанышып киелле.
Бирлери уа: «Мени этгеним
Учуз болду»,— деп, ичлеринден кюелле.

Жут бөрюлеге ушайла,
Чыгъарырла кезюнго.
Была уа деп ышанганларын,
Ала этелле сезюмю.

Тоялмайбыз ансы, ой аланла,
Керек эди тояргъа.
Мен биринчиге негерме
Ма бу ишлени къояргъа.

ЭКИ ҚЪАТЫНЛЫЛАНЫ ЖЫРЫ

Жашыракъ заманда мен ант этгеним
Қъатынны кибюрек алыргъа.
Бу кесек дунияда, къаяланы жанында
Бираз хайырланып къалыргъа.

Ууакъ-ууакъ ышара, аз-аз кез кыса,
Этген муратымы толтурдум.
Аны да алып келип, отоугъа салып,
Бир бек къууанып олтурдум.

Аны да алып келип, алай олтургъанлай,
Этген антым тюшдю эсеме.
Эки къатын алып, тынч жашайма деп,
Бир палах алдым кесеме.

Ма экиси да тамам алай бла
Толу эки айны жашалла.
Бир бири акъылын билип бошагъанлай,
Аз-аз уруша башлалла.

Бири бирине сез айта башлалла,
Тамам сюнго бла ургъанлай.
Бир кюн юслерине мен кирип бардым,
Бирге илишинип тургъанлай.

Ма мен, киргенлей, кысха соруу сордум:
— Не болду сизге биягъы?
Къулакъ жаным бла къутула башлады
Ол алгъын келгенни тыягъы.

АМАН ҚЪАТЫН

Қъатынланы бир ишлерин мен билеме.
Аны айтыргъа мен бек сюеме.

Чач бауугъуз ура кѳреме табаныгъызгъа.
Излеп, тилеп, эр тапмайбыз аمانыгъызгъа.

Чарыкъларын табанындан сюйрегенле,
Он айтмайын, этерлерин билмегенле.

Эрлери урушса, ата юйлерине кетгенле,
Этеклери тухтуй таууш этгенле.

Гыржынларын от тубюнде кюйдюргенле.
Эрлерине кюнде тогъуз тюйдюргенле.

Аман къатынны сохан болад хычынлары,
Онбеш юйден ётюр кетед къычыргъаны.

Эринчекни как болад билген ашы,
Тозурап болады аны чачы-башы.

Эрттен бла эртте туруп олтурур,
Тийре бла урушуп, арбазынгы адамладан толтурур.

Аллах сакъласын аллай къатынны аمانындан.
Жукъ къарамасын аллай къатынны сабанындан.

МЫЖЫРЫУЛАНЫ ЖАШ БОТАШ

Къаргъан бойнунда
 Бир сары лячин жырлай эди.
 Къаргъан талагъа уа
 Мен марал уугъа баргъанем.

Мен, арып-талып а,
 Бираз солургъа олтурдум.
 Онг жанымдан он бутакълы
 Бир буу чыкъды, ой, чыкъды.

Мен да бууну атаргъа
 Шкогуму сермеп алгъанлай,
 Ол бууну къуууп а сегиз иг,
 Бир эгер чыкъдыла.

Ала бууну къууа,
 Сюре кетдиле, ой, кетдиле,
 Къаздан талада эгер аллын тыйып,
 Итле ызындан аны жетдиле.

Ала да ол сагъатдан а
 Бууну шишлик-шишлик этдиле.
 Тюшюмде мен ол талада
 Ёлю кёрдюм, сал кёрдюм.

Къаздан талада
 Кёпюр толу къан кёрдюм.
 Эки къара къузгъун келдиле,
 Къаркъ-къуркъ этип,

Тегерегиме айланып,
 Къарап, кёрюп кетдиле.
 Аланы ызындан эки ала
 Къаргъа учуп келдиле.

Ала да къаркъ-къуркъ этип,
 Манга къайгъы-шургу бердиле.

Аланы ызындан эки кёк кёгюрчюн
 Гуу-гуу этип келдиле.
 Аладан сора да эки
 Сары лячин келдиле.

Ала саргъалып, къамичи
 Тауушла этип кёрдюле.

Биягъы тюшюмде Қызгъа
Сыртына чыгъып къарадым:
Мудах кёкде бир жарыкъ
Жулдуз а кёргенем.

Эмен къабукъдан жүген, иер
Атха жасадым.
Къобанны бойну бла
Ёрге кетип а башладым.

Атымы къуйругъун жүлюп,
Къулагъын кесип алгъанем.
Уянып, тюш анасы Чампарасха
Тюшюмю сорургъа баргъанем.

— Мыжырыуланы алай жаш Боташ,
Менме тюш анасы Чампарас.
Мен билеме, мени кёпден излейсе сен,
Айт тюшюнгю, унутмай биле эсенг.

Ол да тюшюн саулай анга айтады,
Чампарас да жоралап, былай башлайды:
— Ол кёрген бууунг да, къандан
Толгъан кёпюр да — сенсе.

Ол эгер а — сени душман ортанчы
къарнашынг,
Итле уа — аны аманлыкъчы нёгерлери.
Мутхуз кёк — сени къатынынгды,
Сени ёлгенинге мудах болгъанды.

Жарыкъ жулдуз а — къарындашынгды,
Сени ёлтюрюп, къатынынгы аллыкъды.
Кёгюрчюнле уа — бири сени эгечинг,
Бирси уа — къайын кызынгды.

Лячинледен бири — сени кичи къарнашынг,
Бирси уа — сени къайынынг.
Эки къаргъадан — бири анангды,
Бирси болур сени къайын ананг.

Къузгъунладан бири — ёз атанг,
Экинчиси — къайын атангды.
Сен сау квалсанг — халкыгъа баш боллукъса,
Къарындашынг ёлтюрсе уа — тас боллукъса.

АЛИҚҚА УЛУ ХАЖИБИЙ

Алиққа улу жигит туугъан Хажибий,
Хажибийге батырды, дейле.
Батырлыгъын неден билейик?
Хажибийни батырлыгъын
Андан тамам билирек:
Темир къапулагъа барып,
Тартып аланы ачып,
Ичинде юч да къумачларын чачып,
Темир къапуну темирлеринден
Темир налла атына салса,
Ол заманда Хажибийни
Батырлыгъын билирек.

Хажибий барып,
Темир къапуланы ачханды,
Темир къапуну темирлеринден
Тор атыны төрт аягъына нал салгъанды.
Қъапуланы юч да тюрю
Қъумачларындан алгъанды,
Андан сора Хажибийни
Батырлыгъы баян болгъанды.

Хажибийни анасы болуучу эди
Боллукъланы, болгъанланы билиучю.
Хажибий юч да жукълап,
Юч да уянды,
Юч да тюрюю тюш кёрдю.
Хажибий анасындан тилейди:
— Берген сютюнг бла сенден тилейме,
Анам, мени кёрген тюшлерими
Бурмай айт.
— Мен да бурмай айтырма, балам,
Кёрген тюшлеринги манга айт.

— Биринчи тюшюм:
Кёкден тюшген къара къузгъун
Келе-келип, ат илкичибизге къоннганды.
Экинчи тюшюмю айтайым:
Эки кёк кёгюрчюн чорбат къыйырыбызгъа
къондула.

Ала бир бири тюклерин
Жыртып, анам, сени юсюнге къуйдула.
Ючюнчю тюшюмю айтайым:
Қъарт гаммешибиз башын салып босагъагъа
Юйге айланып, ачы-ачы ёкюрдю.
Мени кёрген тюшлерим олду, анам.

— Кѣрген тюшлеринги, балам,
Бурмагъанлай айтайым:
Сен бюгюн къазауатны кѣрюр кюнюнгдю,
Бюгюн а къазауатда ёлюр кюнюнгдю.
Къара къузгъун ат илкичибизге

Аны ючюн къонуп кѣрюннгенди.
Тюшюнгде эки кѣк кѣгюрчюн
Чорбат къыйырына къонуп,
Тюклерин жыртып, мени юсюме
Андан къуйгъандыла —
Тѣбен элден эки эгечинг
Манга келип, чачларын жыртып,
Мени юсюме атып, сарнарыкъдыла.

Ючюнчю тюшюнгю айтайым:
Къарт гаммеш босагъагъа салып башын
Аны ючюн ёкюргенди, юйге айланып,—
Къарт атанг, босагъагъа олтуруп,
Сени атынгы айтып, тараллыкъды,
Юйге айланып, жилярыкъды.

ОРУСБИЙЛАНЫ ИСМАИЛ

Орусбийланы Исмаил ёлдю эсе,
Уллу Бахсандан сууукъ хапар келди эсе,
Бетден-бетге чубур перданны ким атар?
Иноковха сюрюп, къаражух ёгюзлени ким сатар?
Эрикгенден эрикгеннге жая къобузуунгу алып ким тартыр?
Тойлада, сенича алгъышлап, боза аякны ким тартыр?
Жылтырайла, жаналла Минги тауну чыранлары, бузлары,
Исмаил ёлгенди деп, къара киедиле,
Уллу Бахсанны дарий кийип ёсген кызылары.
Ма ненча кюнню улуйдула Уллу Бахсанда парийле,
Жилямукъдан толгъанды сени ананг кийиучю дарийле.
Юй башларынга келип, сыйлы къанатлыла къоналла,
Кѣр къангаларынгы элде устала, жыйылып, жоналла.
Таш орталада кызыл будай битдирген,
Жарлылагъа немич а ийнекле кютдюрген,
Жарлылагъа немич а ёгюзле сойдургъан,
Халал мюлкю бла элде жарлыланы тойдургъан.

ОРУСБИЙЛАНЫ ЖАШЛАРЫНЫ ЖЫРЫ

Сегиз жылны орус школда дерс алдым,
Жаяу болуп, Уллу Бахсаннга жол салдым.
Къайтып келип, къара алашагъа жер салдым,

Мен бара эм, тенглеримде ал болуп,

Андан к̄айтып келеме, к̄арындашчыг̄ым Мусса бла
Аяк̄лашып, сал болуп...

Мен чык̄г̄бан эдим Адыр-Сууда таулаг̄а,
Адыр-Сууда кийиклени марарг̄а.
Харам таулада бир учхан чыпчык̄ к̄рмедим,
Ачыуумдан т̄егерегими сермедим.

К̄айтып а келип, мен курслаг̄а келгенем,
К̄арындашым Муссаны бир аман мудах к̄ргенем.
— Салчы, Мусса, бир илишанла атайык̄,
Бюгюн энди биз курслада к̄алайык̄.

Хайырсыз пердан к̄олумдан кетди ажымлы атылып,
Ой, атхан ог̄ум сабий Муссаг̄а чанчылып.
Ок̄ тийгенлей, сабий Муссаны, сермеп алдым к̄ойнума,
— Ёлеме,— деп, билегин салды бойнума.

— К̄орк̄ма, Мусса, сени бла барлык̄ма,
Дуния жолундан, ахырат жолну аллык̄ма.
Экинчи ог̄уму кеси к̄кюрегиме к̄тюрдюм,
Эки гюняхны бир бири юсюне келтирдим.

Ах, гяуур к̄олну к̄аны к̄пдю сууундан,
Елюп барабыз чубур перданны ууундан.
К̄ан болг̄анды к̄анлы Адыр-Сууну суулары,
Нечик аمانды чубур перданны уулары.

Адыр суудан сал бахчычла к̄арайла,
Чегилерибизни сал бахчычха байлайла,
Орусбийланы к̄ыздан ариу жашлары,
Бурулуп-бурулуп, бизге аман жилияйла.

Адыр-Суу жолладан к̄зуруп кетгендиле
Орусбий Исмаилны чурук̄ басхан ызлары,
Ой, чачларың жыртып, алай жилияйла
Махайчык̄ны сары чачлы к̄ызлары.

Ай, сени жауунг̄ Бахсан элине к̄арасын:
Басхан таулары бир-бирине ауалла,
Адыр-Сууг̄а к̄ара к̄анла жауалла.

Ой, Аллах! Амалсыз дуня к̄оймайды,
К̄ара кийип, анам К̄ырымхан жилияйды.
Эки жашымы бирден к̄апдым,— деп сарнайды.

Чачылып барады киндигимден ак̄г̄бан к̄ызыл к̄ан,
Ой, жилияй-жилияй к̄аддыла
Жарлы Жулдуз бла Кесамхан.

Къан болгъанды Уллу Бахсанны мурсасы,
Уллу Бахсанда жер къучакълап жатады
Махайчыкъны аслан белли Муссасы.

Да, тынгылагъыз Исмаилны жырына,
Жолукъгъанла, салам бермей озмагъыз,
Индиш аягъында Исмаилны сынына.

БЫЗЫНГЫДА ЭМИНА

Сабийле къырылдыла мау-шаудан,
Жаннетлени жети эшиги бош болсун,
Хорасанда сабий ёлгенди къаншаудан.

Болур анда Болат къызы Бислимаат,
Бислимаатда эки кекел кёргенем,
Къуш жастыкыгъа чилле матау атханлай.

Болур анда Мушкой къызы Хажар да,
Хажар къызда эки къашчыкъ кёргенем,
Акъ къалагъа эки къарылгъач къоннганлай.

Болур анда Ботталаны Хажибий,
Сабийлеге къабыр ишлей кёреме,
Нарат къанганы сюрме бла жоннганлай.

Болур анда Мусса жашы Барисбий,
Жамауатха берип, ёлгенди Барисбий,
Сары къамиш жерлерин.

Болур анда Окъуу жашы Махаммет,
Бек бийикди Ыркъазны къаласы,
Дунпяны бузады Махамметни анасы.

Болур анда Гикях жашы Таусолтан,
Аягъымы урдум Генчонукъда ташлагъа.
Таягъымы къойдум кесимден гитче жашлагъа.

Болур анда Иммет жашы Абдуллах.
— Нек элтгененг, атам Иммет, къойлагъа?
Шабедий а мени унутуп чыкъмасын тойлагъа.

Атам Иммет, эминадан къачхан эр болмаз,
Атам Иммет, Аллах кёрмеген жер болмаз,
Бу хужу эмина кирмеген, баям, бир эл да болмаз.

Эфенди къатыны, ариу Батахан
Айланады шейит ёлюклени жууаргъа,
Къыйын эди Налжан бла Таужан бир къатыннга
тууаргъа.

Эфенди къатыны арну Батахан
Айланады, эки этеги жел эте,
Бу аман эмина тюпден башха жюрюйдю,
Жарлыны, байны кълалдырмайын тенг эте.

Жантау жетмейди гитче Эсенни белине,
Эсен бек тийгенди Хайирханны кёлюне.
Тынгылагъыз Аубекирни сёзюне,
Къан жаугъанды Жижюню жангыз кёзюне.

БЫЗЫНГЫНЫ ЖЫРЫ

Сууукъ туман ургъанды
Холам тарыны хырына,
Мен айтайым, иги тынгылагъыз,
Жарлы Бызынгыны жырына.

Жарытып келген кюнюбюз
Къара булутха батылды,
Жарлы бизни огъары жаныбыздан
Вулкан балчыгъы атылды.

Къурурукъ вулкан атылып,
Ырхы болуп тебиреди,
Элни къатына жете келгинчи,
Къарап аны адам кёрмедди.

Элни къатына жете келгенлей,
Ортабай къарап кёргенди,
Андан сора тебен Бызынгыгъа
Хахай жууап а бергенди.

Огъары элни межгитин
Уруп бир жанына чулгъады,
Тебен элге жете баргъанлай,
Ортабай акъ кёлегин булгъады.

Огъары элни межгитин
Уруп бир жанына аудурду.
Андан сора Тебен Бызынгыгъа
Ол къара къанла жаудурду.

Хар заманда кычырады
Бызынгыны укусу,
Сау Бызынгыны къларангы этгенди
Къуругъан вулканны букъусу.

Жылтырайды, жанады
Къурурукъ вулканны ташлары,

Къатынла кибик, сарнайдыла
Уллу Бызынгыны жашлары.

Элни арасын алып барады,
Төгерегин боямай.
Битеу халкъ ары къуюлады,
Жарлы жанларын аямай.

МИНГИ ТАУГЪА ЧЫКЪГЪАНЛАНЫ ЖЫРЫ

— Атха мин,— делле, минмедим, анам,
— Бичен чал,— делле, чалмадым.
Ажалым къойгъан болмаз эди, кюнюм,
Хайырсыз таудан къалмадым.

Бизни Минги таугъа тебиретедиле,
Эки отрядха юлешип.
Жууукъ-ахлула ызыбыздан жияяп,
Урушха сюргенча кюрешип.

Мен юйюбюзден, атланып чыкъгъанлай,
Ышанмагъанем халыма.
Мен къарт анамы аманат этип чыкъгъанем
Къарындашчыгъым Наныгъа.

Минги тау деп да атына айтылмазед, Наны,
Ууагъ'а таулача тау болса.
Бызынгыдан келип, Быллымда къалмазек, Наны,
Ол жарлы атабыз сау болса.

Ол иги атам ёлгенли, къызла,
Анам а этиучед аталыкъ.
Эр киши къуллукъну анама къойгъанма,
Кесим этнучем шапалыкъ.

Биз Минги таугъа чыгъып а барабыз,
Бююн а Минги тауну кюнюд деп.
Ол жарлы анам алай буруллукъ сунама:
— Бу мени балам туююлд,— деп.

Мен Минги таугъа айланып къарасам,
Къан жауарыкъгъа ушайды.
Альпинистлени проводниклери да
Ол Наны бла Ишайды.

Ол Ишай алай ышара,кюле келгенед:
— Хасан къайсыгъызыны тилейд,— деп,—
Къайсы къаракъашны жюрек тамырлары
Ариу Хасан ючюн кюед? — деп.

Жип юзюлгенлей, алай а кычырдым:
— Хасан, бери уа неге келдим? — деп.
Ол, ариу кёзлерин ачып, къаты кысып къойгъан эди:
— Мен да сени ючюн ёлдюм,— деп.

Аны анасына къалай а барайым, кызла,
Сюйген а баласын ёлтюрюп.
Сени тенг жашларынг, Хасан, алай а элтсинле,
Бизни бир бачхычда кётюрюп.

Жюрегим а ачып, этген а къаргъышым
Бир женгил къабыл болгъанед.
Башымдан а акъгъан къара уа къанымдан, кюнюм,
Мени ауузум, бурнум толгъанед.

Ясынымы окъугъанем, кызла,
Мен Минги тауда олтуруп.
Ол ариу Хасаным жан бере турады, кюнюм,
Кёзлерин къандан толтуруп.

Бир ариу чыгъып, кетип а барыск,
Эки да тёппесине да юлешинип.
Ол иги Ишай алай а эннгенед, кызла,
Жаны уа чыкъгъынчы, кюрешип.

Къара гулла бла, къара баш ау салып,
Барлыкъма да Уллу Бахсаннга.
Мындан сау энсем, деп сёз да берип къойгъанем
Мен да Таймазланы Хасаннга.

Уллу ныгъышдан алай тилерикме:
— Къонакъма, къонакъча алыгъыз.
Дуниялыкъда жашау жазмагъанд Аллах,
Бизни бир къабыргъа салыгъыз.

ХАДИСНИ ЖЫРЫ

Ахыр болжалы эшикте жетген
Сау къайтмайды юйюне.
Ой, мен айтайым, сиз тынгылагъыз,
Жарлы Хадисни кюйюне.

Экинди бла ашхам арасында
Кёк, жашнап, кюкюрөп, улуйду.
Ох Аллах, тенгле, бизни арабыздан
Къыйынлы Хадисни жаны къуруду.

Кече арасында, билмей тургъанлай,
Бир ачы хапар келгенди.

Ышара, кюле туруучу Хадисге
Шибиля тийип ёлгенди.

Сен жарлыны ким къаргъагъан эди
Ачы шибиля тийсин, деп,
Ол арну ёсген санларынг
Шибиля отда кюйсюн, деп?

Адамны этер мадары жокъду,
Аллах буюргъан хар ишге.
Ажалынга баргъан эдинг, харип,
Машина бла къамишге.

Сен мындан алай баргъаненг, Хадис,
Шофер тенглеринге ал болуп,
Андан ызынга алай къайтдынг,
Шибиля уруп, сал болуп.

Ой, санга келген къыйынлыкъ келсин,
Мени жаууму башына,
Хайырсыз болуп, жолда кългъанды
Ол сен жюрютген машина.

Жарлы Хадисни алып келдиле,
Шибиля уруп, къаралтып,
Сени бачхычха алай салдыла,
Эгешчиклеринги таралтып.

Биргенге айланган сени тенглеринг
Сени кабырынгы къаздыла.
Ёлген кюнюнгю, туугъан жылынгы
Сени сын ташынга жаздыла.

Тешалмаз къара кийдирип кетдинг
Сен жашагъан элинге.
Ой, сени атанг а санга жилияды,
Жан-жаулукъ байлап белине.

Кёп ёмюрледе сау болуп кетмез
Тюшюрюп кетген жаранг да,
Ёлген хапарынгы эшитип, жилий болур
эди
Ахыратда жатхан ананг да.

Санга тёгюлген жилимукъла, Хадис,
Арбазны ичин толтуруп,
Эгечлеринг бла къатынынг жилиядыла,
Башынгда, аягъынгда олтуруп.

Хадисни эли энди жилимасын,
Боллукъ болгъанды Хадисге.
Хадисни орнуна ким этер
къарындашлыкъ
Кичи къарындашы Барисге?

Жалгъан дуниядан кетгенсе, Хадис,
Керти дуниягъа жетгенсе,
Сабийлеринги, сабий къатынынгы
Кимге аманат этгенсе?

Жарыкъ жаннетде кимле жаталла,
Жанынг алагъа тенг болсун,
Бу дунияда аз жашадынг эсе да,
Ол дунияда жеринг кенг болсун.

БАРИСНИ ЖЫРЫ

Айт десегиз да, мен айтайым
Жарлы Барисни кюйюнден.
Печать басылып, адам чыкъмайды
Жарлы Барисни юйюнден.

Окоп ичинде алай жатама,
Кесиме къабыр къазама.
Онг билегими бойда къалдырып,
Сол билегим бла жазама.

Манга атагъан отоуугъузгъа
Къара жабыула ийигиз.
Анам бла жарлы эгечлерим,
Эки жылгъа къара кийигиз.

Мени кюрюрге келмединг, анам.
Энди алай женгил тапмазса.
«Жангыз Барисим келеди»,— деп,
Къууанып, аллыма чапмазса.

Сюркеле жюрюй, сюркеле жюрюй,
Тегюлдю бауур къаныбыз.
Мында ёлсек да, сизге барлыкъды
Термиле чыкъгъан жаныбыз.

ЭКИСИ ДА БИР КЮН ЕЛДЮЛЕ

Сиз тынгылагъыз, да мен айтайым,
Эки суйгенни кюйюнден.
Ой, эки ёлю ма алай чыкъсын
Сени жауунгу юйюнден.

Люба да, мен да тойгъа барыучек,
Бир бирибизни билгенлей.
Сау сегиз жылны биз а тургъанек,
Бир бирни татлы суйгенлей.

Қарандаш кыйыгучу мени жюлгючом,
Мен аны жютю биледим.
— Атам, Любаны манга алчы,— деп,
Айыпны ташлап, тиледим.

Атамдан манга жууап болмады,
Сансызлап кыйгъан болмаса,
Ата намыс деп неге жюрюгюн,
Сёзюнгю эсге алмаса?

Сау сегиз жылны ичинде Люба
Синггенед битеу саныма.
Дуния жашауум олду деп тураем,
Ёлюп кетерик жаныма.

Да, мен суйгенни атам суймейди,
Сёзюме акъыл иймейди.
Қъадар алай эсе, жокъду мадарым,
Ёлсем да, къара киймейди.

Манга да сормай, бир башха къызгъа
Атабыз неках этгенди.
Кеси ушатхан келинни алып,
Ол муратына жетгенди.

Киеу нёгерле къызгъа кетдиле,
Мени болуш юйге элтдиле.
— Ах, Люба кесин жипге асды,— деп,
Къызчыкъла чабып жетдиле.

Саным титиреп, жюрегим чанчды,
Любасыз къалай турайым?
Люба да кесин мени ючюн асды,
Мен да кесими урайым.

Болуш юйюмде къагъыт тиледим,
Жазаргъа къагъыт бермеди.
Мен болуш юйде кесими урдум,
Любачыкъ аны кёрмеди.

Киеу нёгерле келинге бара,
Любачыкъ къарап кёргенед.
Ала келинни алып келгинчи,
Ол кесин асып ёлгенед.

Любачыкъ жипге асылып турад,
Терк барып, аны бошлагъыз.
Экеуню бир кюн сойдурду атам,
Аны жаназыма къошмагъыз.

Союмгъа сойгъан къарт къара къойну,
Къозусу къалды макъыра.
Хасан болуш юйге кирип келгенди,
Келин отоугъа чакъыра.

— Манга келтирген къыз келинигиз,
Менден къызлайын ол къалсын.
Аны бек сюйюп алгъан атамды,
Мени ючюн анга ол барсын.

Тойгъа жыйылгъан къызла, жашла да
Жилияйла, жауун бурчакълай.
Мен болуш юйде жан ала туруп,
Анам келгенед, къучакълай.

Елсем да, бир да кетмейд эсимден
Любаны ариу халлары.
Жаханым отда алай кюйгеед,
Мени атамы санлары.

Къаннга боялгъан бууун сагъатым,
Кеси кезюмден кёрюгюз!
Келген келинни мудах этмейим,
Къарындашыма беригиз!

Ой, бизден къалгъан къызла, жашла да,
Сиз бизден юлгю алыгъыз.
Жангыз кесими жерге басдырмай,
Люба бла бирге салыгъыз.

Киеу нёгерге бармай къалгъанем,
Сылтаугъа башым ауруйд, деп.
Да мени анам жилияй болмазмы:
— Ажалсыз ёлдю жашым,— деп?

Любаны кёрюрге бир бек термилдим,
Жангыз бир кёрюп ёлсемед.
Ай, ийсагъан, Любачыкъ бла
Юч кюнню жашап ёлсемед!

Ой, бизни орам, бушуулу орам,
Адамдан нечик толгъанды.
Ой, мени анам, артыкъ да атам,
Нечик гюняхлы болгъанды.

КЕЧГЮНЧЮЛЮК

Къзыл аскерле, таулагъа чыгъып,
Юйлерибизни санайла.
Къыралгъа биз бир хата этгенча,
Бизге да къыйыкъ къарайла.

Жарлы ана да, жашын тансыкълап,
Солдатлагъа ариу къарайды.
Ай, бу аскер да аны къыстаргъа
Мартны сегизин марайды.

Кенделен, минг юй кетип барасыз,
Къайры сюрелле, ашыгъып?
Биз жарлыланы алай элтелле,—
Ушкокла бла ашырып.

Эки минг жашны Кенделен берди
Фашистле бла сермешге,
Кечюре туруп, шо жангыз бирин
Къошмай къойдула кенгешге.

Кенделенчиле, иги болуучед
Келген къонакъгъа халыгъыз,
Аманатха да алынмай къалды
Сизни жер жапхан малыгъыз.

Лашкутаны да ахшы жашларын
Сталин урушда жойдурду.
Къалгъанын къыстап, ырысхыларын
Кимге болса жыйдырды.

Бир тап къуралгъан эди элигиз,
Кеп ёмюрлени жашаргъа.
Терслик къоймады ырысхыгъызны
Элигиз бла ашаргъа.

Бедикчилени чыгъаргъандыла,
Бирси халкъладан айырып,
Сюймегенлерибиз а къарайла,
Жалкъаларын да къайырып.

Бедикни эки жанында — эки
Суу акъгъан терен къолугъуз.
Мында къалгъанладан а узакъды
Сизни ол барлыкъ жолугъуз.

Ахшы къартладан, кеп ырысхыдан
Туруучу эди токъ болуп,

Мартны сегизи жетгенлей, кетди
Уллу Быллым да жокъ болуп.

Жарлы эгечле кёчгюнчюлюкге
Жиляу кюйлерин къурайла,
Къарындашлары урушда къалып,
Адрес а тапмай, сурайла.

Гирхожан бла Камук кёпюрюн
Зорлукъну суу алгъанды,—
Къарыулулары урушха кетип,
Къарыусузлары къалгъанды.

Чылмасда журтла къуругъандыла,
Бузулгъандыла кюйлери.
Будайланы да Къайытны кюю
Кеси къалгъанды сюелип.

Советле юйюгюз турады, харип,
Башы ичине оюла,
Урушда бла кёчгюнчюлюкде
Ахшыларыгъыз жоюла.

Бахсанда эки ёлюк къалгъанды,
Къартла жаназы къылалмай.
Ахлулары уа тура болурла,
Бир тынгылысын билялмай.

Бу шейитлени, излейдиле да,
Къабырларын а тапмайла.
Быллай къыйынлыкъ жетген жарлыла,
Беллерин тешип жатмайла.

Жапыр Таланы ахшы жашлары
Къырал ючюннге тюп болуп,
Ата-аналары къалдыла сора
Къарыусузлагъа жюк болуп.

Адыл жайлыкъда туруучу эдигиз,
Салкъын сыртлада кенг жата.
Сизге уа, харип, къайдан да чыккъды
Сиз сакъламагъан бу хата?

Ой, гягишчиле, ой, Непелары!
Сиз уяндыгъыз къаугъагъа.
Бу тап журтланы къалай къоясыз
Кимлеге болса саугъагъа?

Эльбрус эли, жилий къалдыла
Субай къызларынг — наратла.

Ариу жерингден айыргъандыла
Тюбюнден келген налатла.

Гара сууларынг, сытылып, уруп,
Сарнау кюйлерин буралла.
«Сен бийикдесе»,— деп, халкыбызны
Чал Минги таугъа соралла.

Тюз жерибизде терс болуп чыкъдыкъ,
Биз бу Сталиннге не этгенек?
Мамыр жашагъан журтларыбыздан
Биз нек кысталып кетгенек?!

Къартла, биз къайтып барырбыз артха,
Сиз басхан ташда жашаргъа.
Сиз термилиучю чыран сууладан
Ушхууур этип, ашаргъа.

Къартла, биз артха къайтып барырбыз,
Къысталып турмай ёмюрге,
Сизни аягъыгъыз басхан жерлени
Къучакълап, анда ёлюрге.

Мартны сегизин унутдургъанды
Шалондан тюшген кюнюбюз.
Элтип, къум тюзге текген заманда,
Къара ачыудан кюйдюк биз.

Берия мурдар — къан ичген губу —
Юсюбюз бла ётгенди.
Бизде болмагъан бир кир ишлени
Сау халкыгъа жагъып кетгенди.

Уруш заманда быллай бир улоу
Была къайдан да тапдыла?
Къартха, сабийге аш-суу алдырмай,
Эшигибизни жапдыла.

КЪАРАЧАЙНЫ КЮЙЮ

Бир минг тогъуз жюз да ююнчю жылда
Ноябрь айны ал кюнлери.
Мен, жырламайын а жилип бир айтайым
Кёчген Къарачайны кюйлерин.

Туугъан да элинден, ёсген да жеринден
Кёчюрюлген жарлы Къарачай,
Миллетле ичинде, ой, миллетлик аты
Ёчюрюлген жарлы Къарачай.

Жай жайлыкъларындан, кыш кышылыкъларындан,
Ол Уллу Бийчесын сыртындан —
Сен, жан бла тёммек айырылган кибик,
Айырылдынг Ата журтундан.

Журтундан кечюп, от жилтининг ючюлюп,
Къайры да бараса, Къарачай?
Теркеде — тенгиздеми, тауда не тюздеми,
Къайда уа къаласа, Къарачай?

Ата тыпырындан, ана жылуундан
Айырылган жарлы Къарачай,
«Бандит» ат аталып, ёмюрлюк тюрьмеге
Жолун салган жарлы Къарачай.

Минги тау кюйнундан, Къобан а бойнундан
Тюп этилген жарлы Къарачай,
Жанынг саулукъда, ёлгеннге тенг болуп,
Кюйю этилген жарлы Къарачай.

Танг аласында, ой, аскерчи солдатла
Эшиклени къаты къакъдыла.
Юйледен чыгъарып, къадауларыбызгъа
Къара киритлени такъдыла.

Аскерчи солдатла — ибилис суратла,
Сормайын, юйлеге кирдиле.
Сюнгю учу бла, сауут кючу бла,
Аларына салып, сюрдюле.

Жауланы сюргенлей, сюрюп чыгъардыла
Законсуз, къагъытсыз-къаламсыз.
Къарт кишиле жияй, тиширыула сарнай,
Жолгъа уа чыгъабыз амалсыз.

Ата журтубуздан биз чыгъып барабыз,
Саналганбыз къырал жаулагъа.
Къыбылагъа къарап: «Сау къалыгъыз!» — дедик
Шорха суула бла таулагъа.

Сауутлу аскерле, юйледен чыгъарып,
Тегерегибизни тыйдыла.
Малланы сюргенча, сюрюп келдиле да,
Темир вагонлагъа жыйдыла.

Бизни жер юсюнде къоярыкъ болмазла,
Къуярыкъ болурла тенгизге.
Этилген зорлукъну, бар кыйынлыкъланы
Айтып айталмайма мен сизге.

Ой, быллай кыйынлыкъ бизге кыйдан тюшдю,
Кёкден тюшген кибик элия?
Бу кыйынлыкъланы бизге жетдирдиле
Сталин «атабыз», Берия.

Кёк да кюкюреди, жер да титиреди,
Къан жиялмукъ жауду таулада.
Итле ыстауатда таугъа, ташха улуй,
Сюрюле квалдыла баулада.

Бузоула квалдыла бир ачы кычыра,
Ийнекле квалдыла ёкюре.
Жарлы иелери кетип барадыла,
Кюе-бише, къанла кекире.

Жылкыы сюрюле да квалыб а кетдиле
Тауда жылкычысыз, атчысыз.
Ой, биз жазыкъла уа квалай болуп квалдыкъ
Былай болушлукъсуз, жакъчысыз?

Къайры келгенбиз, къайры жетдирдиле? —
Вагон эшиклени ачдыла.
Узакъ Азияны къумлу тюзлерине,
Къуш тюгюнлей этип, чачдыла.

Биз да бу кыралны балалары эдик,
Кырал бизни этди нек ёге?
Атала, анала — зорлукъ, ачлыкъ чеге,
Жашла — кырал ючюн къан теге.

Мында къум тюзлеге тегюлген таулула —
Жалан аякъ, чарыкъ-чабырсыз.
Илипин ызлагъа кемюлген жарлыла —
Сын ташсыз, кебинсиз, къабырсыз.

Къарачай, сенден квалгъан ырысхыдан
Бирле — тоюп, бирле — семире.
Басдырылмай квалгъан жарлы таулуланы —
Къушла чача, итле кемире.

Тапхан балаларын къум тюзлеге кеме,
Сарнай квалгъан жарлы анала.
Ёлген аналаны ёшюнлерин эме,
Жиляй тургъан ёксюз балала.

Жиляулукъ болгъан а жарлы Къарачайгъа
Буслийман халкъ бары жилясын.
Бу кыйынлыкъланы бизге уа сынатхан,
Бизнича, кыйынлыкъ сынасын!

МИНГИ ТАУУБУЗ ЖИЛЯЙ ҚАЛДЫ

Тангны төбен жаны аз белги берирге
Төгережни аскерле алдыла.
Атала, қарнашла — бары да урушда,—
Бизге не қыйынлық салдыла!

Тауукъ қычырыгъы, сабий жилягъаны
Жюрек жауунгу ашай туралла.
Ой, қарт кишилени, тиширыуланы да
Ушкок қалакъла бла къуалла.

Қыйналып ишлеген бизни жолларыбыз,
Қалдыла букъулап, чарс этип.
Жарлы Қарачайны қоратып баралла,
Бу Кавказ тауладан тас этип.

Бизни журтубуздан сибирип баралла,
Студбеккерле кючлю дууулдай.
Ай, жарлы Кавказым, сен қалып кетгенсе,
Нарат тереклеринг шуулдай.

Қойланы сургенча, бу биз жарлыланы,
Къуууп, вагонлагъа жыалла.
Быллай қыйынлықъланы кёрюп, кётюралмай,
Ай да, кюн да бирден жиляйла.

Ой, Минги тауубуз бизге жиляй қалды,
Ол акъ сакъалын да суу этип.
Мындан нек қоратып баралла бизни,
Гюняхсыз жерибизде къуу этип?

Қарачай Қюбаны таралып жиляйды:
«Мени Қарачайым кепди»,— деп.
Ол ызыбыздан бир мугур болуп қалды:
«Не уллу қыйынлықъ жетди!» — деп.

Бу қыйынлықъланы кётюрюп туралмай,
Бюгюлюп, жиляйла терекле.
Хужу қалдыла да, байтамал болдула
Қарачайда къолан ийнекле.

Сыртлада, къоллада улуй айланалла
Уллу Қарачайны итлери.
Қайсы миллетлеге аш, азыкъ болдула
Қыйналып мажаргъан мюлклери?

Биз кетгенли къуруп қалгъандыла, дейди.
Қара суула бла гарала.

Сау Шимал Қавказға чачылдыла, дейди,
Қъарачайдан қъалгъан жылкыла.

Бизни юлерибиз қъалып кетгендиле,
Эшиклери артларындан тартылып.
Жарлы Қъарачайым эки тенг болгъанды,
Ашсыз-суусуз жерге атылып.

ЖИЛЯМАЙЫН ҚЪАЛАЙ ЭТСИНЛЕ?

Узакъ айырылып, кетип барабыз,
Ой, бизни ёсдюрген тауладан.
Биз ёлгенлеге бош жияй эдик,
Ала насыплыла сауладан.

Жашларыбызны аскерге алдыла,
Онгузлары тюрме сынзйла.
Ой, бизге жетген бу кыйынлыкълагъа
Ташла, таула да жияйла.

Ийнеклерибиз орунда қъалдыла,
Эшиклери ачылмай, ёкюре.
Машинагъа минип, сюрюлюп барабыз,
Ызыбызгъа қъарап, ёкюне.

Ыстауат сакълагъан бизни итлерибиз
Ызыбыздан қъарап улуйла.
Жангыз кюннге Кавказ журтумда
Қъаллай эллерибиз къуруйла!

Москвадан келген аскер командирле,
Айланып, бизни санайла.
Ой, бизни къююп, қъайры кетесиз, деп,
Ёлгенле да жияп қъарайла.

Ала жиямайын қъалай этсинле —
Кетдиле дууачы қъартлары.
Қъазахстанда бир жылгъа
Болду ол қъартланы артлары.

Бизни жаназычы, дууачы қъартла
Жаталла жаназысыз, дууасыз.
Межгитлерибиз этилип қъалдыла
Байрым кюнледе жумасыз...

Волгадан ётдюрюп, эшелонланы
Эшиклерин алай ачдыла.
Эгеч-қъарнашны тапмай, термиирча,
Қъаллай къум тюзлеге чачдыла!

Бизни мында төккен мор эшелонла
Энди башха жолла салалла.
Ёксюз кьалгъан сабийлерибизни
Мында детдомлагъа алалла.

Кавказ таулары орнуна энди
Къыргъыз таулары кёребиз.
Ачлыкъ да жетип, хауа жарашмай,
Инжиллип, ажымлы ёлебиз.

Къыргъыз таулары ушатып къарайма
Кавказда ариу таулагъа.
Ёлгенлеге не амал этейик,
Бир кюн тууар эди саулагъа.

Биздеча, мында ёселле, дейле,
Шапталла бла баллиле...
Совет властьха не хата этгелле
Къартла, къатынла, сабийле?

Бери бир къарагъыз, ой, жамагъатым,
Тёюлюп кьалгъалла балала.
Къумлу Азияда ажымлы ёддюле
Былары тапхан анала.

КЪУМ ТЮЗЛЕГЕ ТЁКДЮЛЕ

Айып этмегиз сиз, багъалы тенгле,
Зорлукъ кёчюуге къайтайым.
Эринмей, къулакъ салып тынгылагъыз,
Кёчгюнчюлюк кюйню айтайым.

Экинчи ноябрь, геуюрге кюн, келди
Къыркъ ючюичю жылгъы кыйынлыкъ.
Зорлукъ унукъдуруп, хар нени унутдуруп,
Амалсыз кёчерге жыйылдыкъ.

Экинчи ноябрь ауур кюн болду,
Къобанны суу азайды.
Бизни ёсдюрген бийик тауубуз да,
Кёрюнмез кибик, ташайды.

Биз бу кыйынлыкъны унуталмазбыз,
Къолубуздан келсе, сау болсакъ.
Ма бу зорлукъгъа чыдап къоялмазбыз,
Къырылып, бошалып кьалмаса къ.

Танг жарыгъынчы машинала бла:
— Кёчюгюз,— деп, бизге келдиле.

— Нек этесиз былай? — деп соргъанлагъа уа,
— Буйрукъ толтурабыз, — дедиле.

Тауларыбыз мыдах солуйла бюгюн —
Кюнюбюзню булут жапханды.
Бир адам унутмаз ма бюгюн кѳргенин:
Къыралым халкъыма чапханды.

— Жангыз биринг да къалмасын! — дедиле,
Аскер бла зорлукъ этдиле.
Хыны мыртазакъла хар юйге кирдиле,
Юйден чыгъардыла, тѳкдюле.

Халкъымы жашлары, къан тѳгюп, къоруйла
Ата журтубузну жауладан.
Къарыусуз, онгсуз, къысталып, къуруйла,
Айырылып Кавказ тауладан.

Жарым сагъатха къуу-шуу болдула,
Къарачай, жашагъан жерлеринг.
Ит, къойланы ашап, мыллыкдан тойгъанды —
Иесиз къалгъанды эллеринг.

Тюше кѳргенча, таурух жомакъдача,
Къайгъылы жүрекле жарыла.
Суудан чыгъып, къумгъа тюшген чабакъча,
Тюшгенбиз жашауну тарына.

Миллетим кѳчдю, къыйынлыкъгъа тюшдю,
Къышха хазырланыр кюнюнде.
Жетген къыйынлыкъны тюгел айтыргъа
Сѳзлерим жетмейди тилимде.

Азыкъсыз кѳчген мени миллетим
Таулагъа къарап жилияды.
Ачдан сабийи дыгалас этсе,
Анасы къыйынлыкъ сынады.

Кѳчюрдюле бизни къыйын кюнледе,
Юйсюз-кюнсюз этдиле.
Темир жол бла, мал эшелонла бла
Элтип, къум тюзлеге тѳкдюле.

Сууукъ жерлени хыны желлери
Бузлатып, къатдырып санланы...
Исси кюнлери, кечеги чибинлери —
Жайы бездиреди жанланы.

Зыккыл кийимлери, мугур гюрсюнлери —
Инжилип ёселле сабийле.

Топуракъдан этилген тешикли юйлери
Ушаялмайдыла юйлеге.

Саксаул — чегети, хуан — кёгети,
Отуннга чыгъанакъ кетеди.
Къамиш эм топуракъ'а кем жерин толтурад —
Ала бла сау юй битеди.

Келген жерибиз тюрлю кёрюнеди,
Ушамайды бизни жерлеге.
Къыйын тириги кенгден билинеди —
Чачылгъанбыз къазах элгеге.

Къуш чачхан тауукъну тюгюча, чачылып,
Жер бетине бояу болгъанбыз.
Хар тюрлю миллетни къатында туруп,
Тюрлю тюрсюн-хали алгъанбыз.

Комендантла бизге къол салдыралла,
Хоншу къолхозгъа иймейин.
Ашарыкъ-киерик жетмей, инжиледи
Халкъым, не этерге билмейин.

Ачдан инжилебиз, ёлюп да барабыз,
Эмилген санла жарамай.
Къарыусузла, элтип, ёлюк асырайбыз,
Эфенди жогъуна къарамай.

Бир бирибизге берип болушабыз:
Сууапды, дейле, жанынга.
Санла инчгерип, къарыусуз болгъанбыз,
Къоркъарса, къарасанг къаныма.

Къазауатда ёлгенинг, башха къабыр болмай,
Къарнаш къабырлагъа тюшеди.
Аны юйюрю да, кёчюп келип, мында
Зорлукъну отунда бишеди.

Ата-анасы ёлген сабийле
Садакъа тилеп да келелле.
Къамиш къыйырында, чыгъана ичинде
Бёрюле талап да ёлелле.

Ёлмезлик бир жан жокъду, дейле,—
Ёлюрле, къалмайын, къанлыла.
Айгъа, Кюннге къарап, болуш, деп тилейле
Къартларынг, Аллахха жалына.

Къыйынлыкъны бары адамгъа чыкъгъанды,
Бюгюлмей, кётюре барайыкъ.

Эс ташламайыкъ, халкъгъа жарайыкъ,
Заманны табына къарайыкъ.

Къыйынлыкъны хаман заман келтиреди,
Заманы келсе, къутхарыр.
Не къыйын болса да, ажаллы ёледи,
Ажалсыз къутулур, сый алыр.

Ай, аман жашла, хомух болмагъыз,—
Кесингден аманны кюлдюрме.
Аууз толгъан къызыл къан болса да,
Къатынгда жауунга билдирме.

Не заманда да хомух тыйюлек.
Саулукъ ахсатмаса — алырбыз.
Тилек къабыл болса, муратыбыз толса,
Эски Ата журтха барырбыз.

Ёлгенлерибиз жаннетли болсунла,
Аны биз Аллахдан тилейик.
Сауларыбыз журтха буюрулсунла,
Аны да кёз бла кёрейик.

Эринмей ишлесек, харамлыкъ билмесек,
Ырысхыгъа борчлу Аллахды.
Намыс-адеп болса, халкъ сыйын тутса,
Юсюбюзден алы палахны.

Аллах биргебизгед, насыпны алмасын,
Тилек къабыл болмай къалмасын!
Жауланы ёлтюрсюн, насыпны келтирсин,
Зорлукъчуланы къармасын!

САУЛА ЕЛГЕНЛЕГЕ ТАРАЛА

Танг аласында буйрукъ болгъанды,
Кёчюп, базлагъа чыгъаргъа.
Жарлы Къарачайны не хатасы бар эди,
Быллай ачы къыйынлыкъны сынаргъа?

Тёгерек тийип, кёзюбюзге къарап,
Бизни бир бек сынадыла.
Бу тапсыз хапаргъа чыдаялмай,
Адамла кемсиз жилядыла.

Билмей тургъанлай, жарлы Къарачайгъа,
Ой, къара кюлле келдиле.
— Машиналагъа женпил минигиз! — деп,
Бир хыны буйрукъ бердиле.

Жюзле бла вагонла туралла,
Ой, темир жолгъа тизилип.
Узакъ жерлеге кетип тебиредик,
Кавказ тауладан юзюлюп.

Биринчи эшелон кетип башлады,
Ол жер жарады, кычырып.
Къарачайны тас этип баралла,
Къуш тюгюнлей а учуруп.

Кавказдан кечюп, кетип барабыз,
Кишибиз болмай жокъларгъа.
Ой, керек кюнде жакъ табылмады,
Кечюрмей бизни сакъларгъа.

Кечмеклик бизни алай бюкгенди,
Ой, чырпы болса, чакъмазча.
Къзахстан тюзлеге алай чачхандыла,
Излеп бир-бирни тапмазча.

Биз энди къалай этейик, жамагъат,
Жашау бизге былай тар эсе?
Терсни, тюзню айырлыкъ болурла,
Бу дунияда тюзлюк бар эсе.

Танг атханлай, чыгъып къарайбыз,
Кавказ тауланы кермейбиз.
Ёмюрюгюз мында къаллыкъды, дейдиле,
Къалай айтыргъа билмейбиз.

Жумушакъ орунлада жатыучу Къарачай
Къурт мулжарлада жатады.
Юслерине кийген мажал кийимлерин
Гыржын кесеклеге сатады...

Къзахстанны исси тюзлеринде
Эркин солуялмайбыз, керилип.
Къзахстанда алай жашайбыз,
Туугъан жерибизге термилип.

Кечген кюнюбюз эсеме тюшсе,
Аккылымдан чыгъып къалама.
Къзахстаннга келгенли, жылланы санай,
Замансыз къарт болуп барама.

Жылланы санамай, къалай этейим?
Айып этмегиз, жамагъат.
Кечген кюнюбюзню эсеме тюшюрсем,
Эки кёзюмден къан агъад.

Сталинни дунясы къарангы болсун!
Кёчгюнчюлюкню бизге сынатхан.
Жарлы жашланы къазауатда къырдырып,
Жазыкъ аналарын жиятхан.

Биз эртте окъуна къырыллык эдик,
Къырал болушлукъ бермесе.
Миллетлигибиз къурурукъ эди,
Оноугъа Хрущёв келмесе.

Ой, ызыбызгъа кёчюп тебиредик.
Итлени энтда улутуп.
Къайтабыз деп къалай къууанайыкъ,
Ёлген жарлыланы унутуп?

Жартыбыз мында къалып барады,
Билмейбиз къалай этерге.
Къыямат кюн жарыкъ тюбешейик,—
Саулагъа жол чыкъды кетерге.

Ёлгенлени къоюп барабыз,—
Къошулдула жүрек жарала.
Ёмюрюбюз былай кетерик болур,
Саула ёлгенлеге тарала.

Ай, къалай къыйын болду бу жашау,
Тюшюбюздеча, ма бизге.
Аллах аманаты сиз да болугъуз,
Бек тараллыкъбыз биз сизге.

Къартларыбыз тилек тилейелле:
— Тюзлюк келгенин кёрсек,— деп.
Экинчи тилеклери алай эди:
— Кавказгъа барып ёлсек! — деп.

Орта Азиядан келгенбиз къайтып,
Салам бере тау журтлагъа.
Сизни хауагъыз дарман болады
Бизни къарыусуз къартлагъа.

Къарачайны энтда сау болмайды
Кёчмекликден тюшген жарасы...
Къыйынлыкъ чекген халкъым, ой, энди
Насып юлюшюн табалсын!

УЛЛУ АЛЛАХ, БИЗНИ ЭНДИ СЕН САКЪЛА!

Къурум болду тауда чакъгъан гюлюбюз,
Ай жарыкъда сибирилди кюлюбюз,
Мурдорундан къуругулду юйюбюз,
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!

Ит азыгъы болду халал малыбыз,
Жер азыгъы болду жарлы жаныбыз,
Къум тюзледе саркъды исси къаныбыз,
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!

Терслигибиз жокъда журтдан сюрюлдюк,
Садакъ тартхан жая кибики, бюгюлдюк,
Ачдан кепдюк, ауруу къысып, юзюлдюк,
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!

Сабийлери ёлген мискин анала,
Жилядыла ёксюз къалгъан балала,
Эл-элледе калак къала, тарала,
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!

Не кёрмедик ол дуняда, не кёрдюк?!
Жарылмайын, боюксагъа жегилдик,
Къызып баргъан поездладан секирдик,
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!

Жерге-кёрге биз ёлмей да салындыкъ,
Къамыш ора, шайтан кёрюп, алындыкъ,
Кау-куу болуп, Азиягъа жайылдыкъ,
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!

Тюзлюк излеп, кёкге къарап, сарнадыкъ,
Жууап тапмай, жерни бетин тырнадыкъ,
Налат берип, кюйсюзлюкню къаргъадыкъ,
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!

ФОЛЬКЛОРНУ ГИТЧЕ ЖАНРЛАРЫ

А Л Г Ъ Ы Ш Л А

ЮЙЮР ЖАШАУ БЛА БАЙЛАМЛЫ АЛГЪЫШЛА

Келин келген, кыыз чыгъаргъан, баш ау алгъан, киеу чакъыргъан
тойлада, кыуанчлада айтылгъан алгъышла

* * *

Ха, жашла, киеу аякъны алайыкъ къолгъа,
Чыгъайыкъ биз ахшы жолгъа.
Толу къолгъа къуш къонады.
Болайыкъ биз толу къоллу,
Адам сюер керти монглу.
Келиуюбюз Минги таудан,
Алып барлыкъбыз алтын саугъа.
Қьолубуздагъы бозады,
Кеп ичгиледен озады.
Бу алгъыш аякъды,
Кенг аякъды.
Барыбызгъа тенг аякъды.
Бу кыуругъан чепню башыды,
Насыплыны ашыды.
Бек битсинле сюрген сабанла,
Ашамасынла айланган къабанла,
Жашамасынла халкъны бузгъан аманла.
Сабанла иги битсинле.

Жырып, тыякъ ётмесин,
Қъарлап, къарыш жетмесин,
Тартып, оракъ кесмесин,
Аман адам айтханлай Аллах этмесин!

* * *

Ой, толусунлай толу аякъ,
Қъолубузгъа алайыкъ,
Аман хатадан къалайыкъ,
Игилик бери болсун,
Аманлыкъ кери болсун,
Аны суймегени уа юйдегиси тели болсун,
Юйюне ёлю болсун.
Келген келин огъурлу болсун,
Иги ызлы болсун,
Ышара келсин,
Кюле келсин,
Этер ишин биле келсин,
Келген жерин сие келсин.
Эм алгъа тыякъчы тапсын,
Ызы бла таракъчы тапсын,
Таракъчы таракъ тутсун,
Қъолу жигер болсун,
Ауuzu хомух болсун.
Туугъан уланы алгъышы болсун,
Ыстауаты малдан толсун,
Тюбеген ишин онгуна бурсун,
Таулада жугъутурла къырсын,
Келген жаугъа ачы болсун,
Адам сюер къууаты болсун,
Жылкъы сакълар аты болсун.
Келин бутун буруп олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун,
Аны суймеген а бурула-сытыла олтурсун.
Алгъыш бу юйден кетмесин,
Қъаргъыш бу юйге жетмесин,
Суймегенлери айтханлай тейри этмесин.
Аны суймегени уа — кетгени къаядан болсун,
Тийгени бузгъа болсун,
Кёзю, башы туумакъ болсун,
Аманлагъа ийнакъ болсун.
Уругъа билеги болмасын,
Аллахдан тилеги болмасын,
Жегерге эшеги болмасын,
Жатаргъа тешеги болмасын.
Ёрге ётюп, жайлыгъы болмасын,
Жашаргъа байлыгъы болмасын,
Энишге ётюп, къышлыгъы болмасын,

Жашаргъа тынчлыгъы болмасын,
Шынжыры къурушгучу болсун,
Юйдегиси урушуучу болсун.
Бизни жашла атланганда — алгъа болсунла,
Тебингенде — малгъа болсунла,
Абынганда — ыргъакъ болсунла,
Къарангыда чыракъ болсунла,
Адамлагъа ийнакъ болсунла.
Эй, муну этгенни эки къолундан бал тамсын,
Чардагъындан жауу тамсын,
Аны суймегенни уа эки кёзюнден къаны
тамсын.

Суйгенлерибиз кюлсюнле,
Суймегенлерибиз а отда кюйсюнле.
Бу юй ырысхылы болсун,
Болса да, алай болсун:
Кечеледе жукъу кибики,
Сабанлада къылкыты кибики,
Агъачда чырпы кибики,
Къабартыда жылкыты кибики.
Ой, бек битсинле сабанла,
Ашамасынла къабанла,
Жашамасынла аманла.
Башларына къарыш жетмесин,
Тюбю бла жилин жырып ётмесин.
Бу къуругъан чёпню башыды,
Насыплыны ашыды.
Бу суу бла мирзеу
Бир бирге жарашхан кибики,
Бу жаш бла келинчик
Бир бирлери бла алай жарашсынла.
Мен кёп айта билмейме,
Кёп ахшылыкъ тейри берсин.
Алгъышчыла алгъыш этсинле,
Аминчиле амин этсинле.
Алгъышлары къабыл болсун,
Ажаллары сабыр болсун,
Дуньялары мамыр болсун.
«Амин», — деген тилегин тапсын,
«Амин», — деген тилин къапсын,
Алчы, нарт алгъыш юйде къалсын!

* * *

Эй, маржа, аланла, сабыр этигиз,
Алгъышха да тынгылагъыз:
Эй, Аллах, бу аякъ толу болгъан кибики,
Бу юйюрюню насыбы, ырысхысы да толу болсун!
Бу аякъны башы ачыкъ кибики,

Аллахны жүреги да бу юйге ачыкъ болсун!
Ахшылыкъ бу юйден кетмесин,
Аманлыкъ бу юйге жетмесин,
Сюймегенлери айтхан кибик да
Бу юйню Аллах этмесин!
Сюйгенле сюер кибик,
Сюймегенле кюер кибик Аллах этсин!
Бушуу кюню бюгюн кибик болсун.
Къууанчы бюгюнден да артыкъ да артыкъ болсун!
Бу юйге аманлыкъны ким сюйсе да,
Аны жатаргъа тѣшеги болмасын,
Жегерге эшеги болмасын,
Чырдысы къабынсын,
Юйюнде мажалы абынсын, эшиги жабылсын,
Ахырында душманына табынсын!
Терс бассын аягъын,
Къурушсун жыягъы,
Тутулсун сѣзлери,
Къармалсын кѣзлери!
Келген келин огъурлу болсун, къутлу болсун,
Хар кимге да татлы болсун!
Бу келинни намысы, насыбы да бийик болсун,
Аны аягъы бла бу юйге, бу элге насып жаусун,
Аны сюймеген артына аусун!
Мен кѣп алгъыш эте билмейме,
Жаратхан Аллах иги алгъыш этсин,
Бу боза баргъан жерге да ауруу бармасын!

* * *

Тынгылагъыз, тынгылагъыз, тынгылагъыз, ауруусуз болугъуз.
Тынгыламагъанла, бауурсуз болугъуз.
Къууанча боза аякъны къолгъа алайыкъ,
Къыраллыкъны тюз жолунда барайыкъ,
Палахдан къурлай къалайыкъ.
Алгъыш бери болсун,
Къаргъыш кери болсун,
Аны сюймеген тели болсун,
Агъачда айланган бѣрю болсун,
От жагъасына ёлю болсун.
Бу къууанча къууанганла кѣп болсунла,
Бу къууанчны сюймегенле ортабыздан тюп болсунла.
Бу къууанчны сюймегенлеге айтхан сѣзлерибиз окъ болсунла.
Алтын болсун терегигиз,
Кюмюш болсун керегигиз.
Кисей болсун кѣлегигиз,
Ариу болсун сюйгенигиз,
Ийманлы болсун ёлгенигиз.
Бу къууанч кѣп жылланы барсын,

Ырысхы, насып юйюгюзде толуп кьалсын,
Аман адам мындан чыкмай ёлюп кьалсын.
Ырысхыгъыз, насыбыгъыз кёп болсун,
Болгъанда да алай болсун:
Кёкден жаугъан жауун кибик,
Жерден чыкъгъан кырдык кибик,
Агъачлада чырны кибик,
Сабанлада кьылкы кибик,
Къабартыда жылкы кибик.
Ырысхыны, насыпны бергенде, аллайын берсин:
Къатын берсе — артуун берсин,
Къой берсе — тюклюсюн берсин,
Ийнек берсе — сютлюсюн берсин,
Ёгюз берсе — тартханын берсин,
Ат бергенде — чапханын берсин!
Шынжырыбыз кьурушмасын юйдегибиз урушмасын.
Арбазыбыз тёртгюл болсун,
Келинибиз ётгюр болсун,
Черенибиз ёре болсун.
Келинибиз тенглерине тёре болсун.
Арбазыбыз ташлы болсун,
Келинибиз жашлы болсун.
Атланнганда — атха болуп,
Тебиннгенде — малгъа болуп,
Абыннганда — тьякь болуп,
Къарангыда чыракь болуп,
Бир Аллахха ийнакь болуп.
Келген келинни аягъы жолгъа жарашсын,
Жаны байлыкъгъа талашсын.
Сёзге хомух болсун,
Ишге жигер болсун,
Тёгереги уландан толсун.
Эрттенликде эртте туруп олтурсун,
Ингирикке буту кибик урчукь толтурсун.
Аманыбыз алты болсун,
Акылындан жарты болсун.
Озгъанны биз озайкь,
Созгъанны биз созайкь,
Бу кьууанчны бети бла,
Аргы тау ары болсун,
Берги тау бери болсун,
Ортасы кьууанчдан толсун.
Муну бизге кьызгъанып берген эсе,
Кьалгъаны юй иесине харам болсун!

Алгъыш аякъ алайыкъ,
 Аманлыкъдан къалайыкъ.
 Ауузубузгъа салайыкъ,
 Тилибиз бла жалайыкъ.
 Бу аякъны башы ачыкъ кибик,
 Аллахны кёлю бизге ачыкъ болсун.
 Ахшылыкъ бери болсун,
 Аманлыкъ кери болсун,
 Аны ким сۆймесе да,
 Юйюне ёлю болсун.
 Бу бозаны сюзген бийчени да
 Он бармагъындан балы тамсын,
 Аны сۆймеген апсынны
 Эки кёзюнден къаны тамсын.
 Атланганда — алгъа болайыкъ,
 Тебингенде — малгъа болайыкъ,
 Қъарангыда чыракъ болайыкъ,
 Абынганда — тыякъ болайыкъ,
 Бир Аллахха ийнакъ болайыкъ.
 Эки жууукъну ортасы татыулу болсун,
 Аны сۆймеген ачыулу болсун.
 От тегереги къалын болсун,
 Аман адам жалын болсун.
 Аман адам къуумасын,
 Қъууса да — жетмесин,
 Ол сۆйген кибик халкъны
 Аллах этмесин.
 Келген келинни аягъы — тёрюне,
 Кёкюреги — эрине жарашсын.
 Аны сۆймеген сабанлада
 Итле бла талашсын.
 Келин бутун буруп олтурсун,
 Бутлай урчукъ толтурсун,
 Аны сۆймеген жилай олтурсун.
 Келген келин да, арыкъ эсе, семиз болсун,
 Тапханлары эгиз болсун.
 Ишге жетсе — ёгюз болсун,
 Ырысхысы тенгиз болсун.
 Сабий тууса — семиз туусун,
 Аны ызындан сегиз туусун.
 Эшитгенле: «Амин!» — дегиз,
 «Амин!» — деген десин,
 Демеген — ёлсюн!
 Ашлыкъларыбыз башлы болсунла,
 Келинлерибиз жашлы болсунла,
 Ёгюзлерибиз бешли болсунла,
 Биченликлерибиз ташсыз болсунла,

Аны суймеген башсыз болсун.
Къышыбыз къарлы болсун,
Душманыбыз жарлы болсун,
Ыстауатыбыз маллы болсун,
Жазыбыз жауунлу болсун,
Кюзюбюз кюнлю болсун,
Халкъыбыз бир тилли болсун!

* * *

Алгъыш аякъ кълубузда,
Уча, сый да аллыбызда,
Жангы келинни намысыды,
Келин юйню насыбыды.
Келген келин кълутлу болсун,
Кълп жълнесин, журтлу болсун.
Келген келинни аягълндан,
Жылыу урсун жыягълндан.
Суйюм берсин кълзлери,
Ийнакъ болсун сълзлери.
Ышара-кюле келсин,
Келген юйюм сие келсин,
Этер ишин биле келсин.
Кълартха-кълуртха басхыч болсун,
Мол жашаугъл ачхыч болсун,
Жарыкъ берсин, жулдузча,
Жылтырасын, кълундузча.
Бек жабышсын эри бла,
Эт болгъланча тери бла.
Таза болсун тургълан юйю,
Жылтырап, жанкълюзча ёссюм юйюрю.
Бутун буруп олтурсун,
Бутлай урчукъл толтурсун.
Эрттен бла эртте турсун,
Этер ишин терк толтурсун.
Апсынлагъл юлгю берсин,
Хар ким да аны ариу кълрсюм.
Тейри берсин ол насыпны,
Берир деп да умутлубуз.
Ал тапханы тыякъчы болсун,
Ызы бла тапханы таракъчы болсун.
Тыякъчы — тыякъ тутсун,
Таракъчы — таракъ тутсун.
Акълллары тюз болсун,
Ёмюрлери жюз болсун.
Ишге юйренсин кълллары,
Халкъ бла болсун жоллары.
Ахшыладан юлгю алсынла,
Аманладан кенг кълалсынла.

Ахшылыкъгъа чапсынла,
Насыплылыкъ тапсынла.
Окьюу деген бир нюрдю,
Даражасы бек ёрдю.
Алим болсун балалары,
Адеплесин аналары,
Узун болсун ёмюрлери,
Сабыр болсун ёлюмлери.
Табыучу болсун эгизлени,
Жашы жексин ёгюзлени,
Къызы урсун кийизлени.
Алгъышчыла алгъыш этсинле,
Тынгылагъанла: «Амин»,— десинле.

* * *

Байла кибики, бай болугъуз,
Кенгле кибики, кенг болугъуз,
Ахшылагъа тенг болугъуз.
Атлагъанда — алгъа болугъуз,
Тебингенде — малгъа болугъуз,
Абынганда — тыякъ болугъуз.
Кёзюгюз кюнлю болсун,
Жазыгъыз жауунлу болсун.
Юй аллында алтын терегигиз,
Насыплы болсун бёлегигиз,
Кюмюш болсун керегигиз,
Къабыл болсун тилеген тилегигиз.
Аман адам айтхан кибики
Бир Аллах кеси этмесин,
Ахшылыкъ да бу юйден кетмесин!
Шынжырыгъыз къурушмасын,
Юйдегигиз урушмасын.
От тегереги къалын болсун,
Аман адам да жалын болсун.
Аман адам къуумасын,
Аман адам къууса да — жетмесин,
Аман адам айтханча Аллах этмесин,
Ахшылыкъ да бу юйден кетмесин.
Тегерек этген ындырыбыз,
Тертгюл этген гёренибиз,
Къалын сюзген гумулубуз.
Келген келинни этеклерин
Ургъан жел къайырмасын.
Эки жууукъну бир биринден
Оночу Аллах айырмасын.
Келген келинни кёкюреги
Эрини кёкюрегине жарашсын,
Эки къолу тёрюне жарасын.

Келе келсин узакъ элден,
Бере берсин туура жерден.
Бермесе да кыуандырсын,
Жомакъ айтып жубандырсын.
Келин ариу тилли болсун,
Къайынлагъа бек суйюнсюн.
Аны кыолу арымасын,
Хомухлукъ анга салынмасын.
Киеу бёкем сёзлю болсун,
Кюле келген кёзюн бурсун,
Олтургъанда, сора билсин,
Жашау ызны биле турсун.
Къыз жүрегин билиучю,
Ышарып, сёз бёлюучю,
Негерине тыяныучу,
Керти сёзге ийнаныучу.
Киеу болсун бир Аллахны ийнагъы.
Бу сёзню биз да анга айтабыз да,
Бизни да бир къыйнады.
Ол затланы кёрю ючюн,
Биз тартабыз алгъыш аякъ!

* * *

Огъурлу болсун келген келин юйюне,
элине.
Улан юйюрлю, къумач кюбюрлю болсун.
Уланы сауутчу, тыякчы болсун,
Къызы кыптычы, ийнечи болсун!

* * *

Огъурлу кюнде аякъ бас,
Огъурлу болсун аягъынг,
Уланла анасы бол!
Алгъа тапханынг улан болсун,
Тутхан тыягъы къарыулу болсун,
Нарт Дебетча, уста болсун!
Къызынг болсун Сатанай кибик,
Юйюнг юйленсин
Жерде кырдыкла кибик,
Тенгизде юзmez кибик!

* * *

Келген келинни аягъы жолгъа жарашсын,
Жаны байлыкъгъа талашсын.
Сёзге жигер болсун,
Тёгереси уландан толсун.

Насыбы, ырысхысы кѣп болсун:
Кѣкден жаугъан жауун кибик,
Жерден чыжъгъан кырдык кибик,
Агъачлада чырпы кибик,
Сабанлада къылкъы кибик!

* * *

Насып сенден кетмесин,
Къыйынлыкъ санга жетмесин,
Жашауунг мамыр болсун,
Ажалынг сабыр болсун.
Туудукъларынг кѣп болсунла,
Къызларынг ийнек саусунла,
Жашларынг уугъа барсынла,
Чалгыны къаты тутсунла,
Тенглерине нѣгер болсунла.
Тулукъ, тулукъ мирзеу алгъын,
Къайынларынгы къуандыргъын,
Къууанч азыкъла къапхын,
Тейриден тилегинги тапхын!

* * *

Сойгъаныгъыз къабыл болсун,
Ажалыгъыз сабыр болсун,
Дуниягъыз мамыр болсун!
Келин келсин — толгъан ай,
Алгъыш жетсин жауунлай.
Эгиз тапсын келинигиз,
Бире жаш болсун да, уучу болсун,
Келин келтирсин,
Тенг келтирсин.
Бире къыз болсун да, ариу болсун,
Келечи келтирсин,
Мал бердирсин!

**Сабийни бешикке биринчи бѣлегенде эм аны къурманлыгъында
айтылгъан алгъышла**

* * *

Огъурлу бешикке бѣлейим,
Бешикден сау чыгъып кѣрейим.
Бешик бауунг бек болсун,
Жашау кюнюнг кѣп болсун.
Сени суйген кѣп болсун,

Сени суймеген туюп болсун.
Келинле келсинле юйюбюзге,
Къызла чыкъсынла юйюбюзден.
Мининген атынг жоргъа болсун,
Чапханда — барындан алгъа болсун.
Сермегенде — алчы болгъун,
Ишлегенде — башчы болгъун.
Атхан огъунг ажашмасын,
Кютген малынг ауушмасын.
Жанынг болсун Аллахха аманат,
Кесинг болгъун сейир, алапат.
Алапат болгъун, танг болгъун,
Аллах суйген жан болгъун.
Сау къутулгъун бешикден,
Къууана къайтхын эшикден!

* * *

Аллах сакъласын бу сабийни ауруудан,
Ажал жетип, жер къарнына элтмесин,
Бир азаплыкъ жаш жанына жетмесин.
Сау къутулсун бу сабийчик бешикден,
Ойнай кирсин бу сабийчик эшикден.
Алтын ушжокга бау салсын,
Къаракъаш къатынына ау алсын.
Олтурур жери тёр болсун,
Къыйын жоллары ёр болсун.
Отда-ёртенде куймесин,
Киши чепкенин киймесин.
Ауруу-талау тапмасын,
Киши къамасын такъмасын.
Аягъы ташха тиймесин,
Жауун Аллах суймесин!

* * *

Малла кюте таулада,
Алтын болсун аягъы,
Жыйынлада айтылсын,
Кертичиге сайлансын.
Таула башы бийикди,
Минип анда жорюсюн.
Толу юйюр бу болуп,
Улан башла жюлюсюн!
Желпегей тону жел этсин,
Кёлсюз тенглерин кёл этсин,
Къыйын къайтаргъан жаш болсун,
Жыйынлагъа баш болсун!
Аны къаргъагъан а тас болсун,

Жеге аузуна таш болсун!
Атасын жоргъа атха миндирсин,
Анасына дарий къаптал кийдирсин,
Кесин а халкъгъа суйдюрсюн!

* * *

Бу сабийчик
Иги жаш болуп, тенглерине баш болсун,
Атасын-анасын ыразы этген жаш болсун.
Харам ишге боялмасын,
Аман этип, адамладан уялмасын.
Къыйынлыкъдан, аурууладан сакълансын,
Жашауунда халал къыйынын ашасын.
Сау ёссюн а бу жашчыкъ'а саламат,
Бир Аллахха болсун жаны аманат!

* * *

Я Аллах, бу сабийни
Узун болсун ёмюрю,
Сабыр болсун ёлюю.
Бешигини бауу бек болсун,
Ичер сууу кёп болсун.
Атасын шаулах атха миндирсин,
Анасына тыйын тонла кийдирсин.
Чыкъсын, минг къойла алып, жайлыкъгъа,
Батсын бу жашагъан эл а байлыкъгъа.
Сабанла мол болсунла, токъ болсунла,
Суймегенлери бу дуниядан тас болсунла.
Миниген аты жоргъа болсун,
Чапханда — барындан алгъа болсун.
Сермешгенде — алчы болсун,
Ишлегенде — башчы болсун.
Атхан огъу ажашмасын,
Кютген малы ауушмасын!
Кютген къюю минг болсун,
Жашау кюню кёп болсун!

**Къурманлыкълада, тюрлю-тюрлю къууанчлы
жыйылыулада айтылгъан алгъышла**

* * *

Жокъдан бар этген Тейри,
Бардан да жокъ этген Тейри,
Хар затха кючу жетген Тейри,
Жаратхан жанына ырысхы берген Тейри!

Ол буюргъан къууанчны этерле,
Бу юйню кѣлюне жетерле.
Къарт да, жаш да келгенбиз,
Келирге да кереклибиз.
Къууанчыбыз кюнде да былай болсун,
Бу къууанчха келген насыпдан толсун.
Насып халкъдан кетмесин,
Къыйынлыкъ анга жетмесин.
Келгенлени жашаулары мамыр болсун,
Ажаллары сабыр болсун.
Жарысынла жүрекле,
Къабыл болсунла ахшы тилекле,
Тюз ниет жашасын,
Зарны кюе ашасын.
Ахшыладан юлгю алайыкъ,
Аманладан кенг къалайыкъ.

* * *

Бу юйден алгъыш кетмесин,
Къаргъыш бу юйге жетмесин,
Аманла айтхан кибик да Аллах этмесин,
Былагъа зарлыкъ этгенни жашауу онгмасын,
Тейриден тилеги къабыл болмасын,
Жегерге эшеги болмасын,
Жатаргъа тѣшепи болмасын,
Жай жайлыгъы болмасын,
Къыш къышлыгъы болмасын,
Ёмюрде тынчлыгъы болмасын.
Чырдысы къабынмасын,
Эшиги жабылмасын,
Юйюнде мажал къарты абынсын,
Ахырында уа бу юйге табынсын.
Юйдегиси урушсун,
Санлары къурушсун,
Гыжысы къуу болсун,
Ашагъаны уу болсун.
Тыянчагъы къутургъан суу болсун,
Сабийлери улусун,
Эки кѣзю къурусун,
Кийими болсун жагъасыз,
Элинде болсун багъасыз.
Кипи бармасын алгъышха,
Ёлгю атылсын багушха.
Аллайгъа бу тийишли тилекди,
Алай болургъа да керекди.

Кётюреме мен аякъны,
 Кёкге ачып муну бетин,
 Мындан тилемейбиз,
 Тейриден тилейбиз да, толу ырысхы ол берсин.
 Бир заманда да кзурутмасын бу тыпырны берекетин,
 Кёп жылланы сизге ёмюр Аллах берсин!
 Кёп кзууанчла кёп юйледе ачылсынла,
 Кёп таулуну эшик аллы кюлкю, оюндан жарысынла,
 Ол оюнга жыйылсынла, толсунла да,
 Арисейге, андан да ары кзуюлсунла.
 Мен алгъыш эте да билген уста туююлме,
 Тилеген этеме — жыйылгъанла айып манга этмесинле,
 Махтанганнга тергеп, терс тартып да кетмесинле.
 Энди уа, эркин этсегиз,
 Бу толу аякъны ёсюп келген жаш тёлю ючюн ичерме.
 Ызы бла уа алгъыш кезиуюн
 Тикаланы Махти-Батырдан излерме.

Эй, тынгыларыкъ тынгыласын,
 Тынгыламагъанны къарны къымылдасын!
 Эй, толу аякъ, толу аякъ!
 Тёгерегинден къарайыкъ,
 Тилибиз бла жалайыкъ.
 Атланганда — алгъа болайыкъ,
 Тебингенде — малгъа болайыкъ.
 Къарангыда чыракъ болайыкъ,
 Абынганда тыякъ болайыкъ,
 Бир Аллахха ийнакъ болайыкъ.
 Эй, бери не ючюн жыйылгъан эсек да,
 Огъурлулугъун Аллах берсин.
 Тёртден, бешден ауа келсин.
 Эки да жууукъ бир бирлерине татлы болуп,
 Минг жылланы шуёхлукъда жашасынла!
 Экеу ёрге турса да,
 Тёртеу кенгеш курса да,
 Бир бирге айта турурча,
 Алгъышлагъа бурурча, алай жашасынла.
 Малкъардан ёрге кирген да,
 Андан энишге чыкыгъан да,
 Атына жер салгъан да,
 Къолуна къамичи алгъан да,
 Чепкен согъуп, тон бичген да,
 Урчукъ ийирип, жюн чакыгъан да,
 Гырмык этип, гебен салгъан да,
 Бичен ташып, мал бакыгъан да,

Жер кыдырып, журт салган да,
Тау башында мараучу да,
Тау артында эбизе да,
Тау аллында черкес да,
Бизни элlege конакъ болуп,
Кенг кангала ашдан толуп,
Эл бла бир алгыш анда болуп,
Гитче, уллу да тынгылап,
Айтылган сёзю ангылап,
Берекетли, кюуатлы,
Мамырлы эм осуятлы журт болсун былайы.
Тейри берсин былагъа
Ёгюзю тартханын,
Атны чапханын,
Ушкокну атханын,
Къойну тюклюсюн,
Ийнекни сютлюсюн,
Итлени чабыучусун.
Хизенлери юнлю болсунла,
Къыш халжарлары кюнлю болсунла,
Къошларында жууурт кзурумасын,
Юйлеринде кзууут кзурумасын,
Тейри берсин ахшылыкъ,
Кёрмесинле была ачылыкъ.
Былагъа аманлыкъ этеме дегенни уа
Тейриден тилеги къабыл болмасын,
Сауаргъа ийнеги болмасын,
Жегерге эшеги болмасын,
Юйюнде къарты болмасын,
Жай — жайлыгы болмасын,
Къыш — къышлыгы болмасын,
Жаратхан Аллахдан тынчлыгы болмасын.
Чырдысы къабынсын,
Эшиги аман жыбылсын,
Сынжыры кзурушсун,
Юйдегиси урушсун,
Гыттысы кзуу болсун,
Ашагъаны уу болсун,
Кийими болсун жагъасыз,
Элинде болсун багъасыз,
Киши бармасын алгышша,
Мыллыгы атылсын багушша.
Чачылсын быдыры,
Кзурусун тыпыры.
Элия урсун жашларын,
Алмасты жулкъсун чачларын,
Обасында къара бабас окъусун,
Къарт обур да анга чокъунсун.
Тилеклерим керти болуп кёрейим,

Андан сора Тейри айтханча болайым!
«Амин! Амин!» — деген тилегин тапсын,
«Амин», — демеген тилин кыапсын!

* * *

Дуниябыз мамыр болсун,
Ырысхыбыз кыалын болсун,
Сюйгенлерибиз сюерча,
Сюймегенлерибиз кюерча,
Тобукъялары тюерча,
Аякъялары абынырча,
Тамакъялары кыарылырча,
Жюреклери жарылырча.
Ахшыларыбыз акъял, иш юйретсинле,
Жашла, кыызла да аны этсинле.
Урунуп жашайыкъ,
Халал кыйын ашайыкъ,
Бир бирге болушайыкъ.
Аллах сюйгенледен болайыкъ!

* * *

Байла кибик да бай болугъуз,
Кенгле кибик да кенг болугъуз.
Аллахны сюйген кыулларына да тенг
болугъуз,
Атланганда да алгъа болугъуз,
Узалганда да малгъа болугъуз,
Абынганга да тьякъ болугъуз.
Тынгылагъыз да, бир сабыр этигиз,
Аллах ажалыгъызны сабыр этсин,
Ахшы тилегин да кыабыл этсин.
Саудукъ саныгъызгъа болсун,
Берекетни жюрюгген харакетигизге бла
малыгъызгъа болсун.
Ичген сууугъуз шербет болсун,
Жатхан жеригиз мамукъ болсун.
Кыачхан кыутолмасын,
Кыуугъан жетмесин.
Ачыуланып айтхан заманда кибик да Аллах
этмесин.
Байлыкъ кетмесин,
Жарлылыкъ жетмесин.
Жангылмазлыкъ акъял,
Тауусулмазлыкъ ырысхы Аллах берсин.

Эй, келейик, келейик да,
 Қъууанч-кюлкю кёрейик.
 Халал кёллю бийчеге
 Салам-келям берейик.

Қъууанч-кюлкю кёрейик да,
 Тойда, оюнда тепсейик.
 Тукъум-жууукъну эсгерип,
 Толу арбазны кёрейик.

Мал-мюлкюгюз кёп болсун,
 Ала семиз болсунла.
 Жангы тёлю андан да кёп болуп,
 Ырбынлада солусунла.

Бу юй бийче
 Уллу ёмюрню жашасын.
 Ырахатлыкъ дунияда
 Сау минг къонакъ санасын.

Бийчени
 Қъол ызы берекетли,
 Аякъ ызы женгил болсун.
 Қъангасы — ашдан,
 Чыккырлары ичгиден толсун.

Аны суймеген бу дуниядан тюп болсун.
 Эй, боза аягъ'а суууйду,
 «Насыплыны ашыма», — деп,
 Тынгылы жерге къуюлду.

Биз муну ичейик,
 Ахшы тёре бичейик,
 Қъонакъбайгъа жүрекден
 Уллу ырысхы тилейик.

**КЕП ЗАМАННЫ БИР БИРЛЕРИН
 КЕРМЕЙ ТУРГЪАН БАТЫРЛАНЫ
 (НЕДА ШУЕХЛАНЫ) АЛГЪЫШЛАРЫ**

Сёз таматадан башланады:

— Алан, сен къууанч бла келдинг да,
 Сагъышларымы бёлдюнг,
 Жандан-жаннга шуёхунгу
 Сюек саулукъ бла кёрдюнг.
 Қъуру да сен келе тургъун,

Мени былай кёре тургъун,
Бюгюнча кёзюме къарап,
Саулукъ-саламатлыкъ соргъун.
Алчы аякъ къолунгда,
Ырысхынг да жолунгда.
Сабыр салгъын эрнинге,
Тап жарашсын жерине.
Берекет да, Тейри да
Жол берсинле дунияда,
Сени кёрген уллу Аллах
Мени кёрсюн къууана.
Энди уа ичейик,
Сёзден ашха кёчейик.
Шуёхлукъну къууанчын,
Ёмюрледе кёрейик.

Экинчиси айтады:

— Мен кёп айта билмейме,
Кёп ахшылыкъ Аллах берсин.
Кесинг айтханлай,
Сюйген тенгинг кёп жылланы
Сени къууанчынгы кёрсюн.

Аякъланы бетлери кёкге ачыкъ кибик,
Жюреклерибиз бир бирге ачыкъ.
Ол насыпды да, бизге аны къызгъаннган
Болсун дунияда жазыкъ.

Тенгим, айып этме, жарашдыра билмесем да,
Кертисинден айтама,—
Сени былай кёргениме
Уллу шукур этеме.

Дунияда татлы тенгнге не жетеди?
Ансыз адам жашауну да не этеди?
Ма, кёресе сен, мени
Эки кёзюм жарыдыла,
Санга суююп къарадыла,
Жаш заманны таныдыла.

Сау жюрюгюн хар къайда да,
Ашыкъмагъын терк барыргъа,
Къууана тургъун хар къайда да,
Къарап, келир жолума.

Балдан татлы ичгини
Тюз жерине салайыкъ,
Татлы тенгле ёмюрде да,
Суююшгенлей къалайыкъ.

ЭКИ ШУЕХ АТЛАННГАНДА АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШ

Турчу, алан, турайыкъ да,
Элге, журтха къарайыкъ.
Элге, журтха къарайыкъ да,
Нёгерлени санайыкъ.
Нёгерлени санайыкъ да,
Игилерин алайыкъ,
Атлы болуп атланайыкъ.
Суу бойнунда къантарылып,
Оноу-кенгеш болайыкъ.
Эй, алчы къолгъа сыра аякъны,
Бал бетли, толу аякъны.
Берекетли, кертме аякъны.
Аны ызындан токълу аякъны.
Жолубуз мамукъ болсун, атланайыкъ.
Жюрегибиз жарыкъ болсун, сапланайыкъ.
Жолубузда ахшы ырысхы табайыкъ.
Турчу, алан, энди керти турайыкъ,
Ата, анадан ыразылыкъ алайыкъ.
Тау артындан кюн чыкъгъынчы,
Жол кёл алып къояйыкъ.
Иги тенгелеге огъурлу кюн
Жол кёл алыучу болайыкъ!

ЖОРТУУУЛГЪА НЕДА КЪАЗАУАТХА АТЛАННГАНДА АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШ

Унутмагъыз, таулу жашла, бирликдеди игилик,
Чыпчыкъ ётмез, болса бизде жигитлик!
Унутмагъыз сауут бла окъланы,
Нёгер этмегиз къоркъакъланы, жокъланы.
Къыйын кюнде тынч болсунла жолларыгъыз,
Сампаллада къурушмасын къолларыгъыз.
Болат-темир болсун сизни къылычларыгъыз,
Илячинча, учсунла къазауатда атларыгъыз!
Уруш кюнде эркишилик сайланад,
Къоркъакъ болгъаннга къара кюнле айланад!

ЖОРА БОЗА

Жаш тууса, къыз тууса да, адам бир уллу палахдан къутулса,
неда бир ахшы ишни башланнганына атап, боза этедиле (жоралап).

Жора база тола келсин,
Къартха, жашха жете келсин,
Ичгенлеге саулукъ берсин,
Тёре, адет болуп кёрсюн.

Жора боза ичилсин да,
Къолдан къолгъа жүрюсюн да,
Кюлкю, оюн тегюлсюн да,
Къайгы, къаугъа белюнсюн да,
Бизге хурмет берилсин да.
Бозабыз а таркхаймасын,
Таматабыз къартаймасын.
Аны бети саргъалмасын,
Эки кезю аралмасын,
Аман ишге баралмасын!
Жоралагъан бозабызны,
Къоруулагъан теребизни,
Ариуланган чархыбызны
Къарыу, кючю кеп болсун да,
Жете келсин емюрледе!

* * *

Айтылгъан жерден алгъыш кетмесин,
Ары къаргъыш жетмесин,
Аман адам айтханлай Аллах этмесин.
Барды Бачах Тостархан,
Келди Чачах Тостархан.
Тостарханлай толайыкъ,
Аякъны къолгъа алайыкъ.
Тилибиз бла жалайыкъ,
Къарныбызгъа салайыкъ.
Макъа келден секирсе,
Жилян суудан сызгырыр.
Къочхар тешде макъырса,
Жугъутур таугъа чакъырыр.
Къара малны къайгысын
Къышда керген болайыкъ.
Мал башыны хайырын
Сора сурай турайыкъ.
Экибизде эки егюз,
Экиси да тенгши егюз,
Эки ариу жылмы егюз.
Жылмы бичен салайыкъ,
Къош негерле болайыкъ.
Тегерек, тертгюл ындырларыбыз,
Къаты бишген гыржынларыбыз,
Къатынла сюзген гумулларыбыз,
Къишле ургъан жауларыбыз,
Игилени эсгерейик,
Тенгшилетип керейик,
Шауел кезню къаматса да,
Сууукълукъну билмейик.
Бозалы ингир жолукъса уа —
Ойнай, кюле билейик!

Ахшы, ахшы тирелгенсиз,
 Сюек-саякъ кемиргенсиз,
 Ашай-иче семиргенсиз,
 Қъызлагъа бал эмизгенсиз.
 Энди уа мен сѣз айтама,
 Қъолума гоппан алама,
 Суусапма мен, жашла,
 Сизни бла къанама!
 Ма къолумда аягъым,
 Аны ичине къарайым,
 Сизни игиге санайым,
 Тилим бла жалайым.
 Тенглерим а кѣпдюле,
 Этеклерине тѣксюнле,
 Ичалмайын къыйналсала,
 Нѣгерлеге берсинле.
 Ары, бери демегиз,
 Тойгъа эртте келигиз,
 Қъызыу шишликле бла
 Бир биригизни тергегиз.
 Эй, тергегиз, тергегиз,
 Суусуз ичги беригиз,
 Оюннга къууат салыгъыз,
 Қъууанч бла къалыгъыз.
 Мен а алгъыш аякъны
 Сизни ючюн алайым,
 Қъууанч эте, къууана,
 Сиз айтханлай болайым.
 Кетди, жашла, бу аякъ,
 Сизге саулукъ, эсенлик,
 Қюнде кюнубюз да былай болсун.
 Қъатлай-къатлай терк келлик!

* * *

Шынжырыгъыз къурушмасын.
 Юйдегигиз урушмасын,
 Аман адам бу юйге жууушмасын.
 Былашы суймегенни юйю дауур болсун,
 Миняген аты жауур болсун,
 Кеси гяуур болсун.
 Қъолунда мюлкю кѣп болсун да,
 Ашар кюню кѣп болмасын.
 Тийре, къоншу суймей эсе —
 Бир заманда да онгмасын.
 Толу сабан сюре эсе да,
 Жыяр кюню болмасын.

Төгерекке къарай кетип,
Борбайлары кыйылсын,
Тюп эрни ёрге жырылсын,
Ушхоллары къатапалай сырылсын,
Уллу анасы къарабалыкъда жыгъылсын.
«Жашым ёлгенди»,— деп, эрген сайын сытылсын.
Биз а алгъыш этебиз да, къаргъыш бу юйге жетмесин,
Бу жерден ырысхы кетмесин,
Ахшылыкъ бери болсун,
Аманлыкъ кери болсун.
Аны сыймеген тели болсун.
Алыгъыз, жашла, толу аякъны,
Берекетли, монг аякъны,
Тёребизге кёре аякъны,
Акыйлыгъа бек аякъны.
Бу баргъан жерге ауруу, талау бармасын,
Ичалмагъан а бухчакъларын къармасын.
Алгъыш юйде къалады,
Этилген алгъыш кябыл болсун,
Эшитгендени жүреклери сабыр болсун,
Хар ишибиз тамам болсун,
Энди кетер заман болсун!

БОЗА АЛГЪЫШ

Алгъыш аякъ, толу аякъ
Алгъышлада болайыкъ.
Алгъыш кетмесин,
Къаргъыш жетмесин,
Сыймегенлерибиз кибик Аллах этмесин.
Ой, бу боза тоюм бозады,
Ач къарнына жазады.
Къуругъан чёпню башыды,
Насыплыны ашыды.
Муну этгенни ол бармагъындан бал тамсын,
Чырдысындан жау тамсын.
Аны сыймегенни эки кёзюнден къан тамсын!
Аны сыймегенни да
Къамичи уругъа билеги болмасын,
Аллахдан тилеги толмасын,
Атха минерге буту болмасын.
Аны сыймеген жардан кетсин да, суугъа тюшсюн,
Андан чыкъсын да, къурусун,
Тыгъырыкъла сайын улусун!

* * *

Жалбауур, белгилисича, таулуланы ахшы ашларындан бириди.
Аны кереклисича, тап, жалчытып биширип бере билген уллу уста-

лыкъды. Жалбауурну биширип бошагъандан сора, таматагъа бередиле. Аны къалай бередиле? Биширип бошагъандан сора, шишни сабын туууз салам бла, ол болмаса уа — жумушакъ къалакъ салам бла чѳргеп бередиле. Тамата жалбауурну къолуна алып, алгъыш этеди:

— Жалбауур а тап бишгенди, къызарып,
Келди аллыма суумайын, тузланып.
Жалбауурну къолгъа алама, къууана,
Сѳз айтама, сизни бла жубана.
Муну кибики татлы кѳрюн ананга,
Ашагъанда ары, бери къарама,
Кѳзюнг бла чырдыланы санама,
Къартланы уа сыйлагъандан арыма.
Жалбауур а ахшы ашланы бириди,
Сууугъунчу ашар эсенг — сениди.
Кесинг да ал. Нѳгеринге, манга,
Анга да жетер кибики этдингми?
Алай эсе, ашай, иче башлайыкъ,
Жалбауурдан бирер къабын къабайыкъ.
Мындан сора гоппан аякъ алайыкъ,
Эртте, кеч деп, тергеу этип къарайыкъ.
Муну сабы салам кибики,
Кѳп болсунла малларынг,
Дунияны тутуругъу —
Сууумасын къолларынг.
Муну манга бердинг эсе,
Таматаны кѳрдюнг эсе,
Толу ырысхы бѳлдюнг эсе,
Кюле, ойнай билдинг эсе,
Тап оноуну сездинг эсе,
Эй, юлюш эте келгин сен а,
Эл тѳресин билгин сен а,
Гитче, уллуну эсгере да,
Къуру да былай бере тургъун.
Гоппан аякъ алынса уа,
Боза ичине салынса уа,
Къууанч бетли болайыкъ,
Ырысхыдан толайыкъ!

ЖЫЛНЫ КЕЗИУЛЕРИ БЛА БАЙЛАМЛЫ ТЁРЕЛЕДЕ АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШЛА

ЖАЗ БАШЫНДА САБАН ТОЙДА АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШ

Жазыбыз жауунлу болсун,
Кюзюбюз кюнлю болсун,
Къышыбыз къарлы болсун,
Ажалыбыз сабыр болсун.
Ыстауатла маллы болсунла,
Батманла баллы болсунла.
Эгиз-эгиз тёлю туусун,
Сегиз-сегиз насып жаусун.
Къозламагъан тиши къалмасын,
Жаллы къагъанакъ алмасын.
Жауунлу болсун жазыбыз,
Мол болсун азыгъыбыз.
Элпек болсунла малла,
Бек битсинле сабанла.
Башларына къол жетмезча,
Тюбю бла жилин ётмезча.
Тейри берсин:
Ёкюзню — тартханын,
Атны — чапханын,
Ушкокну — атханын,
Ийнекни — сютлюсюн,
Арбаны — жюклюсюн.
Жауун киби, алгъышла жаусунла,
Ырысхы, насып талай болсунла!
Тейрибиз берсин ахшылыкъ,
Кермейик барыбыз ачылыкъ!

ГОЛЛУДА АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШ

Голлугъа къатышханла,
Ариулукъгъа тартышханла,
Кишиликте сынашханла!
Энтда бир огъурлу жыл келди,
Къартха, жашха да хурмет берди.
Мамырлыкъны кюнюн кёрдю,
Голлугъа уллу сейирсинди.
Голлубуз келди солуй-солуй.
Оюнубуз болду толугу-толугу.
Жашыбыз, къызыбыз онглу болду,
Жюреклери къууанчдан толду.
Аман къылыкъны кери къойду,
Игиликни бери бурду.

Қъарачыгъыз тегерекге,
Қъурт-къумурсха да уянганды,
Голлугъа бек къуаннганды,
Бизни бла бирге оюнбузда жубаннганды.
Сёзю бла селешмесе да,
Кёзю бла кёргенди,
Ариулукъгъа акъыл бергенди.
Энди бери келгенле,
Мында халны кёргенле,
Мени сёзюмю эшитгенле,
Айтыргъым ма буду:
Қишиликке эс буругъуз,
Элде оюн-кюлкю къуругъуз,
Бплмесегиз, билгенден соругъуз.
Дунияны не сунасыз?
Ол кезиудю хар кимге.
Жашау юлюшюн бериудю,
Бир бирни тенг этип кёрюудю.
Жолоучуну жолда,
Оноучуну оноуда танытады.
Хар не ахшылыкъны,
Аманлыкъны да кезиу-кезиу сынатады.
Жилятхан, къууандыргъан да этеди.
Жаратады, ёлтюреди, сабийликке къартлыкъ келеди.
Дуня ма алай келеди,
Хар затны даулашсыз этеди!
Ма кёрюгюз Голлуну —
Сау минг адам келгенди,
Оюнга къууат бергенди,
Ариулукъгъа, жигитликке сейирсингенди.
Жыл сайын да былай болсун,
Қъайгъыны, къаугъаны къоюп турсун!
Қъартыбыз, жашыбыз да
Бетден-бетге къарап солусун.
Биз Голлугъа жыйылсакъ,
Кюн да тохтап къарайды,
Адам санын бирем-бирем санайды,
Қъаяны, таланы да
Жылыуу бла жалайды.
Голлудан сау-саламат къайтыгъыз,
Қъууанчыбызны юсюнден эшитмегенлеге,
Кёрмегенлеге айтыгъыз.
Тау башына чыкъсагъыз,
Тюзледе чалгъы чалсагъыз,
Сабан сюрюп, мирзеу жыйсагъыз,
Голлуну хапарын айтыгъыз.
Голлуда ариулагъа къарадыкъ,
Жигитлени сайладыкъ,
Махтаулукъну алагъа салдыкъ,

Жырчылагъа тынгылап зауужъландыкъ.
Не да болсун, ариуну, ахшыны,
Жигитни кыылыгъына сукъландыкъ.
Голлуну аты кѳурумасын,
Ариу сыфаты унутулмасын!
Отда къазаныбыз къайнай,
Қишилерибиз сабан сюрюп,
Қыатылларыбыз оруп турсунла!
Намысны, ырысхыны тергеп,
Ёмюрге дери жашнап,
Дуния кюнюн созсунла!

* * *

Голлу-Голлу дегиз да,
Жылдан жылгъа суююгюз.
Бир жерни кышылыгъын
Тауусугъуз,
Башха жерге кёчюгюз.
Бирден бирге барып-келип,
Ахшы кѳууум этигиз.
Экинчи жыл жигитлени,
Ариуланы оюнуна бютюнда
Хазырланып келигиз!
Энди уа, хайдагъыз,
Барыгъыз ахшы жолгъа,
Уллу Голлу жол нёгерлик
Этсин сизге хар къайда да!
Жашларыбыз жигитлеге саналсынла,
Қызларыбыз ариулукъгъа талашсынла,
Голлуда бир бирлери бла жарашсынла.
Уо, нёгерле, ёмюрде да
Голлу эсден кетмесин!
Аман ауруу энди сизге жетмесин!
Сау къалыгъыз, берекетли жашагъыз,
Терсни, тюзню айырдыгъыз,
Халкъ тёреге хурмет этдигиз!

Бу алгъышдан сора Голлугъа келгенле бир аууздан:

— Сау жолугъушайыкъ экинчи бу заманда да! — деп кычыр-
гъандыла.

УРУНУУ БЛА БАЙЛАМЛЫ АЛГЪЫШЛА

САБАННА ЧЫҚЪГЪАНДА АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШ

Тостургъанны толу аягъын
Къолубузгъа алайыкъ а,
Къууанч бла баразагъа барайыкъ.
Санап, бюртюк салайыкъ,
Сансыз бюртюк алайыкъ:
Кёкден жаугъан жауун киби,
Жерден чыкъгъан кырдык киби,
Агъачлада чырпы киби,
Кёкде сансыз жулдуз киби!
Ылысханынг ыстайды,
Артыбыздан Алтын Хардар кыстайды.
Эй, маржа! Сабан агъачыбызны тот этдирмегин,
Къынгыр-мынгыр сюрдюргеин.
Атхан урлугъубузну къаран къалдырмайын ёсдюргюн,
Къышхыда уа къош кюфлени сюртдюргюн!

ЮЙНЮ ИШЛЕП БАШЛАГЪАН ЗАМАНДА АЙТЫЛГЪАН АЛГЪЫШ

Юйню ишлеп башлагъанлай, огъурлулукъгъа санап, юйню тёрт мюйюшюне тёрт апасы салгъандыла, алгъыш этип:

Аллаху тагъала бу юйню огъурлу кюн салдырсын,
Огъурлу журт болсун,
Мында жашарыкъла алгъышлыкъ болсунла!
Аллах муну тогъуз атагъа айланган журт этсин!
Ичинде жашарыкъла бир дууалы, бир ниетли болуп
Жашар киби Аллах да заман да берсин!
Сизни суйген къууана къалсын,
Сизни суймеген сизни от жагъагъыздан чыкъгъан
Тютюннге къарап къалсын!
Аллах огъурлу журт этсин,
Къонакъ келиучю, къонакъ тюшюучю юй болсун!

КЪОЧХАР КЪОШХАНДА АЛГЪЫШ

Эгиз-эгиз тёлю туусун,
Сегиз-сегиз насып жаусун,
Къозламагъан тиши къалмасын,
Жаллы къагъанакъ алмасын!
Малла тёлю берсинле, <
Бёрюле кери жетсинле,
Тотурбуз сакъласын,

Тейри бизни жокъласын!
Халкъыбыз маллы болсун,
Хар затыбыз барлы болсун!

ЫНДЫР БАСХАНДА АЛГЪЫШ

Боза аякъ къандауурду,
Башы кюмюш къаплауушду.
Тёгерек этген ындырыбыз,
Жукъа сюзген гумубуз,
Къаты бишген гыржыныбыз.
Ындырыбыз толу болсун,
Тулукъланы толтурайыкъ,
Ашны, суусапны къандырайыкъ.
Нарт бозалыкъла алайыкъ,
Нарт улулача болайыкъ!

КЙИИЗ УРГЪАНДА

Кийизибиз юй сахнагъа жайылсын,
Жангы келин аны юсюнде кёрюне,
Бел къуршагъы инчге белинде бюрюне.
Кийизибизни оюлары мюйюзлю,
Келинибиз болсун эгизли.
Тейри берсин хар затны игисин,
Этген кийизибиз юйюбюзде бегинсин!
Бу юйден байлыкъ, насып кетмесин!

* * *

Чепкенни этилгени бек къыйын болгъанды. Тийре бир юйге жыйылып, къыз, къатын къалмай, бир бирге болушхандыла. Чепкенликни жюнден башлап, жуууп, айырып, тарап, чагъып, билезик (юзмелт) этип, ийирип, ийип, кисуу таракъ алып, чык этип, тауатха салгъандыла. Согъуп бошап, басып, тюйюп чёргегендиле. Алгъышларыбыздан бир-эки сёз айтайым:

Тюгю сайын солугъун.
Солууларынг сары ёгюзле болсунла,
Аны суймегенле сары сабекле болсунла.
Малчы болсун муну кийген,
Нартча жашасын сени суйген.
Чоппа ташы жастыкъ болсун,
Ажалы, нарт аталача, сабыр болсун, тас болсун!

ЧЕПҚЕН БАСХАНДА АЛГЫШ

Чепкеними туюю сайын жашагын,
Қюн Тейрини уланына ушагын!
Урчукъ бурсун, Сатанайча, билегим,
Барды мени жер Тейриден тилегим:
Узун этгин уланымы ёмюрюн,
Обасындан кюрурмагъын кемюрюн.
Садакъ тутсун муну кийген кюоллары,
Кыутлу болсун атлам-атлам жоллары.
Эт ийыкъда этли болсун гезенинг,
Тотур кибик маллы болсун ёзенинг.
Алгыш бизден кери кетмесин,
Апсатыны къаргышлары жетмесин!
Муну кийген, тары кибик, юйленсин,
Жарыкъ жырла халкъына уа кюйлесин!

ЖАМЫЧЫ ЭТГЕНДЕ АЛГЫШ

Чиллелей, бек болсун тыпылым,
Муну кийгенни бек болсун тышыры.
Жамычысын кийсин кёп кюнде,
Малгъардан келсин анга таш юлле.
Жамычы суу иймесин,
Жауну огъу анга тиймесин!

БИЧЕННГЕ ЧЫҚЪГЪАНДА ЭТИЛГЕН АЛГЫШ

Чалгычыла ишлеучюле болсунла,
Қюнлерибиз жауунсуз болсунла.
Ёгюзлерибиз бешли болсунла,
Биченликлерибиз ташсыз болсунла.
Ишлеген кюоллагъа кюч келсин,
Тейри бизге онг берсин!

ЖАШ БИРИНЧИ УУГЪА БАРСА АЙТЫЛГЪАН АЛГЫШ

Уммай бийче, Тотур
Басхан аягъынгы тайдырмасынла,
Атхан огъунгу жаздырмасынла,
Уучу жолунда сакъласынла!
Бир атып эки ёлтюрюн,
Бир жолгъа эки кийик келтиргин.
Кёлсюз тенглеринге кёл этгин,
Буулары терилеринден кюш этгин.
Тыпырынг Темиркъазакъ жулдузча бегисин,
Тейринг берсин Апсатыны малындан игисин, кёбюсюн!

ЫРЫСЛА, БЕЛГИЛЕ, ИЛИШАНЛА, ЖОРАЛАУЛА

* * *

Агъазны ёлтюрсенг, юйюнге игилик келмез.
Адамны сибиртги бла урса — обур болур неда къаратон къалыр.
Атланган адамны ызындан юйню тюрбюн сыйпап тѣкселе, жолу
болмайды.

Атны башына ургъан — ырысды.
Байрым кюн иш ишлесенг, хайыры жукъмайды.
Байрым эркекни ёлтюрген бек ырысды.
Адам башын жюлюсе, чачын басдырмай къойгъан ырысды.
Башынгы жуугъан суунгу кече эшикге тексенг, башынг ауруп.
Бетин уруп жуугъан ырысды.
Бѣрюню неда аман адамны аты сагъынылса, отха салам ат.
Бешикни къурлай тебиресенг — сабий ёлюр.
«Бисмилля», — демей ашасанг, ашынг берекетсиз болур.
Босагъада олтурса неда кѣнчегин ёретинлей кийсе — жарлы болур.
Бууаз къатын жюнюню юсю бла атласа — сабийи жилиуукъ болады.
Бууаз къатын не затха кюлсе, сабийи анга ушар.
Бууаз къатынны къатында аурууну сагъынсанг, сабийи ол
ауруудан ёлюр.
Бууаз тиширыу ёртеннге къараса — сабийини жыягъы къара болур.
Гитче сабийни юсю бла атласанг, ёсюмю тыйылыр.
Гитче сабийни кѣпюрден неда суудан ётдюре туруп, суугъа
жумуртха атмасанг, ол сабийни ёлюмю суудан болур.
Гыржын ургуланы аякъ тюрпге атып малтасанг, юйюнге ачлыкъ
кирир.
Жаз башында уугъа баргъан — ырысды.
Ёлгенде кемлик этген ырысды.
Ёлюкге сарнап жилигъан аманды, аны ючюн ол къабырда азап
чегеди.
Ёлюк юйден чыкъгъынчы, ючайлыкъ къарны болгъан къатын ары
барса, ырыс этгендиле.
Ёлгенлени санагъан — ырысды.
Ёлюкню юйден башын алгъа чыгъарсала, аны ызындан да адамла
ёледиле.
Ёретинлей ашагъан ырысды.
Ётмекге бичакъны чанчып къойгъан ырысды, мирзеуню къачы
урады.
Ётмекни, мирзеуню аякъ бла басхан ырысды.
Жайлыкъдан айран бла келген гыбытха гыржын салмай ийген
ырысды.
Жатып ашагъан ырысды.
Жауурун къалакъны сындырмай атсанг, ыстауатха палах келеди.
Жолгъа тебиресенг — тигерге жарамайды.

Жолоучуну жолун кессенг, аны жолу болмаз.
Жолоучуну ызындан кычырсанг — аны иши кѳуралмаз.
Жыгъылгъанны тѳгерегин ызламасанг — анга жин зараны жетер.
Ийнеки бир саугъан сютюн, бѳлмей, башха адамгъа берсенг —
ийнек кѳуруйду.
Келин гумугъа кирсе неда от башында олтурса, къайын анасы
ѳлюр.
Келин къайын анасыны неда къайын атасыны атларын айтса,
тиши аурур.
Кесилген тырнакъ басдырылмай кълса, кыямат кюн даучы
болады.
Кече бѳрю сагъынылса — ыстауатха бѳрю чабар.
Кече тырнакъ кесген ырысды.
Кече юйно тѳбюн сыйпаса — жарлылыкъ жетер.
Кечегиде чайыр чайнагъан ырысды.
Кѳк кюкюрегенде къатынга итни къойма, элия урур.
Кийимни чѳйресине кийген ырысды.
Къайгъы сѳзге неда дууагъа баргъанлай, башха юйге къайтсанг,
ол юйге да палах келир.
Къабырланы бармагъынг бла кѳргюзтген ырысды.
Къабырны малтасанг, къабырында от жанар.
Къайгъы сѳзден къайтхан, бетин жуумай, юйюне кирсе, юйдегиден
адам ѳлюр.
Къайнар сууну жерге тѳксе, шайтанны, жинни кюйдюрюр, ала уа
палах этерле.
Жаз башында кырдык чыгъа туруп эм ашхамда урчукъ ийирген
ырысды.
Къаргъала жыйын болуп кычырсала — ырысды.
Къойну ургъан — ырысды.
Къой кыркъгъанда иеси кълларын жуууп ашаса — малыны
берекети кетер.
Кълунгу тыш жаны бла юй тѳбюн сыйпасанг — ырысды.
Кълоншулукъ баргъан табакъ кѳурлай къайтса, арагъа
гурушхалыкъ тѳшер.
Кълумгъанны суусуз къойгъан ырысды.
Лакъырда бла адамгъа къаргъыш сѳз айтма, къабыл болуп
кългъан кезиую болады.
Малгъа, сабийге да сейирсинин къарагъанда: «Тфу машаллах», —
демесенг, кѳз тиеди.
Макъаны ѳлтюргеннге жарлылыкъ келеди.
Малны кѳуйрукъ кѳылын кесин, жерге атсанг, ол мал урланыр.
Малны сатханда, жибин, тыягъын биргесине берген ырысды.
Отда кѳуру сууну керексиз къайнатып турсанг, ол юй кѳуру болур.
Сабан бек битсе — ырысды.
Сабий адам бѳйрек ашаса — губус чыгъар.
Сабий атасына не анасына бек ушаса — ырысды.
Сатхан неда берген малынг артха къачып келсе, аны ызына къай-
тарма — ыстауатынг кѳурур.

Сатылгъан малны тюгюнден юзюп асырамасанг — къалгъан маллагъа зырафлыкъ жетер.

Сибиртгини юсю бла атлагъан гюняхды.

Суусапны ёре туруп ичген ырысды.

Сют мыдыхха тегюлсе, ийнекни желини ауруп.

Сютню бергенде, ырыслап, башы бла къуймай, бир зат бла алып къуйгъандыла.

Тауукъ, юйге айланып, хоразча къычырса, аны кесип къояргъа керекди.

Тёлюде тиши мал кеп тууса — ырысды.

Тирликни башындан ач адам ашаса — мирзеуню татыуу кетеди.

Тирменден келген унну башындан адамгъа берсе, къалгъаны берекетсиз болур.

Узакъ жолгъа атлансанг — садакъа бер.

Халал малгъа тонгуз десенг, аны этин ашаргъа жарамайды.

Чачынгдан отха атсанг — башынг ауруучу болур.

Чыккырны айран жугъусун жуусанг — юй берекетсиз болады.

Эки дос адам бир бирни тырнагъын кесселе, араларына кёлкъалдылыкъ тюшер.

Эки жуукъ бир бирлерине турма саугъа этселе — араларына бузукълукъ тюшер.

Эки къолу бла эки жыягъына тыянып олтурса — атасы, анасы ёледи.

Эм алгъа сол къолундан, сол аягъындан кийинген ырыс болады.

Эснегенде, адам къолу бла аузун жапмаса, аузуна шайтан киреди.

Юй анасыны юлюшюн къоймасанг, юйге берекет кирмез.

Юйде къарылгъач уяны бузсанг, ийнегинги сютю таркъайыр.

Юйде сызгъырсанг — юйге аманды.

Юйню эшигин къыбылагъа бурмай салсанг — ырысды.

* * *

Терт туягъы акъ, мангылайы акъ, кёзлери чагъыр болгъан атха минерге ырыслагъан этгендиле. Аллай ат жинле къатышхан, терс къанлы атды дегендиле.

Укуну кёзюнде къуран аяты барды деп, аны ёлтюрсселе, бек ырыслагъандыла.

Къочхар къошханда ушкок атхандыла. Ушкок атылмай чарласа: «Малда чалпыууллукъ боллукъду»,— деп, ырыслагъандыла.

Къойланы кютген заманда, аланы бёдене юркютсе, ырыс этгендиле. «Бёдене къойланы аздырды»,— дегендиле.

Къочхар къошхандан башлап, жангы тёлю алгъынчы, сюрюучю баш, сакъал жюлюмегенди, ырыслап. Чач кесилген кибик, мал къырылады дегендиле.

Тёлю алгъан заманда, кеслери хайырлангынчы, башха адам-
гъа къой берген ырысды.

Тёлюню башын экинчи тёлю болгъунчу кесмегендиле.

Къозуну алты айы толгъунчу кесерге ырыслагъандыла. «Къарны
бетин кёргюнчю, къозуну кесмейдиле»,— деген сёз да барды.

Къой къыркъгъанда, ишчилеге хычинлени саламгъа салып
ырыслагъан этгендиле.

Къой къыркъгъанда лёкум этмегендиле, аны да ырыслап
болгъандыла.

Къой къыркъгъан заманда, къыркъып бошай туруп: «Келтир
къыркъарыкъ»,— деселе, къойланы байлап бергенле: «Аллах бер-
син къыркъарыкъ»,— дегендиле. «Жокъду, бошалдыла»,— дерге
аны ырыслагъан этгендиле.

Къошну эшигинден къара эчки, къошха айланып, макъырса,
аны ырыслагъан этгендиле.

Эски налыны юйюнгден тышына кече атсанг, юйюнге атха
минген адамынг къорайды. Неда атынг абынучу болады деп
ырыслагъандыла.

Юйюнгю малы кесинги арбазынгдан неда ыстауатынгдан кетип,
биреуну арбазында не ыстауатында жатыучу болса: «Малым
анга кёчерикди»,— деп ырыслагъандыла.

Сабаннга урлукъну ким сепсе да: «Тюшге дери урлукъ жерге
тюшсюн»,— дегендиле. Тюшден сора урлукъну жерге, ырыслап,
атдыртмагъандыла.

Алгъын урлукъну жаш адамгъа сепдиртгендиле. Къарт адам
сепсе, сабан иги боллукъ туююлдю деп ырыслагъандыла.

Сабаннга азыкъны къыз тиширыу элтсе, дурус этмегендиле.

Хар тукъумну кесины ырысы болгъанды. Гыдылары жилинны
ёлтюмегендиле: «Уллу атабызны юсюнде жилин жатханды»,—
деп. Гогуйлары малны къулагъын ашамагъандыла: «Тукъумдан
биреуюбюзню къулагъы бек аурурукъду»,— деп. Журтубайлагъа
басдырылгъан хазна (клад) жарашмагъанды.

Узакъгъа кетген жолоучуну ызындан жиягъан ырысды.

Отну суу къуюп югюлтсенг, ырысды: ырысхынг ызына кетеди.

Экинди бла ахшам арасында тиксенг — ырысды. Ол быстырны кийген адамны жашауу аны жыртхынчы мудахлыкьда кетеди.

Адам жангы тигилген кийимни кийгинчи, аны кьумачындан аз журунчугьу окьуна отда кюйсе ырысды. Ол адам чалпымай кьалмайды дегендиле.

Алгьын тиширыу эр кишини атын айтса, аны кючу сынады деп, ырыслап, атын жашыртхандыла.

Кьол бармакъланы чалишдирирге ырыслагьан этгендиле.

Кече сабийни бешик быстырларын эшикде, ырыслап, кьоймагьандыла.

Ахшам бла жассыны ортасында сабийни эшикге жиберирге ырыслагьан этгендиле: «Сары гангда сарыуекле сарнайдыла, кьк ахшамда кьк бьрюле улуйдула»,— дегендиле кьартла.

Кьарны болгьан неда кьагьанакь сабийи болгьан тиширыуну кьабырланы ичи бла угьай, жаны бла окьуна, ырыслап, жибермегендиле.

Ючайлыкь кьарны болгьан тиширыу, ёлген жерге, ёлюк чыкьгьынчы барса, ырыс болгьанды. Анасыны кьарнында сабийге жан тьрт ай бла беш кюнде киреди, дегендиле. Ары дери барса уа, ол ёлген адамны жаны сабийге айланып киреди, деп ийнап-нгандыла.

* * *

Адам ёлсе, ёлчеу чыбыгьын сындырып, кьабырына салмасанг, чакьырычу болады.

Адамланы кюндюзгю кюнде жукьулары келсе — кюн бузулур.

Адамны чачы жангы ай чыкьгьанда кьыркьылса — терк ёседи эм кьалын да болады.

Адамны этеги кьайырылса — туююшген этер.

Арбазда ушкок атылса, кьатын тынч кьозлар.

Атланганда атынг эснесе — жолунг иги болур.

Аллынга толу челекле бла чыкьсала — жолунг иги боллукьду.

Айны тьгерепи гюрен тартылса, кюн бузулур.

Атлангганда адам темир тапса — иши онгар.
Ат кишнеп турса — кѳонакѳ келеди.
Ашагѳанда, тилин ким кѳапса — аны кѳайда эсе да сѳегедиле.
Адамны аягѳы кичисе — жолоучу болады, кѳолу кичисе — ырысхѳы
тѳошеди, бети кичисе — жилигѳан этер.
Биреу хапар айта тургѳанлай, адам чѳючгѳорсе — хапарны керти-
лигин билдиреди.
Бичакѳ кѳолунгдан тѳюше, ол юйге эр киши кѳонакѳ келир.
Бичакѳны аѳузу ѳрге айланса, мал ѳледди.
Бурнунгу онг жаны кичисе, сѳюйген адамынг келеди.
Бурнунгу сол жаны кичисе, сѳюймеген адамынг келеди.
Ексюзню кѳаргѳышы кѳабыл болады.
ѳлюрге жууукѳ адамны кѳылыгѳы тѳурленеди.
Жана тургѳан кесеулени бир бирге урсанг — кѳюн бузулады.
Жангы ишни жангы ай бла башласанг — ишинг онгар.
Желине кѳере жаууну.
Жатханлай чѳючгѳорсенг, экинчи кече башха жерде жатарыкѳса.
Жилиянла жайылсала — кѳюн бузулады.
Жолгѳа атлангганда, аллынга элде огѳурсузгѳа саналгѳан адам
чыкѳса, жолунг болмаз.
Жылы жел уруп башласа — жауун жауар.
Илкер батмай — кѳюн атмаз.
Ингирде булутла чачылып тебиреселе — кѳюн аязыр.
Ингирде кѳургѳакѳ булутла болсала, эрттенликге иги кѳюн болур.
Кѳекде кѳара булутла тырмы-тырмы кѳымылдасала — кѳюн бузулур.
Кѳеп ѳкѳюрген ийнек сѳютсѳюз болады.

Киштик онг аягъы бла бетин жууса — кюн иги болур.

Киштик сол аягъы бла бетин жууса — кюн бузулур.

Кюз артында кёк кюкюресе — кышы сууукъ болур.

Кюз чыкъгъан жюжек кюзлаучу болур.

Кюкюреген булутну — жаууну аз.

Къаз келсе — жаз келир, къаргъа келсе — къар келир.

Къар кёп жауса, битим кёп болур.

Къара чибинле къадалып къапсала — кюн бузулур.

Къара (къарсыз) кыш ауруулу болур.

Къартланы беллери ауруп башласала — хауа тюрленир.

Къатын кюзлагъан заманда, босагъагъа кенделен жатдырып шишни салсала — анга жин зараны жетмез.

Къойну сатсанг — жел кюн сат.

Къош чачылыргъа тебиресе, къотур улакъ башчы болур.

Къумурсха тебени къазсанг — кюн бузулур.

Къыпты къолунгдан жерге тюшсе — тиширыу къонакъ келир.

Къыбыла жанындан жел уруп башласа — кюн бузулур.

Къыз чоюнну тюбюн кёп къырса, тоюнда къар жауар.

Къышны аллы зыбыр болса, арты жумушакъ болур.

Минги тауну башына булут къонса, хауа тюрленир.

Къуйрукълу жулдуз учса — не уруш, не бир къайгъы болады.

Къумурсхала азыкъларын кюннге чыгъара эселе — кюн иги болур, тебелерине ташый эселе уа — кюн бузулур.

Малла къадалып отласала — кюн бузулур.

Мангылай кичисе — тукъумдан неда юйюнден адам ёлюр.

Мыдых кёксюл жанса — кюн бузулур.

Онг кјулагъынг къызса — къайда эсе да махтайдыла, сол кјулагъынг къызса — къайда эсе да сѣгедиле

Онг кјулагъынг чююлдесе — иги хапар эшитириксе, сол кјулагъынг чююлдесе — аман хапар эшитириксе.

Отда жинк ёрге сюелсе, ол юйге кѣонакъ келир.

Отда отунла «чуу-чуу» этселе — от шишлик тилейди.

Сабий чыпсыз кѣп ойнаса — жилимай кѣалмайды.

Сабий эки бут ортасы бла кѣараса — ол юйге кѣонакъ келир.

Сибиртги бла адамны сыртына урсанг — не обур болур, не да кѣаратон кѣалыр.

Суу бек шуулдап акъса, кюн бузулур.

Суу сынсыгъан таууш этип барса — элде адам ёледи.

Сюймегенинги атын ушхууур артында сагъын.

Тагъылып тургъан ат арт аягъын узатып керилсе — узакъ жолоучу болур.

Тауукъ кѣумда «жууунса» — кюн бузулур.

Тауукъла кеслерин кѣазып башласала — кюн бузулур.

Таякъ жауун кѣпге бармаз.

Туман кюн ингирик болса, эчкилени кѣзлери тѣгерек болур.

Туманла кѣп басып, бийиклеге кѣар жауса — кюн аязыр.

Тиширыу сабийден кѣутулалмай бек кѣыйналса, эри, кѣамичисин да кѣолуна алып, юйдегисини юсю бла ары-бери секирсе, ол терк кѣутулады деп ийнангандыла.

Туманла кюн батханнга барсала — кюн аязыр, кюн чыкѣгъан жанына барсала — кюн бузулур.

Тунгучну тилеги кѣабыл болады.

Тууарла салкыын кюн кѣатели этселе — кюн бузулур.

Чаукала «чау-чау» этип, жыйын болуп айлансала — кюн бузулур.

Уку кычырса, элде бир уллу к'айгы болады.

Ууакъ шулпу узакъ барыр.

Чукук этгенни — ким эсе да сагъынады.

Чырдыдан губу ау бла салынса, ырысхы тюшеди.

Эгизле экиси бирге хазна жашап к'алмайдыла.

Эрни кичисе — эт ашайды.

Эрттенликде кызыл булутла жайылсала — кюн бузулады.

Эшек к'улакъларын к'акъса — кюн бузулады.

Эшек кюлде аунаса, кюн бузулады.

Эрттенликде жауун жауса — к'епге бармаз, ингирикде жауун жауса — к'епге барыр.

Эрттениги булут кызарса — ингири жауун болур, ингириги булут кызарса — эрттени ариу болур.

Эрттени бузулукъ болса, ингирде кюн кызарып батар.

* * *

Аллах кюнню югге б'елгенди: ишлерге, солургъа, Аллахха к'ул-лукъ этерге, дегендиле к'артла.

Жангы ишни баш кюн, орта кюн неда ыйых кюн башлагъандыла.

Баш кюн не ишни да башласанг, баш боласа, дегендиле.

Баш кюн ийне тутмагъыз, тигиу этмегиз, малгъа б'ерю чабады, дегендиле к'артла.

Баш кюн, орта кюн кийим бичмеклик игиди. Бараз кюн ауур кюндю, деп кийим бичмегендиле.

Геуюрге кюн эм бараз кюн жолгъа чыкыгъанны артыкъ сайла-магъандыла.

Геуюрге кюн терек салыргъа эм жангы юйню ишлеп башларгъа эркин этмегендиле к'артла.

«Кызыгъанч кюндю», — деп, геуюрге кюн сабаннга чыкымагъан-дыла.

Бараз кюн кѳош кѳѳюрюу ырысха саналгъанды.

Жангы чыкыгъан айны бараз кюнюнде сабий тууса суймегендиле.
Аны нек эсе да ырыслап болгъандыла.

Келинни келтирирге байрым кюннге тюссе суйгендиле.

Байрым кюн ишлеменгендиле. Артыгъыракъ да урчукъ ийирмегендиле.

Байрым кюн башы ачылып къалгъан ашны ашасанг, юй чалпыгъан этеди, деп ийнаннгандыла.

Сабийни атын ыйых неда шабат кюн атасанг, насыплы болады, дегендиле.

Ыйых кюн, кюн бузулса, ыйыкыгъа дери барыр.

Шабат кюн юйден от берсенг, юйдегинг туююшюучю болады, ырысхынг таркъаяды, деп ийнаннгандыла.

Тырнакъларынгы шабат кюн кессенг, ырысхынг артха кетеди, дегендиле.

Ахшамны бек сыйлагъандыла — иш этмегендиле.

Бир къауум тукъум: «Шабат кюн мал кессенг, малынга бѳрю чабарыкыды»,— деп, ол кюн, ырыслап, мал кесмегендиле.

Таулула, иш онгуна айланырыкыды, терк битерикди деп, не гитче, не уллу ишлерин да жангы ай бла башлагъандыла. Бошала тургъан ишлерин да эски айны ахыр кюнлеринде тамамласала суйгендиле.

Сабийни башын биринчи кере жангы ай чыкыгъанда жюлюрге излегендиле.

Толгъан айны заманында ачууланыргъа, туююшюрге жарамайды, деп, аны бек ырыслагъандыла.

Юй туюп салгъан заманда, бир гоппан сууну ол жерге салып кѳюп, сора ол эрттенликке толулай чыкыса: «Бу жер огъурлу, иги жерди»,— деп, юй ишлеп башлагъандыла. Жарты болуп чыкыса уа, юйню алайда салмагъандыла.

Ишленип бошагъан юйню уллуракъ этеме деселе, ал жанындан кѳошхандыла, юйню арт жанындан кѳошсанг, юйден байлыкъ, насып кетеди деп ийнаннгандыла.

Отлап тойгъан мал бир жерде, ышныр этип, жатаргъа ёч болса, ол жерде журт салгъан тийишлиди, деп ийнангандыла.

Юй саллыкъ жерге боза къазанны сала эдиле. Ол бек къайнаса, иги жерди, деп, юйню алайда ишлеп башлай эдиле.

Къызы эрге бере туруп, от жагъаны тегерегине онг жанындан солгъа тегерек айландырып чыгъарсанг, ол эри бла айырылмай жашарыкъды, дегендиле.

Хыйн болмазча, той къурманлыкъны къаны жерге тамгъынчы, аны къызы бла жашны этлерине жетдирирге керекди, дегендиле.

Юйдегини адамларына жин заран жетмез ююн, темир къысхац бла от жагъаны тегерегин ызлагъан этгендиле.

Элде къозлагъан къатын болса, тирменни тыйгъандыла, урчукъланы юзмелтлерин юзгендиле. Бурулгъан зат иги туююлдо, деп ийнангандыла.

Жиян бла макъаны айыргъан адам, къозларгъа къыйналгъан къатынны юсю бла ары-бери ётсе, себеп болуп, терк къутулады. Ол къатын артда ол кишиге сый этерге борчлу болады.

Сабийден бек ауругъан къатын терк къутуллукъду деп, аны жыйрыгъыны этегине арпа къуюп, атха ашатхандыла.

Къозларгъа къыйналгъан тиширыуну ожагъындан энишге жумуртханы атхандыла.

Келин, сабий таба туруп къыйналса, къайын анасы бир дарий затны юсюне тегерек айландырып: «Менден да бош, Аллахдан да бош»,— деп жыртса, келин терк къутулады, дегендиле.

Келин адам биринчи сабийин табып къопса, ол кирген юйде аны аягъына суу къуйгъандыла.

Хычин этгенде, хычин зугул болса: «Элде жаш сабий тууа турады»,— дегендиле.

Сабийни киндикчиги сау болуп, тюшсе, аны быстырчыкъгъа туююп, юйде букъдурадыла. Сабий жияуукъ болса уа, анасы аны кесини жукка сютуне салып ичиргенди.

Сабий туугъанда анга биринчи кере адетли, огъурлу, ауузу татлы болгъан тиширыуну жуккасын тартхандыла. Алай болмаса, огъурлугъа саналгъан тиширыу бармагъына бал жагъып, сабийни ауузуна салгъанды. Къартла: «Огъурсузгъа сабийни ауузун жуудурма»,— дегендиле.

Сабий туугъанда, аны киндигин кесген заманда, чыкыгъан къанчыкыны жыякъларына сюртсенг, къызыл уууртлу, ариу сабий болады, дегендиле.

Сабий туууп бошагъандан сора, ётене чыгъады. Аны жуууп, бюртюк-бюртюк чыкыгъанларын ёрге айландырып, кисейчикке чулгъап басдыргъандыла: «Энтда сабийни кёп болсун»,— деп. Энишге айландырып салсанг а, андан сора сабий туумай къалады, деп ийнаннгандыла.

Къыз сабий тууса, аны билекчиклерине, бутчукъларына эм къолтукъ тюплерине жангы бёдене жауну сюртсенг, тюк битмейди, дегендиле.

Сабийни бешикге биринчи кере киндигин кесген къатын салса, ол чалпыусуз ёседи, деп ийнаннгандыла.

Сабийни бешигини башына кирпини ийнесин салсанг, ол жукъдан да элгенирик туююлду, дегендиле.

Сабийге кърманлыкъ этсенг, мангылайына сойгъан малны къанын жакъмасанг, этген кърманлыкынг къабыл болмайды, дегендиле.

Сабийни атын эр киши атаса, ахча бергенди, тиширыу атаса, кёлеклик бергенди. Ала алай этселе, атагъан атлары ол сабийге иги жарашады, сабий узакъ ёмюрлю, насыплы болады, дегендиле.

Эр киши сабий сиялмай къыйналса, бёрюню тюгюн алып, сабийни кърмуугъу болгъан жерине салып байлагъандыла.

Сабийни тулусу къатмай кёп турса, анга «таш» деген сёзю кёп кере айтдырыгъа керекди, дегендиле.

Сабий жияуукъ болса, аны бешик башына ит жыякыны сюегин такыгъандыла. Неда аны итлик кёлегине мирзеучюк кърюп, элтип тирменни чархына ургъандыла. Артда андан гыржынчыкъ этип, анасы бла аналыкына ашатхандыла.

Сабий эркегырууну атын айтып тилленсе, аны огъурлулукыгъа санагъандыла.

Къызла туууп турсала, артда туугъан къызны атын тюрлендиргендиле. Бирге ушагъан атла атамагыыз къызлагъа, дегендиле.

Туугъан сабийни къаш ортасында тамырчыгы кёк болса, анасы аны ызындан жаш табарыкыды.

Сабийни желкеси бек чунгур болса, къызгъанч боллукыду.

Жашны къашлары къош болсала — жууукъ жерден къатын ал-
лыкъды, дегендиле.

Сабийни тишлери чыгып башласала, жырна этип, башындан чач-
масанг, ала хириш, къртуртлу боллукъдула.

Кёз тийгеннге къара байталны сююн ичирирге керекди дегенди-
ле, неда быстырдан бир журунчукъ алып, аны кюйдюрюп ийнсгет-
сенг, кёзню кетереди, деп ийнаннгандыла.

Башы жюлюнюрюк сабийни чачын жаз башында, жангы кырдык
чыккъган заманда жюлюсенг,— терк ёсерикди, къалын боллукъ-
ду, деп ийнаннгандыла.

Сабийле чечекден аурумаз ючюн, дуппур жерни къазып, тешик
этип, аланы аны ичи бла ётдюрюрге керекди.

Юйде ауругъан болса, тышындан отну алмагъандыла. Тышына уа
бергендиле — аурууну къызыуу кетеди деп.

Ахшамдан сора ашай тургъанлай, аууз къабынынг жерге тюссе,
аны сыйпап ашаргъа керекди, ырысхынг чалпымазча.

Тышына, ырдауун деп келгеннге берсенг — сют бузулады.

Ырысхынгы башындан юйдегинге башлап, тышына алай чыгъа-
рыргъа керекди, дегендиле.

Сютню чийлей берсенг, ырысхынг кетеди.

Ёнкюч алгъан ахчаны къайтара туруп, ахчангы башындан бир
эки-юч къагъытны кесинге къоймай берсенг, къалгъан ачханг
берекетсиз болады.

Ингирде биреуге ахча берсенг, ырысхынг кетеди.

Кесинг урлукъ сепгинчи башхагъа берсенг, бахча иги битмейди,
дегендиле.

Эки адамны ортасы бла от ётдюрсенг, ала жау боладыла.

Урчукъ сап бла отха тийсе, адамны бети, къолу чагъады.

Соханны, сарымсахны, жумуртха къабукъну отха атхан адамны
кёзюне арпа чыгъады, деп ийнаннгандыла.

Адамны жукълап тургъанлай, элгендирип уятыргъа жарамайды.
Адамны эки жаны болады да, ол жукъласа, бири кетген этеди.
Элгенип уянса уа, экинчи жаны анга келгинчи, адам ёлюп къалыр-
гъа боллукъду, деп ийнаннгандыла бурунгулула.

Адам кийимин чюйре кийсе, ырысхысы къачады.

Отда бише тургъан гыржынынг узунуна жарылса, бир жары ба-
рыргъа жол чыгъады.

Арбазынга сабан чыпчыкъ къонса, огъурлулукъду — мирзеуюнг
кѣп боллукъду.

Улакъла бахчагъа кирселе, ала ашагъан жер иги битерикди,
дегендиле.

Жауа тургъан буздан алып къапсанг, элия урады деп жоралай-
дыла.

Эчки кѣрге къарап макъырса, элия урады.

Тукъузгю кѣп битсе, къыш сууукъ, къаты болады, дегендиле.

Сурат тагъылгъан юйге ырысхы къонмайды, деп ийнангандыла.

Эшек юй эшикден юйню ичине къарап окъуса, юйге ырысхы
келеди, дегендиле.

Юйню къурумун сыйпасанг — юйден ырысхы кетер.

Эрттенликде эшик ачсанг — алгъыш киред, ашхамда ачсанг —
къаргъыш киред.

Къыз жюнге къол жетдириучю болса, сюрюуде къолан къозу
туады, дегендиле.

Чончайма къозу тууса — тѣлю иги болады, деп тѣрелегендиле.

Къошда къаманы кынындан керек болмагъанлай чыгъарсанг,
маллагъа бѣру чабады, дегендиле.

Жаууруннга этни ашагъынчы къараргъа керекди, дегендиле.

Къой кютген заманда, тиши къой, итча, артына чѣгюп макъырса
(макъырмаса да), бир палах боллукъду. Къочхар этсе уа алай —
бек уллу къууанчлыкъды; ырысхы аллына барады, дегендиле.

Бишлякъ эте туруп, маяны сютге эр киши къуйса, сют терк
тутады, бишлякъ да татыулу болады, деп ийнангандыла.

Малны кесген адамны къолундан мал терк ѳлмесе, ол адамны
къолу татлыды, деп ийнангандыла. Ол кесген малны эти татыулу
болады деп, малны анга кесдиргендиле.

Сауула тургъан ийнекни эмчегинден кѳан чыкъса, аны сютюн кѳабынып тургъан кесеуню юсуне саугъандыла.

Кѳочхар кѳошхандан сора, жангы тѳлю болгъунчу, юйде, кѳошда болса да, гыржынны жукъа этмегендиле: малла жукъаргъан этерикдиле, жангы тѳлю ѳлюучю боллукъду деп.

Эчки кѳкге айланып макъырса: «Кѳаху, бизге чамланма, От Тей-риси, бизни марама»,— демесенг, малынга ауруу киреди неда элия урады, дегендиле.

Отха туз атсанг, малынг чалпырыкъды, дегендиле.

Жюнню отха атып кюйдюрсенг, мал кѳорагъан этеди.

Гуртха жумуртхаланы сабийге салдыртхандыла: «Сабий ѳсюп, аллына баргъанча, бу иш да онгуна барлыкъды»,— деп.

Тѳлю башын кесген заманда, анга атап, боза этгендиле. Ол бозаны башындан тѳрге тѳкгендиле, алгъышлап: «Былай тѳгюлсюн экинчи жылда кѳозула»,— деп. Аллай алгъыш кѳабыл болады деп, бек ийнангандыла.

Кѳочхар кѳошханда, кѳурманлыкъгъа кѳкбаш, кѳк ала, акъ-туякъ ирикни сойсанг, кѳойла эгиз-эгиз табарыкъдыла, ала да чалпыусуз ѳсерикдиле, дегендиле.

Эм алгъа туугъан кѳозуну (тѳлю башын) сылап, онг кѳулагъын ийнек сют бла жууаргъа керекди.

Мал ажашса, бѳрю тиймезча, бичакъны (кѳаманы) кѳынындан чыгъарып, ызына терс жаны бла салгъандыла.

Ауругъан адам мажюсю кѳабыргъа барып, андан таш алып, аркъасына кѳтюрсе, иги болуп кѳалады, дегендиле.

Босагъагъа башсыз чѳй урсанг, ол мукъладисча (магнитча) сени юйюнге келген аман адамны ууун алып кѳояды, деп ийнангандыла.

Адам ѳлсе, сабийлеге темир кѳапдыргъандыла, алагъа заран жет-месин деп.

Безгекден ауругъан адамны бойнуна жилин тил такъгъанлай, иги болуп кѳалады, дегендиле.

Жилинны тилин (алгъышын) билип, аны айтып: «Ма кебининг»,— деп жилинны аллына бир кѳумач журун атсанг, ол кѳулакъ сыз-гъыларын да атып, ѳлюп кѳалады, дегендиле.

Юйден биреу узакъгъа кетсе, анга заран жетмезча, отдан кесеую алып, къабыргъада кѣмюр тартып: «Къач этдим»,— дегендиле.

Акъ жин таза жерни сюеди, къара жин а — кирли жерни сюеди, дегендиле.

Алмостуну чачын алып, тыпыр ташны тубюне басдырсанг, алмосту не айтханынгы да этип айланады, не жумушунга да барады, дегендиле.

Жин заран жетгенди деселе, адамны, кесини узунлугъуна тенг болгъан бир къамишни алып, дууа окъуп, арда аны ауругъан адамны эски кийимлерине чырмап, юйню огъары жанында басдыргъандыла. Алай этсенг, жин заран адамны юсюнден кетген этеди, деп ийнаннгандыла.

Адам агъачда, тауда не башха адамла болмагъан жерде кеси бара тургъанлай: «Эй, эй»,— деп къычырыкъ эшитсе, хахай этип: «Хойт, хойт»,— дегерге керекди. Аллаи таууш эшитилиннген жер шайтан къозлагъан жерди дегендиле. Адам ол тауушну эшитип, орукъ айтмай озса, шайтан: «Ал туугъан сабийинг тели болсун, къалгъаны ёлю болсун»,— деп къаргъагъан этеди, деп ийнаннгандыла.

Мамыр кечеледе узакъдан сабий жилигъан таууш эшитилсе, шайтанны сабийин бѣрю ашайды дейдиле.

Сабий ауругагъанлай, арыкъдан-арыкъ болуп барса: «Аны ач ёлюк ашайды»,— дегендиле. Иги этер ючюн, агъач аякъ бла агъач къашыкъ алып, юч да гитче гюттючюк этип, къабырлагъа элтип, анда къоюп кетгендиле.

Жерге иеси суу тѣксенг, жин кюеди да, ёчюкленип, сабийге заран этеди, дегендиле.

Чыракъны юфгюрюп ёчюлтсен, шайтан: «Ырысхынг алай ёчюлсюн»,— деп, къаргъайды, дегендиле.

Акъ жилин — жан алычуду, деп ийнаннгандыла. Адам аны кѣрсе, кѣп турмай ёледи, дегендиле. Акъ жилинны ёлтюрген бек аманды деп, анга тиймегендиле.

Уучу, уугъа барлыкъ кюнюн да, къайры барлыкъ жерин да, айтсам, жолум боллукъ туююлду деп, жашыргъан этгенди.

Уугъа, танг атмагъанлай, адам кѣзю кѣрмесин кетгенибизни деп, танг атхынчы кетгендиле.

Уучуну аллына не къоян, не киштик чыкъса, ол уугъа бармай, ызына къайтып кетгенди.

Уугъа жууунуп бармасанг, жолунг болмайды, дегендиле.

Алгын уучула окъну юйде салып, тилек этип, уугъа алай чыкъгъандыла.

Уучулукъ букъдургъан ишге саналгъанды. Кетип баргъан уучугъа: «Къайры бараса?» — деп сорса биреулен, ол артха къайтып къалгъанды: «Жолум боллукъ туююдю», — деп.

Уучуну жолгъа ашырсала, юйде адамлары: «Къолунг толу, башынг сау, ахшы жолгъа бар», — деп ашырыргъа керекдиле.

Уугъа чыкъгъанда, жараматгъан кюнлеге ийнаннгандыла. Ол хар адамны бир кюню болгъанды, кесини ийнаныуу бла.

Мараучу, кез тийгенди, ёлтюралмайма алгынча деп, гурушха этсе, молладан дууа алып, дууа суу этип, аны ушкогуну быргысына чачханды: «Аллах, манга заран жетдиргенни къурама, атханымы (жаныуарланы, кийиклени) къаны былай тёгюлсю», — деп.

Уучу, кийик ёлтюрюп, ызына къайтса, анга тюбеген адамла: «Эй, чокъ, чокъ, чокъ къуруда. Жолунг мамукъдан болсун, юйюнг зауукъдан толсун!» — деп, жол жанындан ханчыкъланы не чёпчюклени жыртып, аны юсюне атхандыла.

Уучу тюбеген адамгъа (уудан къайтып келе) жоллукъ эмда къоншулукъ, аз-кёп болса да, ююш бермесе, ырысхысы артха кетеди, деп ийнаннгандыла.

Уучулагъа кийик этден харам адамгъа ююш берирге жараматгъанды. Ол тёрени бузсанг, Апсаты чамланады, дегендиле.

Уугъа жюрюген адам мингден сора кийик ёлтюрсе, аны жарлылыкъ къысады, не, Апсатыны къаргышы жетип, ол ажымлы ёледи, дегендиле.

Кюн къысса, ючлю атны баш сюегин алып, анга дууа жазып, суугъа атсанг, жауун жауады, деп ийнаннгандыла.

Кюн бузулуп кёп тургъандан сора, кече уку къычырса, кюн аязады.

Къой (жылкы) жол къыбылагъа тартса, жауун боллукъ туююдю, тюз болса — жауарыкъды.

Боюмса жулдузла тюз болсала, кюн бузулмайды, къынгыр неда башха тюрлю болсала — кюн бузулады.

Къой жол кёкде ачыкъ ариу кёрюннген жылны огъурлулукъгъа

санагъандыла. Хар неде да монглукъ болады, халкъла арасында тынчлыкъ болады, деп къууангандыла.

Жаз башында кёк биринчи кере къыбыла жанындан кюкюресе, битимли жыл боллукъду, дегендиле.

Тейри эшиги ачылгъан заманда не алгъыш этсенг да, ол къабыл болады, деп ийнангандыла.

Тейри къылычны тюбю бла озсанг, къыз эсенг — жаш боласа, жаш эсенг — къыз боласа, дегендиле.

Илкерле, Боюнсала (жулдузла) эртте чыкъсала, жыл жылы болады.

Жаз башында «балдражюз», «къара къая», «оба кирген», «аман-кёз» деген кюнле кетгинчи, кюн жайыкъмайды, дегендиле. Бу кюнле (ала ючюшер боладыла) март эм апрель айлада боладыла.

* * *

Тюшонгде айран, сют эм башха акъны кёрсенг — игиди.

Кесинги бийик жерде кёрсенг — къууанырыкъса.

Мешхут, адам кирле, битле — ырысхыгъа кёрюнедиле.

Жилян, гылыу чычхан, бёрю — жауларынгдыла, сакъ болургъа керексе.

Чачынг узун болуп кёрсенг — къууанырыкъса.

Жюлюнюп, не къыркъылып кёрсенг — жарсырыкъса.

Кирсиз суу, чыракъ жаннган, кюн тийген, ариу азыкъ ашагъан — къууанчхады.

Кир суу — къайгыгъа, ушакъгъа, сёзге кёрюнеди.

Минчакъла тагъып кёрсенг — жилягъан этериксе.

Къочхар — жангы къуллукъгъа кёрюнеди.

Аракъы, сохан, сарымсах кёрсенг — къыйналгъан этериксе.

Арбазынгда терекни кесилип кёрсенг — юйден адам ёледи.

Азыу тишинг тюшюп кёрсенг — къысха жууугъунг ёледи.

Ал тишинг тюшсе — кенг жууугъунг ёледи.

Тюшонгде ёлген адам санга бир зат берсе — ырыскы тюшер, сенден алса уа — ахлунг ёлюр.

Бичакъ жашчыкъ тууарыкъ болса кёрюнеди, кыпты уа — кызычыктыгъа кёрюнеди.

НАРТ СЕЗЛЕ, НАРТ АЙТЫУЛА

АТА ЖУРТНУ, ХАЛҚЪНЫ, БАТЫРЛАНЫ ЭМДА БАТЫРЛЫҚЪНЫ ЮСЮНДЕН

Ата журт — алтын бешик.

Ата журтуму башы болмасам да,
Босагъасыны ташы болайым.

Ата журтну къоругъан озар,
Къорумагъан — тозар.

Ата журтча жер болмаз,
Туугъан элча эл болмаз.

Ата журтун танымагъан
Атасын да танымаз.

Ауузунг толу къан болса да,
Къанлынга билдирме.

Батыр бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр.

Жау тубесе — жубанма,
Тилин ышартса — ийнанма.

Жеринден айырылгъан жети жыл жияр,
Журтундан айырылгъан ёлгюнчю жияр.

Жигит — эл ючюн тууар, эл ючюн ёлюр.

Жигит кьала бузар,
Къоркбакъ мюйюше бугъар.
Журтун сатхан бетин сатар.
Ит — тойгъан жерине, эр — туугъан жерине.
Таукел адам — тау ояр.
Тойгъан жерден туугъан жер игиди.
Халкъда болмаса, сенде да болмаз.
Халкъны бирлиги — къушну къанаты.
Халкъ баргъан жерден къалма.
Халкъны юю — туугъан жери.
Халкъ жандыргъан чыракъны ёчиюлтеме
дегенни сакъалы юйютюлюр.
Халкъ сюегенни киши аудурмаз.
Халкъ къаргаймаз.
Халкъ къопхан ишден артха тартынма.
Халкъ телесин да къыстамайды.
Халкъ ыразы адамны борчу жокъду.
Халкъны дуния толу акъылы.
Халкъны кючу болмазны болдурур.
Эл аллында аслан жатар.
Эл ауузу — элия.
Эл ашагъан эмегенден эл къаргъышы кючлю.
Эл хазнасы — эски сёз,
Эр хазнасы — жютю кёз.
Эл бирден излесе, табалмазын табар.
Эл чарасыз, эр жарасыз болмаз.
Эл сюрюлмей, эр танылмаз,

Ат абынмай, жол танымаз.

Элни жумушундан кесин аягъан
бет жарыкълы болмаз.

Элни намысын тутмасаңг,
Аны сыйында да олтурмазса.

Элге тели деген — кеси тели,
Эл тели деген — керти тели.

Элин суйсе, жерин да суюр.

Эли жокъну — кёлю жокъ.

Элинги унутсаңг да, адетин унутма.

Элинден айырылгъан — къанаты сынган.

Элни ахчасы — жерди.

Элни иши алтын башлы.

Эр табылыр, эл табылмаз.

Эр ахшысы эл бла кенгешир,
Къатын ахшысы эри бла кенгешир.

Эр сёзюне ие болур.

Эр согъушмай, танышмаз.

Эр — эли бла ахшы,
Жер — битими бла ахшы.

Эрге ашатсаңг ашынгы,
Намыслы этер башынгы.

Эрге эки сёзден эсе ёлген иги.

Эрни атын иши чыгъарыр.

Эрни ёзюне къарама, сёзюне къара.

Эрни къыйматын эл биледи.

Эришмеген эр бөлмаз,
Ахшылагъа тенг болмаз.

БИРЛИКНИ ЭМДА БИРЛЕШГЕННИ ЮСЮНДЕН

Алтау айры болса, арадагъын алдырыр,
Экеу бир болса, тебедегин эндирир.

Бирикген иш артха къалмаз.

Бирлик болмагъан жерде насып болмаз.

Бир тамчыдан кёл болмаз,
Бир терекден юй болмаз.

Бирликде — тирлик.

Жангыз терек къынгыр ёсер.

Жангыз къол бла къарс урмазса.

Кенгеш болса — уруш болмаз.

Кенгешилип этилген тон тар болмаз.

Кёпню иши — берекет.

Кёнге таш атма.

Кёпню оноуу сёгюлмез.

Къумурсхала жыйылсала, пилни да
жыгъадыла.

Шауданладан тенгиз болур.

Шуёхунг минг эсе да — азды,
Жауунг бир эсе да — кёпдю.

Элни кючю — эмеген.

Эл тылпыуу тирмен айландырыр.

ТИЛНИ, СЕЗНЮ, ЖЫРНЫ ЭМДА ЖЫРЧЫЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Адам — сёзюнден белгили.

Аз сёлешген къайгъысыз турур.

Айтылгъан сёз ызына къайтмаз.

Актыллы сёз алгъышлыкъ этер.

Ариу сѣз — жан тыяр,
Жаныу сѣз — жан кыяр.

Ариу сѣзде — аруу жокъ.

Атала сѣзю — акъылны кѣзю.

Ашхы сѣз — жаннга азыкъ,
Аман сѣз — башха кызыкъ.

Жантауну — узуну ашхы,
Сѣзню кысхасы ашхы.

Жол бла сѣзню кыйыры жокъ.

Жыргъа уста жарыкъ жулдуз кибикди.

Жырына кѣре эжиую.

Жырны этилгени — Къарачайда,
Жырланнганы — Бахсанда,
Эшитилгени — Чегемде.

Жырсыз кюн батмаз.

Жырчы — жыргыгъа къарнаш.

Жырчы ёлсе, жыры кыалыр.

Ёгюзню мюйюзюнден туталла,
Адамны сѣзюнден туталла.

Иги сѣзню кылыч кесмез.

Керти сѣз кери кетмез,
Аман сѣз игилик этмез.

Кѣп жауун — жерни бузар,
Кѣп сѣлешген — халкыны бузар.

Кѣп тынгыла да, аз сѣлеш.

Кѣп сѣз — кѣмюр, аз сѣз — алтын.

Нарт сѣз къарт болмаз.

Сѣз — кюмюш, жыр — алтын.

Сѣз кыанатсыз учар.

Сѣз кѣуугъан палахха жолугъур,
Жумуш кѣуугъан хазнагъа жолугъур.

Сѣз садакъдан кючлю.

Сѣзден сѣз тууар.

Татлы сѣз — балдан татлы.

Татлы тилли кѣозу эки ананы эмер.

Тил жүрекге жол ишлейди.

Тили узунну намысы кѣысха.

Тилсиз миллет жокъ болур.

Тил — кесген бичакъ, сѣз — атылгъан окъ.

Тилчиден кери бол.

Тилчи бир сагъатха айлыкъ хата этер.

Темирчини кѣолу алтын,
Жырчыны сѣзю алтын.

Тойну кѣарнашы — харс,
Жырны кѣарнашы — эжиу.

Тюз сѣз баргъан сууну тыяр.

Хар жылдан бир жангы сѣз эшитмеген
сангырау болур.

Хар сѣзню оруну бар.

Хунерлини кѣолу алтын,
Жырчыны ауазы алтын.

ИЛМУ БЛА БИЛИМНИ ЮСЮНДЕН

Акъл — тенгизден терен,
Билим — таудан бийик.

Алим болгъандан эсе, адам болгъан кѣыйынды.

Алим ёлсе, хат кѣалыр,
Темирчиден тот кѣалыр.

Байлыкъ тауусулур, билим тауусулмаз.

Билеги кючлю — бирни жыгъар,
Билими кючлю — мингни жыгъар.

Билим ат болуп да чабар, кзуш болуп да учар.

Билим кая тешер.

Билим сатылмайды, окзуп табылады.

Билими азы ауузунда кирит.

Билими бар — минг палахдан кзутулур,
Билими жокъ — минг палахха тутулур.

Билимни туюб жокъ.

Билгенни кбулу кърны жандырыр.

Билимсиз иш бармаз.

Биреу билгенни биреу да билир.

Дуняда байлыкъ — билимди.

Илмуну, бешикден башлап, кбабыргъа дери изле.

Кёпню кёрген кёп билир.

Кесинги кийим бла омакълагъандан
Билим бла омакълагъан игиди.

Кюч билимден, билим да кючден.

Кзуран окзугъан кзуртханы да алдар.

Кзалам кзылычдан кючлюдю.

Малынг болмасын да, билиминг болсун.

Окзугъан — асыу,
Окзумагъан — жарсыу.

Окзугъан — ийне бла кёр кязгъан кибкди.

Окзуу — билим азыгы,
Билим а — ырысхы кязыгы.

Окъяусуз — билим жокъ,
Билимсиз — кюнюнж жокъ.

Окъяумагъан — сокъурду,
Сокъур ташха абыныр.

Окъяуу — билимни ачхычы.

Ненча тилни билсенг да,
анча адамгъа саналырса.

Сен алим эсенг — битеу дуня сениди.

Устагъа не зат да тынч болур.

Файдасыз алим — жауунсуз булут.

Школ ючюн окъямайбыз,
Жашау ючюн окъяуйбуз.

ЮЙДЕГИНИ ЮСЮНДЕН

Алма терегине кёре болур.

Аман къатын суу ёнкюч алыр,
Иги къатын жюн ёнкюч алыр.

Аман баланг юйюнге палах келтирир.

Аман сабийден эсе, болмай къалгъан игиди.

Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада.

Ана къолу ачымаз.

Ана сыры — къызында, ата сыры — жашында.

Анасы махтагъанны — алма,
Тийреси махтагъандан къалма.

Анасы саугъа ёксюзлюк жетмез.

Арта кесинг анга жиягъандан эсе,
Жашынгы сабийликде жиятсанг игиди.

Ата — билек, ана — жүрек.

Ата болмагъан — атаны къыйматын билмез.

Атадан ёксюз — бир ёксюз,
Анадан ёксюз — эки ёксюз.

Атасы барны жылы келсе да, кеси — жаш.

Атасы сынамагъанны жашы сынар,
Анасы сынамагъанны кызы сынар.

Ахшы къатын аман эрни эр этер,
Аман къатын ахшы эрни сер этер.

Ахшы кызы — жагъадагъы кундуз,
Ахшы жаш — кекдеги жулдуз.

Бал татлы, балдан да бала татлы.

Баладан туугъан — балдан татлы.

Балалы юй — базар, баласыз юй — мазар.

Баланг юйретгенинге кере болур.

Баланы адам этген анады.

Бешикдеги — беш тюрю.

Билимли тиширыу башха къарайды,
Билимсиз тиширыу жашха къарайды.

Бир ата бла анадан аман да тууар, иги да тууар.

Биреуню тёрюнден кесинги эшик артынг игиди.

Бичген бузар, тикген къуар.

Жаш эркеси бёрю болур,
Кызы эркеси тели болур.

Жашынги кесинг юйретмесенг, жашау юйретир.

Иги къатын — эрни къанаты.

Иги къатынны кюбюрю толу болур,
Аман къатынны гыржынлада кёзю болур.

Келин келсе, кызы чыгъар.

Келинни — аягъындан,
Къойчуну — таягъындан.

Келинни — келгинчи, бёркню — кийгинчи кёр.

Къайгыны юден чыгъарма.

Къарт болгъан жерде берекет болур,
Сабий болгъан жерде оюн болур.

Къатын алсанг, оюмлап ал,
Ачха алсанг, санап ал.

Къатын къанаты — эр, эр къанаты — жер.

Къатыны иги — жашдан жаш болур,
Къатыны аман — къартдан къарт болур.

Къолунгда къуймакъ биширсенг да,
Ананы борчундан къутулмазса.

Къонагъы жокъну — шуёху жокъ.

Къызы минг тилер, бир алыр.

Къызым, санга айтама, келиним, сен эшт.

Оюм бла айлансанг, юлю болурса.

Сабийсиз юй чыракъсыз юй кибикди.

Сабий кѣргенин этер.

Сабийни сабийликде юйретмесенг, сокъуранырса.

Сайлагъаннга — чий гыржын.

Тамата жашынгы игиге юйретсенг, кичиси да
андан юйренир.

Туудугъунга туура айт.

Улан юйюрюнден танылыр.

Уясында не кѣрсе, учханда аны этер.

Эшигине кѣре — жашауу, эрине кѣре — къатыны.

Эр киши — от, тиширыу — суу.

Юй этген да — тиширыу, кюл этген да — тиширыу.

Юйюм деген юйю тенгли таш кѣтюрюр.

УРУНУУНУ ЮСЮНДЕН

Адам ишден кьоркъмайды,
Иш адамдан кьоркъады.

Адам кыйналмай зауукъ кърмез.

Адамны адамлыгъын танытхан ишди.

Айтхан — тынч, этген — кыйын.

Алты кьош бла сабан сюрген ач кълмаз.

Ахшы иш кеси кесин махтар.

Ахшы ишни болжалгъа салма,
Аман ишни болжалдан алма.

Болжал ишни бёрю ашар.

Бюгюнню ишни тамблагъа кыйма.

Дунияны тутуругъу — ишлеген кълла.

Жаз болсун, кыш болсун,
Аллында ишинг болсун.

Жаз бюртюк-бюртюк чачсанг,
Кюз челек-челек жыарса.

Жаз ишге кюзден хазырлан.

Жаз ишлеген — кыш ашар.

Жаз чананы хазырла, кыш арбаны хазырла.

Жерге урунган ач кълмаз.

Жер — хазна, суу — байлыкъ.

Жыйын башчы осал болса, дырынны чиритир.

Иги иш тас болмаз.

Иесиз малны бёрю ашар.

Ишде темир тот болмаз.

Иши жокъну сыйы жокъ.

Ишлегенде эринме,
Ише чолакъ кёрюнме.

Ишчи муратын ишинде кёрюр,
Мытыр а тюшюнде кёрюр.

Ишлегенинг къаты болса,
Ашагъанынг татлы болур.

Ишлегеннге — жёрме,
Ишлемегеннге — жукъ да берме.

Ишлемеген — тишлемез.

Ишни аллы бла къууанма да,
Арты бла къууан.

Кюзге къайгъысыз — кимге да асыусуз.

Кёз — къоркъакъ, къол — батыр.

Къыш азыгъынгы жай жый.

Озгъан ишге къар жауар.

Сабан агъачха жабышхан ач къалмаз.

Сууугъан ашдан татыу жокъ,
Сууукъ ишден асыу жокъ.

Сюрюючю кёп болса, кьой мурдар болур.

Тай бакъмагъан — атха минмез.

Тилинг бла ашыкъма, ишинг бла ашыкъ.

Урунуу — насыпны анасы.

Халал ишлегенни ашы — татыулу, ююю —
берекет.

Чыккырында агъы жокъну
Чардагъында къагъы жокъ.

Эринчек ауруу табар,
Ишлеген саулукъ табар.

Эринчек бир аягъын алгъынчы, бир аягъын
ит алып.

Эринчекни эр алмаз,
Эр алса да — кёл салмаз.

Ырысхыгъа кёре, жаш ёсер,
Къышлыгъына кёре, мал ёсер.

Юзгелесиз от болмаз,
Ишлеген балта тот болмаз.

ЖАШАУ СЫНАУЛА

Адам бла къазанлашмай,
Адамны адамлыгъын билмезсе.

Ажал жетсе, болжал жокъ.

Ай орнуна кюн чыкъмаз.

Айдан — жыл, жылдан — ёмюр.

Айны къол аяз бла жабалмазса.

Аман хансны тамыры терен.

Ауругъан — жашаудан умутчу.

Ахлусуна аман — кимге да аман.

Ахыратны киши кёрюп къайтмагъанды.

Ач уят къоймаз.

Ачыу болгъан жерде акъыл турмаз.

Агъаргъан сакъал къара болмаз.

Адам — жашаудан, мал — кырдыкдан тоймаз.

Адам кёп болса — оноу иги, отун кёп болса — от иги.

Адамны таныргъа суйсенг, биргесине жолгъа чыкъ.

Адамны аты башхача, акъылы да башхады.

Адам миналмазлыкъ тау жокъ,
Адам эталмазлыкъ иш жокъ.

Ажал, ёлюм къайда жокъ,
Ашыкъгъандан файда жокъ.

Аз сѐлешген кѐп эшитир.

Айырылыр тенг иерни къашын тилер.

Айтхан — къоркъмаз, къоркъгъан — айтмаз.

Айранны суйген — ийнек тутар.

Айтсанг — палах, айтмасанг — хата.

Ай болмаса, жулдузла жарыкъ кѐрюнюрле.

Айтхынчы ким биледи, ачхынчы ким кѐреди?

Акъыллы — эл иеси, тели — эл баласы.

Акъыллы сагъыш этгинчи, тели суудан ётер.

Акъыллыны кюню телини жылындан багъалыды.

Акъылдан уллу байлыкъ жокъ.

Аллахдан къоркъмагъан адамдан уялмаз.

Аллахны суйген — намаз этер,

Адамны суйген — къонакъ этер.

Алгъанда — жууукъ, бергенде — жау.

Алтыннга тот къонмаз.

Аллах кѐп тѐзер, ачы къаргъар.

Аллах жууукъ берди, шайтан жаурукъ берди.

Аллах сакъламагъанны буруу сакъламаз.

Аман адамгъа мал къонса, къатына хоншу къондурмаз.

Аман ат иесин къарт этер,

Аман къатын эрин къарт этер.

Аман уугъа чыкъса, тауланы туман басар.

Аман тенг ауана кибикди:

Иги кюн — къачып къутулмазса,

Аман кюн — излеп тапмазса.

Аман киши кеси юйюнде къонакъ.

Аман хапар учуп барад, иги хапар жукълап турад.
Аманны излемейдиле, игиден къачмайдыла.
Аман хансны тамыры бла чыгъар.
Аманны барындан жогъу иги.
Аманны этгенине иги уялыр.
Аманнга кюч кирсе — онгдурмаз.
Аман сѣз ташны жарыр.
Антын бузгъан антха ийнанмаз.
Анагъа сабийлери барысы да тенг.
Артыкъ махтагъан сѣкгенден аманды.
Ариу суу тышына тѣгюлмез,
Иги къыз узақгъа берилмез.
Ата болгъунчу, атаны къыйынын билмезсе,
Ана болгъунчу, ананы къыйынын билмезсе.
Ат тилеген айып туююлдю, иер тилеген айыпды.
Атынг аман болса — сатарса,
Жолоучунг аман болса — айырылырса, къоншунг аман
болса уа — не этерсе?
Атны айдан алгъа махтама, келинни жылдан алгъа
махтама.
Ата къарындаш — мал къарындаш,
Ана къарындаш — жан къарындаш.
Атынг иги болса — жолунг тынч,
Жашынг иги болса — жүрегинг тынч.
Атлыны кѣрсе, жаяуну буту талыр.
Ауруу кѣп, ёлюм бир.
Ауруу — ашдан, къаугъа — сѣзден.
Ауур таш жеринден тепмез,
Акъыллы адам элинден кѣчмез.

Аууздан чыккыган сѣз жерни этегине ётер.

Ач киши — тырманчы.

Ачха суу кибикди — кыайры кетгенин билмезсе.

Ачы кыабын терк жутулур.

Аш бергенни ит да унутмайды.

Ашагында тоймасанг, жалап тоймазса.

Ашагыан заманда ит да юрмейди.

Ашыккыган кесин битдирир,
Ашыкмагыан ишин битдирир.

Ахшылыккы унутулмаз,
Аманлыккы кыурутулмаз.

Ахшылыккыга кыуланган ахшылыккыга тюбер.

Ашыккыган суу тенгизге жетмез.

Аягы улуу — жарагынын киер,
Аягы гитче — сайлагынын киер.

Аягы басхан жерде кырдык битмеген.

Баш сынса — бѣрк ичинде, кыол сынса — женг ичинде.

Баргыанынга кѣре болур келгенинг.

Байны жашы — тойда, жарлыны жашы — кыойда.

Баш — аккыл ючюн, аккылман — халккы ючюн.

Байлыккы келсе, аккыл кетер.

Бай болсанг — ким да жуууккы,
Жарлы болсанг — жуууккы да суууккы.

Берген да, алгыан да — Аллах.

Бергенге — бир да кѣп, алгыанга — беш да аз.

Бешикден чыгып, тешикге киргинчи.

Бѣрюден кыорккыган мал тутмаз.

Бёрюню сюрюочю этгенлей.
Бёрюню барысы бирча улуйду.
Бёрю эшекге шуёх болмаз.
Биреу — кеси батыр, биреуню — сёзю батыр.
Бир териден эки гыбыт этилмез.
Биреуню юйюнде жашагъан — ауузлукъ салынган ат.
Билимден иги шуёх жокъ,
Ауруудан аман жау жокъ.
Бичен болмаса, салам да ашалыр.
Биямукъдан тиш сынар, босагъада бут сынар.
Бара турса, суу да таркъаяды.
Баргъан сууну къурту болмаз.
Баш болса, бёрк табылыр.
Бир жылгъа къоян тери да чыдайды.
Биреу ашап къутулур,
Биреу жалап тутулур.
Биреу терек тюбюнде ынчхай эди,
Биреу чёп тюбюнде ынчхай эди.
Битимни кюн — анасыды, суу — атасыды.
Гитчеден уллу болур, урходукдан от болур.
Гитче шауданладан черек болур.
Гитче уллу кёрюнюрге сюер.
Гитче ишден ыйлыкъгъан уллу ишни эталмаз.
Гыржын — гиряхсыз, эт — сюексиз болмайды.
Гелеу кёрсенг, жер сорма,
Келбет кёрсенг, эр сорма.
Гугурук къычырмаса да, тангны атары къалмаз.
Душманны тышы — акъ, ичи — къара.

Душманнга ёлюм тилегенден эсе, кесинге ёмюр тиле.

Душман не да айтыр, тюшонгде не да кёрюсе.

Дуня бир адамны юсюнде турмайды.

Дуня кезиудю.

Жарты къазан терк къайнар.

Жалынчакъ къонакъ тигимчи болур.

Жаны барны умуту бар.

Жарлы алтын тапса, салыр жер тапмаз.

Жарлы излеген — байлыкъ,
Ауругъан излеген — саулукъ.

Жанкъоз жайны кёрмез.

Жашлыкъ бла саулукъ кетгенден сора,
багъалы болурла.

Жан берген Аллах аш да берир.

Жашы жокъну кызы сюрюучю болур.

Жай — сюрюучюню жаннети.

Жарлы эсенг, кёчюп кёр.

Жауун жауса — жер жашнар,
Аман тууса — дау башлар.

Жан — сандан татлы.

Жашны жолу — алгъа, къартны жолу — артха.

Жарлыны жангыз ийнеги кысыр къалыр.

Жашда акъыл жокъ, къартда къарыу жокъ.

Жел жауун келтирир, оюн тюйюш келтирир.

Жердеги жумуртха кёгде учхан къуш болур.

Жерине кёре — тирлиги,
Жюнюне кёре — чепкени.

Желни ызындан жетмезсе.

Жилян санда бир к̅ъабар,
Ог̅ъурсуз адам кюнде к̅ъабар.

Жиляй-жиляй жашаг̅ъандан эсе,
Жырлай-жырлай ёлген игиди.

Жип юзюлмей, жюк чачылмаз.

Журтну маг̅ъанасын к̅ечген билир.

Жумушак̅ъ жип к̅ъаты к̅ъысады.

Жук̅ъу т̅ешек сайламайды.

Жук̅ълаг̅ъаннга кече — к̅ъысха, сак̅ълаг̅ъаннга — узун.

Жырчы бла фак̅ъырачы жетмеген жер к̅ъалмаз.

Жюзден озг̅ъан к̅ъартны таудан ауар к̅елю болур.

Жюреги — уу, ауузу — бал.

Жан жашаудан тоймаз.

Жерине к̅ере — битими.

Жумушак̅ъ терекни к̅ъурт ашар.

Жюрек к̅ермесе, к̅ез да к̅ермейди.

Заманы жетмей, боза к̅ъайнамаз.

Иги келсе — к̅ъут, аман келсе — жут.

Иги к̅ъонак̅ъ келсе — к̅ой эки табар,
Аман к̅ъонак̅ъ келсе — к̅ойг̅ъа б̅ерю чабар.

Иги келин — к̅ыздан иги, иги киеу — жашдан иги.

Иги уучуну шкогу тот болмаз.

Иги зат учуз болмаз, учуз зат иги болмаз.

Иги болса к̅ъатынынг, тарк̅ъаймайды ак̅ъылынг.

Игини аты унутулмаз.

Иги алг̅ъыш этер, аман к̅ъарг̅ъыш этер.

Иги юй бийче туй бюртюкден как этер.

Иеси — бёрю алгъаннга жарсыйды,
Бёрю — иесине къалгъаннга.

Итле талашсала, сюрюуге бёрю чабар.

Ит иесин унутмаз, киштик юйюн унутмаз.

Ит юргенликге, тау аумаз.

Итни урудан алгъа иеси ким болгъанын бил.

Ит бла жатсанг, бюрче кирир.

Итге ариу айтсанг, къуйругъун булгъар.

Иги тенг — жолгъа тартыр,
Аман тенг — жардан атар.

Илкер батмай танг атмаз.

Кеси жеринде ёлмеген ахыратда да тынчлыкъ тапмаз.

Кесинги ауанангдан къутулмазса.

Кенгешип кесилген бармакъ ачымайды.

Кече къалмай, хапардан тоймазса,
Сюек кемирмей, этден тоймазса.

Кече бир, уручу — минг.

Кеспинчи — малны жауу кёрюнмез,
Сёлешгинчи — адамны акъылы билинмез.

Кече кёп айланган жиннге тюбер.

Кесини кемчилигин аз адам эслейди.

Кёкге атсанг да, окъ ажаллыгъа тиер.

Кёпген — атылыр, толгъан — тёгюлюр.

Кёп къычыргъандан къоркъма,
Тынч олтургъандан къоркъ.

Кёп жилягъан аз айтыр.

Кёзбау — сёзге уста,
Эринчек — сылтаугъа уста.

Кѣлюндегин кѣз билдирир.

Кирирге — жер къаты, ёлюрге — жан татлы.

Кичиу — къолдан, жауур — жолдан.

Кючлю болсанг — жерча бол, хар затны да кѣтюрген.

Кюндюз — сагъыш, кече — тюш.

Кюн узун — иш кѣп, кече узун — тюш кѣп.

Кюндюз ай чыкъса да, кече кюн тиймез.

Кече чууакъ, кюн бууакъ — жыл ауруу,
Сууукъ айран, жылы гыржын — тиш ауруу,
Эки къатын бир кишиге — баш ауруу.

Кѣгетсиз терек бийик болур.

Лячин кѣп жерде кѣтюрчюн болмайды.

Махтанчакъ жигит кѣп сѣлешир.

Макъасыз кѣл жокъ, кемчилиги болмагъан адам жокъ.

Махтанчакъны жиби узун.

Мал къарт болса, союмгъа жарайды,
Эр къарт болса, оноугъа жарайды.

Мурдарны саууту несиз къалыр.

Мытырланы арасында — батыр,
Батырланы арасында — мытыр.

Насып тюлкую кибикди — алдап да кетер.

Насыплыны жауу ёлюр, насыпсызны аты ёлюр.

Насыбынг тутса, шайтанны алдарса,
Насыбынг тутмаса, шайтан сени алдар.

Нарт сѣзде ётюрюк жокъ.

Насыплыгъа келечи келед,
Насыпсызгъа даучу келед.

Не бийик къала да жерден башланады.

Отну ёчюлтюр ючюн, таза суу излемейдиле.

Отха жууукъ — алгъа кюер.

Отну букъдуруп узакъгъа элтмезсе.

Олтургъанлай отун жармазса.

Ортакъ ёгюз кёп жегилир.

Пура агъачны мыдыхы жокъ.

Сангырау къой арtdан юркюр.

Сатыуда шуёхлукъ жокъ.

Сабийи болмагъан киштигин ийнакълар.

Сабанда тюшген ийне табылмаз,
Жерге тёгюлген сют жыйылмаз.

Сабий атсыз къалмаз.

Семиз этни къарасы иги,
Арыкъ этни жаулусу иги.

Сокъургъа жарыкъдан не хайыр?

Суу ташсыз болмаз, халкъ къууанчсыз болмаз.

Суу — таудан, эт — суюкден.

Суу кетсе, таш кёрюнюр.

Суугъа кетген жибийме деп къоркъмаз.

Сууну аты чыкъгъан жеринде аталыр.

Сыйгъа — сый, сырагъа — бал.

Суюген адамынгы юйюне жол узакъ болмаз.

Сюрючю таякъсыз болмаз.

Сюймеклик ёртен туююдю, алай жанса —
ёчюлталмазса.

Сютлю ийнекни хылиси кечилир.

Суу тама-тама турса, ташны тешер.

Тама-тама, кѣл болур,
Жыйыла-жыйыла, эл болур.

Тамырына кѣре бутагы.

Таматасы болгъан къызгъа кийимни игиси жетмез.

Ташда тирлик ёсдюрген.

Табы къалгъан жарасын унутмаз.

Тау бийик болса, къол терен болур.

Тауукъну тутсанг, балаларын тутхан къыйын туююлдо.

Таугъа чыгъаллыкъ эсенг, тюзде къалма.

Тау кесини ауурлугъун сезмейди.

Танымагъан жолунгу чунгуру кѣп.

Тас болгъан жип — узун.

Таныргъа соймеген — танымаз,
Кѣрюрге соймеген — кѣрмез.

Таууш этмей, боза къайнамайды.

Ташны суу бузар,
Адамны сѣз бузар.

Тау кийиги тюзге энмез.

Тауда кийикден ёзенде къоян ахшы.

Тау бла таулу — жан бла тѣммек.

Тауну берекети — къара сууу.

Таукел къуру къалмаз.

Таукел тауну аудурур.

Таукелге нюр жанар.

Таулуну тегенеси — тауда,
Гыржынлыгы — тюзде.

Ташны къыйынлысы
Пютюнчюге чакъгъыч болур.

Ташха ийнанган ийманындан чыгъар.
Тепген къадау таш орнуна сыйынмаз.
Тепмез тепсе — аман тебер.
Тели тюгюнмез,
Акъыллы кюрешмез.
Темирден къаты шиш болмайды,
Шишликден татлы эт болмайды.
Тешигини къатында чичхан да болур батыр.
Тепсей билмегеннге — жер къынгыр.
Тели ашыгъыр, акъыллы сакълар.
Терек ауса, отунчу кѣп.
Телиге дарман жокъ.
Тели бла кюрешген телиге саналыр.
Терекге минерик бутагъындан тутады.
Тиш чыкъгъан сабийге чайнап къапдырмайдыла.
Тили — бал, жюреги — таш.
Тилчиге тынгылагъанны шуѣху болмаз.
Тиширууну юсюнден тиширугъа сор.
Тиширыусуз юй — отсуз от жагъа.
Тиши болмагъан чертлеуюк ашамаз.
Тот темирни ашайды, ачыу жюрекни ашайды.
Тюлкую къуйругъу бла, хыйлачы сѣзю бла алдар.
Тойсанг, гыржын чий кѣрюнюр.
Тонунг болмаса, чепкен да жылытады.
Туугъан жер — тапхан ана.
Туугъан жеринги ташы да ариу.
Тырманчы къатын алгъандан эсе, къатынсыз къал.

Тюйюшючю хораз арыкъ болур.
Тютюн этмеген отун жокъ, жангылмагъан адам жокъ.
Тюгюн алышдырмай ит да турмайды.
Тюкню тюкге жалгъасанг, чепкен болур.
Тюз сен эсенг да, тѣре бла даулашма.
Тюгюнг тюрленсе да, теринг къалыр.
Тюзлюк ёлмез.
Уллу ташны алгъан узакъгъа атмаз.
Уллудан тутхан къуру къалыр.
Умут тау башына миндирир.
Уручу айны суймез.
Уручу тойгъунчу ашар, ёлгюнчю къаргъаныр.
Уручугъа: «Урла»,— деп, иесине: «Сакъ бол»,— деген.
Уста къаллай болса, окъутханы аллай болур.
Уучу бла жашагъан уучу болур.
Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз.
Чабакъ чирисе, башындан чирийди.
Чомартны чолпусу теренди.
Чыпчыкъ къутурса, къушха чабар.
Чиллени ишлеялмагъан, жюн этер,
Къатынын туталмагъан — къул этер.
Харам жүрекли эл бузар,
Жахил эфенди дин бузар.
Хар ким кесинде болмагъанны кюсейди.
Хар кимге да кесини токълусу ирик кѣрюнюр.
Хорларынгы билмесенг — урма.

Ындыр — чычхансыз, суу — чабакъсыз болмаз.

Эки харбыз бир ууучха сыйынмаз.

Эл ауузу эркек атха тай тапдырыр.

Энсиз малгъа ие кѣп болур.

Эрге баргъан кыйын туююлдо,
Этек бюкген кыйынды.

Эскини киймеген жангыны кыйматын билмез.

АДЕТ-КЪЫЛЫКЪГЪА ЮИРЕТИУ

Абынганга кюлме.

Адам адамгъа кыйынлыкъ бла зауукълукъда керекди.

Адам боллукъ — жети жылда да баш болур,
Болмазлыкъ а — къыркъ жылда да жаш болур.

Адам ийнанмаз затны айтма.

Адам къуру да патчахлай турмайды,
Къобан къуру да къопханлай турмайды.

Адамладан жашыргъанлыкъгъа,
Халкъдан жашыралмазса.

Адамгъа жукъ берсенг, айтмай бер.

Адамладан кѣп тилеучю ыспассыз болур.

Адамны адамлыгъын иши билдирир.

Адамны адамлыгъын кыйынлыкъ жетген кюн билирсе.

Адамны артындан къара сабан сюрме.

Адамны аманы адамны бети бла ойнар.

Адамны ташада сѣкме, туурада махтама.

Адамны къаллай болгъанын билирге сюе эсенг,
Ол сабийлерин къалай юйретгенине къара.

Адамла хурметинги кѣрмеселе,
Кеси кесингден кѣлюнг къалсын.

Адамны бетине къарама, адетине къара.

Адамны бир алдасанг, экинчи ийнанмаз.

Адамны чамландырма.

Адамны тюртюп абындырсанг да, сёз бла абындырма.

Адамны атын соргъан адетди.

Адепсиз адам — жоугенсиз ат.

Адеп жокъда — намыс жокъ.

Адеп этмеген адеп кёрмез.

Адепли адам адепсизге эришмез.

Адепни адеплиден юрен.

Адетинде ишле да, адетинде солу.

Азапдан къоркъма, айыпдан къоркъ.

Азны къызгъансанг, кёпню жоярса.

Аз сёлеш, кёп тынгыла,

Аз айтдыр, кёп ангыла.

Айдан келгеннге — аякъ,

Кюнден келгеннге — таякъ.

Айраннга: «Ачыды»,— деме,

Гыржыннга: «Къуруду»,— деме.

Айтма, айтсанг — къайтма.

Айтмаз жерде ауузунгу тый,

Узалмаз жерде — къолунгу тый.

Айтылыугъа айтырла, кюлкюлюкге кюлюрле.

Айтырынг болмаса, тынгылагъан айып туююдю.

Айыпны суу бла жууалмазса.

Айырылмаз жууугъунга унутмаз сёз айтма.

Акъыл бла адеп эгизледиле.

Актылынг бла намысынгы сакъла,
Намысынг бла актылынгы сакъла.

Актылы кѣпню — жууугъу кѣп.

Актыллы эркиши атын махтар,
Актылсыз эркиши къатынын махтар.

Актыл сабырлыкъ берир.

Алгын сагъыш эт да, айтырынгы алай айт.

Аллында мюлкюнг — кѣкде булут.

Алтындан артыкъ адеп бар.

Алтындан намыс багъады.

Аман адамдан аллыгын болгъандан эсе,
Иги адамгъа берлигинг болсун.

Аман адам этегингден тутса,
Этегинги кес да къач.

Аман болсанг — бир кишисе,
Иги болсанг — минг кишисе.

Аман деп айтдыргъан тынчды,
Иги деп айтдыргъан къыйынды.

Аманны аман бла къуума,
Къанны къан бла жуума.

Аманны кесинге жанлатсанг да,
Ишинге жанлатма.

Аманны къуугъан аманлыкъ табар.

Аманнга тынгылагъандан иги жууап жокъду.

Амалынг болса, ѳнкюч алма.

Амалынг болса, итни да урма.

Аманнга да, игиге да оноусуз къатышма.

Аманлыкъ этген да, игилик этген да кесине этеди.

Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса.

Аманна дукъумуна къарама,
Игини дукъумун сурама.

Ана да болгъанды бала,
Бала да болур ана.

Антына тюз — эрни иши,
Антын бузгъан — бетсиз киши.

Алгъа баргъан орун алыр,
Артха къалгъан къуру къалыр.

Аман ишге чыкъсанг, игиликге тюбемезе.

Аякъ тюбюнге къарасанг, уругъа кетмезе.

Акъыллы башны тили къысха.

Арбаз сайлама да, хоншу сайла.

Арыкъ токълуну айнытсанг,
Эрнинги-бурнунгу май этер.
Аман адамны айнытсанг,
Эрнинги-бурнунгу къан этер.

Арыкъ этни шорпасы татымаз,
Адеп базарда сатылмаз.

Ат алсанг — юйюнг бла кенгеш,
Илипин къазсанг — элинг бла кенгеш.

Ат урмаз деме, ит къапмаз деме.

Атанг барда — эл таны,
Ананг барда — эр таны.

Атадан айырылсанг да, тукъумдан айырылма.

Атасы ичнучю болса,
Жашы эсиричю болур.

Атасындан кѣрюп, жашы бау этер,
Анасындан кѣрюп, кызы тон бичер.

Атланганда — алгъа бол.
Тебингенде — тири бол.

Атлыны ахшысы ат тизгининден билинир,
Къатынны ахшысы юй тизгининден билинир.

Атыңгы сатсанг да,
Керегинги (жеринги) сатма.

Аты чыкыгъан — алтынлы.

Ахшылыкыгъа ахшылыкъ — хар кишини ишиди,
Аманлыкыгъа ахшылыкъ — эркишини ишиди.

Ахырат азапдан — дуня намыс кючлю.

Ахчаны санап ал да, санап бер.

Ач болсанг: «Тоймам»,— деме,
Тойсанг: «Ач болмам»,— деме.

Ач да бол, токъ да бол,
Намысынга бек бол.

Ачлыкъда тутхан тенгинги токълукъда унутма.

Ачы болса да, ачыкъ сёлеш.

Ачыкъ жүрекке жол ачыкъ.

Ачыу алдан келир,
Акъыл артдан келир.

Ачыуланып ёрге тургъан
Заран алып олтурур.

Ашыкыгъанны этеги бутуна чырмалыр.

Айыуну кесин ёлтюрюнчю,
Терисине багъа бичме.

Аякъ бассанг — эслеп бас.

Баланга эслеп сёлешсенг, айтханынгы этер,
Эслемей сёлешсенг, кёп ичинде уятлы этер.

Балчыкыгъа таш атсанг, юсюнге чачылыр.

Баргъанда махтанма, къайтханда махтан.

«Барды»,— деп да къууанма,
«Жокъду»,— деп да жиляма.

«Башдама»,— деп да къууанма,
«Тюпдеме»,— деп да жиляма.

Башла тюп болурла,
Тюпле баш болурла.

Башынга палах тилингден чыгъар.

Башдан намыс багъалы.

Бек байланган тешилmez,
Бек анасы жилимаз.

Белгисиз жолгъа сакъ къара.

Берген сёзюнгю иш бла кёргюзт.

Бергеннге Аллах берир.

Бергенни къолу къуру болмаз.

Бере да бил, ала да бил.

Берсенг — алырса,
Сюрсенг — орусса.

Бир къол бла къарс урмазса.

Бёрюге бёрюча, тюлкюге тюлкюча тюбе.

Берсенг — тырман этме, тырман этерик эсенг — берме.

Бир окъ бла эки кийик ёлтюрмезсе.

Билген билмепенни юйретген адетди.

Бир кере туз-гыржынын ашагъан юйюнге
Къыркъ кере хурмет эт.

Бир кишиге эки кере алдатхан — тели,
Бир уругъа эки кетген — сокъур.

Бир кюн туугъан — бир кюн ёлюр.

Биреуге аманлыкъ этип,
Кесинге игилик тапмазса.

Биреуге аманлыкъны тилеме да,
Кесинге ахшылыкъны тиле.

Биреуге кётюрген таягъынг кесинги башынга жетер.

Биреуню бёркюн алсанг,
Бёркюнге сакъ бол.

Биреуню сёзюн этген
Сени сёзюнгю да этер.

Бирикген юй озар,
Бирикмеген юй тозар.

Бичгенде ашыкъма, тикгенде ашыкъ.

Боллукъ ишге болат бол.

Борчунг бар эсе,
Хуржунунга ойлап узал.

Бош тарыкъгъан бек сокъураныр.

Булут — жауун келтирир,
Уруш — жияя келтирир.

Дауну сан этмеген — төлеуге тюшер,
Аурууну сан этмеген — төшекге тюшер.

Дау айта билмей эсенг, төреге барма.

Дертинги айтсанг, дертинге къошулур.

Дунья аламаты сен эсенг да,
Игиме деп айтама.

Дунья дегенинг — тамырсыз терек,
Тыянма — жыгъылырса.

Дунья малгъа сатылма,
Кесингден телиге къатылма.

Ёзденлик этгенликге,
Ушхуургъа тохтама.

Ёлгенни игилигин сагъын,
Аманлыгъын сагъынма.

Ёнгелеген адамынг кесинги юйюнге келсе,
Ёнгелегенинги танытма.

Ёлгенинги сыйы болмагъан жерде
Сауунгу да болмаз сыйы.

Ётюрюкчю адам намыслы болмаз.

Ёлюмден намыс кючлю.

Ёнкюч къууана барыр, жияй келир.

Жалынып жаудан къалмазса.

Жангы тапдым деп, эскини ташлама.

Жангы тенгден къачма,
Эски тенгни атма.

Жангылгъанни тилин жыртма,
Абынганни бутун къыркъма.

Жарлыгъа жарагъан жарыр.

Жарсыгъан — тилеген кибикди,
Тилеген — жиягъан кибикди.

Жаугъа тюбесенг, табанынгы кёргюзтме.

Жашлыкъда ёлюм кыйын,
Къартлыкъда жарлылыкъ кыйын.

Жекген атынг тай болса да,
Жашагъан элинг бай болсун.

Желни арты жауун болур,
Дауну арты дауур болур.

Жолгъа жыяу чыкъсанг,
Атлы бла нёгер болма.

Жууургъанынга кёре аягъынгы узат.

Жууугъунга таша бер да, туура ал.

Жауундан сора кюн кюйдюрюр,
Ётюрокден сора айып кюйдюрюр.

Жигитни жолдашы — таукеллик.

Жылы сёз таш эритеди, аман сёз баш чиритеди.

Жолгъа чыгъардан алгъа жолдаш сайла,
Юй ишлерден алгъа къоншу сайла.

Жолда аягъынга сакъ бол,
Ушакъда тилинге сакъ бол.

Жерин билип олтургъаннга киши:
«Арлакъгъа тур»,— демез.

Жел бла эришме, ауананг бла чабышма.

Жуукъларынг бла аша, ич,
Сатыу а этме.

Жылла бла табылгъан намыс
Бир сагъатха тас болур.

Заман санга ушамаз, сен заманнга уша.

Замансыз жарашма къартлыкъгъа,
Кесинги урма артыкъгъа.

Заманында кечгинлик берген — адепликни шартыды.

Зар адам ашынгы ашар,
Кесинги сатар.

Зарны насыбы болмаз.

Затынг кесинге керек болса,
Хоншунг ёпкелемез.

Иги адам жолоучу нёгеринг болса,
Къонакъбай кёп болур.

Иги деп айтдыргъан
Атха миннген кибикди.
Аманды деп айтдыргъан
Жерге кирген кибикди.

Иги бла жюрюсенг — жетерсе муратынга,
Аман бла жюрюсенг — къалырса уятха.

Игилик этсенг — игилик табарса.

Иесин суйсенг, итине сюек ат.

Ийнени, геммешни урлагъан да уруду.

Итни аягъын бассанг, къабаргъа чабар.

Иче эсенг — мардасын бил.

Ичги бери болса — намыс керн болур.

Ичиуню аллы — тюкю,
Арты — кюлкю.

Иче билмеген акъылын ичер.

Ичги сѣзюнгю жууугъунга да айтма —
Жууугъунгу да жууугъу барды.

Ичги сѣзюнгю ышанган тенгинге да айтма —
Тенгинги да тенги болур.

Ицсенг — тилинги тый, ачыулансанг — къолунгу тый.

Иги элни къайгъысын этеди,
Аман кесини къайгъысын этеди.

Ишлеген башхагъа этсенг да,
Усталыгъынг кесинге къалыр.

Ишлеген ташдан тирлик алыр.

Ичингде от жанса да, тютюнюн чыгъарма.
Ичги сѣз экеуден озса, эл ауузуна тюшер.

Иш башласанг, аны толтур,
Ол битгинчи, сен аз олтур.

Ишни тюзюн билмей,
Женгиллик этме.

Келинин чайнагъан — жашын ашар,
Киеуюн чайнагъан — къызын ашар.

Керексиз уялгъан юлюшсюз къалыр.

Керексиз халаллыкъ ыспассызды.

Керилген да ургъан кибикди.

Керти сѣзге — тѣре жокъ.

Кесин билген хоншусун билир,
Хоншусун билген а элин билир.

Кесинге жетмегенни сорма.

Кесинги жигитге санасанг,
Тенгинги тулпаргъа сана.

Кесинги кѣп махтасанг, сыйынгы учуз этерсе.

Кеонги токъгъа, душманны жокъгъа санама.

Кесинги жалкъдан ёрге кѣрсенг, энишге болурса.

Кесинг сынамагъан затны адамгъа буюрма.

Кѣзбаулукъ кѣз чыгъармайды, бет жояды.

Кѣзюнг ауруса — кѣолунгу тый,
Къарнынг ауруса — ауузунгу тый.

Кѣзю сокъурдан кѣоркъма,
Кѣлю сокъурдан кѣоркъ.

Кѣлюнг къалгъан жерге барма.

Кѣп сайласанг, юлюшсюз къалырса.

Кѣп сѣлешсенг, кѣп жангылырса.

Кѣпню сѣкген кеси жангыз къалыр.

Кеси тилинге бойнунгу кесдирме.

Кѣп тургъан къонакъ сыйсыз болур.

Кѣп эт да, аз айт.

Кесингден аягъан затынг буюрулмаз.

Кюндюз аман иш этмеген кече тынч жукълар.

Кѣзню — ачылгъаны иги,
Ауузну — жабылгъаны иги.

Кѣзюнгю ангыламагъан сѣзюнгю ангыламаз.

Кючюне базыннган жаный турмаз.

Кеси башын аямагъан башханы башын аямаз.

Кѣп ашасанг, татыуу чыкъмаз,
Кѣп сѣлешсенг, магъанасы чыкъмаз.

Кѣчерге тебиресенг, кѣошунг эриши кѣрюнюр,
Айырылыргъа тебиресенг, къатынынг аман кѣрюнюр.

Къачханнга жер тар кѣрюнеди.

Кенгешип этилген иште айып жокъ.

Кѣлюр ишлесенг — ётерсе,
Чунгур къазсанг — кетерсе.

Кѣрмегенинги кѣрюрсе,
Билмегенинги билирсе.

Кѣрюп эслеме да, эслеп кѣр.

Кийимни тиге билмей эсенг,
Биреу тикгенни сѣкме.

Киши баласын, кишислесенг да, тыялмазса,
Ез балангы, ёзенлесенг да, кетмез.

Киши берген — тюште кѣрген.

Кюлме жашха, келир башха.

Кюлюр жерде адамча кюле бил,
Жиляр жерде сен кесинги тыя бил.

Къазан алсанг, къагъып ал,
Мал алсанг — къарап ал.

Къайда болсанг да, адам бол.

Къайда да бол, халкъынгы биргесине бол.

Къайтып кирир эшигинги къаты уруп кетме.

Къарап олтур да, эслеп сѣлеш.

Къаргъышны кесинг билмей эсенг,
Биреуден да юйренме.

Къарны аманны кюню аман.

Къарт болсанг да — нарт бол.

Къарт жашны юйретмесе,
Жаш къартха намыс эте билмез.

Къартны бурнун сюрт да, оноугъа тут.

Къартынгы сыйы болмаса,
Жашынгы сыйы болмаз.

Къартны сыйын кѣрмеген
Къартлыгъында сыйлы болмаз.

Къатынынгы сабийинг болмагъан жерде,
Сабийинги адам болмагъан жерде юйрет.

Къарыусузну хорлагъан хорлатхан кибикди.

Къатынынг аман болса, къонагъынг кетер,
Жашынг аман болса, насыбынг кетер.

Къайын адетли болса, келин намыслы болур.

Къулакъдан эсе, кёзге ышан.

Къарда ыз къалыр, халкъда адет къалыр.

Кюсегеннге ёлюм да келмейди.

Къартха тынгыла, жашны юйрет.

Къарыусузгъа кюлме, онгусузгъа тийме.

Къатынынг аман болса,
Къайгъыгъа неге бараса?
Къатынынг иги болса,
Тойгъа нек бараса?

Къашыкъ бла жыйгъанынги
Чёмюч бла тёмме.

Къая жолда жортма,
Ачыкъ сёзден къоркъма.

Къозну сындырмай, ичин ашамазса.

Къолунгдан келмезликге ёшюнюнгу урма.

Къонагъынги артмагъын алма да,
Алгъышын ал.

Къоншуда малгъа бёрю да тиймейди.

Къуллукъ бир кюн келир, бир кюн кетер.

«Къуллукъчума»,— деп махтанма,
Къуллукъ — хаух жамычыды.

Къулча ишле да, бийча аша.

Къутургъан суугъа кирсенг,
Ажалсыз ёлурсе.

Къушну баласы уясында не кёрсе,
Учханымда аны этер.

Къыйынлыкъда бююлме,
Жыйылыуда сёгюлме.

Къыйынлыкъда къаты бол,
Зауукълукъда сакъ бол.

Къызынгы бешикге салгъанлай,
Жанына берне сал.

Лакъырдагы да сагъыш этип айт.

«Ма»,— дегенни билмесенг,
«Бер»,— дегенни билмессе.

Мырхыкча да жабышма,
Кирпича да чанчылма.

Намыс болмагъан жерде насып болмаз.

Намысынгы гитчеликден сакъла.

Намысы жокъну дуниясы жокъ.

Намысны да, адепни да базардан сатып алмазса.

Насыбынг аллынга келген заманда,
Аны хуржунунга сала бил.

Не къуйсанг — аны ичерсе,
Не айтсанг — аны эшитирсе.

Нёгер болсанг — тенг бол.
Тенг болмасанг — кенг бол.

Огъартын олтур, тёбентин къоп.

Озгъан ишни сюрюучю болма.

Озгъаннга зар болма.

Ойламай сёлешсенг, аурумайын ёлурсе.

Ойнап сёлешсенг да, ойлап сёлеш.

Окъ бла жыгъалмагъанынгы
Аш бла жыгъарса.

Онг кӧлунг бла берсенг,
Сол кӧлунг бла алырса.

Онг кӧлунг женгиллик этсе,
Сол кӧлунг бла сабырлыкъ эт.

Онглу бла кюрешсенг, жазыкъ этер,
Онгсуз бла кюрешсенг, сыйынг кетер.

Онгсузну жакъла,
Тенгликни сакъла.

Осуят ажал келтирмез.

От бла ойнасанг — кюерсе.

Сабийликде юйретмесенг,
Уллу болса — тюзелмез.

Сабыр болсанг — озарса,
Сабыр болмасанг — осалса.

Сабыр жетер муратха,
Сабырсыз кӧалыр уятха.

Сабыр тюбю — сары алтын.

Сабырлыгъынгы ташха байла.

Сагъышы жокъ — жукъучу,
Акылы жокъ — кӧаугъачы.

«Сайды», — деп, терен суугъа кирме,
«Байды», — деп, кӧзынгы телиге берме.

«Сау бол!» — деп айтдыргъан
Атха миннген кибикди.

Сауут иесине да жауду.

Секирген айып туююлдо,
Кекирген айыпды.

Сен атангы, анангы кӧалай кӧре эсенг да,
Сени сабийлеринг да сени алай кӧрюрле.

Сен бир айтсанг, биреу да бир кӧшар.

Сӧз аузунгдан чыкъса,
Эл кӧопса да тугалмаз.

Сёлеше билген — иги,
Тынгылай билген — андан да иги.

Сёлешген тели эсе,
Тынгылагъан акъыллы болургъа керекди.

Сёзюнг аузунгдан чыкъгъынчы, анга кесинг иесе.

Сёзюнг къысха болсун,
Къолунг уста болсун.

Соргъан — таудан ауар,
Тынгылагъан — тюзде ажашыр.

Сормай — алма, чакъырылмай — барма.

Суугъа жууукъ къош салма — ырхы элтир.

Сыйлап берсе, суу болса да — ич.

«Сыйым жокъ», — деп, элден къачма,
«Малы жокъ», — деп, эрден къалма.

Суйген адамынг кёзюнгден айтыр,
Суймеген адамынг ызынгдан айтыр.

Суугъа кирмей, жүзерге юйренмезсе.

Сууда жау жокъ, кёп сёзде магъана жокъ.

Сени таныгъан жерде — санга намыс,
Сени танымагъан жерде — тонунга намыс.

Сёз халы кибикди: къайры суйсенг, ары бурулур.

Сабанчы эсенг — тирлик жый,
Малчы эсенг — тёлү ал.

Сакъ болгъан — сау къалыр.

Тал таякъгъа тыянма,
Бетсиз кишиге ышанма.

Таматагъа намыс эт.

Танымагъан арба жолдан эсе,
Таныгъан жыяу жолну бар.

Тапханынга — къууанма,
Жойгъанынга — сокъуранма.

Таукел бир чабар,
Арсар а — эки чабар.

Таууш да болур, туююш да болур,
Чакъырылмай, элден чыкъма.
Аман да болур, иги да болур,
Эслемей, гюняхсызны жыкъма.

Таш бла ургъанны аш бла ур.

Таша олтурсанг да, туура сѣлеш.

Ташны ата билмесенг, башынга тиер.

Телини таматасы болгъандан эсе,
Акъыллыны кичиси бол.

Тенги кѣпню жау алмаз,
Акъылы кѣпню дау алмаз.

Тенгинги жилиятып, душманынгы къууандырма.

Терс эсенг да, айтхан тюз эт.

Тѣзген — тѣш ашар.

Тѣзмеклик — адам,
Женгиллик — шайтан.

Тѣреден къоркъма,
Тѣреде олтургъанладан къоркъ.

Тѣш болсанг — тѣз,
Чѣгюч болсанг — ур.

Тилерик болсанг — жашырма.

Тилеучу болсанг — тоймазса,
Зар болсанг — онгмазса.

Тили узунну — акъылы къысха.

Тилинг бла байласанг,
Тишинг бла тешерсе.

Тилчи жерде жилияндан эриши кѣрюнюр.

Тойгъа алгъа да барма,
Тойда артха да къалма.

Тойгъа барсанг, тоюп бар,
Эски тонунгу къююп бар.

Туз, гыржын аша — тюзлюк бла жаша.

«Тур»,— дер жерге бир заманда олтурма.

Тындырмазгъа къуллукъ буюрсанг,
Кесинг этерсе.

Тюз болсанг — къоркъма.

Тюзлюк — адамлыкъны башыды.

Тюзню тюзлюгю табылыр.

Таудагъы ырысхыны юйде сунма.

Татлы къабаргъа сюе эсенг, ачыны да жута бил.

Туз ашап тоймазса, жатып, бай болмазса.

Тюйюше туруп, жарашырыгъынгы унутма.

Узун этек аякгъа чулгъаныр,
Узун тил бойнунга чулгъаныр.

Уллу суу тынч барыр,
Акъяллы адам тынч сѣлешир.

Уу ашагъан — бир ёледи,
Ант ашагъан — минг ёледи.

Узагъынгда жау бла бастаны ашагъандан эсе,
Жууугъунгда туз бла гыржынны аша.

Уллуну хатерин билмеген
Гитчени хатерин этмез.

Уллу тууаргъа гитче тууар да жер къюяды.

Узакъдан арба бла ташыгъандан эсе,
Жууукъдан тулукъ бла ташы.

Уялгъан айып туююлдю,
Уялмагъан айыпды.

Хаух кийимни кийсенг — тешерсе,
Хаух атха минсенг — тюшерсе.

Халкны жырын жырласанг,
Халк да эжиу этер.

Хунаны тюбюн къазсанг, юсюнге ауар.

Хал билмеген — халек.

Чакъырмагъаннга — барма,
Чакъыргъандан — къалма.

Чана жекме, къар болмаса жолунгда,
Борч этме, мал болмаса къолунгда.

Чомартха Аллах артыкъ береди.

Чыбыкълыкьда бююлмеген
Къазыкълыкьда бююлмез.

Чыкъ къуругъунчу, чалгъы чал,
Жауун жаугъунчу, дырын жый.

Шагъат эсенг — шартын айт.

Шкокну кюмюшюн махтама,
Тийишин махта.

Шох болургъа — жыл керек,
Жау болургъа — кюн керек.

Шургунгу шуёхунгдан жашырма.

Ызынг бла барсанг — ажымсызса.

Ырысхы жалгъанды:
Келген да этер, кетген да этер.

Ырысхы келген да этер, кетген да этер,
Намыс а бир кетсе, къайтып келмез.

Экеу кенгешге барма,
Ючеу кенгешден къалма.

Эки элинги тыйсанг,
Жети элде махталырса.

Экиндиден сора эл ташлама.

Эл кёчеди деп, сууунгу артын тёмке,
Жау жетеди деп, ашынгы артын этме.

Элекде сууну тыялмазса.

Элге аман деген — кеси аман,
Эл аман деген — керти аман.

Элде жашап, элни адетин этмесенг — болмаз.

Элден-элге барсанг,
Ахшы хапар айт.

Элинги башхагъа берсенг,
Кесича оноу этер.

Эл бла эришме, эр бла жау болма.

Эр кишини сёзю ёлгенден эсе, кеси ёлген игиди.

Элни сырын бек сакъла.

Эл сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе,
Эл сайын бир жууугъунг болсун.

Эл ючюн эзил,
Халкъ ючюн къыйнал.

Эр айтмаз, айтса — къайтмаз.

Эр сокъур болсун,
Къатын тилсиз болсун.

Эрдөн онглу болсанг да,
Элден онглу болмазса.

Эринчекге от этдирме,
Мухаргъа хант этдирме.

Эки итни арасына сюек атма,
Эки адамны арасында сёз чыгъарма.

Эртте чыкъгъан жолоучуну жолу болур.

Эришилигинги кюзгюден кёрме.

Эси бар эси жокъну этеги бла жабар.

Эсинг кетпинчи ичсенг,
Боза да харамды.

Этмез ишинги этсенг,
Тюбемез ишинге тюберсе.

Эчки берсенг, кьой алырса.

Эшик ачылып эсе да, сормай кирме.

ЛАКЪЫРДА, ЧАМ СЕЗЛЕ

Абайланы таюкъ къазан кибиқ
(Ичинде тогъуз токълу бичен ашагъанды).

Агъалары хар кюнде да бау ишлей эдиле.

Агъачны къынгыры отунла тубюнде къалгъанлай.

Айран гыбытча чынгкъылдай.

Алакъайны ырысхысы тюзде къалгъанлай.

Алауган къатынсыз къалгъанлай.

Аллыма тѣк, ашамасам сѣк.

Алма, тюшсенг, мени ауузума тюш!

Алсам — къууанама, берсем — ёлеме.

Алты эчки да, тогъуз сюрюучю.

Аман бла жаннетде жатхандан эсе,
Иги бла жахамимде жатайым.

Аман къызны анасы келечи болур.

Анам манга акъыл юйретгинчи,
Итибиз тогъуз чибин тутду.

Анди жамычы кибиқ не жубуса.

Арбаз къынгырды да, ийнек сауалмайма.

Ахсакъ ит сау итден саугъа излейди.

Атамы ёллогюн билсем, ётмекге сатар эдим.

Атха нал ургъанда, макъа да аягъын кѣтюргенлей.

Аты сийгинчи, къамичиси урланды.

Аты ёлген нал излегенлей.

Ауузу ачыкъны тюп жаягъы салыныр.

Ауузу — оймакъ, къарны — тулукъ.

Ауузунгда къууутунгму барды?

Ашда — оноулан, иште — биреулен.

Аман къатын терисин жыймай, итден кѣрюр,
Башы жуумай, битден кѣрюр.

Аман сюрюучюню айтханы болса,
Сюрюу саулай къырылыр эди.

Агъачха отун элтгенлей.

Аты тас болгъан иерини тубюнде излегенлей.

Атыг эшекге алышхан.

Атха минеме деп, эшекден да къуру къалгъан.

Аягъын жибитмей суудан ётерге суйген.

Ажаллы къаргъа къуш бла ойнар.

Айудан къоркъгъан чертлеуюк жыймаз.

Айуу бла шуёх болсанг, къамангы хазыр тут.

Адам дерча, акъылы жокъ, ит дерча, къуйругъу жокъ.

Ат жардан кетсе, жюгенин тартхандан не хайыр?

Айуу терекге мингенлей.

Айуу тюлкюню аякъ ызына кюлгенлей.

Аягъымы кѣтюрсем, ана тауукъну ёлтюрюрге, дегенлей.

Биреуню дырынын жыйып, кесиникин чиритген.

Боза къышхырны ашагъан теке
Бѣрю бла туюшюрге баргъанлай.

Бѣрю ашагъан ийнек сютлю болур.

Бир кюннге келип, жыл тургъан.
Бир берип, эки алгъан.

Бай эсенг — «Жууукъ бол!»,
Жарлы эсенг — «Сау къал!».

Бермезни ашы бишмез.

Бай сояргъа къозу тапмай,
Жарлыны жангыз къозусун сора эди.

Балтасы суугъа кетген сабын да ызындан ата эди.

Берирге суймеген жибине будай жаяр.

Бермез ханны — келмез кызы.

Бермез юйден кетмез къонакъ.

Бермезни ашы бишмез.

Бёркню эте билмей, ёре этди,
Эл а аны кёрдю да, тёре этди.

Бёркю башында тургъанлай, излеп айлана эди.

Бёрюню къойлагъа къалауур этгенлей.

«Бир апасым барды да,
Анпа чурукъламы алайым, къатынмы алайым?» —
дегенди биреу.

«Бир жангыз керти сёз айтхан эдим да,
Анга да ийнанмадыгъыз», — дегенди биреу.

Бир къойчу ёлгенде, сау къойчу аны къойнунда
жёрме излей эди.

Биреу батхакъгъа батар,
Биреу аны жанында жатар.

Биреу къапталын жуугъанда,
Биреу да тонун жууа эди.

Бюрчеледен ёпкелеп, тонунгу отха атма.

«Былтыр къачда юй сюртгенем да,
Эки бутумдан ёлеме», — дегенди бир кыыз.

Былай барама да — арбам ауады,
Алай барама да — ёгюзюм ёледи.

Бояучуну бояуу кълса, атасыны сакъалын бояр.

Бууну мюйюзюне ургъанма да, ачудан ёкюреди.

Бичагъымы билей-билей миз этдим,
Айжаякъны тилей-тилей къыз этдим.

Гамай тууар тери берип, къазанын буздургъанлай.

Губсантыдан зынтхы келсе, боза этерме, деп
сакълагъанлай.

Гурт тилеген тауукъну суугъа сукъгъанлай.

Гыдай эчки суугъа къараса, кесин жаш сунар.

Гычы кесин сохталагъа сукъгъанлай.

Данил къагъытчым болса,
Старшина мен да болайым.

Диммону базаргъа баргъанынлай.

Дуппукъ ыйых кюн тирилгенлей.

Дыгъы-Бауатда жаз тауукъла гёшден кетгенлей.

Ёгюз боюнсаны кёргенде, ийнекме, дей эди,
Челекни кёргенде: «Ёгюзме»,— дей эди.

Ёгюз арба бла чарсха чапханча.

Ёгюзден сют чыкъмаз, эшекге мюйюз чыкъмаз.

Ёлмез жаным, кёп малым болса,
Тау башында да жашарма.

Ёлмесенг да, къартдамы болмазса?

Ёрге туруп кёрмей эди да, олтуруп къарай эди.

Ёре бёркле бар элле,
Къалакъ бёркле уа къайдан чыкъдыла?

Ёрюзмек ийнегин ёгюздю деп сатханлай.

Ётмекни бузуп, къалач этгенлей.

Ётюрюкчю къойчу къойланы бёрюге кыръдырыр.

Ёлген бёрюге шкок бла чапханлай.

Ёсююм — тюе, акъылы — тюйме.

Ёрге тартсам — ёгюз ёледи, энишге тартсам — арба
сынады.

Жауун кесин ырхы сунар, къую кесин кёл сунар.

Жыгъылгъан абынганнга кюлгенлей.

Жай урлагъан къыш айтыр.

Жарлыны жангыз ийнеги къысыр къалыр.

Жууукъла махтасала, сибиртги да эрге барыр.

Жарагъа жетдирирге жауу болмагъан: «Хычин эт»,—
дегенлей.

Жарлыны отуну жокъду деп,
Къыш келмей къалмаз.

Жумуртха тапхынчы къанкъылдагъан тауукъча.

Жашы кёл юйню отуну жокъ,
Къызы кёл юйню сууу жокъ.

Жаланбыдыргъа бел бау къысханлай.

Жалангачдан кюфге кирген къатын
Къумачны инчге жиплисин излей эди.

«Жангыз жашым бу къар эригинчи жашасын»,— дегенди
бир къатын.

Жарлы атха минсе: «Къайдан алдың?» — дейдиле.
Бай атха минсе: «Огъурлу болсун!» — дейдиле.

Жарты ашадыңг дер жокъ,
Сау ашадыңг дер жокъ,
Ашаргъа гардошдан иги жокъ.

Жаубермезни жангыз текесинлей.

Жауар кюнча не бек къаралгъанса.

Жауун жаудуругъа макъаны дарий бла
кийиндиргенлей.

Жиби бир къат жетмей эди да,
Эки къат тарта эди.

Жилян дугъуманы суймей эди,
Ол а барып тешигинде бите эди.

Жумарукъну къанатын кесип,
Четен тюбюне салгъанлай.

Иги аш къалгъандан эсе,
Аман къарын жарылсын.

Ийнени табып, халысын тас этгенлей.

Ийнени юйде тас этип, орамда излегенлей.

Ит: «Жазгъа чыкъсам, сюекден къала ишлерем»,— дегенлей.

Ит — итге, ит да къуйругъуна айтыр.

Ит, межгитге кирдим деп, босагъада жатханлай.

Ит эшекни эт бла багъып, эшек итни бичен бла багъып,
Экиси да ачдан ёлгенлей.

Итни тилеги къабыл болса эди,
Кекден сюекле тюшер элле.

Иймандан айырсанг да, айрандан айырма.

Ийнек алама деп, ёгюз алгъанлай.

Ит орнунда эт излеген.
Ийнекге ачуланып, челекни тюбюн алгъанлай.

Иги сеники эсе да, суйген кесимикин этеме.

Ынна къыз заманын эсгергенлей.

Кесин суугъа атаргъа баргъан
Жауундан къоркъуп къайтханлай.

Келгени — мёлек, кетгени — шайтан.

Кишенин излей, атын урлатханлай.

Киштикге къанат битсе, чыпчыкъ къалмаз эди.

Келечиси кеп къатынсыз къалыр.

Киштик юйде болмаса, чычханла той этерле.

Кесими телим башханы акъыллысындан игиди.

Кирли къатыннга сокъур эр керекди.

Келсе, кете билмеген,
Кетсе, келе билмеген.

«Керти айта эсенг, мени жаш этчи»,— дегенди
биреу эфендиге.

Кече къала ишлеп, кюндюз ойгъан.

Кечеги бёрк кибик юйюкгенсе.

Кёзюнде тереги болгъан
Чёбю болгъаннга: «Сокъур»,— дей эди.

Кёрмезлик тюени да кёрмез.

Кётени кёкде, къуйругъу кюлде.

Кимни хуржуну къалын болса,
Тёре аныкы болур.

Киштик бла къумгъан от жагъаны сакълагъанлай.

Киштик этге жеталмагъанда:
— Бюгюн мен оразама,— дегенди.

Киштикни отха тартханлай.

Кукук кесини атын айтып къычыргъанлай.

Кундуш ашагъан тауукълай.

Кюн кёрмеген кюн кёрсе, кюндюз чыракъ жандырыр.

Кябадан келгеннге юйде тургъан хапар айтханлай.

Къатхан терини чардакъгъа атханлай.

Къапчыкъгъа сом атханлай.

Къазан къазаннга: «Сени тюбюнг къарады»,— дегенлей.

Къазаннга кирит салгъанлай.

Къатыны аманны — къазаны сыныкъ,
Эри аманны — бичагъы къынгыр.

Къатыны бла туйюшюп, къайынына салам бермеген.

Къой ат оруннга киргенлей.

Қоркыакъгъа къоян да айыу кёрюнюр.
Қатынны жаннетге кёйсанг, жүнюн да элтир.
Қарт бёрю кюзуну марагъанча.
Қызла бары аламат, аман катын кайдан чыкъды?
Қязыкъ алып чибинни кёуугъан.
Қайна кязан алты ай,
Олтур кёнакъ жети ай.
Қанкъылдагъанынг Гомалада,
Қозлагъанынг Чомалада.
Қаргъа баласын эркелете деп, кёзюн чыгаргъанлай.
Қаргъа баласына: «Чиммакъчыгъым»,
Кирпи уа баласына: «Жумушакъчыгъым», — дегенлей.
Қарт ёгюзню сибиртгиге жекгенлей.
Қарт катыннга тиш битмез,
Эринчекге иш битмез.
Қатхан гыбытны чычхан кемиргенлей.
Қатынла таныгъан къашха эчки тас болду.
Қая кызы кеси кесин эриклегенлей.
Қобуз ауазгъа шайтанла чапханлай.
Қозу гитче, къояйыкъ, кайда конакъгъа соярыкъ?
Қозу кёуйругъундан улакъны кёулагъы ахшыды,
деп даулашханлай.
Қойла алгъын макъыргъан эте эдиле,
Энди уа ауузларын ачып кёядыла.
Қуру кългъандан как ахшы.
Қызып баргъан урчугъум юзюлгенден эсе,
Қызлай баргъан эрим ёлсюн.
Қызыл алмагъа таш атаргъа суйгенле кёпдюле.
Қызым, тепсе, кесинги эсле.

Къыйыны — бизге, къыйматы — сизге.

Къой болгъанда, къонакъ жокъ,
Къонакъ болгъанда, къой жокъ.

Мамлий бла Тотлийча.

Мантдан тойгъан эшек кибики.

Маллагъа саламелик киргенде, ким эсе да
Маллары кызларына атай эди.

Макъаны да барды чабакъдан энчи кесини кёлю.

Махтанинган къатынны кызы бергенде кёрюрбюз.

«Мен Пёлкге барып, эсирип къайтхынчы,
Къызым учитель болуп чыкъды», — дегенди биреу.

Мени атам да ёлюр, бизге да келирле хычинле.

Метеке къабына киргенлей.

Насра-Хожа жаннетге къутулгъанлай.

Насра-Хожа сабийлени алдайма деп, кеси алданганлай.

«Не да мени къаракъаш къатынынамы болады?» —
дегенди биреу.

Обур сибиртгиге минип учханлай.

Оразайны гумулдан кёпдюргенлей.

От къапхан тюлкую кибики, тишлери ачыла.

Отха тюшген чий чабырлыкъча жыйылгъан.

Отар кесин деуюрге къошханлай.

Отун жаргъан да, «ох» деген да тенг юлюш алдыла.

Санга тегюлсе, манга да чачылыр.

Сангырау — эшитгенин, сокъур — кёргенин айтыр.

Сангыраутъа эки азан къычыргъанлай.

Сарыуек суудан жийиргенгенлей.

«Сен айтханча аман болсам эди,
Сен къашха ийнекни урлагъанынгы да айтыр эдим»,—
дегенди биреу.

Сен тутхан тауукъну мен эртте жулкъгъанма.

Сен тюлкую эсенг, мен къуйругу,
Къалай алдарыгъынгы кёрейим.

Сени бёркюнгию тюбюнде сенден жигит жокъду.

Сибилчини сызгъыргъанындан адамла къырылгъанлай.

Сотакъбайгъа чотакъ дегенлей.

Суу биялумкъдан тиш тюшгенлей.

Суу тилегеннге туз бергенлей.

Сютюн хуплегиге алышханлай.

Сакъалы текени да бар, мыйыгъы киштикни да бар.

Сангырау тилкъауну юйретгенлей.

Суудан чыкъгъан тауукълай.

Сомун шайгъа алышханлай.

«Сютю жокъду»,— деп ёгюзюн туйгенлей.

Сен тюлкую эсенг да — мен бёрю,
санга жесими алдатсам да, ашатмам.

«Сёлеш»,— деп шай берген, «Тохта»,— деп, сом берир.

Сёз тюлкуюге жетсе, тауукъ сакъ болсун.

Сууда жибиген жауундан къоркъгъанлай.

Сюдню закону чибин ау кибик:
Бир къутулурса, бир тутулурса.

Сюек кемирир болсанг, тишлеринги сана.

Сют къайнатса — кёнюрсетген,
Тери ийлесе — чиритген.

Тамбла къалып, бирси кюн,
Андан къалса — исси кюн.

Чопра ишге жетсе — туугъанлы да тѣшекди.

Тамблагъы къуйрукъдан бюгюн ёпке игиди.

Тар къарнында асырагъан анам
Кенг юйюнде да асырар.

Тауукъ кеси бойнун кесерге
Багушдан бичакъ чыгъаргъанлай.

Тепсей билмеген: «Жер тарды»,— дегенлей.

Тели Жанибек Чегемге баргъанлай.

Темирчини къызы къыпты кюсей эди.

Темирчини юйюнде араууну болмаз.

Токълуну бѣрюге аманат этгенлей.

Тогъуз киши оноугъа болдула да,
Жангыз алашаны ашсыз къойдула.

Тонгузну аласы, къарасы бармыды?

Тогъуз жесир тѣлеую болгъан
Ат чапдырып ойнай эди.

Тузгъа тюшген къурт кибик.

Туумагъан айгъа дууа тутханлай.

Тюймекъыз кийингинчи, Шахаркъызны эси ауду.

Тюлкую ашагъандан эсе, аслан ашасын.

Тюлкую айыуну алдап, кѣзлерин ашатдыргъанлай.

Тюлкую тюшюнде тауукъланы санагъанлай.

Тюшюнде табып, тюнюнде тас этгенлей.

Тюйюшден сора, жумдуругъунгу кѣргюзтме.

Тюю демейин Дууут элин алдадым.

Тас болгъан балтаны сабы алтын.

Таудагъы эчки кюсесе, тюздеги теке чабып жетер.

Тили бла чалгъанны бели аурумайды.

Тонгуз семиз болгъандан не хайыр, ашаргъа жарамаса?
Тиге билмеген ийне сайлайды.
Сууура билмеген — халы сайлайды.
Ташагъа салмай, уручуну гюняхлы этме.
Тауда айыуну терисин сатханлай.
Терс къол болса да, тыякъ сыртха тиер.
Телини юйретген — суугъа урлукъ сепген кибикди.
Уручу бла малны урлап, иеси бла жарсыгъан.
Урлукъ сепмей, тирлик сакълагъан,
Къатын алмай, сабий сакълагъан.
Уручу бла къойну ашап, иеси бла бушуу этген.
Унум болуп, жау табылса,
Къазанны хаух алып, как этерем.
Хажиметни жюзюклеринлей.
Хайнух кибик не сын къатханса.
Халал чоюндан тонгуз баш чыкыгъанлай.
Хаммесейни тирменича сиреледи.
Хожа ийнегин юй башына отларгъа тартханлай.
Хожа хар затны терсине этгенлей.
Хожа юйюню аумагъан жанындан чыпын тирегенлей.
Хораз хунагъа минип къычырама деп,
Кесин къушха алдыргъанлай.
Хымилин кетереме деп, кёзюн чыгъаргъанлай.
Хорасан кырдыкдан сууалчанла къырылгъанлай.
Чегемли саламлашыулай.
Чепкени болмагъан къапталын бояр.
Чириген териден чабыр этгенлей.

Чопанны тону Уллу-тюзге жетмей жыртылды.
Чораны эки атлагъаны бир жерге тюшгенлей.
Чотчалада тегенеси, Чомалада бегенеси.
Чагъырдан таракъ сурама.
Чычхан кеси кирирге тешик тапмай эди,
Къуйругъуна да дингил тагъа эди.
Чычханлагъа ачыуланып, юйуне от салгъанлай.
Чибиннге ушкок алып чапханлай.
Чибин ёлтюреме деп, анасын ёлтюргенлей.
Чегемли киеуюнг келсе, юйюнгю талар,
Малкъарлы киеуюнг келсе, хунангы къалар.
Чыпчыкъ кесин къуш сунинганлай.
Чыпчыкъны тутама деп, терекни кесгенлей.
Чюйре тон бла сабийни къоркъутханлай.
Шайтандан алгъа туугъан.
Шайтанла отдан къачханлай.
Шайтанла Ёрюзекни бёрю тонундан къачханлай.
Шайтанланы кёзюне шайтанла кёрюнюрле.
Ушкогун тууарып, бичакълыкъ тюшюргенлей.
Эки ушхуур ашайма деп, экисинден да къурлай
къалгъанлай.
Эл быстырын жуугъанда, Доммай тонун жууа эди.
Эл тойса — тоймагъан,
Эл кьойса — кьоймагъан.
Элек агъачны юсюнден эл къырылгъанлай.
Элек бла суу ташыгъанлай.
Элек челекни да тешикли сунар.

Элни орамы тюз туююл, аны тюзетир — биз туююл.

Эмеген эмен терекни тамыры бла къобаргъанлай.

Эсирген эшек кесин танымаз.

Эринчек тюшге дери жукълар,
Инпирге дери эснер.

Эринчекге от этдирсенг, юйюнге от салыр.

«Эришсем, тонгуз этни да ашарма»,— дегенди биреу.

Эрлен ийисинден жубуранла къырылгъанлай.

Эртте бабасны сакъалындан окъ ётгенлей.

Эчки бер да, эчки ал, макъыргъаны артыгъы.

Эшек ёгюзге: «Жарны къыйырына барма,
Манга жюк болурса»,— дегенлей.

Эшек мынгылан таба эди, аны да атха бере эди.

Эшек, мюйюз излейме деп, къулагъын кесдиргенлей.

Эшек — мюйюз, киштик — къанат тилегенлей.

Эшекни гылыуу кесине хора кёрюнюр.

Эшик тешикге кюле эди.

Эшитген кёргеннге хапар айтханлай.

Эфендини юйюнден къабан башы чыкъгъанлай.

Эки чаука бири бирини къаралыгъына сейир этгенлей.

Эшекге мингенни аягъы тынчаймаз,
Эки къатын алгъанны къулагъы тынчаймаз.

Эшек бёрю бла жарашыргъа барып,
Юйюне къайтмай къалгъанлай.

Эчкиге аман кюн келсе, бёрюге эгеч болур.

Эринчекге жумуш айтсанг, оноу этип башлар.

Эшек, айгъа жетеме деп, бутун чыгъаргъанлай.

«Юйге барсам, кызыла кьоймайдыла,
Агъачха барсам, чыпчыкъла кьоймайдыла»,— дегенди биреу.

ЭЛБЕРЛЕ

АДАМ БЛА, АДАМНЫ ЖАШАУУНУ ТЮРЛЮ-ТЮРЛЮ БОЛУМЛАРЫ БЛА БАЙЛАМЛЫ ЭЛБЕРЛЕ

Эртген бла тёртаякъланып жюриюдю,
Кюн ортада экиаякъланып жюриюдю,
Ингирде ючаякъланып жюриюдю.

(Адам: сабий, улуу, кьарт.)

Неси — мен, жюриютген — эл.

(Адам ат.)

Аз жетди деп киши ёпкелемеген.

(Акьыл.)

Эм тюрбюнде — чыккачыкь,
Аны башында — эл ашагъан эмеген,
Аны башында — эки муш-муш токтылу,
Аны башында — эки жаннган жулдуз,
Аны башында — эки къара къундуз,
Аны башында — деппан талачыкь,
Аны башында — къалын биченлик.

(Сакъбал, аууз, бурун, кёзле,
къашла, мангылай, чач.)

Эки алада — он бала,
Барына да бир ат атала.

(Къолла, бармакъла.)

Узун-узун, узапа,
Узапада — насапа,

Насапада — беш бутакъ,
Беш бутакъда — беш чапыракъ.

(Билек, къол, бармакъла, тырнакъла.)

Къарангы бауда — акъ къозула.

(Тишле.)

Балпадан ауур,
Балдан татлы,
Баурдан къаты,
Базарда сатылмагъан,
Къолда тутулмагъан.

(Жукъу.)

Узун жолну къысха этер.

(Хапар.)

Къыйналмайын — къууандырыр,
Ишлемейин — саугъаландырыр.

(Сюйюнчю.)

Бир къолда турмаз,
Санаудан тоймаз.

(Ахча.)

Къолу жокъ, аягъы жокъ, чынгар да тутар.

(Аркъан.)

Сыртда сууукъ сюрючю,
Ингири юйге киричю.

(Сюрючюню тыягъы.)

Биринчиси къуяды,
Экинчиси жутады,
Ючюнчюсю чыгъады,
Тёртюнчюсю жыяды.

(Жауун, жер, кырдык, адам.)

Бир эшиги, минг тешиги.

(Чабакъ ау.)

Таудан-тюзден жыйылама, минг тешикке къуюлама,
Мени чайкъап ашайдыла, мени махтап жашайдыла.

(Бал.)

Къыш — бауда, жаз — сабанда.

(Мешхут.)

Бир атсам — он алама,

Он атсам — минг алама.

(Урлукъ.)

Минг къарнашны бир юю.

(Бал четен.)

Таудагъын тауда къоймагъан,

Къырдагъын кырда къоймагъан.

(Уучу.)

Къууса — жетмез,

Жетсе — жибермез.

(Къапхан.)

Ары жаны — акъ къая,

Бери жаны — акъ къая,

Ортасында — сары мая.

(Гаккы.)

Минг къоюм барды да, мингиси да къочхар.

(Къурмач.)

Къарт анамы къараууз уну:

Не как болмаз, не гыржын болмаз.

(Къууут.)

Бир затым барды да:

Аны да ашамайдыла,

Ансыз да ашамайдыла.

(Туз.)

Чоюнлада бишеме,

Сахналагъа тюшеме,

Балдан — жаудан толама,

Сыйлы сыйла болама.

(Халыуа.)

Тюбю — къанга, башы — къанга,

Арасындагъын бер манга.

(Хычин.)

Бети — къар кибиқ, татыуу — бал кибиқ.
(Балтуз.)

Алгъын чынкъылдай, артда къанкъылдай.
(Жау тюшгөн.)

Къарангы къолда — акъ ташла.
(Чыккырда бышлакъла.)

Исси кёлде буз бузлай.
(Сют бла къаймакъ.)

Бир дарманым барды да,
Бир тамчысы кёлню бузлатады.
(Мая.)

Ичмесенг — Аныуар,
Ичсенг — жанууар.
(Аракъы.)

Бир уууч дарманым барды да,
Сууукъ кёлню къайнатады.
(Салат.)

Чегетни улу — арбазны къулу.
(Агъач сибиртги.)

Не барама, не барама,
Бир атлам аллыма баралмайма.
(Бешик.)

Бир къызым барды да:
Халкъны кийиндиреди да,
Кеси къымыжалай къалады.
(Ийне.)

Бир атым барды да, чапса къарны тютюнлейди.
(Итиу.)

Эки бичагъы — бир къучагъы.
(Къыпты.)

Бир чунгурда — минг чунгур.
(Оймакъ.)

Тёртеу ёрге тура,
Экеу кенгеш кёура.

(Орундукъ.)

Суугъа тюше — кёмюк, суудан чыкъса — кемик.

(Сапын.)

Бир кызым барды да,
Тепсесе — семиз болады.

(Урлукъ.)

Бир атым барды да,
Анга минмеген жокъду.

(Шинтик.)

Ол — кёкге къарай,
Эл — анга къарай.

(Отда къазан.)

Бир атым барды да,
Ашыны юсюне аунайды.

(Жазгъыч.)

Къалакъчыкъ ата, Талакъчыкъ тарта.

(Къашыкъ бла тил.)

Атха минмез, жияу жүрюмез.

(Къумгъан.)

Ач болса, чулгъанып жатар,
Токъ болса, чынгап кёобар.

(Машок.)

Башы — тешик, туюбу — тешик,
Ортасында — от бла суу.

(Самовар.)

Жанынгдан кетмез, суусап этмез.

(Суулукъ.)

Бара-бара — жырлай бара,
Келе-келе — жиляй келе.

(Суу челекле.)

Экеулен жууунады, биреулен къарайды.

(Челекле бла суу агъач.)

Бир къалада — минг тешик.

(Элек.)

Кѳрген кѳзню ау этер,

Кѳрмегенни сау этер.

(Кѳзлюкле.)

Бир къызым барды да,

Анга къарамагъан жокъду.

(Кюзгю.)

Аягъы жокъ — жюриюдю,

Тили жокъ — сѳлешеди.

(Сагъат.)

Тѳрт кишини бир бѳркю.

(Стол.)

Таууш этмей сѳлешген,

Халкъгъа акъыл юлешген.

(Китап.)

Кѳси жаза билмейди,

Жазып а тауусулады.

(Къалам.)

Темир бачхычым, агъач чардагъым.

(Ат жер.)

Тау тюрюнде — жарты къала.

(Нал.)

Бир жибим барды да, сайлап учун жыялмайма.

(Жол.)

Чайнайды-чайнайды, кѳси ашамайды.

(Бычхы.)

Башы темир, къуйругъу агъач.

(Чѳгюч.)

Қыагып алыр, жыгып салыр.
(Чюй кысхач.)

Чайнайды-чайнайды да,
Чайнагыанын элге ашатады.
(Тирмен.)

Не юйге кирмейди,
Не эшикге чыкмайды.
(Босагыа.)

Бир кююгом барды да:
Ашамайды, ичмейди, юйге киши иймейди.
(Кирит.)

Аны кишиде иши жокъ,
Аны тюртмеген киши жокъ.
(Эшик.)

Бир кызым барды да:
Кеси юйде кемюр чайнайды,
Чачы желде бугьулуч ойнайды.
(Печь.)

Бир терекде — минг тешик.
(Шынжыр.)

— Кынгыр-мынгыр, кыайры бараса?
— Гылжыу-мылжыу, нек сораса?
(Шынжыр бла тютюн.)

Кызыл ийнек кызыу ёкюре,
Кызыл бузоу кёкге секире.
(Агыач от бла жилтин.)

Къара ийнекни тюрбюнде кызыл бузоу.
(Чоюн тюрбюнде от.)

Кызыл ёгюз къара кыуса.
(От бла кзурум.)

Тегене толу — кызыл ашыкъ.
(Мыдых.)

Къып-къызыл къызыл-ала,
Бояусузлай къара бола.

(Отну кесеую.)

Печь башында — къазан,
Къазанны ичинде — суу,
Суу ичинде — жилиян,
Жилияны башы — жанган жулдуз.

(Лампа.)

Бир затым барды да,
Къанатлары барды — учмайды.

(Башлыкъ.)

Жайсам — орундукъ,
Жыйсам — жумдурукъ.

(Гюлменди.)

Жаумаса — эшикге чыкъмаз,
Жауса — юйге кирмез.

(Жамычы.)

Бичилмеген-тигилмеген,
Созулмайын кийилмеген.

(Жюн чындай.)

Жайылса — табакъ кибики,
Жыйылса — таякъ кибики.

(Салкъынлыкъ.)

Бир терен урум барды да,
Анга атылмагъан жокъду.

(Хуржун.)

ДУНИЯ БЛА БАЙЛАМЛЫ ЭЛБЕРЛЕ

Эм аллында — оракъ,
Онбешинде — толу акъ,
Отузунда — ёлюр,
Отуз бирде келир.

(Ай.)

Ожакъ жанында — жарты гыржын.

(Толмагъан ай.)

Бир ананы — минг баласы.

(Ай бла жулдузла.)

Эки кърнаш жолоучу,

Хар кимге да жолугуучу.

Бири келсе: «Жат!» — дейди,

Бири келсе: «Къоп!» — дейди.

(Ай бла кюн.)

Бир атлыны минг къамичиси.

(Кюнню тыякълары.)

Юй башында ала кюйюз,

Ортасында — жарты гыржын.

(Жулдузла бла ай.)

Эки табам барды да,

Ичине сыйынмагъан зат жокъду.

(Кёк бла жер.)

Жай кёк киеди,

Къыш акъ киеди.

(Жер.)

Арымаз, талмаз, жолундан къалмаз.

(Баргъан суу.)

Анасындан къызы туугъан,

Къызындан анасы туугъан.

(Суу бла буз.)

Эки кърарындаш

Сууну эки жанында жашайдыла да,

Суудан бир-бирлерине ёталмайдыла.

(Сууну жагъалары.)

Эгеч кърарындашдан кючлю.

(Суу бла от.)

Башы тауда, куйругу тенгизде.

(Черек суу.)

Отсуз-къазансыз кыйнар.

(Гара.)

Аяз урса — кълтырай,
Кюн тийсе — жылтырай.

(Кёл.)

Къююлуу кълмагъан,
Къююла турса — толмагъан.

(Тенгиз.)

Бир тюем барды да,
Сыртындан къары жетмейди.

(Минги тау.)

Аркъаусуз, багъанасыз ююм бар.

(Дорбун.)

Бир гебеним барды да,
Тюбю жерден айырылмайды.

(Дуппур.)

Къулагъы жокъ — эшитеди,
Ауузу жокъ — сёлешеди.

(Къая кызы.)

Сыртда сууукъ сюрюючу,
Сызгъырып юйге кириучю.

(Боран.)

Отда жанмайды, сууда батмайды.

(Буз.)

Амма жирна чачды,
Жирна тюзге къачды.

(Буз жаугъан.)

Тауда — сууукъ эмчек.

(Буз сямек.)

Къолсуз-аякъсыз сурат салыр.

(Бузлауукъ.)

Къанаты жокъ — уча,
Аягъы жокъ — къача.

(Булут.)

Четен толу жюнюм:
Не кьолума алалмайма,
Не билезик эталмайма.

(Туман.)

Жая кирик бюгюлюп,
Дуниягъа нюрю тегюлюп.

(Тейри кылыч.)

Келгинчи сакълайдыла, келсе кьачадыла.

(Жауун.)

Къанаты жокъ — учады,
Кьолу жокъ — чачады.

(Жел.)

Сыртда сюрюучю сызгырса,
Езенде кызыла тепсерле.

(Жел бла хансла.)

Бир бугъам барды да,
Ол ёкюрсе — дуня эшитеди.

(Кёк кюкюреген.)

Бир акъ жабыуум барды да,
Саулай жерни жабады.

(Къар.)

Къара ийнек жатып кьалды,
Акъ ийнек туруп кетди.

(Къар бла жер.)

Кийим туйюлдю — кийилмейди,
Суу туйюлдю — ичилмейди,
Азыкъ туйюлдю — ашалмайды,
Ансыз жашау жашалмайды.

(Хауа.)

Кече кьонар, кюндюз учар.

(Чыкъ.)

Аууп тургъан бир терек,
Ол терекде — онеки бутакъ,
Хар бутакъда — тёрт чапыракъ.

(Жыл, айла, ыйыкъла.)

Амма атылып келди да,
Къара кийизни юсюбюзге жапды.

(Кече.)

Акъбет бийче, агъарып келди да,
Жууургъанны юсюбюзден алды.

(Танг жарыкъ.)

ЕСЮМЛЕ БЛА БАЙЛАМЛЫ ЭЛБЕРЛЕ

Бети — акъ, чачы — бурма.

(Къайын терек.)

Бир келиним барды да,
Бир айгъа минг сабий ёсдюреди.

(Балли терек.)

Бир къызым барды да,
Кёзлери жырда айтылады.

(Къара дугъум.)

Бир къызым барды да,
Эшмеси хар жерге илинеди.

(Жюзюм терек.)

Хар жылда бир тапхан,
Бир кереде минг тапхан.

(Кёгет терек.)

Эки эгечни бири — къызыл кие, бири — къара кие.

(Къызыл бла къара дугъум.)

Бир анада — минг бала,
Бары юсюне тагъылып.
Аяз урса, шыбырдайла,
Бары анга тарыгъып.

(Чапыракъла.)

Къолда — темир, отда — кёмюр.

(Эмен.)

Бир къызым барды да,
«Уф», — десенг, чачы тюшеди.

(Баппахан.)

Кѣк кюбюрню ачдым, кѣк дарийни чачдым.

(Кырдык.)

Жол жанында — кѣабыучу итчик.

(Мурса.)

Бууун-бууун бууунчакъ, сабийлеге оюнчакъ.

(Сыбызгъылыкъ.)

Кѣыппа-кѣызыл, кѣан кибики,
Таппа-татлы, бал кибики.

(Балли.)

Тау башында — мияла минчакъла.

(Жюзюм.)

Кеси — кѣызыл, бурну — кѣара.

(Итбурун.)

Тау башында — маржан таш.

(Тюртю.)

Бир кишини жетмиш кѣат кийими,
Жетмиши да тюймесиз.

(Хобуста.)

Бир кѣызым барды да:
Жашагъаны — ташада,
Эшмелери — туурада.

(Быхы.)

Къолсуз-аякъсыз буруугъа ёрлер.

(Кѣап.)

Жетмиш жолгъа жайылгъанды да,
Жетип жыялмайма.

(Кѣудору.)

Эшиги — терезеси жокъ,
Ичинде — минг кѣозу.

(Наша.)

Тишлери — тешикде, сакъалы — эшикде.

(Сарымсах.)

Бир кызым барды да,
Анга кырагъан жилимай кыалмайды.

(Сохан.)

Тёп-төгөрөк, топ кибик,
Ичи кызыл, от кибик.

(Харбыз.)

Жерде битген халыуа,
Сүйюп ашар Балуа.

(Хууан.)

Бир кызым барды да,
Кюнден кезюн алмайды.

(Чёплеу терек.)

ХАЙЫУАНЛАНЫ ЮСЮНДЕН ЭЛБЕРЛЕ

Суугъа кирсе — бир бола,
Суудан чыкъса — минг бола.

(Ат кыурукъ.)

Боюн кючге базыучу,
Кулдаланы кызыучу.

(Бугъа.)

Анасындан — питче, атасындан — улуу.

(Къадыр.)

Сюрюу аллында жюрюучю,
Сюрюучюге жол кёргюзткюучю.

(Эркеч.)

Эти ашаламагъан узункъулакъ.

(Эшек.)

Бутакъ-бутакъ мюйюзлери,
Кёк кырдыкдан кийизлери.

(Буу.)

Бир бугъам барды да,
Ёмрюю чегетден чыкъмайды.

(Доммай.)

Къая арада — тогъай мойюзлю.

(Жугъутур.)

Иесин кемсиз суйген,

Юйюн къоруй билген.

Ким болгъанын билигиз,

Жай да, къыш да тон кийген.

(Ит.)

Анасындан мыйыкълары бла туугъан,

Бетин-къолун сапынсыз-суусуз жуугъан.

(Киштик.)

Боз бугъа боюнлу,

Темир сюек аякълы,

Пелиуан билекли,

Къысыр жилиян жүреккли.

(Айбу.)

Къарны ач — жёлю токъ.

(Аслан.)

Къолан къапталлы, къынгыр тырнакълы.

(Къаплан.)

Сыртда сууукъ сюрюучю,

Сууукъ юйге кириучю.

(Бёрю.)

Морт-морт алаша,

Къуйрукъчугъу чорт алаша.

(Борсукъ.)

Суу ызында — ийнели къыппа.

(Кирши.)

Къыш болса — акъ бола,

Жаз болса — кёк бола.

(Къоян.)

Кесини териси — кесине жау.

(Тюлкю.)

Таш тубюнде — мияла мынчакъ.

(Чабакъ.)

Жол юсюнде — жаулу кыйиш.

(Жиян.)

Бир кылада — минг кыарнаш.

(Бал чибинле.)

Кыулагы — кыйругу болмагъан,
Чынгагъандан тоймагъан.

(Макъа.)

Бир тебеде — минг кыарнаш.

(Гумулжукла.)

Башы — таш, туюбу — таш,
Ортасында — баш.

(Таш макъа.)

Кеси гитче — жыры улуу.

(Ургуй.)

Бир кызым барды да,
Ауузу бла жибек эшеди.

(Чилле кыурт.)

Кыапчыкъланы тешиучю,
Сауутлагы тышоучю.

(Чычхан.)

Башы — таракъ, кыйругу — оракъ.

(Хораз.)

Не анасы тапмагъан,
Не апасы тапмагъан.

(Жюжек.)

Узун боюнлу, жумушакъ кыоюнлу.

(Къаз.)

Къол бла бир саугъасы,
Эл бла бир кыаугъасы.

(Тауукъ.)

Жанлыдан — жансыз тууа,
Жансыздан — жанлы тууа.

(Тауукъ бла гаккы.)

Къолсуз, балпасыз юй ишлер.

(Къанатлы.)

Жыйылса — чычхан,
Жайылса чыпчыкъ.

(Биттиркъоч.)

Жырсыз кюню кетмеген,
Жырына жыр жетмеген.

(Булбул.)

Окъча учар, топча чачар.

(Илячин.)

Сырты — къазандан къара,
Баууру — къардан акъ.

(Къарылгъач.)

Боран-туман къоймагъан,
Ууакъ-тюек къоймагъан.

(Къузгъун.)

Кёзкёрмезге учар, кёкде кёргенин чачар.

(Къуш.)

Узун боюнлу,
Къур-къур оюнлу.

(Турна.)

СОРУУ ЭЛБЕРЛЕ

Алтындан багъалы не затды?

(Акъыл.)

Юйню жарыгъы неди?

(Ана.)

Ананы кёз чырагъы неди?

(Бала.)

Дунияда арий-тала билмеген не затды?
(Баргъан суу.)

Дунияда не зат ортакъды?
(Билим.)

Кесини атын айтып не зат кычырады?
(Кукук.)

Дунияда эм татыусуз не затды?
(Ёт.)

Жер не затдан тоймайды?
(Жауундан.)

Адам не затдан тоймайды?
(Жашаудан.)

Жерни башында не зат женгил жюрюйдю?
(Жел.)

Дунияда эм алаша не затды?
(Жер.)

Дунияда эм бай не затды?
(Жер.)

Адамны кьолун не зат байлайды?
(Жокълукъ.)

Дунияда эм узун не затды?
(Жол.)

Дунияда эм татлы не затды?
(Жукъу.)

Дунияда эм бийик не затды?
(Кёк.)

Жерден ёрге не зат алынмайды?
(Ауана.)

Дунияда эм жарыкъ неди?
(Кюн.)

Хар тилде ким сёлөшседи?

(Къая къызы.)

Билимни ачхыны неди?

(Окъуу.)

Дунияда эм уллу байлыкъ неди?

(Саулукъ.)

Жюрекни ачхычы не затды?

(Сёз.)

Дуниягъа сакъалы бла ким туады?

(Теке.)

Адам дуняда эм бок не затны унутмайды?

(Туугъан жерин.)

Дунияда къылыч кесмеген не затды?

(Тюзлюк.)

Сауланы къабыры неди?

(Тюръме.)

Кеси кесине къабыр ким ишлейди?

(Чилле къурт.)

Дунияда ёлмеген не затды?

(Тюз сёз.)

САБИЙ ФОЛЬКЛОР

БЕШИК ЖЫРЛА

* * *

Белляу, белляу, кишиу тонлу,
Сууукъ кюнюнгде болгъун юч тонлу.
Ючюнчю тонунг кѣрпеден,
Сау къутулгъун, балачыгъым, бешикден.
Бѣрю тонунг желпегей,
Желпегей тонунг жел этсин,
Кѣлсюз тенглеринге кѣл этгин.
Белляу, белляу, белляу,
Бѣлюм сууладан,
Бѣлюндюрюп келгин тюзде бууладан.
Бууланы терилеринден къош этгин,
Жарлы жүрекдени хош этгин,
Ана жүрекдени бош этгин,
Ляу, ляу ляйчыгъым,
Жылкъылада хора тайчыгъын.
Хора тайынг сылай-сыйпай ат болур,
Муну атасы бир насыплы къарт болур.
Къартлагъа къуйрукъ къапдыргъын,
Жарлылагъа, жашым, сен а жарагъын.
Жарлыла жашайдыла жал бла,
Байла махтанадыла мал бла,
Сени къаргъагъан келсин сал бла.
Сал эшиги кѣрмейик,
Бир берип, эки сермейик,
Андан къыйын кѣрмейик.
Къыйынны къайтарырча жаш болгъун.
Жыйынлагъа баш болгъун.
Ляу, ляу, ляу, лайкыгъын,

Татлы жукъула бла къалкъыгъын.
Къалкъып, къалкъып уянгын,
Аллахдан игилик келип къууангын.
Къул къууанчы — къула тюз,
Башыбызгъа келсин иги къюз.

* * *

Белляу, белляу, белляу, балам,
Жюз жылланы жаша, балам.
Тогъуз уланлы бол, балам.
Жюз жылланы жашаулу бол, балам!
Уланларынгы садакъчы болуп кёрейим,
Къызларынгы толу юй болуп кёрейим.
Апсатыбыз малла берсин башынгга,
Байрым берсин уланларынгы къашынгга!
Белляу, белляу, бёлейим,
Сени Сары тоннга чыгъып кёрейим.

* * *

Бюлляй, бюлляй, бёлекге,
Сени бермем келген ёлетге.
Ляу, ляу, ляу лайлакъгъа,
Жашым келсин къойла бла
Жазлыкъдан, жайлыкъдан.
Белляй, белляй, билиучик,
Сени ючюн келсин аллыма
Къара къашлы келинчик.
Жыйында айтылгъын,
Кертичиге сайлангын.
Халкъ да сени махтасын,
Къошда, иште айлангын.

* * *

Сау къутулгъун бешигингден, дейме,
Ойнай киргин эшигингден, дейме.
Бешипинги бауу болсун сары алгъын,
Сабанларынг толу жетип саргъалсын.
Сени жолунг къыйын болмай, ёр болсун,
Сени душманынгы жетер жери кёр болсун.
Жукъла, балам, сенден аллын ёлейим,
Эрттен бла эртте туруп кёрейим.
Алтынлы ушкокка бау салгъын,
Къаракъаш къатынгга ау салгъын.
Олтурур жеринг тер болсун, балам,
Кийик жолларынг ёр болсун, балам.
Игиле ичинде айтылгъын, балам,
Ананг суйгенча айныгъын, балам.

Буллай, буллай, бѣлекге,
 Сени бермем келген ёлетге.
 Буллай, буллай булласын,
 Сени суймеген аман жилиасын.
 Ляю, ляю лайласын,
 Сени ким суймесе да,
 Аны аман айыу малтасын.
 Ляю, ляю лайлатхан,
 Аллах да сакъласын сени палахдан.
 Бешик бауунг боркъадан,
 Юсюнге жапхан жууургъанынг окъадан.
 Мени жашым чабып келсин эшикден,
 Сау къутулсун эки жаны къанга бешикден.
 Чабып келсин тенглери бла эшикден.
 Буллай, буллай баласы,
 Кѣп къыйынлыкъ кѣргенди муну анасы.
 Мени жашым бир атып — эки ёлтюрсюн,
 Бир жолгъа эки кийик келтирсин.
 Буллай, буллай баласы,
 Жилимасын муну тапхан анасы,
 Сау келсин муну атасы.
 Буллай, буллай бѣленчик,
 Санга алырма къаракъаш ариу келинчик.
 Санга иерме атлы бѣлекле,
 Санга келген келпн
 Кийдирир манга дарий кѣлекле.
 Буллай, буллай бѣлекле,
 Санга бузарма лаудан кѣлекге.
 Буллай, буллай баласы,
 Мындан аллын ёлсюн муну анасы.
 Буллай, буллай баласы,
 Балачыгъым жайлыкълада айлансын.
 Жайлыкълада битген жууала,
 Сени ким къаргъаса да,
 Анга тийсин бууала.
 Эки кѣзюмю жарыкъ этген жарыкъ балачыкъ,
 Къыйынлыкъдан ариу къалсын жангыз балачыкъ.

Бешигинги бауу болсун къанжалдан,
 Аллах сакъласын сени аруудан, ажалдан,
 Ажал жетип, жер къарнына элтмесин,
 Бир азаплыкъ жаш жанынга жетмесин.
 Бал ашасын, бала, сени тамагъынг,
 Гюрен тартсын, бала, сени къабагъынг.
 Қъабагъында алтын терек орналсын,
 Тюп тамыры Ташлы Сыртдан къарасын.

Баш булчугъу жулдузланы санасын,
Салкъынында жүз жолоучу тохтасын,
Барысын да суусап бла къандырсын.

* * *

Белляу, белляу, бёлейим,
Сени хайырынгы кёрейим.
Сен хайырлы бала болгъун,
Сен акъ хораздан толгъун.
Тийредеги туманла,
Сау айланып, сау келсинле
Бу юйден эшикге чыкъгъан уланла.
Улан огъу — кийпкге,
Къыз жазыгъы — къатынга аман жигитге.
Белляу, белляу, белинчек,
Сен келтиргин бу отоугъа бир ариу келинчик.
Келинле келип, базыкъ юй болгъун,
Тенглеринги арасында
Бийик бий болгъун.
Къандымы кёюн къан жуусун,
Душманнга огъурсуз бир туусун.
Аны къазыгъында къаргъа къонмайды,
Аны тийресинде адам онгмайды.
Аллах сүйсюн сени онгарынгы,
Сени онг этегинги жел алсын,
Тарыкъгъан келинни Тейри алсын.
Къысхармагъын ата билекден,
Сау къутулгъун, балам, бешикден.

* * *

Жукъла, балам, жукъла,
Бешигинги бауу боркъадан,
Кийгенинг алтын окъадан.
Бешигинги бауу бек болсун,
Сени жашау кюнюнг кёп болсун!
Окъаны салырбыз базманнга,
Жолугъурса Аллах жазгъаннга.
Тончукъ кийип олтургъун,
Беш айында бешик толтургъун.
Гитче балам чабып келсин эшикден,
Сау къутулсун аягъы къысха бешикден.
Сен аурумагъын, ёлмегин,
Къыйынлыкъла кёрмегин.
Атангы атха миндиргин,
Ананга дарий кийдиргин,
Кесиянги халкъгъа суюдюрюн.

* * *

Белляй, белляй, белинчек,
бир бай юйде болгъун келинчик.
Келинле келсинле юйюнге,
Эл сукълансын кюнюнге.
Белляй, белляй, бёлекге,
Дарийле бичейим кёлекге.
Кёлегинги окъадан женглери,
Киргинчи болсун тенглеринг.
Белляу, белляу, бёлейим.
Эки къарындашымдан алгъа ёлейим,
Елгенлерими жаннетде уа кёрейим.
Къалгъанларым бир Аллахны къонагъы,
Айтханларым — бу къызчыкъны жомагъы.
Бу къызчыгъым тенглерине баш болсун,
Сени суймеген бу дуниядан тас болсун.
Белляу, белляу, бёлейим,
Сени бир толу юйчюк болуп кёрейим.
Жууукъланы, тенглени жыйып,
Сени эрге берейим,
Сени бир толу юйчюк болуп кёрейим.

* * *

Белляу, белляу, бёлекге,
Дарийле алгъанма санга кёлекге.
Кёлепинги аллы бёлюнсюн,
Киеу жёнгерлеринг Сын Тюбюнден кёрюнсюн.
Баш ауунгу ананга салырма,
Къол ауунгу кесим алып къалырма.
Къууанчлы келгин атлы болуп аллыма,
Балам, кърман болсун жаным жанынга.
Жиляма, балам, жиляма.
Сен бу дунияда къыйынлыкъла сынама.
Къууанчлы чыкъгъын бешикден,
Чабып киргин эшикден.
Алтынлы ушкогунг бойнунгда,
Къаракъалш къатынынг къойнунгда.
Белляу, белляу, бёлейим,
Къолларынгы къаты тартып бёлейим.
Бёлеген къолларынг ычхынсын,
Башынгдан иги къаргъа кыгчырсын.
Къаргъала баралла кьонушха,
Сени иерме толу журтха болушха.
Толу журтха болуш тепсинг бал болсун,
Санга харам мени аллымда сал болсун.
Лай, лай, лай, лайлыкъгъа,
Къууанч бла чыкъгъын жайлыкъгъа.
Жайланы арасы кюз болсун,

Аллахны жаны санга тюз болсун.
Белляу, белляу, бёлейим,
Сени ючюн кёп игилик тилейим.
Сени кыйынлыгынгы сынамайын,
Сенден алгъа ёлейим.
Ой, балам, жанынга къор болайым,
Тоюнга уа сары ёгюзле сояйым.

* * *

Белляу, белляу, бёлейим,
Санга игиликле кёрейим.
Жукъла, балам, жукъла,
Бешигинги бауу окъадан,
Кийгенинг алтын къумачдан,
Бешигинги бауу бек болсун,
Сени жашау кюнюнг кёп болсун.
Тончукъ кийип олтургъун,
Беш айында бешик толтургъун.
Гитче балам чабып келсин эшикден,
Сау къутулсун аягъы къысха бешикден.
Сен аурумагъын, ёлмегин,
Кыйынлыкъла кёрмегин.
Атангы жоргъа атха миндиргин,
Анагъа дарий къаптал кийдиргин,
Кесинги халкъгъа сюйдюрюн.

* * *

Белляу, бёлляу, белляу, ариу балачыкъ,
Баламы баласы, оюлмасын муну къаласы.
Аман жерде жоулмасын баламы баласы,
Эки кёзюмю къарасы.
Жюрегими жармасы ариу баласы.
Мынга жиямасын муну анасы,
Аман ишниynamасын муну анасы.
Сёлешген сёзю — жыйын ойнатхан,
Къарагъан кёзю — къазан къайнатхан ариу
балачыкъ.

Кёчген сууну сай этген,
Кирген юйюм бай этген ариу балачыкъ.
Атланганда — темир тыякълы,
Сёлешгенде багъыр жыякълы.
Атасын атха миндирген,
Анасына дарий кийдирген,

Кесин Аллахха сюйдюрген ариу балачыкъ.
Атланганда — алгъа боллукъ,
Тебингени — малгъа боллукъ,
Тенглеринден алгъа боллукъ ариу балачыкъ.
Бала, бала дегенинг

Балдан татлы болады,
Атланганда — атлы болады ариу балачыкъ.
Елейим да — сау болайым,
Жюрегинге жау болайым.
Ачхычынга бау болайым,
Бохча тюпге сом болайым,
Сени берген Аллахха
Къор болайым, ариу балачыкъ.

* * *

Белляу, белляу, бёлейим,
Ёсдюрюп, хайырларынгы кёрейим.
Бешигинги бауу бек болсун,
Ичер сууунг кёп болсун.
Жашагъан жашауунгдан тояйым,
Къурманлыгъынга къум ёгюзле сояйым.
Бешик бауунг бек болсун, сух болсун,
Жашау кюнюнг кёп болсун, хус болсун.
Белляу, белляу, бёлейим,
Чий дарийдеге бёлейим,
Бай юйден келин кёрейим.
Ляу, ляу, ляулакъа,
Чыкъгъын минг къой алып жайлыкъгъа,
Жайлыкъынг баш ханс болсун, токъ болсун,
Сюймегенинг дуниядан тас болсун.

* * *

Бала, бала баласы,
Оюлмасын къаласы.
Къала деген неди?
Ол болад — атасы, анасы.
Атасын шаулух атха миндирсин,
Анасына тыйын тонла кийдирсин.
Тыйын тонну женги жокъ,
Харам къарындашны тенги жокъ.
Белляу, белляу, белинчек,
Болурса бир бай юйде келинчик.
Келинни кийгени дарий бла къанауат,
Болсун жанынг бир Тейриге аманат.

* * *

Жан башлада жангыз терек битмесин,
Битди эсе, ууалмасын, сынмасын!
Аналагъа жангыз Хасан туумасын.
Тууса — туусун, алай туууп ёлмесин,
Аны анасы аны ачууун кёрмесин.
Эй-хей, балам, жан балам,
Татлы жукъла бешикде,

Ойнап келгин эшикден,
Жангыз балам, ай жарыгъым,
Ойнай келгин эшикден,
Сау къутулгъун бешикден.
Сюйгеними билесе,
Татлы жукъла бешикде.

* * *

Жукъла, балам, жукъла бешигинде,
Кюн да батды, суу бузлады тар ичинде.
Гылын къуш къычырмасын мангылайынгдан,
Сау ёс, балам, заманынга оғурлу айлан.
Сени атанг атха иер салады,
Къуш балачыгъын ат бойнуна алады.
Къаргъаланы къонушлары къолдады,
Келе эсе, сени атанг жолдады.
Жукъла, балам, атанг саугъа келтирир,
Ананг сени эсен, сау а ёсдюрюр.

* * *

Белляу, белляу, бёлейим,
Балачыгъым, сенден алгъа ёлейим,
Бешигинги бауу, бала, ычхынсын,
Башынгдан оғурлу къаргъа къычырсын.
Къаргъаланы къонушлары къолдады,
Сени атанг келе эсе, жолдады,
Соргъанындан иги хапар алады,
Ол алгъанын хуржунуна салады.
Бал ашасын, бала, сени тамагъынг,
Гюрен тартсын, бала, сени къабагъынг,
Къабагъында алтын терек орналсын,
Тюп тамыры Ташлы-Сыртдан къарасын.
Баш булчугъу жулдузланы санасын,
Келген къонакъ атын анга байласын.
Чапырагъы сау къарыш болсун,
Салкъынында минг жолоучу солусун.
Къонакъ юйюнг кёп къонакъладан толсун,
Къонакълагъа къысыр малла союлсун.
Сойгъан малларынгы башы сарыды,
Айтхан сёзюнг дунялагъа дарыды.
Дум къарады балачыкыны кёзлери,
Бала, ариу кёзлеринге нюр жаусун,
Сени ананга сени кибик кёп туусун.
Малынг, мюлкюнг, балачыгъым, кёп болсун,
Ашар, жашар кюнюнг кёп болсун.
Хор насыпдан, балачыгъым, сен толгъун,
Кюнлеринги ойнай, кюле батдыргъын,
Тангларынгы ырахат жукълап атдыргъын.

Сау эл сени игилигинге кыарасын,
Балачыгым жарлылагъа жарасын.
Сау кыутулгъун кыууанч бла бешикден,
Чабып тышсюн литче бала эшикден.
Жукъла, бала, белляу, белляу белейим,
Жукъудан тойсанг, бешигингден алырма.
Жукъламасанг, тынчлыгъымы бузаса,
Ишлерими этдирмейин созаса.
Сен жукъласанг, кёлюм тынчлыкъ табады,
Эки кыолум жарлылыкъгъа чабады.

САБИЙ НАЗМУЛА, ЖЫРЧЫКЪЛА, БУЛЖУТУУЛА, КЪОЗУТУУЛА, САНАУЛА, ТИЛБУРГЪУЧЛА

* * *

Азаматгерий — мени хан атлым, хей,
Азаматгерий — мени кыанатлым, хей.
Хан атлымы аты — сары атды, хей.
Арбазында алтын терек орнатды, хей.
Тюп тамырын Ташлы-сыртдан кыаратды, хей,
Баш чопалына жулдузланы санатды, хей.
Чапырагъы кыарыш-кыарыш бола эди да, хей,
Салкынында жюз минг атлы солуед да, хей.
Азаматгерий — хан кыушум, хей,
Азаматгерий да — хан кыушум, хей!
Ой, кыуюп кыойгъан алтынды, хей,
Элни жарытхан жарыккъды, хей.

* * *

Алтынлы ушкокпа бау салгъан, жашым,
Буула ёлтюрюп, юйюне баргъан жашым.
Марагъанын жамагъан жашым,
Ай жолоучулукъда талмагъан жашым.
Жыйынлада сабыр оёзлю жашым,
Жылкыы ызында жютю кёзлю жашым,

Эмилик атха жер салгъан жашым,
Атагъа, анагъа нюр жаннган жашым.

* * *

Тахир, Тахир, Тахир балам,
Тар ичинде журлай баргъан.
Къолда жатхан къоян атхан.
Текелеге окъ санатхан.
Теке сойгъан, гыбыт этген,
Хан къонакыгъа къалыт этген,
Атхан журу къачып кетген.

* * *

Омарчыгъымы миннген аты жоргъады,
Жоргъадан ётюп жюрюшдю,
Ашагъаны къуп-къуру пиринчди.
Такыгъан сауутлары къуру болатды,
Аманланы кёз кёрмезге къоратды.
Зынгыр-мынгыр Омарчыгъымы нохтасы,
Арбазынгда алтын терек орналсын.
Чапырагъы ариш-чариш болады,
Салкъынында жюз минг атлы къонады.

* * *

Къызым, къызым, къыз тана,
Жюрюй эди жюз тана,
Жюзюсю да акъ тана,
Къызым келе, махтана.
Къызым, къызым, къыз тана,
Къызыма келир жюз тана.
Къызым, къызым, къыз дарий.
Къызыма бузарма жюз дарий.
Жюзюсю да — къанадир,
Белпи аты — акъ ажир.
Къызым, къызым, къыз дарий,
Къызыма бузарма жюз дарий.

* * *

Буула ёлтюрген балам,
Сыртына кётюрюп,
Юйге келтирген балам.
Кийик аякълы,
Темир таякълы балам.
Кёрпеленип олтургъан,
Тохананы толтургъан балам.

* * *

Омар уугъа чыкъгъанды,
Омар жугъутур жыкъгъанды.
Аркъасына кетюрдю,
Ыннасына келтирди.

КИШИУЧУКЪ

Гитче ариу кишиуса,
Чычханлагъа кючлюсе.
Аппа бла жатаса,
Къуш тешекге батаса.
Ариу ашны сюесе,
Бермеселе — тиесе.
Кишиу, кишиу, кишиучукъ,
Ынна береди сютчюк.
Сууикъгъа бир да чыкъмайса,
Кишиден да букъмайса.
Эркелейсе хар кимге,
Сыйлы къонакъса юйге.
Бегчигинги жууаса,
Чычханланы къууаса.

* * *

— Кишиу, кишиу!
— Мьяу, мьяу!
— Ачмы болдунг?
— Хау, хау!
— Не ашайса?
— Жау, жау!
— Жатаса мурулдай,
Жукълайса хурулдай.
Чычханланы къоймайса,
Этлеринден тоймайса.

* * *

Мияу, мияу, мияу келе,
Тырнакъларын ачып келе,
Тырнакълыдан къачып келе.
Дыгы-дыгы-дыгы-дыгы...

* * *

Киштик, киштик,
Мыйыгъынлда юч тюк,
Ючюсюн да юздюнг,
Тоханадан тюшдюнг.

ЭКИ ШУЕХ

Эки шуёх бар элле,
Кишиу бла аппа элле.
Экиси да тапчанда,
Турмай, бирге жатханла.
Аппа жукълайды хурулдап,
Кишиучугъ'а мурулдап.
Аппа турса уянып,
Кишиучугъ'а къууанып,
Белчигин ёрге кётюреди,
Кёзчюклерин аппагъа жетдиреди.
Аппа да аны эслеп,
Къалмасын деп ёпкелеп:
— Кишиу, кишиу, харип,
Нек уяндынг, турмай жатып?
Болурса, дейме, ач,
Хайдачы, алай эсе, къач.
Туруп азыкъ берейим,
Андан сора кёрейим
Секирип ойнагъанынгы,
Жеримде мени къоймагъанынгы.
Исхакъчыкъ бираз ёсгенлей,
Бешикден манга кёчгенлей,
Экигиз нёгер болурсуз.
Мен а биягъы тапчандан
Сизге къууанып къарарма,
Акъ сакъалымы тарарма.

* * *

Мен кишиума, кишиума,
Темир таракъ тишлиме.
Гумуланы ачама,
Чычханланы чачама,
Жъаймакъ алып къачама.

* * *

Ой, Аймёлек, Аймёлек,
Жыйылгъанбыз бир бёлек,
Ойнарыкъбыз бир кесек,
Сырт юсюнде тал терек,
Къурманлыкъгъа къой керек,
Къобузчу жокъ, той керек.
Бизни элде уллу той,
Эл башында бёлек къой,
Къашха къойну тут да, сой,
Къалгъанларын турма къой.

Аймөлемим келеди,
Челек сютно береди,
Сора уруп төгеди,
Къуйрукъчугъу тебеди.
Аймөлекни улагъы,
Къурт болады къулагъы.
Эчкилени туумагъы,
Акъ болады туягъы.

УЛАКЪЧЫКЪ

Сакъалчыгъым узунчукъ,
Башымда уа мюйюзчюк,
Талачыкъда ойнайма,
Татлы кырдык отлайма.

* * *

Мен текеме, текеме,
Аш бермесенг — кетеме,
Кёкге чыктыгъан къоянма,
Кёк кырдыкдан тояма.

* * *

Бап, бап, баппахан,
Сары теке, бурма теке,
Улакъларынг макъыра,
Эчкилеринг чакъыра.
Бап, бап, баппахан,
Юй тюбюнде сары теке,
Сандыракъгъа бары теке,
Жигейчиги жары теке,
Ашагъаны тары теке,
Ичгени боза теке.
Текелени оза теке.
Бап, бап, баппахан,
Сары теке, бурма теке,
Къош ичине кире теке,
Таш юсюне мине теке,
Бурма теке, бурма теке,
Къая ыранда тура теке,
Агъач къабукъ къыра теке,
Жашчыкъланы ура теке,
Чырпы бюксек, къыркъа теке,
Бурма теке, бурма теке.
Сабийлени урма, теке.

ТАЙЧЫКЪ

Бийик тауда жашайма,
Арпа, бичен ашайма,
Арба, чана тартама,
Ары-бери жортама.

* * *

Уммочукъла келелле,
Жанаришден келелле.
Желинлерин толтуруп,
Къаймакъ сютле берелле.

* * *

— Тауукъ, не тапдынг?
— Гаккы.
— Не этдинг?
— Сатдым.
— Не алдынг?
— Баппу.
— Не этдинг?
— Қъапдым.

* * *

О, мияла, мияла,
Кеселекге менден уяла.
О, мияла, мияла,
Кеселекге менден уяла.
Кеселекгени эки жаны окъады,
Кеселекге менден къоркъады.
О, мияла, мияла,
Кеселекге менден уяла.

* * *

— Парий, нек юресе?
— Бёрюлени къоркъутама.
— Парий, къуйругъунгу нек къысханса?
— Бёрюледен къоркъама.

НЕ КЮЧЛЮДЮ?

Ёгюз бара барды да, бузгъа жыгъылды.
— Эй, буз, не кючлюсе!
— Кючлю болсам, кесими кюннгеми эритиригем?
— Ай, кюн, не кючлюсе!

- Кючлю болсам, булутхамы кирлик эдим?
 - Айт, булут, не кючлюсе!
 - Кючлю болсам эди, жауунму жаудурур эдим?
 - Ай, жауун, не кючлюсе!
 - Кючлю болсам эди, кырдыкны чыгъарлыкъмы эдим?
 - Ай, кырдык, не кючлюсе!
 - Кючлю болсам эди, башымда къозулу къойлагъа
Отлатырыкъмы эдим?
 - Ай, къозулу къой, не кючлю эдинг!
 - Кючлю болсам эди, къозуму къонакъгъа
Кесдирлик эдим?
 - Ай, къонакъ, не кючлюсе!
 - Кючлю болсам эди, къамичими чычханнга
Ашатмаз эдим.
Ай, чычхан, не кючлюсе!
 - Кючлю болсам эди, кесими киштикге да
Алдырмаз эдим.
 - Ай, киштик, не кючлюсе!
 - Айхай да, кючлюме.
- Азыу тышлиме,
Сютдю, этди ашауум,
Адамла бла жашауум.
Къуу жастыкъды жатыуум,
Чыгъарама татыуун.

БОРСУКЪ БЛА БЕРЮ

Берю:

Чыкъсанг а, Борсукъ, уядан чыкъсанг а,
Мен айтханнга эсинги бир бурсанг а!
Бу тауладан ол таулагъа барайыкъ,
Ол тауладан ирик жасакъла алайыкъ.

Борсукъ:

Чыкъмайма мен, Берю, къойчу, чыкъмайма.
Бу тауладан ол таулагъа барыргъа,
Ол тауладан ирик жасакъла алыргъа
Биз, Берю, шамхал бийлери тюйюлбюз,
Ары барсакъ, аман болур кюйюбюз.
Ол сёзлени мени алдаргъа айтаса,
Мени ашар ючюннге чакъыраса!

Берю:

Ашагъанла, харип, айтып ашамайла,
Ашагъанла мен жарлыгъа ушамайла.
Сени ашасам, жанмагъан отха тюшейим,

Санларымы ёлген итле кемирсин!
Къабырымда ёлген молла окъусун,
Ёшюнюме окъсуз ушкок атылсын,
Сюймегеним тюз бойнундан тагъылсын.
Бишген тауукъну сен аллыма келтир,
Ашамасам, сен мени ур да ёлтюр,
Мен суусуз къалгъан тенгизге батайым,
Этден тоюп, кюн тууушда жатайым,
Къойдан толу оруннга тагъылайым,
Анда киши да кёрмейин къалайым!

КЪОЙЧУ БЛА БЁРЮ

Бёрю:

Мен келгенем къонакъгъа,
Сен къонакъча кёрмеген эдинг,
Аны мен дерт этген эдим.
Шёндюледе терекледе,
Суу бойнунда жеркледе,
Бир къойчугъунгу къапдым,
Аны бла эшигинги жапдым.

Къойчу:

Мен къапхан салырма,
Сенден ачыууму алырма.
Энтда сен келирсе,
Аны бла къапханнга тюшерсе.
Мен а теринги соярма,
Элтип базарда сатарма.

Бёрю:

Угъай, къойчу, къапханнга мен тюшмем,
Сени мен кесиме кюлдюрмем.
Энтда бир къоюнгу къабарма,
Алай эте, къойларынгы бошарма.

(Бир жол кече бёрю къошха келгенди,
Къозучукъну тутам деп къапханнга тюшгенди.
Ычхыналмай, ачюдан ол улугъанды,
Жукълап тургъан къойчуну ол уятханды).

Къойчу:

Ма кёрдюнгю,
Къапханнга тюшерсе дегенем да,
Мени бла даулашма дегенем да.
Энди санга этерими этерме,
Теринги союп, муратыма жегерме.

ХУБОЛЧУКЪ

Таудан аууп бараса, хуболчукъ,
Къуйругъунгда тёрт тамгъа.
Таудан аууп келесе, хуболчукъ,
Кёз башында тар жара.
Аума сени, аума сени, аумалы.

Асыры терк барма, хуболчукъ,
Боюн жанында акъ жагъа,
Асыры терк къачма, хуболчукъ,
Мангылай жаранга бир къара!
Аума сени, аума сени, аумалы.

Тукъузгю бутакъ сынар, хуболчукъ,
Ашыгыучунгча сен барма,
Тукъузгю бутакъ сынмаз, хуболчукъ,
Тырнакъларынгы терк сана.
Аума сени, аума сени, аумалы.

Батыр, акъсакъ, ариу хуболчукъ,
Камсык жашчыкълагъа тутдурма,
Ерекъулакъ, балкёз хуболчукъ,
Суугъа кирсенг, артха къарама!
Аума сени, аума сени, аумалы.

Наныкъ суучукъ ичесе, хуболчукъ,
Къаш башынгы къарасы,
Сау болгъан эсе, кёргюзтчу, хуболчукъ,
Кёз башынгы жарасы.
Аума сени, аума сени, аумалы!

Наныкъ сууу жарашыр, хуболчукъ,
Боюнчугъунгу минчагъы,
Асыры терк къачаса, хуболчукъ,
Ауурлугъу къыйнайды.
Аума сени, аума сени, аумалы!

Ананг ойнап келеди, хуболчукъ,
Эрттенлик кюнню кюзгюсю,
Узаймай кёп а тургъанды, хуболчукъ,
Анангы берген кюлкюсю.
Аума сени, аума сени, аумалы!

Ойнамайса, кюлмейсе, хуболчукъ,
Айгъа къарап жашама.
Орта таудан ётгенсе, хуболчукъ,
Артха айлан да, бир къара.
Аума сени, аума сени, аумалы!

— Мюйюзлерим кьурукъла,
 Аякъларым чыбыкъла.
 Мюйюзлериме кьарасам —
 Ала тариу субай-субай.
 Аякъларыма кьарасам —
 Эки кёзюм бирча жилий,— дегенди буу.
 Бир жол
 Бу итледен кьачхан эди,
 Тюзде ол итлени озгъан эди.
 Буу агъачда кьачып бара,
 Аякълары жанын сакълай эдиле.
 Эки мюйюзю уа
 Агъачда барыргъа чырмай эдиле.
 Сора буу бара-бара,
 Къалын чырпыда тутулду.
 Итле кьарышлап чапханда,
 Мюйюзлерин ташлап кьутулду.

ЭРТТЕ БИРЕУ БАР ЭДИ

Эртте биреу бар эди,
 Темир тиреу бар эди,
 Таш тегене бар эди,
 Агъач элек бар эди.
 Кьумуреханы кьой этип,
 Кьумгъа жайгъан бар эди.
 Сенгирчгени ат этип,
Сыртха чыкьгъан бар эди.
 Кьарт анасын жаш этип,
 Тойгъа элтген бар эди.
 Кьарт атасын жаш этип,
 Къатын алгъан бар эди.
 Къара сууну кьайинатып,
 Къаймакъ алгъан бар эди.
 Ёлген атны сау этип,
 Чаришге чапхан бар эди.

БАРА, БАРА, ЖЮН ТАПДЫМ...

Бара, бара, жюн тапдым,
 Жюн ичинде таракъ тапдым,
 Таракъны аммагъа бердим,
 Амма манга баппу берди.
 Баппуну итге бердим,
 Ит манга кючюк берди.
 Кючюкню кьойчугъа бердим,
 Кьойчу манга кьозу берди.

Къозуну къонакъгъа сойдум,
Къонакъ манга къамичи берди,
Къамичини жерге урдум,
Жер манга жемиш берди.
Жемишни уммогъа бердим,
Уммо манга сютта берди.
Сюттаны тапкагъа салдым.
Ары жанындан бир мияу,
Бери жанындан бир мияу —
Ичдиле да кетдиле.

* * *

Бир къолума чыракъ алдым,
Бир къолума бичакъ алдым.
Итни, къушну къоруй, кетдим,
Шакъманлагъа солуй жетдим.
Шакъманланы Бийсолтан,
Кёрпе тонунгу кий, Солтан,
Жагъалагъа барайыкъ,
Жагъа тюплени сакълайыкъ,
Къабыргъала къакълайыкъ.

* * *

О, дуркъу, дуркъу,
Дуркъу ичинде къуба ёгюз,
Тура турду да, тас болду.
Бу урлады,
Бу кесди,
Бу биширди,
Бу барды да, иесине айтды.
Тюйюгюз аны, тюйюгюз.

* * *

Дуркъу, дуркъу,
Дуркъу ичинде ёгюз.
Чик-чикина урлады,
Сансыз бармакъ сойду,
Орта бармакъ биширди,
Балан бармакъ, барысыны да
юлюшюн ашап,
Аны ючюн базыкъ болгъанды.
Тюйюгюз аны, тюйюгюз,
Эшикге атып ийигиз.

ЖЮУ, ЖЮУ, ЖЮУ АЛА

Жюу, жюу, жюу ала,
Эки чычхан суу ала,
Ынна боза бишире,
Акка кийик тюшюре,
Босагъадан абына,
Сакъалчыгъы къабына,
Дыгъы-дыгъы-дыгъы-дыгъы этейим,
Сени бирчик тепсетейим.

* * *

Тарта-соза, муну жашла оза,
Тарта-соза, муну къызла оза,
Тарта-соза, барысын да бу оза.

* * *

Тёнгерере, тёнгерере,
Хайнухчугъум, тёнгерере,
Буз къатханды, тёнгерере.
Къамичи бла ургъанма,
Бек ургъанма, тёнгерере,
Хайнухчугъум, тёнгерере,
Бек ургъанма, тёнгерере.

* * *

Ой, юшюдюм, юшюдюм,
Таудан алма тюшюрдюм.
Алмачыкъны алдыла,
Манга зыгыт атдыла.
Мен зыгытха базарем,
Терен уру къазарем.
Терен уру, беш эчки,
Беш эчки да бир улакъ.
— Улакъчыкъ а къайдады?
— Къазанчыкъда къайнайды,
Омар эшикде ойнайды.
Омар кетди отуннга,
Къар жабышды бутуна,
Къар тюйюлдю, къамишди,
Он бармагъы кюмюшдю,
Ал тишлери хиришди.

* * *

Бир деген неди? — Биринчиде менме.
Эки деген неди? — Бир адамны эки кёзюдю.
Юч деген неди? — Юч кыыл болмай, кьобуз согьулмаз.
Тёрт деген неди? — Тёртгюллемай, ат чапмаз.
Алты деген неди? — Алты кьош бла сабан сьурген
ач болмаз.
Жети деген неди? — Жетегейле жети айланмай
танг атмаз.
Жетиге дери ким айтмаз?

* * *

Жетегейле — жети жулдуз,
Темиркьазакъ — жангыз жулдуз.
Жетегейле жети айланмай, танг атмаз,
Адам жетер жерине жетмей, кьайтмаз.

* * *

Ит юреди,
Кьонакъ желеди.
Кьонакьгьа кьой сойдукъ,
Ашадькъ, тойдукъ,
Артдагьа да кьойдукъ.
Энтда кьонакъ келир,
Манга илляула берир.

* * *

Жанкьоз чыкьды Тотур айда,
Сууукъ айда.
Кьарны хорлап, жерни жырып,
Сууукъ айда.
Ай кьууанды, кюн жарыды
Сууукъ айда,
Жер жашнады, кьарыу алды
Тотур айда, сууукъ айда.

* * *

Жау, жау, жаным, жау!
Жаулу кьалач берейим,
Кьуй, кьуй, кьуйсанг а,
Кьуймакъ кьалач берейим.
Жау, жау, жаным, жау!
Кьуугьуч унла кьуяйым,
Чыпчыкъ болуп ындырлагьа кьонайым.

* * *

Сабан чыпчыкъ — сакъ чыпчыкъ,
Сабанынгы тап, чыпчыкъ!
Ашлыкъ, зынтхы сюргенме,
Эсен барып, эсен кел,
Чоппа ташны кёре кел.
Залимхан бла Малиханнга
Менден салам бере кел!

* * *

Уммола келелле.
— Къайдан, къайдан келелле?
— Къара тешден келелле.
— Къара тешню неси бар?
— Къарты-къурту, кеси бар.
Юсюне къатхан тону бар,
Уллу, кючлю къолу бар,
Адам кирмез жолу бар,
Отоуунда тою бар,
Халжарында къою бар,
Инжи тизер къызы бар,
Къабан атар жашы бар.
Отха асхан чоюну,
Кюлде болу оюну.

* * *

Къакъ, къакъ, къаргъала,
Исси суугъа баргъанла,
Суудан чёмюч алгъанла,
Байрым чёгю салгъанла.
Къакъ, къакъ, къаргъала,
Къамиш тюбю жоргъала,
Исси суудан къайтханла,
Хайыр хапар айтханла.

* * *

Ой, уллу къуш, уллу къуш,
Кел да, манга тешек эт,
Къыртчыгъадан эшек эт,
Таш тийсин бутунга,
Улуй баргъын журтунга.
Къанынг-къунунгу къазаннга,
Къарын богъунг шауданнга.
— Шауданчыкъдан не чыгъар?
— Къары-къары без чыгъар.

— Акъыллынгдан не чыгъар?
— Сабыр-сабыр сѣз чыгъар.

* * *

Бирем-бирем, экем-экем,
Бауур олтан, сапдан къалай,
Ёлю бугъа, сары тай, тору тай,
А-а малтай, ча-а малтай,
Ичи балтай, чыкъ, Тотай.

* * *

Бир, эки, юч, тѣрт, беш,
Бар да бузну сен теш.
Тешмесенг а — кетebиз,
Сенсиз оюн этебиз.

* * *

Бирден билеу,
Экиден эгеу,
Ючден ючгюл,
Тѣртден тѣммек,
Бешден бешик,
Алтыдан ашыкъ,
Жетиден къашыкъ,
Сегизден сенек,
Тогъуздан токъмакъ,
Ондан оймакъ,
Буздан таймакъ.

* * *

Нарт-гурт!
Нарт-гурт!
Мында болгъан
Бери чыкъ,
Рамазанны ур да жыкъ!

* * *

Сууукъ, сууукъ, сууукъ,
Базар бизге жууукъ.
Эки сомгъа — бир тауукъ.
Андан бизге не зауукъ?

* * *

Алмаханни алма тини,
Къууушханни жайма тини,
Жамычыны жайма тини.
Жамычыны жайгъанда,
Андан чыкъды бир кесе,
Мындан чыкъды бир кесе.
— Кесе жимни кесеси?
— Сары аякъны кесеси.
— Сары аякъ санга не берди?
— Жоргъаладан ат берди.
Къызыу улу: «Къайт,— деди,—
Къызын тилеп бермесе,
Юйюне бар да, айт»,— деди.

* * *

Аллай тау, быллай тау,
Арасында малкъар тау,
Малкъар тауну башында
Акъбаш теке кѳргенме.
Теке тѳйюл — текешмек,
Бугъа тѳйюл — бугъушмакъ,
Буруш терек жабышмакъ.
Тары ѳтмегинги ашамам,
Тар юйюнгде жашамам.
Кѳк ѳгюзню мюйюзю,
Къыйырында къылышчыгъы.
Энип келеме сыртдан,
Чабырларым гыбытдан.

* * *

Билдим-билдим, билляча,
Биллячагъа чомача,
Чом-чом-чом терек,
Чом терекни бутагъы,
Уллу бийни бичагъы.
Бекден-бекден биледим,
Бекден къазакъ тиледим.
Къзагъыма не керек?
Къзагъыма къуш керек.
Къушну уруп учурдум,
Душманланы кѳчюрдюм.
Ол жаны — къая,
Бу жаны — къая,
Ортасында уланла,
Къолларында къамала,
Тѳйюшюрге туралла.

* * *

Чум-чум, чум терек,
Чум терекни бутагъы,
Уллу бийни бичагъы,
Бекден, бекден билейме,
Бекден къзазакъ тилейме.
Къзазагъыма не керек?
Къзазагъыма къуш керек.
Къушну уруп учурдум,
Мен хорладым, сен турдунг.

* * *

Чом-чом, чом терек,
Терек деген — темир къая,
Къая деген — къамичи баш,
Баш деген — бармакъ тогъай,
Тогъай деген — токъсу малик,
Малик деген — алтын къусукъ,
Къусукъ деген — къула тала,
Тала деген — талгъыр ёгюз,
Ёгюз деген — элме къайиш,
Къайиш деген — къара жилиян,
Жилиян деген — жилимпыс.
Эсириклары Узункъыз —
Ары секир, Узункъыз,
Бери секир, Узункъыз,
Секиралмасанг, отха тюш,
Табанынга къызгъан шиш.

* * *

Тураем тюз тауну тюбюнде, тѣбен талада,
Тал терекни тюбюнде, тѣртгюл ташха тыянып.
Тебиреди тюз тау тѣппеледен
Тѣп-тѣгерек таш тѣнгереп.
Тюбюне тюшерге тебиресе,
Тогъуз тонгуз таугъа тартып, тырнакълап.
Тебиредим тѣбеннигиден тартып тѣртюсюн,
Тѣнгеретип, тѣбен талада тал терекни тюбюнде
Тѣртгюл ташха терилерин такъдым.
Терилени Татаркъюл улу тели Таулан
Тѣртгюл ташны тѣппеинден тюшюрдю.
Териледен Татлыхан Темиркъаннга тон тикдирди.
Тонну тюймелери темирдендиле,
Тюймелеге Татлыхан тюкеннге тюмен тѣледди.

* * *

Бара-бара кетгенем,
Маршо таугъа жетгенем.
Маршо тауну башында
Бир акъбаш теке бар эди.
Теке туююл, тегишмек
Сени бла урушмакъ.

* * *

Ол жанында къаяла,
Бу жанында къаяла,
Ортасында уланла.
Беллеринде къамала,
Урушургъа туралла.
Узунсакъал Магомет,
Сыртха чыкъ да, хахай эт.
Гоплан бла суу ал,
Тары гыржынлай ууал.

* * *

Акъ алма,
Къызыл алма,
Бир тамакъдан
Тизил, алма.

* * *

— Къайры бараса?
— Къара агъачха.
— Нек бараса?
— Къамичи сапха.
— Эки тапсанг,
Бири — сени,
Бири — мени.
Сюйсенг — тап,
Сюйсенг — къой.

З И К И Р Л Е

УЛЛУ АЛЛАХХА ИЙНАНМАГЪАН — АССЫДЫ

Бисмилляхи иррахман иррахим

Аллах айтмай, кёк да, жер да туумагъанд,
Бу дуния кеси аллына болмагъанд.
Уллу Аллахды кёкню-жерни жаратхан.
Кюн тийирип, жерни юсюн жарытхан.

Кюнню нюрюн жерге ийип жылытхан,
Ол нюр бла жерде жанла жаратхан.
Ол жанлагъа тынчайыргъа кече этди,
Бу сейирлик дунияны кеси этди.

Къудурети уллу Аллахны бек кёпдю,
Дунияча ахыратны да этди.
Он сегиз минг гъалам да жаратды.
Аны кибик сейирлиги кёп затды.

Дунияны ишлеялгъан уллу Аллах,
Ахыратны эталмаз деп оюмлама.
Ишек болуп, иманны тас этип,
Къыяма кюн уллу Аллахдан уялма.

Уллу Аллахха ийнанмагъан — ассыды,
Аны аллына бармай къаллыкъ къайсыды?
Нек ишексе уллу Аллахны барына,
Оюмла да, бир къарачы халына.

Анасындан туугъан бузоу эм къозу,
Алкъын ачылмагъан кёзю, ауузу.

Ол келеди кеси таба, биледи —
Анасыны эмчеклерин эмеди.

Муну кѳрген буслийманла, инсанла,
Ма бу затха тюшюнюрге керекди:
Аны элтип, эмчегине тюзетген —
Кѳкден тюшген Аллах ийген мѳлекди.

Ахырзаман арт файгъамбар тууар деп,
Ким билгенди Расулну чыгъарын?
Минг жылланы алгъа билип, ким жазды
Файгъамбарны дуниягъа тууарын?

Расулну нюрю жанып туугъанлай,
Кѳкден ийилип мѳлеклени башлары.
Ибилис урулгъан жерге атханлай,
Нек тас болады хажилени ташлары?

Уллу Аллахны сыйлы ююю Кябада,
Къара ташны кѳк хауагъа ким такъды?
Файгъамбар гъамин саламдан артха
«Мен файгъамбарма»,— деп, жаным, ким
чыкъды?

Аллах кеси буюрмайын болмайды
Дунияда къыйынлыкъ да, ёлюм да.
Аллах кеси буюрмайын туумайды
Дуниягъа къумурсха да, чибин да.

Аллах санга тюшюнюрге тюш берди,
Жукълагъанлай, ол келечилик тюш келди.
Ол тюшлени кѳбюсюне тюбейсе,
Дагъыда сен тюшюнюрге билмейсе.

Кѳре тургъан, биле тургъан затынга
Къара шайтан тюшюнюрге къоймайды.
Налат болсун ибилисни бетине,
Сен харипни жюрегинги къозгъайды.

Ай насыпсыз, тюшюн анга,— ёллюксе,
Къайтмай ёлсенг, къабыр азап кѳрлюксе.
Къабыр азап — жаханымча бош азап,
Къайтхан къулла болурла сизден бош, азат.

Жюрегинги ийнандырып эт намаз,
Ийнанинган къул жаханымде да къалмаз.
Ораза тут, намазынги къоймай эт,
Ол заманда санга мекамды жаннет.

Харам затны, халал затны эслесенг,
Ол заманда къабыр азап кѳрмезсе.
Харам затны сен кѳп этме дунияда,
Базманынга салынырыкъды къыямада.

Къолла берди хар ишинги этерге,
Бутла берди туруп жүрюп кетерге,
Аууз берди сёлеширге, ашаргъа,
Хауа берди, аны солуп, жашаргъа.

Жюрегинги жүрютюрге жан берди,
Санларынгы жылытыргъа къан берди.
Бу затланы ким этеди, деп тураса.
Тюшюн, жаным, сен бусурман баласа.

Кёкден жерге сууну элтип ким къуяд?
Къызгъан кюнню эритмейин ким тыяд?
Къобанланы тенгизлеге ким къуяд?
Кёбюп басмай, тенгизлени ким тыяд?

Алагъа Аллах бир мардада тур дейди,
Аны ючюн кюн да эрип иймейди.
Хар бир затха бол дегенлей болдургъанд,
Хар бир жерге кесича жан туудургъанд.

Жанла жашайдыла тенгизледе, суулада.
Терен жерде, жерден бийик таулада.
Ким буюрду сууда, тауда жашаргъа,
Хар тюрлю жан тюрлю азыгъын ашаргъа?

Дунияда бек махтаннган уллу алим,
Чибин ишлеп, анга къанат, жан салмаз.
Къыралланы алимлери жыйылсала,
Аллах этген бир чёп башын эталмаз.

Хар болгъан зат уллу Аллахны къудуретид,
Аллах бирди, файгъамбарда хакъ кертид.
Насыплы къул кечикмейин терк къайтыр,
— Ла иллаха иллалах,— деп, кёп айтыр.

Уллу Аллахым, жүрекlege ишек келтирме,
Бу къулланы имансызлай ёлтюрме.
Ла иллаха иллалаху я Аллаху,
Ла иллах иллалаху я Аллаху.

Ла иллаха илла Аллаху я Аллах,
Ла иллаха илла Аллаху я Аллах.
Бу назмуну зикир этип айтханны
Гюняхларын битеу кечигиз, уллу Аллах,
Амин Аллах.

БИР АЛЛАХХА БАШ ИЙИП, ДИНИБИЗНИ ЖАКЪЛАЙЫКЪ

— Бисмилла,— деп башлайым
Гюнях-сууапны юсюнден —
Келсин бизге рахмат
Бир Аллахны кесинден.

Арбазынгдан чыгъарса,
Кёзюнг къарай ызынга —
Анда айтыр сёзюнгю
Аллах салсын ауузунга.

Тар къабырда жатарса,
Бир элини тепмейин —
Сууап жолну сен сайла,
Кёп гюняхла этмейин.

Аллах дурус къарамаз
«Мен тюзме»,— деп базгъаннга —
Къямат кюн минерсе,
Гюнях-сууап базманнга.

Уллу Аллах кесиди,
Жерге жанны жаратхан.
Анга дурус кёрюнемейд
Дунья малгъа жан атхан.

Динни суююп тутханла,
Дин ахлула болурла.
Уллу Аллахны альында
Тилеклери толурла.

Жюрегинги ачыкъ эт,
Зарлыкъ тутма кишиге —
Аллах аны борч этгенд
Эркек бла тишиге.

Сыйы болгъан файгъамбар,
Динни башын башлагъан,
Андан гюнях не болур —
Тута келип, ташлагъан.

Динибизни тутайыкъ,
Бир Аллахха табынып —
Жаханымге тюшмейик,
Къыл кёпюрде абынып.

«Бу затлада тюзме»,— деп,
Кики базмасын кесине —
Еле туруп, не этгени
Бары тюшер эсине.

Ораза тут, эт намаз —
Иманынгы сен атма.
Бизни жаратхан Аллах,
Жаханым от сынатма.

Аллах салгъан жанланы
Ол эркинди алыргъа,
Киши умут этмесин
Бу дуньяда къалыргъа.

Дуня малгъа жан атма —
Юч метрди юлюшюнг,
Жаннетге болмаз кёпюр
Алтын бла кюмшюнг.

Чабып жыйгъан ырысхынг
Къалып кетер иесиз —
Арбазынгдан чыгъарса
Жаланаякъ, ийнесиз.

Адамгъа бард халал аш —
Ол мангылай къыйыны.
Не чапсанг да, жортсанг да,
Жокъду аны къыйыры.

Тар къабыргъа кирirse,
Жарыкъ кюнюнг жукъланып.
Жаханимден къарарса,
Сен жаннетге сукъланып.

Жерге Аллах жайгъанды
Динни, кёкден тюшюрюп —
Сууап жолну сен сайла,
Бу затлагъа тюшюнюп.

Бир Аллахны хар заты
Жарты туйюлдю — толуду.
Къуранда жазылгъанла —
Буслийманны жолуду.

Мени Аллахым, сен бирсе,
Жокъду санга бир сёзюм,
Гюняхланы кечерча,
Тилейбиз сенден тёзюм.

Зарлыкъ тутма кишиге,
Таза болсун жүрегинг —
Алай къабыл да болур
Сен тилеген тилегинг.

Бир къауумла окъуйла
Диннге къошуп, къоратып —
Нек гюняхлы болабыз,
Ибилисге хорлатып.

Бир Аллахны сыйлы атын
Жюрекдеде сакълайыкъ,
Ибилисге алдатып,
Динибизни сатмайыкъ.

Мени Аллахым, тилейме:
«Бу затладан кери эт»,— деп.
Қъабырла да кьоркъалла:
«Бир гюняхлы келед»,— деп.

Аллах суююп жаратханд
Жер юсюне миллетни,
Аллах тюзюне бурсун
Жюрекде аман ниетни.

Аллахха жокъ таша жукъ —
Бары анга туурады,
Ажал деген алайды —
Кёз туюбюнгде турады.

Бир Аллахха баш ийип,
Динибизни жакълайыкъ,
Къыямат кюн машхарда¹
Жаннетледе жукълайыкъ.

Аллахдан келир рахмат
Бу затланы билгеннге:
Этген гюнях-сууабынг
Бары барыр биргеннге.

Биз кёп затха тубейбиз
Гюнях, сууап келтирген,
Бир жарлыны сындырып,
Кесин ёрге кётюрген.

Қъабыл этип алайыкъ
Бир Аллахдан келгенни,
Жарлы болсун, бай болсун —
Тенг сыйлайыкъ ёлгенни.

Бир жарлыгъа сый берип,
Аны кёлюн кётюрген —
Ма бу затла туююлмюдюле
Бизге сууап келтирген?

Бу дуня жалгъанды,
Кёп миллетден къалгъанды,
Бу затлагъа туюшюнмей,
Азмы гюнях алгъанды.

МУХАММАТ ФАЙГЪАМБАРНЫ ТУУГЪАНЫ

Муслийманла, айтайым,
Сиз маулютге тынгылагъыз,
Файгъамбарны хапарын
Башдан-аякъ ангылагъыз.

Алгъын башлан, айтайым,
Болушлусун ал бурун,
Халкъдан алгъа жаратды
Файгъамбар боллукъ нюрюн.

Аны ючюн жаратды
Жети кёкню, жерлени,
Аны ючюн болдурду
Тишилени, эрлени.

Аллах мурат этгенди
Аны нюрюн жаяргъа,
Аны нюрю башлады
Бирден бирге таяргъа,—

Таза болгъан атадан
Сыйлы анагъа айланды,
Ата-ана ахшысы
Файгъамбаргъа сайланды.

Бир файгъамбар озмады
Китабында кёрмейин,
Аны бла къауумуна
Сюйюнчюлюк бермейин.

Бу сыфатда, бу жолда
Кёче-келе кетгенди,
Къурайишли Меккада
Абдуллахха жетгенди.

Аны нюрю атадан
Аминатха жетгенди,
Сыйлы болгъан ананы
Бууазлыгъы жетгенди.

Файгъамбарла тюшюнде
Кезиу-кезиу келдиле,
Къарнынгдагъы жашындан
Сюйюнчюлюк бердиле:

— Сенден сыйлы Уллу Аллах
Бир къатынны кёрмеди,
Санга берген баланы
Бир къатыннга бермеди.

Инш Аллах, къоркъма сен —
Рахатланып жатарса,
Къарнынгдагъы туугъанлай,
Сен Мухаммат атарса.

Бууаз болуп анасы,
Эки ай тамам толгъанда,
Елдю атасы Абдуллах,
Мединагъа баргъанда.

Къайын атасы жюк болду
Аминатха къараргъа,
Аямайын кюрешди
Хар ишине жараргъа.

Аллах суйген файгъамбарны
Тууар кезиую жетгенди,
Аны тапхан анасы
Кюченнгенлик этгенди.

Сыйлы болгъан мелекле
Жан-жанындан чапдыла,
Башхаладан жашырып,
Къанатларын жапдыла.

Мариям бла Асият
Мычмайын жетдиле,
Эки хур къыз келдиле,
Аначылыкъ этдиле.

Анасындан тууду ол,
Аурутмайын арытып,
Бу дунягъа чыкъды ол,
Толгъан айлай жарытып.

Тууду таза жууулуп,
Тамам киндик кесилип,
Кёзюне сюрме сюртюлюп,
Ариу сюннет этилип.

Башын ёрге кётюрюп,
Къолун жерге жетдирип,
Кёзюн кёкге къаратып,
Тилин тасбих этдирип.²

Онекинчи баш кече
Раббигъулаууал айда³
Тууду, къууанч кёп болду
Кёкде-жерде — хар къайда.

Аны нюрю жарытды
Кюнчыкъгъанны-батханны,
Сыйлы этди уллу Аллах
Аны бизге тапханны.

Жети кёкде мёлекле
Мархабагъа турдула.
Андан сора шайтанны
Кёкден къоймай къуудула.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилхалкъи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилхалкъи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилхалкъи куллихим.

Ерге туруп айтылгъан жер

Мархаба, я мархаба,
Ой, ахырат нюрюбюз!
Эсен келдинг, хош келдинг,
Халкъдан сыйлы бийибиз.

Ол дуниягъа чыкъгъанын
Жумлай гъалам⁴ билгенди,
Хар бир къайгъы тас болуп,
Уллу къууанч келгенди,—

Деди аланы хар бири,
Таууш этип. — Мархаба,
Мархаба, я мархаба,
Падишахим, мархаба.

Мархаба, я мархаба,
Кёз жарыгъым, мархаба,
Мархаба, я мархаба,
Жан тансыгъым, мархаба.

Мархаба, я мархаба,
Дуния уллусу, мархаба,
Мархаба, я мархаба,
Халкъ сыйлысы, мархаба.

Мархаба, я мархаба,
Сенсе халкъны тилеги,

Мархаба, я мархаба,
Сенсе халкъны суйгени.

Мархаба, я мархаба,
Маулютюнгю кьургъанбыз.
Мархаба, я мархаба,
Сени аллынга тургъанбыз.

Къабыр азап кьргюзтмей,
Къабырлада жатдырлыкъ,
Гюняхланы кечдирип,
Жаннетлени тапдырлыкъ.

Мархаба, я мархаба,
Шафагъатынгы билебиз ⁵,
Мархабагъа биз туруп,
Сенден аны тилейбиз.

Олтуруп айтылгъан жер

Ол туугъанлай, жукъланды
Мажюсю оту, жанмады.
Фарис сууу кьуруду,
Бир тамычысы таммады...

Арсар болуп къалдыла
Къафырланы башлары,
Умур-чумур болдула
Къуллукъ этген къачлары.

Къутулгъанлай, Аминат
Бир суйюнчю жиберди:
— Келсин, кьрсюн атабыз,
Аллах бизге жаш берди.

Абдул-Муталиб, барып,
Жашын алып кьргенди.
Хар кьргенин Аминат
Анга хапар бергенди.

Жашын алып кьююнуна,
Кьп сьзлеге жетди ол.
Уллу Аллахха кьууанып,
Кьп шукурла этди ол.

Алты ай эмчек ичирди
Кеси анасы Аминат...
Тынгылагъыз, айтады
Сют анасы Халимат:

— Бану Сагъид атлыды
Биз жашагъан элибиз,
Жауун жаумай, кюн къысып,
Къайгылыды кѣлюбюз.

Элибизни башлары
Жыйылдыла, толдула,
Къатын-киши къалмайын,
Оноу-кенгеш болдула.

Оноулары ол болду:
— Биз Меккагъа барайыкъ,
Къурайишли бийледен
Эмчек улан алайыкъ.

Берекетли туююлдю
Биз жашагъан элибиз.
Къурайишли бийледен
Берекетле кѣрюбюз.

Мен жетгинчи, хар бири
Эмчек улан алдыла.
— Жеталмайын къалдыңг,— деп,
Манга къоркъуу салдыла.

Болалмадым алача
Мен кесими къурагъа,
Барып кирдим мен элге
Эмчек улан сорургъа.

Бир себепсиз болмайды
Уллу Аллахны хар иши,
Мени аллыма жолукъду
Жарыкъ бетли бир киши.

Бир жанына бурулуп,
Манга ётерге къойду жол.
Абдуллахны агасы
Абдул-Муталиб эди ол.

Эмчек излегеним
Айтханымда мен анга,
— Сиз суйгенле — байла,— деп,
Жууап берди ол манга. —

Менде барды бир ёксюз —
Уланымдан туугъанды.
Асырар болсанг, берейик,
Алты ай тамам болгъанды.

Айтды манга: «Қъайт артха,
Мени бла барайыкъ,
Алыр болсанг, биз аны
Ишлеринне къарайыкъ».

Қъайтып бардыкъ юйюне,
Мени сыйлы кёрдюле.
Дарийлеге бёленип,
Жашны манга бердиле.

Жашны алгъанлай къоюнума,
Кёзюн ачып къарады,
Кёзлеринден нюр чыгып,
Жюрегиме жарады.

Айтхан эдим алагъа:
— Мен ызыма къайтайым,
Бу жашчыкъны болушлусун
Мен эриме айтайым...

Барып айтдым эриме:
— Кел барайыкъ, кёрейик,
Мен суйгенлей, сен суйсенг,
Эмчек алып келейик.

Эрим айтды, кёргенлей:
— Нек алмадыңг муну сен?
Манга сормай алсанг да,
Ыразы боллукъ эдим мен.

Женгил болду хар саным,
Аны эмчекге алгъанлай,
Эмчеклерим къыздыла,
Аны аузуна салгъанлай.

Арыкъ болгъан къойларым
Къалмай семиз болдула,
Қъуруп тургъан желинлери,
Қъызып, сютден толдула.

Бир табакъгъа аш салып,
Анга ашатсам башындан,
Тоюучуед юйюрюм
Аны къалгъан ашындан.

Ол табакъны толтуруп,
Бирер-бирер бергенде,
Тоярмелле деп андан
Қесим сынап кёргенде.

Ашаучелле бирерин,
Бир затын да кьоймайын,
Къалыучелле къарашып,
Биреринден тоймайын.

Жашларыма айтыучем:
— Мухамматны урмагъыз,
Мухамматдан алгъа сиз
Аш къатына турмагъыз...

Кезиуюне жетгенде
Жумушуму этерге,
Чыкъды бир кюн жаш бла
Кьойчукъланы кютерге.

Чабып келди жашчыгъым,
Бети сары, акъ болуп,
Хахай этди ол манга
Жилиямукъдан кёз толуп.

Айтды манга: «Ой анам,
Мухамматха жетиш сен,
Сау табарса аны деп,
Умут эталмайма мен».

Чабып бардым мен анга,
Жюрегим бек таралып,
Тапхан эдим мен аны
Кёзю кёкге аралып.

Ол кьыртишге олтурду,
Баргъанымы кёргенде,
Жюрегими жазды ол,
Манга айланып кюлгенде.

Аман туююлдю жюрегим,
Аны алай кёргенде,
Рахат этди ол мени,
Айтып хапар бергенде.

Айтды манга: «Ой анам,
Эки мёлек келдиле,
Кьолларымдан тутдула,
Тюз сыртымдан жыкъдыла.

Жютю бичакъ алдыла,
Жюрегими жардыла,
Аман къанын кетерип,
Жарыкъ нюрню салдыла.

Ешюнюмю тикдиле да,
Бир сагъатха сау этдиле,
Сен келгенни кѣргенде,
Мени кѣююп кетдиле».

Аны кибики мен анда
Кѣп аламат кѣргенем,
Кѣоркѣгъанымда, мен аны
Элтип юйюне бергенем.

Хапар айтдым мен сизге,
Жюреклеге салыгъыз,
Салауатла кѣп салып,
Шафагъатын алыгъыз.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкѣалкѣи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Данман абада
Гъала хабибика
Хайрилкѣалкѣи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкѣалкѣи куллихим.

МУХАММАТ ФАЙГЪАМБАРНЫ КЕКГЕ ЧЫКЪГЪАНЫ

Бу зат реджеп айны 26-чы кечесинде болгъанды

— Тынгылагъыз, айтайым
Кѣкге чыкѣгъан сафарын.⁶
Эсигизде тутугъуз
Файгъамбарны хапарын:

Бир баш кече Меккада
Кесим жукълап тургъанлай,
Мен элгенип уяндым,
Жабраил кычыргъанлай.

Кѣрдюм: мени кѣатымда
Ере туруп, Жабраил⁷
Айтды манга: «Я расул,⁸
Чакъырды Аллах сени, бил...»

Чыкъдым эшик аллына,
Қъайгы болуп, кьоркъаракъ,
Кёрдюм эшик аллында
Жер салынып бир Буракъ⁹.

Бийик эди къадырдан,
Атдан бираз гитчерек,
Нюр жохардан къуралып
Юсюндеги ат керек.

Кёрдюм аны жанында
Ёре туруп бир мёлек,
Айтды манга: «Я расул,
Қъабыл болду хар тилек.

Мин атынга, я расул,
Биз атланып кетейик.
Инш Аллах, бюгече
Жети кёкден ётейик.»

Миңдим анга — тартды ол,
Аякъларын алдырып,
Кёз жетишген жерлеге
Атламларын салдырып.

Биз ёрлесек тик ёрге,
Бийик болуп арт жаны,
Тигелесек энишге,
Узун болуп ал жаны.

Бир сагъатны ичинде
Биз Қъуддусха¹⁰ жетишдик.
Файгъамбарла келдиле,
Салам-салам этишдик.

Файгъамбарла барысы
Мени имамгъа салдыла,
Эки рекагъат намазны
Мени бла къылдыла.

Андан чыгып, Буракъны
Бир тогъайгъа байладыкъ.
Андан ёрге экибиз
Жаяулукъну сайладыкъ.

Мигъражгъа чыгып¹¹, биз
Жети кёкден ётгенде,
Жети кёкден къутулуп,
Сидратха¹² жетгенде,

Айтды манга Жабраил:
«Мындан ёрге мен бармам,
Изин ¹³ болмай атласам,
Ачымайын мен кьалмам.»

Жабраилге мен айтдым:
— Энди нечик этейим,
Танымагъан жеримде
Кесим кьалай кетейим?

Жашил Раф-раф ¹⁴ келгенде,
Биз сёлеше тургъанлай,
Къыйналмайын биз бардыкъ,
Манга нёгер болгъанлай,

Жашил Раф-раф бла мен
Кёп жабыудан ётгенек,
Кёп жабыудан кьутулуп,
Къаусайнагъа ¹⁵ жетгенек.

Биз жетгенлей, уллу Аллах
Хар айтырын хазыр этди.
Умметиме ¹⁶ ол мени
Элли намаз фарыз этди.

Мусса бла кенгешип,
Хар ишими тындырдым,
Къайтып келип, аланы
Беш намазгъа жыйдырдым ¹⁷.

Къайтып келип, Къуддусда
Ала бла кёрюшдюм.
Жатхан жерим сууумай,
Мен Меккагъа жетишдим...»

Ёле туруп, жаныгъыз
Тынч чыгъарын суйсегиз,
Маулют этип, сиз анга
Салауатла салыгъыз.

Къыямат кюн сиз андан
Шафагъатын алыгъыз,
Жаханими отундан
Узакъ болуп кьалыгъыз.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкьалкьи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Дайман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Маула я сали уа саллим
Данман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Сыйлы суйген къулуна
Рахмат этсин уллу Аллах,
Ахлу асхапларына
Ыразы болсун уллу Аллах.

Маулют этген адамла —
Биз тилейбиз, я Аллах,
Муну жазгъан адамны
Гюняхларын кеч, Аллах.

Биз жыйылгъан къулланы
Жаннет ахлу эт, Аллах.
Амин, амин, я Аллах,
Амин, амин, я Аллах.

Бихурматилфатихат.
Былайда алхам суура окъулады.

МУХАММАТ ФАЙГЪАМБАРНЫ ДУНИЯДАН КЕЧГЕНИ

Ай, адамла, айтайым —
Жюреклеге алыгъыз,
Шафагъатын эскерип,
Салауатла салыгъыз.

Дуння уллусу Мухаммат
Алтмыш ючге жетгенди,
Жилямукъла тегюгюз —
Ол дуниядан кетгенди.

Жууукъ болгъан заманда
Ол дуниядан кечерге,
Аллах ийди келечи
Анга хапар этерге.

Келип, айтды келечи:
«Мени Аллах ийгенди,
Сени суйген уллу Аллах
Тансыкъ болуп излейди.»

Бу хапарны билгенде,
Къайтып кирди юйюне,
Тансыкъ болгъан Аллахны
Буйругъуна суйюне.

Келип юйде тура эд
Аны къызы Фатимат,
Аны алай кѳргенде,
Чабып келди къатына:

«Атам, жаным, къалайды
Сени бюгюн халларынг,
Нек болгъанса сен былай,
Ауруймуду санларынг?»

«Мен не этейим, Фатимат,
Саным къызып кюеди,—
Суйюнюниген Аллахха
Жаным барыргъа сюеди...»

Бу хапарны эшитгенлей,
Асхаплары ¹⁸ жетдиле,
Тауаф этип хужрасын ¹⁹,
Жиляй-жиляй кетдиле.

Билял ²⁰ эди хар эрттен
Файгъамбаргъа келиучю,
Уяныпмыд, жукълаймыд —
Файгъамбарны билиучю.

Келип айтды: «Ассалату ²¹,
Я хабибу зулжалал». ²²
Жууап этди файгъамбар:
«Мен баралмам, ай, Билял,

Имам ²³ болсун Абубекир,
Энди бар да, хапар айт,
Анга уюсунла ²⁴ асхапла,
Заман болду, энди къайт...»

Билял деген, баш ачып,
Жиляй-жиляй къайтханды,
Файгъамбарны айтханын
Асхаплагъа айтханды.

Абубекир турду ёрге,
Имамчылыкъ этерге,
Жилямайын чыдамад
Михрапха ²⁵ жетерге.

Жиляу болуп межгитде,
Кычырыкъдан толгъанды.
Асхапланы тауушу
Файгъамбаргъа баргъанды.

— Тутугъуз мени, турайым,
Межгитиме барайым,
Асхаплагъа жетишип,
Халларына къарайым.

Ёрге туруп, барды ол
Асхапланы жанына,
Мудах болуп къарады
Асхапланы халына.

— Ёлюм мени айырса
Сизден,— деди Мухаммат,—
Асхапларым, этеме
Сизни Аллахха аманат.

Аны зикир этип, сиз
Ол айтханны этигиз,
Иман бла, дин бла
Бу дуниядан кетигиз.

Жаханымден суйсегиз
Узакъ болургъа саныгъыз,
Маулют этип, сиз анга
Салауатла салыгъыз.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Былай айтып, файгъамбар
Къайтды ююне, орунуна,
Жиляу болуп, Фатимат
Къадалгъанды боюнуна:

— Атам, жаным, ёлме сен,
Сени ючюн мен ёлейим,
Сен сау болуп, сени ючюн,
Санга кърурман болайым.

— Жаным, кързым, Фатимат,
Кёпдю, энди жилима.
Кёзлеринги сууун сюрт,
Кёпдю, кързым, кърыйналма.

Хасан бла Хусейин
Келсинле мени къратыма,
Хапар берчи алагъа,
Сюйген кързым Фатимат.

Ала бла сёлешип,
Мен аланы кёрейим,
Къруанч болуп алагъа,
Мен жаным берейим...

Ала чабып келдиле
Файгъамбарны жанымна,
Аланы кёрюп, кърууанып,
Тынчлыкъ келди санына.

— Амал жокъмуд, атабыз,
Сен жанынги бермезге?
Туумай къралсакъ ахшы эд,
Сени былай кёрмезге,—

Хасан бла Хусейин
Бу сёзлени айтдыла,
Жилий-жилай, экиси
Ызларына кърыйтдыла.

Былай эте тургъанлай,
Жабраил келгенди,
Уллу Аллахны саламын
Файгъамбаргъа бергенди:

— Сор,— дегенди уллу Аллах,—
Мен тилегин кёрейим,
Не тилесе файгъамбар,
Аны анга берейим.

— Умметими кечсин, тилейме,
Айт Аллахха, кърыйт кери,
Олду мени тилегим
Туугъан кюнюмден бери.

Жабраил, кьайтханлай,
Мычмайын терк келди,
— Умметинги кечди,— деп,
Сюйюнчюлюк ол берди.

Хар бир адам кьабырдан
Гьарасатха кьайтханда,
Файгьамбарла хар бири:
«Нафсым, нафсым»,²⁶ — айтханда,

Файгьамбарым Мухаммат:
«Уммет, уммет»,— дерикди.
Хар айтханын Уллу Аллах
Ол кюн анга берликди.

Уммет этсенг сен анга,
Хитматынги эт тамам,
Айт, жюрекни жиятып:
«Ассалату уа ссалам»...

Сиз сюйсегиз жаннетде
Рахат болургьа жаныгьыз,
Маулют этип, сиз анга
Салауатла салыгьыз.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гьала хабибика
Хайрилкьалкьи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гьала хабибика
Хайрилкьалкьи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гьала хабибика
Хайрилкьалкьи куллихим.

Файгьамбарым ишексиз
Кетеригин билгенди,
Асхапларын кёрюрге
Жаны бла сюйгенди.

Асхаплары терк болуп,
Чабып анга жетдиле,
Салам берип, анга ала
Уллу хурмет этдиле.

Баян этди осуят,
Асхаплагъа сѣлешип:
— Къууанайыкъ,— деди ол,—
Жарыкъ бетден тюбешип.

Хасан бла Хусейин,
Жандан суйген балала...
Хасан бла Хусейин
Фатиматха къалалла.

Келтиригиз жашланы,
Тобугъума салыгъыз.
Жаннетледе кѣрейик,
Сау-саламат къалыгъыз.

Чакъырыгъыз Билялны,
Келсин мени къатыма,
Анга жюкню жюклетип,
Кѣп мингенме атыма.

Сѣлешигиз, айтыгъыз,
Ыразылыгъын алыгъыз.
Айшат бла Фатимат,
Сау-саламат къалыгъыз.

Билял салах къычырсын,
Халкъгъа хапар берирге,
Асхапларым жыйылып
Жаназыма келирге.

Фазлий къуйсун суууму,
Алий жуусун санымы,
Узаймайын береме
Бир Аллахха жанымы.

Абубекирни аллына
Жаназымы салыгъыз.
Асхапларым, барыгъыз
Сау-саламат къалыгъыз.

Жанны берген излейди,
Мен кесиме берейим,
Умметлерим, мен сизни
Жаннетледе кѣрейим.

Сиз суйсегиз къалмайын
Жаннетлеге барыргъа,
Ашыгъыгъыз, унутмай
Салауатла салыргъа.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабийбика
Хайрилкъалкъи куллим.

Бу сёздеде тургъанлай,
Бир кычырыкъ келгенди,
Гъазраил болгъанын
Ол Мухаммат билгенди.

— Манга изин бармыды
Юйюгюзге кирирге,
Ол нюр болуп жарытхан
Бетигизни кёрюрге?..

— Ауруйд сыйлы файгъамбар,—
Деди анга Фатимат,—
Изин санга табылмаз
Кирирге аны къатына.

Биз турабыз къатында,
Аны халин сынашып,
Бар ишинге, къарындашым,
Биз турабыз жияшып...

Дагъыда бир кычырды:
— Мен кеталмам кёрмейин,
Сюйюнюннген затны алып
Сюйгенине бермейин...

— Кимди, билмейме, я атам,
Сени кермей кетмейди.
Къайт, деп анга мен айтсам,
Айтханымы этмейди..

— Жан алыучу Гъазраил
Олду, кызым, Фатимат,
Сен тыймачы, келме кьой,
Келсин мени къатыма.

Ана бла атаны,
Эгеч, къарындаш, баланы,
Айырыучу, къоймаучу...
Бир биринден аланы...

Олду сыйсыз этдирген,
Жанын алып, санланы,
Ата-ана ёлтюрюп,
Ёксюз этген баланы...

Эшик ачды, кел, деди
Гъазранлге Фатимат.
Қирип келди Гъазраил
Фагъамбарны къатына.

— Келгенмисе сен манга,
Зияратымы ²⁷ этерге?
Угъай болса, келдингми
Жанымы алып кетерге?

— Мен келгенме, буюрсанг,
Жанынгы алып кетерге,
Зияратынгы билдирип,
Сен айтханны этерге...

— Мен айтханны сен этсенг,
Сыйлы къонакъ мёлегим,
Умметими жазыкъсын,
Олду сенден тилегим...

Уллу Аллаҳдан ол заманда
Анга таууш жетгенди.
Хар тилекни уллу Аллаҳ
Анга къабыл этгенди.

Асхаплагъа билдирди
Хар бир затны тамамын:
— Айтыгъыз,— деп, буюрду,—
Умметлеге саламын.

— Суннетими тутсунла ²⁸
Жандан суйген умметим.
Ала ючюн хазырды
Шафагъатым, жаннетим.

Былай айтып, фагъамбар
Жанын берди Аллаҳха,
Уммет этген бизни анга
Шукур болсун Аллаҳха.

Сиз сүйсегиз, умметле,
Шафагъатын алыргъа,
Керек болад хар заман
Салауатла салыргъа.

Жилямукъла сиз тѳгюп,
Салауатла салыгъыз,
Осуятын сиз тутуп,
Ыразылыгъын алыгъыз.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

* * *

Ай, къарындашла, тынгылагъыз,
Мындан оюм алайыкъ.
Анга ойлашып, тюзелип,
Жарыкъ бетден барайыкъ.

Бир адам умут этмесин
Бу дуняда жашаргъа,
Узакъ, узун хар заман
Дунядагъын ашаргъа.

Расул кетген дуняда
Амал табылмаз къалыргъа,
Файгъамбаргъа берилмеген
Эркинликни алыргъа.

Энди, жаным, къарагъыз
Бу дуняны халына:
Харам-халал айырмай,
Алданганбыз малына.

Биз алдандыкъ дунягъа,
Къалай болур халыбыз,
Айрылып жаныбыз,
Топуракъ болур саныбыз.

Ахыратны унутдукъ,
Ахшы амал этмейбиз,

Аллах айтхан тюз жолда
Биз барыбыз кетмейбиз.

Келигиз, дин къарындашла,
Бу халланы къояйыкъ,
Харам ашны биз къоюп,
Халал ашдан тояйыкъ.

Бу дуняны артха атып,
Ахшы амал этейик,
Гюняхланы кечдирип,
Бу дуниядан кетейик.

Аллах айтхан затланы
Биз барысын этейик,
Аны бла биз аны
Рахматына жетейик.

Умут этип, тилейбиз
Рахматындан биз сени,
Сыйлы болгъан файгъамбар,
Хатер эт да, кеч бизни.

Салат-салам айтабыз
Файгъамбарны жанына,
Асхап-асхап, ансаргъа ²⁹,
Умметлени барына.

Салауатла салыгъыз,
Шафагъатын алыргъа,
Уллу Аллахдан тилейбиз
Жарыкъ бетден барыргъа.

Аллах, Аллах, я Аллах,
Гюняхланы кеч, Аллах,
Аллах, Аллах, я Аллах,
Рахматынгы эт, Аллах.

Аллах, Аллах, я Аллах,
Тилеклени бер, Аллах,
Аллах, Аллах, я Аллах,
Жаннетлени бер, Аллах!

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Маула я салли уа саллим
Даиман абада
Гъала хабибика
Хайрилкъалкъи куллихим.

Жюреклени таза этип,
Уллу Аллахха къайтыгъыз,
Ай, къарындашла, барыгъыз:
«Аллах, Аллах»,— айтыгъыз.

Хар тилеги табылыр
Уллу Аллахха къайтханны,
Жаннетлеге бош эгер
«Аллах, Аллах» айтханны.

Зикирге сан бермейин,
Сиз кѣп зикир этигиз,
Бу дуняда тохтамай:
«Аллах, Аллах»,-- этигиз.

Олду, гюнях къурутуп,
Муратлагъа жетдирлик,
Бармыд сизде, чакъырып:
«Аллах, Аллах»,— этдирлик.

Уллуд зикир жарыгъы —
Сиз кѣрмейсиз кѣз бла,
Хар ауруудан сау болад
«Аллах, Аллах» сѣз бла.

Сыйратдан тынч ѳтмезсиз,
Аллах сизге: «гт»,— демей,
Бу дунядан кетмегиз:
«Аллах, Аллах»,— кѣп демей.

Амал жокъду жашаргъа,
Ол дунягъа къайтмайын,
Жаннетлени тапмазсыз:
«Аллах, Аллах»,— айтмайын.

Иман бла, дин бла
Ол дунягъа къайтайыкъ,
Кече-кюндюз тохтамай;
«Аллах, Аллах»,— айтайыкъ.

Сыйрат мизандан кьутулуп,
Жаннетлеге ётейик,
Сабий кьалмай, кьарт кьалмай:
«Аллах, Аллах»,— этейик.

Инш Аллах, кьутулуп,
Жаннетлеге кетербиз,
Анда кьалмай умметле:
«Аллах, Аллах»,— этербиз,

Хар кьайгыдан кьутулуп,
Жаннетлеге жетишип,
Хурла бла кьычырып:
«Аллах, Аллах»,— этишип...

Сыйрат мизандан кьутулуп,
Жаннетлеге киргенде,
Кьалмай мугъмин³⁰ кьычырып:
«Аллах, Аллах»,— дегенде.

Кьалдырмасын уллу Аллах,
Биз жамалын кёрмейин,
Туура айланып, биз анга:
«Аллах, Аллах»,— демейин.

Амин, амин, я Аллах,
Амин, амин, я Аллах,
Амин, амин, я Аллах,
Амин, амин, я Аллах.

Бирахматика
Я архама ррахимин.

АУЛИЯТА

Сыйлы жума кюнюнде,
Ауал айны биринде,
Аулията элинде
Кьарачайны тилинде,

Ашыкъ десенг, ашыкъма,
Кел, башчылыкъ айтайым,
Тансыкъ десенг, тансыкъма,
Файгъамбарны махтайым.

Жер юсюнде инсанны,
Патчахыса, я расул.
Ислам динни тутханла,
Бары анга уммет бол.

Кёзден чыккыган жиялукъ
Жюзер кибик кёл болсун.
Сенден себеп излейди
Тиши болсун, эр болсун.

Шекерден татлы сёзлеринг,
Ауузунгда жаухар тегюлсюн.
Намаз эте, ораза тута,
Туу санларыбыз эмилсин.

Аллах деп, зикир айтайыкъ,
Баппуш кибик чайкылып.
Хадислени окъуюкъ,
Соргъаннга жууап кыайтарып.

Аллах деп, зикир айтханла —
Бал чайырла чайнагъан.
Жаннетде юлюш аллыкыла,
Нафсыларын кыйнагъан.

Жюрекни жаннган кёмюрю
Къазанланы кыайнатыр.
Фарз, уажип ³¹ тутханланы
Жаннетледе ойнатыр.

Алимлени алимисе,
Дин башчысы, залимсе,
Арапны, ажамны ³² ханыса,
Ашхыланы жаныса.

Алимле тенглик этмеди,
Залимле санга жетмеди.
Сени кибик тилегин Аллах
Бирини да кыабыл этмеди.

Кюн жарыкъ — сени нюрюнгден,
Айдан жарыкъ — эки кюлунгдан.
Сени сыйлы этгенди Аллах
Жаратылгъанны барындан.

Хабибисе ³³ хар буслийманны,
Тилиндесе махшарда.
Сен рахмат юлеширсе,
Сен — хабибуллах Мустафа ³⁴.

Сени атынг — зикирде,
Жюреклерибиз кыайнайды.
Жел чайкыгъан тереклеча,
Санларыбыз ойнайды.

Нюрленип, учсун жүрекле,
Зикирде талсын билекле.
Қыбыл болсун, я расул,
Санга тилеген тилекле.

Жол табылмад байлықдан
Бюгюн мусафыр тарлықда.
Мединаны бир кёргюзт, Аллах,
Ёлюп кетгинчи, саулықда.

Ашыгъыш болуп тебиредим
Мен Мединаны кёрюрге.
Қыямат кюн борчлу болгъун
Жаннетлени берирге.

Кёкледен атынг сени — Ахмат,
Жерде атынг — Мухаммат.
Жаннетледе — жан Мустафа,
Махшарда кесин танытхан.

Кёкде, жерле эркелете,
Таула, ташла зикир эте.
Булбул кыушлай учуп жете,
Сен, расуллах Мустафа.

Жюз тёрт китап кёкден тюшген,
Аланы сегизге юлешген.
Сыйлы Қыуран санга тюшген,
Сыйлы расул Мустафа.

Тилегинги Аллах берди,
Ай, кюн келип кълотугъундан
Тийди санга алаша —
Сай дуня болду тамаша.

Хар буслийманны ушагъы,
Мекка-Мединаны чырагъы.
Мугъамин кълланы ийнагъы,
Шафигъуллах Мустафа.

Жаннет хурланы кълаласыса,
Мугъмин кълланы хурмасыса,
Файгъамбарланы сырмасыса ³⁵
Сен, расуллаллах Мустафа.

Ислам динде биринчиси,
Шериятта төречиси.
Аллах ийген келечиси,
Ахмаду Мухдарина.

Медина накъыш межгитде
Минаралары алтындан.
Сыйлы минараны бир кёрсек,
Туруп кетмезек къатындан...

Мединада алтын минара,
Булбулла келип къоналла.
Сени зияратынг нюр жана,
Ахмаду Мухдарина.

Мединада жашил тахтала,
Чайкъалып ёсген бахчала.
Жетмеди санга башхала,
Ахмаду Мухдарина.

Ай, Жер, къалай ариуса,—
Расул туугъан къойнунгда.
Жашил къайнап тауларынг,
Зикир этеди бойнунгда!

Абубакир, Умар, Осман —
Шейит Алийни къатында,
Хасан, Хусейин, Хамзат —
Шейит Алийни къанында.

Ай, Кюн, къалай сейирсе,—
Расул санга тебиреген,
Бир сагъатны ичинде
Жети къат кёкден ётген!

Ай, Жер, къалай ариуса,—
Расул тургъан къарнынгда.
Абубакир, Умар, Осман —
Шейит Алийни къанында!

Ай, Жер, къалай сейирсе,—
Расулну нюрю жабылып,
Хасан, Хусейин, Хамзат
Шейит къанына батылып! ³⁶

Ай, Кёк, къалай сейирсе,—
Жулдузла бла жасалып.
Санга чыкъгъан я расул
Сау дунияда махталып!

Жети къат кёкню бийигинде,
Жаннет Буракъны белинде,
Хар буслийманны тилинде,—
Ахмаду Мухдарин ³⁷.

Аркъада — ауур жүгюбюз,
Кётюралмазлыкъ белибиз.
Тауладан ауур гюняхыбыз,
Ахмаду Мухдарин.

Тилегинги Аллах берсин,
Файгъамбар къабыл кёрсюн,
Мёлекле: «Амин», — десин,
Я раббина я рахман.

ИБРАХИМ ФАЙГЪАМБАР ЖАШЫН КЪУРМАН ЭТГЕНИ

Аллахны атын эскерип,
Аны бла башлайым,
Терк окъуна мен сизге
Хапар айтып башлайым.

Жашы болмай Ибрахим
Аллахдан жаш излейди:
— Бир жаш бер, — деп Аллахдан
Тохтамайын тилейди.

Сен жаш берсенг, Аллахым,
Санга къурман этерем,
Къурман этип, бек суюген
Бир затымы кесерем.

Аллах анга жаш берди,
Анга Исмайыл атады.
Ол, малларын кесдирип,
Къурман этип башлады.

Ол тюшюнде эшитди:
— Суюгенинги кесмединг,
Былай бла сен энди
Муратынга жетмединг...

Ол къалдырмай къойларын
Къурман этип ташлады,
Хар кечеден тохтамай
Тюшюн кёрюп башлады.

Къычыргъанды Жабраил:
— Сен сёзюнгю этмединг,
Къурман этип, сен энгда
Суюгенинге жетмединг...

Жюз туюси бар эди —
Барын кесип, аш этди.
Биягынлай тюшюнде
Ол сёзлени уа эшитди.

Бар эди аны жюз аты —
Барысын да кесдирди,
Болгъан мюлкюн кьалдырмай,
Барын артын этдирди.

Мурат этди Ибрахим:
— Мен ишими битдирдим,
Сюйгеними кьалдырмай,
Мен сёзюме жетдирдим.

Дагъыда ол эшитди,
Жукълап тургъанлай тюшюнде:
— Энтда толмад сени ишинг,
Жартылыкъ барды ишингде.

Мал кесгенден файда жокъ,
Исмайылны кьурман эт,
Олду сени сюйгенинг,
Аны алып, таугъа кет...

Тюшде эшитмей не этсин —
Аллахха сёз бергенди.
Бу тюшню ол тохтамай
Жетмиш кече кёргенди.

Кёзю кьыймай, жилияды
Жашын кьурман этерге.
Амал тапмай, тебиреди
Мина таугъа кетерге.

Ибрахим айтханды:
Анасына айтайым,
Бу ишни тындырмай,
Мен ызыма кьайтмам.

Анасына айтды ол:
— Исмайылны хазырла,
Мени бла биргелей
Ол отуннга барыргъа.

Кийиндирип, жууундуруп,
Жолгъа салды баласын.
Къайгъылы этип кьойдула
Аны тапхан анасын.

Ибрахим бла Исмайыл
Таугъа айланып кетдиле,
Бара барып, экиси
Минагъа да жетдиле.

Ибилис айтды Хаджаргъа:
— Жашны элтеди кесерге.
Сен керексе тохтамай,
Аны ызындан жетерге.

— Бу сёзлени нек айтдынг,
Къара бетли, ай, киши,
Аталаны болурму
Балалагъа ол иши?

Анасындан сёз тапмай,
Кетди Ибилис, кыйнала.
Ызларындан чабып ол,
Жетди аланы Минада.

Жашха айланып, айтды ол:
— Сени элтеди кесерге,
Атанг мурат этгенди
Сени къурман этерге.

Исмайыл айтды: «Ай, киши,
Ата этерми бу ишни?
Нек алдайса сен мени,
Къара бетли, ай, киши?»

Ташны алды къолуна,
Урду аны кёзюне.
Бир да ийнанмад Исмайыл
Аны айтхан сёзюне.

Дагъыда бир таш алып,
Урду аны башына.
Ол таш бла ол аны
Жара салды башына.

Айтды анга атасы:
— Бир къалмайын мажара.
Къала Аллаху Исмайыл
Ифгъал анта-матара ³⁸.

Хазыр болду Ибрахим
Аны къурман этерге.
Кёзю кыймай тохтады
Аны башын кесерге.

Қыбылагға айланып,
Тюз тохтады Ибрахим.
Бичакъ алып кьолуна,
Хазыр болду ол халил.

Жаныуарла жыйылып,
Анга бары жилиады.
— Не этерикди халил,— деп,
Аллах аны сынады.

— Бичакъны жаш кёрюр,— деп,
Аны жаны кыйналды.
Кёрмесин деп бичакъны,
Жашны кёзюн байлады.

— Кёзюмю сен байлама,
Байла, атам, санымы.
Мени анама кёргюзтме
Кёлегимде кьанымы.

Тартды бичакъ боюнуна,
Бичакъ аны кесмеди.
Рахат болуп жатды жаш,
Орунундан да тепмеди.

Ташха тартды бичакъны,
Аны сынап кёрюрге,
Ташны кесип ол бичакъ
Ётюр кетди тюбюне.

Къалай бичакъ кесеред,
— Кесме! — деди Уллу Аллах.
Къочхар ийди орунуна,
Азат этип, Уллу Аллах.

Тепкир ³⁹ этип, ол къочхар
Ибрахимге эннгенди.
Къутулгъанын Исмайыл
Ол заманда билгенди.

Таууш этди Уллу Аллах:
— Муратынга жетдинг,— деп. —
Ыразы болдум мен санга,
Айтханымы этдинг,— деп. —

Файгъамбарым Ибрахим,
Битдирдинг сен ишинги.
Сен келтирдинг орунуна
Кёре тургъан тюшонгю...

Кѣп шукурла этди ол,
Жашы азат болгъанда.
Къууандырды Хаджарны,
Жашын алып баргъанда.

Муну ючюн борч болду
Бизге къурман кесерге.
Салауат салам салыгъыз
Муратлагъа жетерге.

Хар жыл сайын тохтамай,
Сиз къурманла этигиз.
Анга минип къыйналмай,
Сыйрат кѣпюрден ѳтююз.

Сиз суйсегиз, умметле,
Рахат болургъа жаныгъыз,
Хар заманда тохтамай
Салауатла салыгъыз!

РАСУЛ БЛА ҚЪУШ

Эшитгенем бир сейирлик къуш хапар,
Ойлашыргъа мындан сейир ким табар?
Расул экинди намазын къылгъанлай,
Салам берип, бетин-къолун сылагъанлай.

Кѣр-дунияны жанына кѣгюрчюн уча,
Къонду тобугъуна, жилимукъ чача.
Деди: «Расул, санга келдим, бир жашыр,
Бир къуш келир, мени бермей, сен ашыр.

Юч кюн болду, ол къуш мени сюргенли,
Жанымы алыргъа ол къуш мурат этгенли.
Жашыр мени, жашырмасанг, къуш алыр,
Алты балам ол жерледе ѳксюз къалыр.

Жашырмасанг, манга болуш, учайым,
Уча-уча, къая ыраннга къачайым».
Расул эшитди муну айтхан сѣзлерин,
Жилимукъдан толду мубарекни кѣзлери.

Деди Расул: «Кир женгиме, къыйынлы,
Тамам ишинг бузулгъанды, къыйынды.
Жюз, минг къуш да келсе, сени бермезме,
Жанымы алып, сени къоюп кетмезме».

Ол кѣгюрчюн кирди Расулу женгине,
Энди къара сен Аллахны тѣрюне.

Олсагъатдан хауадаан бир кѳуш келди,
Жерни, жѳкню титиретип ол жетди.

— Ол мен тутхан кѳгюрчюнню жашырма,
Расул, бермей, мени кѳурлай ашырма.
Расул айтды: «Бир кѳой берейим санга,
Сен багъышла бу кѳгюрчюнню манга».

Ол кѳуш айтды: «Кѳой эт манга жарамаз,
Балаларым кѳойну этин ашамаз.
Аллах жазгъан ырысхыны бер манга,
Аллах жазгъан ырысхыны бер манга».

— Кеси этими кесип берейим санга.
— Сени этинг керек тѳуйюлдю,— деди,—
манга.

Расул айтды: «Адам эт татлы болады.
Сѳзюю эшит. Эшитген кѳутлу болады».

Расул кѳп кѳайгъыгъа, сагъышха батханд.
Бу кѳуш аны сѳзлерине кѳарагъанд.
Жарашдыла, бичакъны келтирдиле,
Болгъан асхап кѳп кѳайгъыгъа кирдиле.

Бу мубарек алды бичакъ кѳолуна.
Тартды, бичакъ кесмей кѳойду онгуна.
Кесмей кѳойду аны терисин бичакъ,
Къалай кессин, «Кесме»,— деп анга Аллах.

Таууш келди бичакъгъа: «Кесме,— деди,—
Тюз адамны этин кесме»,— деди.
Ла иллаха, иллалаху я лаллах,
Ла иллаха, иллалаху я лаллах.

Ол кѳгюрчюн силкинди, болду Жабраил,
Ол кѳуш силкинди, болду Мекаил.
Дедиле: «Биз сени не этеринги сынай эдик,
Шафагъатынгдан излеп келе эдик.

Эт шафагъат, онушар башчынг,
Битеу файгъамбарланы алчысы».
Фагъылату, фагъылату, фагъылат,
Фагъылату, фагъылату, фагъылат.

Нюр Мухаммат, Мустафагъа салауат,
Я Аллахым, рахмат эт Мухамматха,
Эки дуняны тынчлыгъын бер Ахматха,
Амин, Амин, Амин, Амин, Я Аллах,
Амин, Амин, Амин, я Аллах.

Ол эл да тайып андан,
Къабырла болдула майдан.
Бир башха халкъ келди ары
Бир ненча замандан.

Ол эл-журт болуп,
Турдула иги заман.
Аланы ичинде сауут этген
Устала да болдула.

Бир кюн келип къаздыла
Тюз мени къабырымдан.
Къошунла ишлер ючюн,
Топуракъ алдыла андан.

Болгъанды ол топуракъ
Мени ёз да чархымдан.
Къазып, арбагъа жюклеп,
Алып кетдиле андан.

Сауутла ишледиле
Мени топуракъ жасадымдан.
Мен жазыкъ сауут болуп,
Сатылдым усталадан.

Мени алгъан юйюрге,
Жюрютюдюм кёп заман.
Баш жаным сыннгандан сора,
Бу суугъа ташланнганман.

Сора Исса файгъамбар
Тамаша болуп айтды:
«Бу суу ачы болмакълыкъ,
Не хыйсапды?» — деп сорду.

Къошун былай айтханды:
«Бу дунияда сенича
Мен да жашагъанымда,
Къыйын халим болгъанды.

Елгенимде, чархымдан
Жаным кетген заманда,
Къыйын халим кетмейин,
Биргеме турду къабырда.

Мен топуракъгъа тюшгенли
Беш жюз жыл кетди тамам,
Алай къыйын халим а
Таймай турад бюгюн да.

Ай аджнз дин къарындашым!
Кёрдюнг сен болгъан халин.
Башынга эт бир амал
Озгъунчу аллын заман.

Бу дуня аллай затды
Тенгиз кёмюкге ушагъан.
Кёмюкге «таш» десенг а —
Ийнанмазла акъыллыла.

РАМАЗАН АЙ

Рамазан айым келеди,
Онбир айдан баш болуп,
Къууанып къуллукъ этейик,
Хар бир къайгъы тас болуп.

Рамазан айым келди —
Биз мархабагъа турайыкъ.
Алгъа барыр гюняхыбыз —
Андан къайры бугъайыкъ?

Рамазан айым келеди —
Биз хошкелдиге барайыкъ,
Эмилип тургъан санланы
Биз боюнсагъа салайыкъ.

Къонакъ келед, къол тутайыкъ,
Къууанып, ёрге турайыкъ.
Загъиф гъапдха ушайыкъ,
Ай, сыйлы шах Рамазан.

Рамазан айым келеди
Ашхыны-аманны айырыргъа.
Аны биргесинне нюр келеди —
Ол мукъминлеге жайылыргъа.

Бизге бир ай къонакъ эдинг,
Къабырларыбызгъа чыракъ эдинг,
Тюрлю чорбат къонакъ эдинг,
Ай, гёзал шах Рамазан.

Он жылда Къурман башладым,
Жыйырма жылымда ташладым,
Жыйырма сегиз жылымда
Эркелете башладым.

Къуран нюрюне тебиредим,
— Менден кетме, — деп тиледим.

Къайтып, устазымдан юйрендим,
Сен гъауфа-айлай алифлами.⁴⁰

Жассы намаз къылгъаннга
Нюр берекет чачылыр.
Эрттен намаз къылгъаннга
Рахмат эшик ачылыр.

Кюн орта намаз къылгъанны
Къабыр юйю кенг болур,
Къыямат кюн машхарда
Олийлеге тенг болур.

Экинди намаз къылгъанны
Тилеклери билинир.
Къыямат кюн машхарда
Расул бла кёрюнюр.

Ашхам намазны къылгъан —
Жаннет кийим киерик.
Харам хакъны ашагъан —
Жаханнимде кюерик.

Залимлени биз кёрдюк,
Къабырлары от жана.
Намазсызла къобарла,
Кёзлеринден къан тама.

Зикирлери, намазлары
Къабыр юйюн жарытхан.
Сокъур болуп къобарыкъ —
Къуран окъуп унутхан.

Намазланы тюз къылгъан,
Сыйрат кёпюрден къутулур.
Ананы ыразы этмесе,
Машхарда тили тутулур.

Жаннетде хурма терекле —
Тамырлары алтындан.
Алдан башлап айтайым
Аналаны хакъындан.

Анагъа адеп этген,
Гъаднин жаннетде⁴¹ олтурур.
Анагъа ёхтем сёлешген
Жаханнимни толтурур.

Шыйхланы хапарын
Мен сый берип айтайым.
Шайтан кибик жюрюдюм,
Кеч, Аллахым, къайтайым.

ҚЪЫЯМАТ КҮОН

Жаннет Буракъ — тюбюнде,
Алтын жалы — башында...
Қъыямат кюн жүрюрсе
Загъыф уммет сагъышында.

Атламларын салдырып,
Қъушдан женгил жетерсе.
Умметинг юкюн ол кюн
Жан къазауат этерсе.

Хазрет-Алий — зүльфугъарлы ⁴²,
Қъолунда — жашил байракъ.
Хар бир адам барыра
Жалан баш, жалан аякъ.

Жашил байракъ къурулур
Алтын ташны ичинде.
Сыйлы болган Мухаммат —
Ол тахтаны юсюнде.

Жаухар нюрле тегюлюр
Кезлеринден, къашындан.
Ай, Кюн келип тиерле
Сени эки имбашынгдан.

Мухаммат бла селешген
Миллет башы далилди ⁴³.
Жангыз жашын къурман этген
Бу Ибрахим халилди.

Айырыра, сюзерле
Ибрахимни миллетин.
Алгъа жаннетлеге иерле
Мухамматны умметин.

Жаннетлени патчахыса,
Эшиклени ачхычыса,
Жюреклени бахчычыса,
Жан Мухаммат-мустафа.

Ол жаннетде болурла
Тюрлю-тюрлю масхапла,
Абубакир, Умар, Осман,
Анда Алий асхапла.

Хыйса тюшер ол кюн жекден,
Мусса жетер жарыкъ бетден,

Хызыр, Илияс келирлер:
— Расул, хош келдинг,— дерлер.

— Бу ким? — десе, айтырла:
— Сыйлы болгъан Мухаммат.
Машхар халкъны жаны болсун
Бюгюн санга аманат.

Абубакир хутба окъур ⁴⁴,
Билял азан кычырыр,
Имам болуп, Расул кеси
Жума намаз кылдырыр.

Умар, Осман — жан асхапла —
Насийхатла этерле.
Намазла — насыплыла —
Ол дууагъа жетерле.

Расул, Мухаммат, Мухтар —
Фирдаусну ⁴⁵ кяласы.
Аминат деген сабыр къатын —
Авсар уммет анасы.

Хазрат-Алий — зульфугъарлы,
Сауутлары — белинде.
Аминат, Айшат, Фатимат —
Жаннетлени тёрюнде.

Жаннетледе кыш жокъду,
Хар бир кюню — жай кирик.
Сыйлы кызы Фатимат
Чыгъар, толгъан ай кирик.

Хасан бла Хусейин —
Фатиматны жашлары.
Башларында — алтын чач,
Накъут, налмаз къашлары.

Ол Фатимат сёлешир
Жашил нюрню ичинде.
Хар бир адам тынгылар
Аягъыны юсюнде.

Дауут-набий Къуран окъур,
Аят-аят бекинат.
Ол Мухаммат кёргюзтюр
Ненча тюрлю мугъжизат ⁴⁶.

Дауутну ариу ауазына
Жаннет хурла тынгылашып.

Хар бириси жашил кийип,
Алар анга к̄ъарашып.

Даутну ариу ауазына
Сегиз жаннет чайк̄ъалыр.
— Бу тамаша ким? — деселе,
Мухтар жууап к̄ъайтарыр.

Андан сора жамал Юсуф
Кюн тийгенча жарытыр.
— Бу ариулук ким? — деселе,
Юсуф кесин танытыр.

Юсуфну ариулугъуна
Жаннет хурла шашырла.
— Субханаллязи ариулугъуна ⁴⁷,—
деп,

Эслерин ж̄ыя башларла.

Мариям бла Асият —
Чолпан жулдуз жаннганлай.
Юслеринде — жашил кийим,
Салк̄ъын аяз тараг̄ъанлай.

Мариям бла Асият
Жетмиш тюрлю киерле,
Жаннетледе зарлык̄ъ жок̄ъду,
Бир-бирлерин с̄юерле.

АЛДАТМАГЪЫЗ АХЫРЗАМАН ДУНИЯГЪА

I

Анасындан
Тууг̄ъан бир кюн ёлмезми?
Дуния к̄ерген
Ахыратны к̄ермезми?
Мункар, Накир
Санга кирип, с̄юрмезми? —
Алдатмаг̄ъыз
Ахырзаман дунияг̄а!

Аталаг̄а
Намыс болмаз, с̄ый болмаз.
Аналаны
Хак̄ъын берген бир болмаз.
Ол заманда
Иман болмаз, дин болмаз,—

Алдатмагъыз
Ахырзаман дунягъа!

Кюрешигиз
Иман бла ёлюрге.
Тынч болурса
Къабырынга-кёрюнге.
Къууанырса
Жаннетдеги жерингде,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дунягъа!

Эм артында
Иман бла ёлейик.
Бир Аллахны
Рахмусуна кирейик,
Сыйлы Аллахны
Аллай нюрюн кёрейик,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дунягъа!

Келигиз бир
Ашхы амал этейик,
Бу дуниядан
Иман бла кетейик,
Бир Аллахха
Жарыкъ бетден жетейик,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дунягъа!

Кёп къууанма,
Бир къауумдан башма деп,
Жахил турма,
Къарт туююлма, жашма деп,
Ажал жетсе,
Уруп жыгъад, душман деп,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дунягъа.

Аллах айны,
Кюнню, жерни жаратды.
Акъыл берип,
Биэни алагъа къаратды.
Къуран ийип,
Халал, харам танытды,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дунягъа.

Файгъамбар да
Бу дуняда къалмады.
Бир адамгъа
Артыкъ болжал салмады.
Ассы къулла
Мындан оюм алмады,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Къаллай урлукъ
Атсанг — аллай сабанла.
Хар ким — этген
Амалларын табарла.
Ажал жетсе,
Эринлерин къабарла,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа!

Мукъмин эсенг,
Шайтанлагъа алдатма,
Иманынгы
Жалгъан затлагъа сатма.
Жахагимден
Закъум агъачны къапма,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа!

Къыйналайыкъ,
Гъыйбадатла этейик ⁴⁸.
Ибилисге
Душман болуп кетейик,
Сыйлы Аллахны
Рахматына жетейик,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа!

Гъазраил
Бууар сени тамагъынгдан,
Жан алыр
Къолларынгдан, аягъынгдан.
Нюрюнг кетер
Башынгдан, жаягъынгдан,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа!

Бу дунияны
Жашауларын айтхынчы,
Къонакъ юйде
Кече къалып къайтхынчы,

Бир Аллахдан
Кечмеклик тилейик,
Харамны-халалны
Тамам билейик.
Ахыр кюнде
Тоба бла ёлейик,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Уллу Аллахха
Махтау-ыспас этейик,
Файгъамбаргъа
Салауат салам айтайыкъ,
Къыяматда
Шафагъатын алайыкъ,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

II

Хар адамгъа
Бирер къабыр къазылыр,
Гюнях-сууап
Китабына жазылыр.
Къалай киргин
Тар къабыргъа базынып,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Къабырынга
Элтип барып салырла,
Ахлуларынг
Жиляй-жиляй къалырла.
Сен мискиннге
Хоншу — макъа, жилянла,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Мункар, Накир
Барып, соруу сорурла.
Жууап бералмасанг,
Ала сени урурла.
Къабырынга
Уллу жиляу къурурла,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Къабырынга
Жаханымден от келир,
Тюрлю-тюрлю

Къабыр азап берилир.
Кёзлерингден
От жилимукъ тегюлюр,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Умут юзер
Гъзраилни кёрген,
Бушман болур
Тамам ёлюрюн билген.
Сокъураныр
Жерни тубюне кирген,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Мункар, Накир
Къабырынгдан кетмезле,
Жазыкъсынып,
Санга рахму этмезле,
Аз заманда
Соруу бошاپ кетмезле,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Жаханымге
Ушاپ, къабыр азап бар,
Бу хапаргъа
Бек ийнанып, эсге ал.
Аллынга тюрю
Къуллукъ этип бар,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Ассы къулла
Къыйышлашып, улурла,
Ахыратда
Къабыр азап кёрюрге,
Ахшыны-аманны
Анда билирле,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Адамланы
Кёбю билмейд ёлюрюн,
Хайырланмай
Ашырады ёмюрюн,
Ойламайды
Тар къабыргъа киририн,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа!

Ассыланы
Къабырлары жилярла.
Башларына
Мадар, амал тилерле.
Мында кибик,
Амал жокъду, кёрюрле,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Бу дунияны
Бир кюн ташлап кетерсе,
Уллу Аллахны
Буйругъуна жетерсе.
Амалсызлай
Къабырынга кирирсе,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Динни билип,
Намаз этмей къойгъанла,
Харам ашап,
Аман къарыны тойгъанла,
Къабырында
Къыйынлашып тургъанла,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Харам ишлеп,
Жыйсанг жыйгъан малынгы,
Къабыр къысып,
Къыйнар сени санынгы,
Ахлуларынг
Билмез сени халынгы,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Мукъмин къуллар
Халкъны рахматын алып,
Къыяматха
Дери тынчлыкълы къалыр,
Къабырына
Жаннет нигъматла ⁴⁹ салыр,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Тоба этип,
Ахшы ишни башлагъан,
Аллахына
Къуллукъ этип жашагъан,

Къабырында
Жаннет ашла ашагъан,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Харам затны
Харам этип къойгъанла,
Халал ашдан
Ашар, къарыны тойгъанла,
Къабырында
Жарыкъ нюрден толгъанла,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа!

Тазаланып,
Тамам абидез алгъанла,
Рахатланып,
Тюрлю намаз къылгъанла,
Къабырында
Нюрден чыракъ толгъанла,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа.

Изини алып,
Дарикъатны толтургъан,
Къабырында
Рахатланып олтургъан,
Махшар кюнде
Къайгъысызлай олтургъан,—
Алдатмагъыз
Ахырзаман дуниягъа!

АНГЫЛАТЫУЛА *

¹ Машхар — Къыямат кюн ёлгенле тирилликдиле. Ол кюн битеу жаны болгъанла бир жерге жыйыллыкъдыла. Алайда Уллу Аллах аладан бу дунияда этген ишлерин сорлукъду. Машхар деген ма ол жерни атыды.

² Тасбих этиу — махтау салуу.

³ Раббигъулауал ай — Мухаммат файгъамбарны туугъан айы.

⁴ Жумлай — битеу.

⁵ Шафагъатынгы билебиз — бизни жакъларынгы, неден да сакъларынгы билебиз деген магъанада.

⁶ Сафарын — жолоучу болгъанын.

⁷ Жабраил — мелекледен бири. Аллахны келечиси.

⁸ Я расул — Мухаммат файгъамбарны сыйлы атларындан бири.

⁹ Буракъ — Мухаммат файгъамбар кёкге Буракъгъа минип чыккъанды. Ол атха ушагъан, алай къанатлы, узун къулакълы болгъанды. Буракъ деген сёз араб тилден «жылтырагъан, жылтырауукъ» деп кёчюрюледди.

* Ангылатыулары Нальчик шахарны Раис-Имамы — Ахматланы Назир-Хаджи жарашдыргъанды.

¹⁰ Къуддус — 1. Иерусалим; 2. Иерусалимде буслийманла бек сыйлагъан Масжидуль-Акъса деген межит болгъан жерни аты.

¹¹ Мигъражгъа чыгып — кёкге чыкыгъан, кёкге ёрлемеклик.

¹² Сидрат — Жетинчи кёкню Аллах тургъан жерледен айыргъан чек.

¹³ Изин (араб.) — эркинлик.

¹⁴ Жашыл Раф-раф — Хадислеге кёре, Мухаммат файгъамбар Сидратха жетгенден сора, Жабраилдан айырылып, андан ары кеси атланганды жолгъа. Бу зикирде уа андан ары аны жол нёгери Раф-раф (къанатлы) болады.

¹⁵ Къаусайнагъа — эм бийикге.

¹⁶ Умметиме — Мухаммат файгъамбар тутхан жол бла баргъан адамла. Файгъамбарны жамауаты.

¹⁷ Беш низамгъа жыйдырдым — эм алгъа Аллах Мухаммат файгъамбарны халкъына бир кюннге 50 намаз этерге борч салгъанды. Мухаммат файгъамбар Аллахдан жерге къайта туруп, аны Мусса файгъамбар ызына юч кере да къайтарып, Уллу Аллахдан тилетип, 50 намазны 5-ге дери этдиргенди.

¹⁸ Асхапла — Мухаммат файгъамбаргъа нёгерлик этип, анга болушуп тургъан адамла.

¹⁹ Тауаф этип хужрасын — тауаф (тёгерек айланыргъа); хужра (отоу, юй). Файгъамбарны кёрюрге келген нёгерлери барысы да ол тургъан жерге сыйынмай, амалсыздан юйню төгерегине айландыла.

²⁰ Билял — Мухаммат файгъамбарны азанчысы.

²¹ Ассалагу — намазны заманы жетгенди деген магъанада.

²² Я хабибу зулжалал — Мухаммат файгъамбарны сыйлы атларындан бири.

²³ Имам — жамауат намазны этдирген адам.

²⁴ Уюсулла — тынгыласылла, турсунла.

²⁵ Михрап — межитте, намаз этген заманда, имам сюелген жер.

²⁶ Нафсым — жаным.

²⁷ Зиярат — кёрюрге баргъан.

²⁸ Суннетими тутсулла — мен тутхан, этген ишлерими тутсулла.

²⁹ Ансар — (арабча «болушучу»). Мухаммат файгъамбар аны динни тутхан адамла бла Меккадан Мединагъа келгенде, анда жашагъанла былагъа Мединада жашаргъа эркинлик берип, не жаны бла да болушуп, Мухаммат файгъамбарны динни тутуп башлагъандыла. Ансар деп ма ол адамлагъа айтадыла.

³⁰ Мугъмин — диннге ийнанган адам.

³¹ Фарз, уажип — борч, къуллукъ этиу.

³² Ажам — башха жерден келген адам, башха халкъ.

³³ Хабибисе — сюйгенисе.

³⁴ Хабибуллах Мустафа — Мухаммат файгъамбарны сыйлы атларындан бири.

³⁵ Файгъамбарланы сырмасыса — файгъамбарланы ахырыса.

³⁶ Шейит (Шахид) — Ислам дин ючюн жанын берген адам.

³⁷ Ахмаду Мухдарин — Мухаммат файгъамбарны сыйлы атларындан бири.

³⁸ Къала Аллаху Исмаил ифгъал анта-матара — «Аллахны буйругъун толтур», — деди Исмаил атасына.

³⁹ Тепкир (Табкир) — «Аллаху акбар», — деп айтхан. Аллахны уллуламакълыкъ.

⁴⁰ Сен гъафуа-айлай алифлами — бизге кечмеклик ойла; алифлами — Къуранда бир-бир сурала бу сёз бла башланадыла. Башха тиллеге арабчадан аны магъанасы кёчюрюлмейди.

⁴¹ Гъаднин жаннет — сегиз жаннетни ичинде бек нгилеринден бири.

⁴² Зульфакъар — Мухаммат файгъамбарны айтхылыкъ къылычыны аты. Мухаммат файгъамбар бу дуниядан кетгенден сора ол аны кнеуюне — Алийге къалгъанды.

⁴³ Далил — тамата, башчы.

⁴⁴ Хутба окъур — ууаз берир.

⁴⁵ Фирдаус — сегиз жаннетни бирини аты.

⁴⁶ Мугъжизат — сейир затла.

⁴⁷ Субханаллази ариулугъуна — махтау аны ариулугъуна.

⁴⁸ Гъыйбадатла этейик — Аллахха къуллукъ этейик.

⁴⁹ Жаннет нигъматла — жаннет игилikle, ахшылыкъла.

МИФ ЭМ АДЕТ-ТЕРЕ ПОЭЗИЯ

1. Малкърарлыланы бла кърарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары. Китапны басмагъа жарашдыргъан, ал сѣзюн, эсгертиулерин да жазгъан — Хаджиланы Танзиля. Нальчик, 1988 ж.

НАРТ ЖЫРЛА БЛА ТАУРУХЛА

1. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. Составители: Р. А.-К. Ортабаева, Т. М. Хаджиева, А. З. Холаев. М., «Восточная литература», 1994.

ЖОМАКЪЛА

1. Кърарачай фольклор. Лайпанланы Х. О. бла Дудаланы М. А. жарашдыргъандыла. Микоян-Шахар, 1940.

2. Малкърар жомакъла, нарт сѣзле, элберле. 1-чи том. Сотталаны Адилгерий жарашдыргъанды. Н., 1959.

3. Малкърар халкъ жомакъла. 2-чи том. Отарланы Саид жарашдыргъанды. Н., 1963.

4. Кърарачай халкъ таурухла. Жарашдыргъанла: Гочияланы С. А., Ортабайланы Р. А.-К., Суююнчланы Х. И., Черкесск, 1963.

ЖОМАКЪЛА БОЛМАГЪАН, КЪАРА СЕЗ БЛА АЙТЫЛГЪАН ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛА

1. Кърарачай фольклор. Микоян-Шахар, 1940.

2. Малкърар жомакъла, нарт сѣзле, элберле, Н., 1959.

3. Кърарачай халкъ таурухла. Ч., 1963.

4. Кърарачай-малкърар фольклор. Ортабайланы Римма жарашдыргъанды. Черкесск, 1987.

5. Насра Хожа. Жарашдыргъанла: Ахматланы Ибрагим, Холаланы Азрет. Н., 1990.

6. Жашауну оюлары. Жарашдыргъанла: Байрамкъулланы Ахмат, Езденланы Абугъалий, Байрамукъланы Халимат, Пензиков Юрий. Ч., 1988.

7. Бурунгулу таурухла бла хапарла. Улакъланы Зейтун жарашдыргъанды. Н., 1980.

ЖЫРЛА

1. Эски кърарачай жырла. Лайпанланы Х. О. бла Дудаланы М. А. жарашдыргъандыла. Микоян-Шахар 1940.

2. Малкърар поэзияны антологиясы. Бѣзюланы Ахмат, Отарланы Саид, Сотталаны Адилгерий жарашдыргъандыла. Н., 1959.

3. Къарачай поэзияны антологиясы. Акъбайланы М. О., Байрамукъланы Х. Б., Къагъийланы Н. М. жарашдыргъандыла. Ставрополь, 1963.

4. Малкъар халкъ жырла. Отарланы Саид бла Холаланы Азрет жарашдыргъандыла. Н., 1969.

5. Къарачай халкъ жырла. Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма, Суююнчланы Ханай жарашдыргъандыла. М., 1969.

6. Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях. Составитель, автор вступительной статьи Алиева А. И. Н., 1983.

7. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чагъармачылыкълары. Н., 1988.

8. Кёзлерибизден къан тама. Кёчгюнчюлюк кюйле. Черкесск, 1991.

ФОЛЬКЛОРНУ ГИТЧЕ ЖАНРЛАРЫ

1. Малкъар жомакъла, нарт сёзле, элберле. Н., 1959.

2. Къарачай нарт сёзле. Алийланы Солтан жарашдыргъанды. Ч., 1963.

3. Малкъар поэзияны антологиясы. Н., 1959.

4. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1963.

5. Малкъар нарт сёзле. Н. 1965.

6. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары. Н., 1988.

7. Малкъар нарт сёзле. Холаланы Азрет жарашдыргъанды. Н., 1982.

8. Къарачай халкъны эл берген жомакълары. Алийланы Солтан жарашдыргъанды. Черкесск, 1994.

САБИЙ ФОЛЬКЛОР

1. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары. Н., 1988.

ЗИКИРЛЕ

1. Зикирле. М., 1991.

2. Маулют. М., 1991.

Хрестоматиягъа кирген бир къауум фольклор чыгъармала биринчи кере басмаланадыла. Ала Хаджиланы Танзиляны Малкъарда бла Къарачайда жыйгъан фольклор материалларындыла.

МИФ ЭМ АДЕТ-ТЕРЕ ПОЭЗИЯ

Мажюсю теърилеге табынуула. Мажюсю тѐреледен

Теъриге табынуу	38
Чоппагъа баруу	39
Чоппа	40
Голлугъа баруу	40
Журтда Жангыз терек	41
Кърарайда Жангыз терек	41
Байрымгъа табынуу	42
Байрымгъа баруу	43
Аштотур	43
Аштотурну байрамы	44
Ай бла кюнню тутулууу	44
Жауун тилек	45
Къачха ийнаныу	46
Мажюсю тѐреледен	47
Отха табынуу	47
Кърарайны мажюсю тѐрелеринден	47
Аймуш	49
Аймуш бла къойла	49
Суу анасы	51
Мажюсю заманны тѐрелеринден	52
Борсукъ эм сюлесин тырнакъланы юсюнден	52
Адам ъле туруп айтылгъан дууа	53
Таякъ ант	53
Ант сѐзле	54
Татартюп	54
Генжесаи	54
Амин кюнле	54
Жау ийис	55
Темирге ийнаныу	55
Кирпи тери	55
Бѐрю бла адам	55
Къадау таш	56
Ырыс таш	56
Ышхайты таш	56
Къош ташла	56
Элия таш	56
Нарт ташына табынуу	57
Боюнсала	57
Сарытон	57
Теѐри кылыч	58
Айда кѐрюнюшле	58
Элия ургъаннга табынуу	58
Кюн бла тенгизле	58
Темир Къазакъ бла Жетегейле	58
Теѐри эшик	59
Жаз (учу) тил	59

Табынуу дууала, тилекле, алгъышла

Эмина алгъыш	62
Бюртюк ауруудан алгъыш	63
Тююнмек алгъыш	63
Чечек алгъыш	63
Кѐме алгъыш	63
Жукъу алгъыш	64

«Жукъла, бала...»	64
Кёз алгыш	64
«Кёз менде жокъ...»	65
«Тейри! Тейриден тилегим...»	65
Жилян алгыш	65
«Созулуп барама...»	65
Бёрюню ауузун байлагъан	66
Жел алгыш	67
Кийим бичилгенде айтылгъан алгыш	67

Уучулукъ бла байламлы поэзия

Апсатыны хапары	67
Апсатыны жыры	68
Апсаты	70
Апсатыны мараучугъа жууабы	71
Байрым бла Тотургъа алгыш тилек	72
Бийнегер	72
Жантуугъан	77
Апсатыны къонагъы	77
Айранны юсюнден	83
Аштотур бла Батоқъ бий	83
Агъач киши бла Губё	84

Жылны кезиулеры бла байламлы поэзия

Гутан	86
Чалман къурманлыкъ	86
Кёк кюкюрегенде адетле	87
Озай	87
Гюппе	88
«Ой, Гюппе, Гюппе...»	89
«Гюппе, Гюппе айланла келгенбиз...»	89
«Бу айынг — Тотур айынг...»	89
Шертмен	90

Юйюр жашау бла байламлы поэзия

Мажюсю төререледен	91
Мажюсю неках	91
Орайда (келинин юйюне келгенде)	92
Орайда (къайта туруп)	92
Келинин юйге кийире туруп айтылгъан орайда	92
Тепена	93

НАРТ ЖЫРЛА БЛА НАРТ ТАУРУХЛА

Тейриле бла нартла	95
Нарт темирчи Дебетни туугъаны	96
Ариу Сатанай	98
Ерюзбекни туугъаны	100
Ерюзбек бла къына сакъаллы Къызыл Фук	102
Сатанай Ерюзбекни ёлюмден кьутхарады	105
Сатанай Темир-Къапуну аскерин хорлайды	107
Созукну жашы	109
Сосрукъ бла эмеген	110
Эмегени ёнгечи	111
Нарт Сосурукъ адам ашаучу губулары къырады	114
Алауган къалай къатын алды	115
Къарашауай Гемуданы сынаиды	117
Къарашауай сауду, ёлмегенди	120
Рачыкъауну жыры	121
Шырдан бла Нёгер	123
Ачей улу Ачезе	125

Нартла жерден кыалай кетгендиле	129
Дебет кёкде темирчи болуп турады	133
Нартла бла Сатанайны жерден кёкге учханлары	134
Нарт кыопхан	135

ЖОМАКЪЛА

Къоянны эрини жырыкъ нек болгъанды?	136
Къаргъа нек болгъанды кыара?	137
Къой жилян	138
Адамны жазуу	139
Зар кыарындашла	142
Быжмапапах	150
Зынгырдауукъ	155
Солтан-Герий	162
Темир-Болат	168
Залим бла Налмасханчыкъ	171
Аккылы устаз	176
Бешжыллыкъ жашчыккыны аккылылыгы	179
Батокканы ётюрюкклери	181
Жашчыкъ бла кёсе	182
Къой бла эчги	185
Къаргъа бла балалары	186

ЖОМАКЪЛА БОЛМАГЪАН, КЪАРА СЕЗ БЛА АЙТЫЛГЪАН ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛА

Мифле, бурунгулу таурухла, айтыула, насийхат хапарла, табийгъатда болмагъан кючле бла байламлы хапарла, керти хапарла, новеллала, чам, масхара хапарла

Ашхам жулдуз	188
Минги тауну шауданы	189
Геюрге кюн	190
Сюлемен	190
Билгич эфенди	191
Жюнге табынну	192
Акъ жугъутур	193
Уучуну осуяты	194
Тенгиз тузлу некди?	195
Аймуш	196
Пулгура кыаура	199
Орайда	200
Шынжыр-тёрени кыорагъаны	201
Сууну багъасы	203
Акъбилек	206
Бахсанукъ кыала	207
Маммаш тюк	207
Кыран терек эм Солтанакъ	208
Къыр	208
Урланган кыыз	209
Къарындашла ташы	209
Малкыарукъ кыала	210
Жел окъ	210
Сибилчи бла Хаятукъай	211
Къамгъут-бий	213
Жабагъы бла төречиле	213
Жабагъы бла эки тиширны	214
Жабагъы бла жарлы киши	215
Назир бла Кыыкъ	216
Алмосту	217
Агъач киши	217
Обурла	217
Шайтан бла Донду	219

Бёрю кьочхар	219
Агъаз	219
Атасы бла жашы	220
Бирликде — тирлик	220
Намыс	221
Байлыкъ, насып, акъыл	222
Бир бирин бек суйгенле	223
Осуят	224
Тапханлай...	224
Хожа сюд этеди	225
Юйретну	225
Сылтау	226
Тюш	226
Айып туйюлмюдю?	226
Кеси биледи	227
Кюч сынау	227
Жер аумаз ючюн	227
Хожа айны жерине салады	227
Андан санга не файда?	228
Къууут бла жел	228
Жаш терекле	228
Ечешиу	228
Мёлеуше бла буслийман дин	229
Къайын ата бла келин	229
Оракъла	229
Жау бла малкъарлы	230
Сипса бла Исса	230
Сени элтirme биргеме	231
Тели Жанибек Чегемге баргъанлай	231
Масхара	231
Тюш	232
Айыу бла уучула	232
Егюз бла Ууанык	232
Егюз бла эшек	232

ЖЫРЛА

Урунуу жырла

Долай	234
Сабанчыны жыры	235
Эрирей	235
«Ой, Инай...»	236
Инай	236
Чепкен этгенлени жыры	236
Хуначылану жыры	238

Тарых-жигитлик жырла

Тарых жырла

Ачей улу Ачемез	240
Ал эмина	242
Орусбийлары	243
Хасаука	245
Уллу Хож	247

Жортууулгъа, чабыууллукъгъа барынуу юсюнден жырла

Сарыбий бла Къарабий	249
Жанхотланы Азнауур	252
Чёпеллеу	257
Бекмырзала, Къайсынла	259
Малкъар Басияты, Дюгер Бадинаты	264

Байлагъа, бийлеге къажар жырла

Атабийни жыры	268
Бекболатны жыры	270
Татаркъан	271
Къанамат	273
Гапалау	276

Баллада жырла

Каншаубий бла Гошаях	277
Къубадийлары	282
Жаным улу Исмайыл	286
Жагайланы Майыл	290

Совет власть эм граждан уруш бла байламлы жырла

Революция жыр	292
Партизан жыр	293
Татлыуканы жыры	295
Большевик Таукъанны жыры	296
Тогъуз жаш	296

Колхоз жашауну юсюнден къуралган жырла

Малчыла	297
Къолхозчу къызгъа	298
Жыйында айтыу	298
Жашла бла къызланы бир-бирлерине жырлары	299
Биринчи май	300
Къолхозчу къыз бла бригадирни жыры	301
Къойчугъа жыр	302

Уллу Ата журт урушну юсюнден жырла

Аскерчи жашны жыры	303
Беш таулу жаш	304
Аскерчини жыры	305
Герой болуп къайт!	306
Аскерчини анты	307

Сюймеклик жырла бла ийнарла

Акътамакъ	308
Таукъан	310
Айжаякъ	311
Кулина	313
Сени ариулугъунг ушайды	315
Жанкъозум	316
Сени унутмайма	316
Сюймеклик жыр	317
«Сюймеклигими мен да айтайым...»	318
Эрттенликде бир хапар эшитгенме	320
Жюрек жаууму сен да ашайса	321
Тауланы башы	323
Таула, ташла эридиле	327
Мени барды ийнарым	330
«Мындан къарап, таңыйма...»	332
«Осюнгдеги жыйрыгъынг...»	332
Не этерсе?	333
Эшиклени ары бир ач	334
Жаш бла къызны жыры	335
Жаш бла къызны ийнарлары	337
Ийнарла	337
Жаш бла къызны къаргъыш ийнарлары	339
Къыз — жашха	339

Сюйгенимден кьалгъанма	341
Орусча — тауча ийнарла	342

Чам жырла

Сандыракъ	341
Голлу	345
Боз алаша	346
Жёрме	347
Галефейле	348
Гылжа	349
Сый жыр	350
Эки кьатынлыланы жыры	351
Аман кьатын	352

Кюйле

Мыжырыуланы жаш Боташ	353
Аликка улу Хажибий	355
Орусбийланы Исмайл	356
Орусбийланы жашларыны жыры	358
Бызынгьда эмина	359
Бызынгыны жыры	360
Минги таугъа чыккыгъанланы жыры	361
Хадисни жыры	363
Барисни жыры	363
Экиси да бир кюн ёлдюле	366
Кечгюнчюлюк	368
Къарачайны кюйю	371
Минги тауубуз жилий кьалды	372
Жилиямайын кьалай этсинле?	373
Къум тюзлеге тёкдюле	376
Саула ёлгенлеге тарала	379
Уллу Аллах, бизни энди сен сакъла!	379

ФОЛЬКЛОРНУ ГИТЧЕ ЖАНРЛАРЫ

Алгъышла

Юйюр жашау бла байламлы алгъышла	
Келин келген, къыз чыгъаргъан, баш ау алгъан, киеу чакъыргъан тойла- да, къууанчлада айтылгъан алгъышла	380
Сабий бешикге биринчи кере бёленгенде эм аны къурманлыгъында ай- тылгъан алгъышла	390

Къурманлыкълада, тюрю-тюрю къууанчлы
жыйылыулада айтылгъан алгъышла

«Жокъдан бар этген Тейри...»	392
«Бу юйден алгъыш кетмесин...»	393
«Кётюреме мен аякыны...»	394
«Эй, тынгыларыкъ тынгыласын...»	394
«Байла кирик да бай болугъуз...»	396
«Дуниябыз мамыр болсун...»	396
«Эй, келейик, келейик да...»	397
Кёп заманын бир бирлерин кёрмей тургъан батырланы (неда шуёхланы) алгъышлары	397
Эки шуёх атланнганды айтылгъан алгъыш	399
Жортууулгъа неда къазауатха атланнганда айтылгъан алгъыш	399
Жора боза	399
«Айтылгъан жерден алгъыш кетмесин...»	400
«Ахшы, ахшы тирелгенсиз...»	401
«Шынжырыгъыз къурушмасын...»	401
Боза алгъыш	402
«Жалбауур...»	402

Жылны кезиулери бла байламлы төреледе айтылган алгышла

Жаз башында, сабан тойда айтылган алгыш	404
Голлуда айтылган алгыш	404
«Голлу-Голлу дегиз да...»	406

Урунуу бла байламлы алгышла

Сабаннга чыккыганда айтылган алгыш	407
Юйню ишлеп башлаган заманда айтылган алгыш	407
Ындыр басханда алгыш	409
Биченнге чыккыганда этилген алгыш	409
Къочхар къошханда алгыш	407
Кийиз урганда алгыш	408
Чепкен басханда алгыш	409
Жамычы этгенде алгыш	409
Биченнге чыккыганда этилген алгыш	409
Жаш биринчи кере ууга барса айтылган алгыш	409
<i>Ырысла, белгиле, илишанла, жоралаула</i>	410

Нарт сёзле, нарт айтыула

Ата журтну, халкны, батырланы эмда батырлыкны юсюнден	428
Бирликни эмда бирлешгенни юсюнден	431
Тилни, сёзюню, жырны эмда жырчылары юсюнден	431
Илму бла билимни юсюнден	433
Юйдегини юсюнден	435
Урунуу юсюнден	438
Жашау сынаула	440
Адет-кылыккыга юйретуу	453
Лакъырда, чам сёзле	473

Элберле

Адам бла, адамны жашаууну тюрлю-тюрлю болумлары бла байламлы элберле	487
Дуния бла байламлы элберле	494
Ёсюмле бла байламлы элберле	498
Хайуанланы, жаныуарланы юсюнден элберле	500
Соруу элберле	503

САБИЙ ФОЛЬКЛОР

Бешик жырла	506
Сабий назмула, жырчыкъла, булжутуула, къозутуула, санаула, тилбур-гъучла	514

ЗИКИРЛЕ

Уллу Аллахха ийнамагъан — ассыды	532
Бир Аллахха баш ийип, динибзини жакълайыкъ	534
Мухаммат фыйгъамбарны туугъаны	537
Мухаммат фыйгъамбарны кёкге чыккыганы	545
Мухаммат фыйгъамбарны дуниядан кёчгени	548
Аулията	559
Ибрахим фыйгъамбар жашын къурман этгени	563
Расул бла къуш	567
Исса фыйгъамбарны юсюнден	569
Рамазан ай	571
Къыямат кюн	573
Алдатмагъыз ахырзама дуниягъа	575
Библиография	584
Башлары	586